This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

BP 2411

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF

JOHN AMORY LOWELL,

(Class of 1815).

This fund is $20,000, and of its income three quarters
shall be spent for books and one quarter
be added to the principal.

~~N 6583~~
BP 24 (1)

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK-
EN
BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE VAN EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN EN V. A. DELA MONTAGNE, MET DE MEDEWERKING VAN NOORD- EN ZUIDNEDERLANDSCHE BIBLIOTHECARISSEN EN BIBLIOPHILEN

VIERDE JAARGANG

ANTWERPEN, J.-E. BUSCHMANN
'S-GRAVENHAGE, MARTINUS NIJHOFF — 1906

~~IV-6583~~
BP241.1

JAARGANG IV NUMMER 1 JANUARI-FEBRUARI 1906

HARVARD COLLEGE LIBRARY
JUN 6 1906

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN
EN V.A. DELA MONTAGNE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 FEBRUARI 1906

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar fr.	**15.—**
NOORD-NEDERLAND.	» fl.	**7.50**
DUITSCHLAND	» M.	**12.50**
ENGELAND.	» Sh.	**12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, Onderbibliothecaris der Stadsbibliotheek, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG IV, NUMMER 1 — **JANUARI-FEBRUARI 1906**

INHOUD

C. P. BURGER. In memoriam. H. C. Rogge als bibliograaf en als bibliothecaris. *Met portret* . . . . Blz. 1

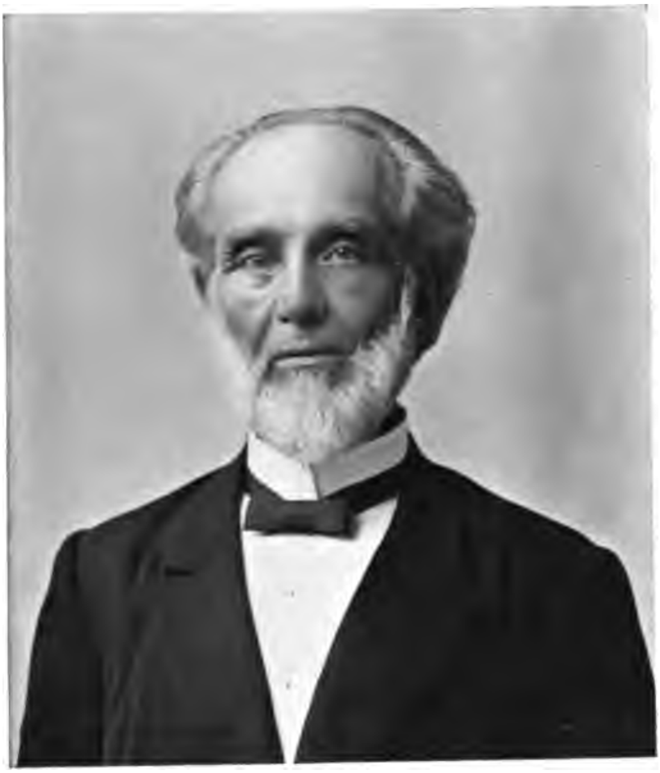
V. A. DELA MONTAGNE. Schuilnamen uit vroeger tijd. Fr. van Sterbeeck . . . . » 25

PROSPER VERHEYDEN. Banden met blinddruk in het Museum Plantin-Moretus. *Met vijf platen* . . . . » 28

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . » 38
Nieuwe uitgaven . . . . » 41
Mengelingen . . . . » 43
Vragen . . . . » 49

BERICHT VAN DE REDACTIE. — Tot onze spijt verschijnt dit nummer met vertraging, doordien de proeven niet tijdig genoeg konden ingeleverd worden. Wij deelen hierbij aan onze geachte medewerkers mede, dat voortaan slechts éene proef door den schrijver kan gelezen worden. De redactie zorgt voor revisie, enz. — Wegens overvloed van stof moeten verscheidene bijdragen tot het volgende nummer blijven liggen.

HARVARD COLLEGE LIBRARY
JUN 6 1906
CAMBRIDGE, MASS.

IN MEMORIAM

H. C. ROGGE ALS BIBLIOGRAAF EN ALS BIBLIOTHECARIS

Wat ROGGE geweest is voor het boek- en bibliotheekwezen, dat beloofde ik naar mijn beste vermogen te schetsen. Bereidwillig gaf ik deze toezegging, gaarne wilde ik mij nog eens verdiepen in het levenswerk van den overleden vaderlijken vriend, en wel in dat deel van zijn werk waarvan de waardeering mij het naast ligt. Onder zijne leiding begon ik vóór 16 jaren mijn arbeid aan onze bibliotheek, als zijn opvolger heb ik daarna steeds voortgewerkt aan den door hem begonnen bouw; als beheerder van de boeken en handschriften der remonstrantsche kerk moet ik zijn voornaamste bibliografische werk dikwijls raadplegen. Op dit terrein voel ik mij dus te huis, maar daarbuiten wensch ik zoo weinig mogelijk te treden; eene waardeering van zijne verdiensten als predikant, als docent, als geschiedvorscher zij aan meer bevoegde handen overgelaten. Toch is deze onvermijdelijke beperking van mijne taak niet zonder bezwaar, want er is een duidelijke samenhang tusschen zijn werk op het eene en het andere gebied. Hij is herhaaldelijk van werkkring veranderd, maar niet uit wispelturigheid, niet als iemand die gauw van iets genoeg heeft en daarom weer naar wat anders uitziet. Niet iedereen begrijpt dit; zoo hoorde ik onlangs iemand die hem als bibliothecaris gekend had, zeggen : « hij is later historicus geworden ». Degene die zoo sprak heeft hem blijkbaar niet wezenlijk gekend. Hij was van den aanvang af historicus geweest en juist daardoor tot zijn bibliografische werk gekomen. En het een zoowel als het ander hing ook onmiddellijk samen met zijne practische taak als kerkleeraar.

Een predikant mocht en kon zich naar zijne opvatting niet uitsluitend met het tegenwoordige bezighouden. Eene groote en hooge taak was hem opgelegd, namelijk de verplichting om mee te werken aan de voltooiing van het hervormingsgebouw, dat voor drie eeuwen aangevangen maar niet voleindigd was. Wie aan dat gebouw een steen wilde toebrengen moest allereerst trachten de behoeften onzer tijden te leeren kennen, en hoe zou dit mogelijk zijn zonder studie van vroegere toestanden, waaruit het tegenwoordige is voortgekomen? Geheel in dezen gedachtengang paste een wenk van een zijner leermeesters, den remonstrantschen hoogleeraar DES AMORIE VAN DER HOEVEN. Deze vestigde zijne aandacht op ARMINIUS, voor een aanstaand remonstrantsch predikant zeker een aantrekkelijk voorwerp van studie. Het onderzoek

naar het leven en de gevoelens van dien grooten godgeleerde bracht hem er weer toe, op te sporen wat aan het geschil tusschen ARMINIUS en GOMARUS was voorafgegaan. en voerde hem vervolgens van zelf tot de studie der verdere geschiedenis van kerk en staat. Mannen die hem te voren geheel onbekend waren, werden voorwerpen van zijne bijzondere studie. Aan COOLHAES, den voorlooper van ARMINIUS wijdde hij allereerst een uitvoerig historisch onderzoek (uitgegeven in twee deelen, 1856 en 1857). Later volgde die reeks degelijke werken over WTENBOGAERT en GROTIUS, en daarnaast tal van kleinere studies, artikelen en voordrachten. Die geheele schitterende tijd van onze geschiedenis, die kring van de uitnemendste geesten der 17ᵉ eeuw, dat was de wereld waarin hij leefde en werkte, en waarin hij zich te huis voelde zooals weinigen. Op dit gebied van studie kan nog op het oogenblik niemand de plaats vervullen die door ROGGE's heengaan is opengevallen.

Zijn eigenlijke leermeester in de historie was intusschen niet de man die hem het eerst op ARMINIUS attent maakte. Het was MOLL, onder wiens leiding hij zijne studie over COOLHAES aanving en voltooide, en wiens onderwijs hij vele jaren later bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in deze woorden schetste :

« Zoo iemand, dan wist hij den zin voor historische studiën te wekken. Nooit zal ik ze vergeten, de avonden waarop een kring van leerlingen zich te zijnen huize vereenigde. Elk leverde op zijne beurt een opstel over eenig kerkgeschiedkundig onderwerp dat blijken moest dragen van zelfstandig onderzoek. De schriftelijke kritiek die daarna door een ander werd geleverd, was weleens even onbeholpen als het opstel zelf. Maar hoe leerzaam was dan voor allen het altijd toegevend maar niettemin streng oordeel van den meester ! Door zijne terechtwijzingen en zijn voorbeeld hebben wij in die jaren geleerd hoe de historische waarheid opgespoord en in het licht gesteld worden moet ».

Ongetwijfeld was hij het ook, die ROGGE dien eerbied voor de « bronnen » heeft ingeboezemd, waarvoor hij als hoogleeraar bekend was. Sommige zijner toehoorders, denkelijk degenen die de historische studie meer als een lastige plicht, dan als een genoegen beschouwden, plachten met die « bronnen » te spotten, en het woord in scherts na te zeggen met zijn klemtoon. Wezenlijke discipelen van hem kunnen alleen zij zijn die als hij steeds naar de bronnen zoeken.

Dat zoeken naar de bronnen, die echte historische zin die zich niet met meedeelingen uit de tweede hand tevreden stelt, heeft ROGGE gebracht tot zijn groote bibliografische werk, de beschrijving der remonstrantsche pamflettenverzameling.

De bronnen voor de geschiedenis van ARMINIUS en de oudste remonstranten lagen dicht onder het bereik van den onderzoeker, maar er uit te putten was niet gemakkelijk. De remonstrantsche kerken te Amsterdam en te Rotterdam bezaten groote verzamelingen pam-

fletten uit de 17e eeuw, ROGGE moest daarin de bronnen vinden voor zijne studie, maar kwam al spoedig tot de overtuiging dat eene nauwkeurige ordening en beschrijving van deze verzamelingen volstrekt noodig was. Ziehier wat hij over de Amsterdamsche collectie schreef, toen hij tot het besluit gekomen was, zelf deze verzameling te gaan beschrijven (1858).

« De verzameling der remonstrantsche boekerij te Amsterdam mag zeker wel aanzienlijk genoemd worden. Deze, grootendeels afkomstig uit de bibliotheek van den hoogleeraar JACOBUS KRIGHOUT, bestaat uit twee gedeelten van welke het eerste in 342 banden voornamelijk de geschriften omvat die op de remonstranten en den strijd met de contraremonstranten betrekking hebben... Hoe rijk de schat ook is welke de boekerij in deze pamfletten bezit, het kostte tot heden onbegrijpelijk veel moeite en tijd om te vinden wat men noodig had. De stukken toch waren zonder eenige chronologische of andere orde in vaste banden of losse omslagen bijeengebracht. Er bestaat een geschreven catalogus op, doch die ten eenenmale onbruikbaar is voor ieder die niet geheel in de pamflettenliteratuur van dien tijd is ingewijd. De verwijzingen van den catalogus bleken ook niet altijd juist te zijn, terwijl vele stukken verdwenen of in verkeerde banden geraakt schenen ».

Met deze woorden was allerminst een verwijt tegen het remonstrantsche kerkbestuur bedoeld. Juist in hetzelfde opstel schetst ROGGE den toestand der pamflettencollecties in onze openbare boekerijen, voor de groote verzameling der Koninklijke Bibliotheek haalt hij daarbij de beschrijving aan, die een vreemdeling er van had gegeven in het Serapeum, en overal was de toestand dezelfde : schatten waren voorhanden, maar ze te raadplegen was nauwelijks mogelijk. De belangstelling begon echter levendig te worden, FREDERIK MULLER was voorgegaan met zijn pamflettencatalogus door TIELE bewerkt, het eerste van de reeks werken op dit gebied, die we allen kennen en waardeeren.

Naast de andere pamflettencatalogussen neemt echter die van ROGGE eene bijzondere plaats in. Hier hebben we niet te doen met de onderneming van een antiquaar of met de uitgave van een vermogend verzamelaar, en ook niet met eene officieële publicatie van eene openbare boekerij, maar met het zelfstandige werk van een man van studie. Welwillend stond de kerkeraad hem toe in de chaotische massa der remonstrantsche boekerij eenige orde te brengen. Later werd zelfs de geheele collectie, ruim 400 banden groot, hem op zijn verzoek toegezonden. Trouwens zonder dat zou het hem, die in die jaren achtereenvolgens predikant te Moordrecht en te Delft was, niet mogelijk zijn geweest het groote werk tot stand te brengen.

Zien wij nu hoe hij de zaak aanvatte. Hij moest zich allereerst, na oppervlakkige kennismaking met den inhoud der verzameling, een werkplan vormen. Dit stond hem al spoedig helder voor den geest, hij beschrijft het aldus :

« Aanstonds begreep ik hier een geheel anderen weg te moeten inslaan dan door den heer TIELE gevolgd is. De verzameling dezer boekerij is eene andere dan die van den heer MULLER. Zij heeft hoofdzakelijk betrekking op alles wat tot de geschiedenis der broederschap behoort, in dit opzicht alleen is zij eenigszins volledig. Het zal voor deze boekerij van het meeste belang zijn, zoo de pamfletten geordend worden met het bijzonder doel om alles wat met de remonstranten in verband staat tot een afgerond geheel te vormen.

Na alvorens de doubletten uitgezocht en daarbij bevonden te hebben dat vele werkelijk nog tot aanvulling der grootere verzameling zouden kunnen dienen, trachtte ik in de eerste plaats uit de pamfletten de werken der remonstranten uit de 17^e^ eeuw bijeen te brengen. Aangezien vele, vooral in de dagen der vervolging, hunne geschriften anoniem of onder bepaalde pseudonymen uitgaven, gaat deze rangschikking met eigenaardige moeielijkheden gepaard. Slechts van enkele bekende schrijvers zijn opgaven hunner geschriften tot ons gekomen, op de juistheid waarvan men echter niet onbepaald vertrouwen kan. »

Hiermeê is het plan aangegeven, en zijn meteen in sobere woorden de groote moeielijkheden geschetst die zich voordeden bij de bewerking van dit eerste stuk van den catalogus, dat er als 't ware de kern van vormt. Het verscheen in drie gedeelten, het laatste eerst in 1863, en is op zich zelf een lijvig boek van 313 bladzijden. Het draagt den titel : Bibliotheek der remonstrantsche geschriften, en is ook inderdaad niet uitsluitend een pamflettencatalogus, maar eene rijke bibliografie van alle remonstrantsche schrijvers. Eerst komen de voorloopers der remonstranten, als COORNHERT en COOLHAES, dan ARMINIUS en VORSTIUS en de hoogleeraren van het in 1634 gestichte seminarium, vervolgens de predikanten die de bekende « remonstrantie » onderteekend hebben, en die wegens remonstrantsche gevoelens afgezet, uitgeweken, verbannen, voor de synode gedaagd zijn, en zij die in rustiger tijden bij de remonstrantsche gemeenten werkzaam zijn geweest, eindelijk als aanhangsel remonstrantsche schrijvers als GROTIUS en BERTIUS, die geene predikanten waren. Bij alle namen vindt men korte opgaven, waar biografische bijzonderheden te vinden zijn (1), en achteraan volgt een alfabetisch personenregister, en een register der geschriften naar hunnen inhoud.

Op dit eerste stuk volgt een tweede, getiteld : Geschriften betreffende de geschiedenis der remonstranten. Deel II beschrijft op dezelfde wijze eerst de contra-remonstrantsche en gereformeerde geschriften, daarna de geschriften betreffende de Nederlandsch-hervormde kerk,

(1) Op de kennis van het leven der remonstrantsche hoogleeraars en predikanten was Rogge's aandacht ten allen tijde gevestigd. Reeds in 1858 gaf hij in den Navorscher eene lijst van lijkredenen, enz. Na zijn dood verscheen nog zijne nieuwe uitgave van Tideman's naamlijst, tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt.

de socinianen, kwakers, hernhutters, doopsgezinden, enz. Een minder omvangrijk derde deel vermeldt de stukken die op de geschiedenis van Nederland en andere landen betrekking hebben.

Overzien we het geheele werk, dan staan we verbaasd over de werkkracht van den man die het heeft opgezet, en in weinige jaren voltooid. Het werk zelf draagt ten slotte, en dit kon niet anders, een tweeslachtig karakter. Het zou in de eerste plaats een catalogus zijn van de pamflettenverzameling der remonstrantsche kerk te Amsterdam, maar het bevat tal van werken die nooit in de boekerij der kerk geweest zijn. De algemeene titel « Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der remonstrantsche kerk te Amsterdam » is dus onjuist en dit bereidt ook nu nog niet zelden teleurstelling aan degenen die de aangegeven werken wenschen te raadplegen, en geeft last aan de beheerders der verzameling, die er misschien wel door verdacht worden van slordigheid of erger. Toch kan men het in de voorberichten der verschillende deelen in duidelijke woorden lezen ; zoo zegt de schrijver over de gereformeerde geschriften : « De geschriften die in dit gedeelte van mijn catalogus worden vermeld, zal men dus meerendeels te Amsterdam vruchteloos zoeken. » Trouwens als catalogus heeft het werk nog een ander gebrek : de registers der afzonderlijke stukken zijn met zorg bewerkt maar algemeene registers ontbreken. Wie nu zoo in de kerkelijke historie te huis is als ROGGE was, merkt dit gemis niet : hij kan anonyme stukken op de namen der schrijvers zoeken, en weet van de schrijvers in welke afdeeling ze voorkomen, en van de stukken waarvan de auteur geheel onbekend is, bij welk onderwerp men kans heeft ze te vinden. Wie dit alles niet weet, staat dikwijls verlegen. Voor practisch gebruik aan de bibliotheek is het dus noodig geweest, de titels geheel nieuw in alphabetische orde te schikken naar de namen der auteurs en naar het eerste substantief van de titels der stukken die zonder naam verschenen zijn.

Ook als bibliografie heeft het geheel iets ongelijks : het derde deel kan op dien naam geen aanspraak maken, het laatste gedeelte van het tweede ook maar half. Dit zijn juist weer lijsten van voorhanden boekjes zonder streven naar volledigheid.

Eene blijvende waarde behoudt het werk echter door de beide voornaamste gedeelten. De Bibliotheek der remonstrantsche, en die der contraremonstrantsche geschriften vertegenwoordigen een schat van kennis van personen en werken, en zijn voor den geschiedvorscher een repertorium van hooge waarde. Dat voor den maker zelf in de eerste plaats de jarenlange arbeid aan het boek besteed, niet verloren is geweest, spreekt van zelf. Hij is zeker juist daardoor zoo te huis geraakt in de kerkelijke en staatkundige geschiedenis van ons land, als slechts weinigen.

Nog eer het groote werk voltooid was, was de schrijver naar

Leiden verhuisd en van werkkring veranderd. De organisatie van het middelbare onderwijs in Nederland schiep destijds voor mannen van studie tal van nieuwe betrekkingen, en het is niet anders dan natuurlijk dat ROGGE voor eene aanstelling als leeraar in de geschiedenis in aanmerking kwam. Dat deze werkzaamheid hem meer aantrok dan zijne predikantsbetrekking kan ik niet gelooven, hij zou zich dan niet na weinige jaren er voor hebben laten vinden, te Leiden opnieuw remonstrantsch predikant te worden. Veeleer zullen andere overwegingen voor hem gegolden hebben. Vooreerst geldelijke, want het predikantstractement te Delft was te gering om iemand zelfs te verschaffen wat men tegenwoordig een menschwaardig bestaan noemt. Bovendien echter moet Leiden als woonplaats voor hem eene groote aantrekkingskracht gehad hebben. Delft was toen volstrekt niet wat het geworden is, nu ieder die eenigszins kan, den Haag als woonplaats verkiest. Er woonden vele beschaafde families, en er was geen gebrek aan mannen van studie, maar de wetenschappelijke instellingen die deels voor technische studie deels voor opleiding van Indische ambtenaren dienden, konden iemand als ROGGE toch weinig geven. Daarentegen was Leiden destijds onbetwist de hoofdzetel van de wetenschap in ons land, op elk gebied had men er de alleruitnemendste geesten, en bepaaldelijk de faculteiten van godgeleerdheid en letteren stonden zeer hoog. De academische bibliotheek was onder den hoogleeraar PLUYGERS nieuw georganiseerd en kon op haar gebied een model heeten, en de stad was de zetel van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, die een vereenigingspunt vormde voor allen die iets voelden voor taal en letteren, geschiedenis en oudheden van ons land.

Ongeveer veertien jaren (1864-1878) in de kracht van zijn leven heeft ROGGE te Leiden gewoond en gewerkt, en naast zijn ambtswerk en zijne historische studiën vond hij ook daar weer gelegenheid om zich aan bibliotheekwerk te wijden. Dr. W. BISSCHOP, die eenigen tijd bibliothecaris van de Maatschappij der Ned. lett. was geweest, vertrok in 1867 naar Leeuwarden, ook al weer als middelbaar leeraar, en het is begrijpelijk dat de beschrijver van de remonstrantsche pamfletten tot zijn opvolger werd gekozen, en ook dat deze functie ROGGE aantrok. Van zijn werk aan de bibliotheek der maatschappij geven zijne jaarlijksche verslagen een getrouw overzicht. Het was eene niet zeer groote boekerij, gebrekkig in orde gehouden en min gelukkig geplaatst op een paar bovenvertrekken in het gebouw der Maatschappij tot nut van 't algemeen, maar die op haar gebied reeds veel had dat men elders tevergeefs gezocht zou hebben, en die door ruil en door geschenken gestadig in belangrijkheid toenam. Aardig en sympathiek is in ROGGE's eerste verslag zijne verrassing dat er werkelijk zooveel kostbaars in de boekerij was, zijn schrik bij de gedachte dat het brandgevaar in dit gebouw bijzonder groot was, zijn ergernis over het uiterlijk van de boeken.

« Dat het uitwendig aanzien van onzen boekenschat mij bij nadere kennismaking niet zeer meêviel, geloof ik openlijk te mogen uitspreken, zonder hierom eenig verwijt te richten aan een der afgetreden bibliothecarissen. Men lette meestal bij den aankoop meer op den inhoud dan op het uiterlijk kleed, terwijl de talrijke geschenken uit den aard der zaak niet altijd de mooiste exemplaren zijn. »

» Voorts hinderde mij en ook anderen de minder sierlijke wijze waarop men nog altijd gewoon was te nummeren. Onze bibliotheek ziet er letterlijk uit als een « binnen- en buitenlandsche leesbibliotheek » of zooals zij voor een halve eeuw (want onze tegenwoordige auctionarissen behandelen de boeken keuriger dan hunne voorgangers) onder de hamer zou zijn gebracht. »

Natuurlijk begon hij al dadelijk, waar hij kon, verbetering aan te brengen, en ook overigens zat hij niet stil, maar vatte met kracht alles aan wat tot verrijking der verzameling kon leiden. Hij was er op uit, de ontbrekende nummers van seriën te verkrijgen, hij wekte de leden, die er niet aan dachten, op om hunne werken ten geschenke te geven, hij breidde den ruil met andere genootschappen uit. Altijd weer stuitte hij echter op de te geringe geldmiddelen. Bij belangrijke verkoopingen moest hij met hartzeer de gelegenheid om zeldzame boeken te verkrijgen laten voorbijgaan; in de jaren 1870-1872 kon zelfs zoo goed als niets worden gekocht. De verslagen over deze jaren zijn de somberste in de reeks, hij ziet er bijna van af, zijne dringende klachten te uiten, de tijdsomstandigheden drukken hem neer.

« Onze Maatschappij verkeert in veel slechter toestand dan in de laatste jaren. Thans is het kanon aan 't woord. Niet de vreedzame beoefenaars der letteren, maar de mannen van bloed en staal leiden de beschaving, zoo het heet. Ook wij moeten onze door handel en nijverheid, door landbouw en veeteelt vergaarde penningen aan Beaumont-geweren, aan monitors uitgeven en in kruitdamp zien opgaan. Schikken we ons dan maar in 't onvermijdelijke en hopen we op beter tijden! »

Dat het verslag hem, ook nog afgezien van die algemeene redenen van neerslachtigheid, niet vroolijk stemde, is te begrijpen. Er was niet alleen gebrek aan geld om boeken te koopen, zelfs de middelen om behoorlijk te bewaren wat men had en kreeg, ontbraken. Wel had Rogge reeds in het eerste jaar gedaan gekregen dat al wat kostbaar was, handschriften, incunabelen en zeldzame werken, naar de academische bibliotheek was overgebracht, zoodat het brandgevaar veel minder dreigend was, maar voor de verdere boekerij bleef het onverminderd. Bovendien was er geen ruimte meer voor plaatsing van de boeken, en bestond er ernstig vrees voor verzakking van het gebouw. Wat de plaatsruimte betreft heeft Rogge zeker wonderen gedaan; toen hij kwam was alles meer dan vol, en er was slechts één tijdelijk redmiddel.

« In de leeskamer kan nog eene boekenkast gezet worden, die

echter veel kleiner zal moeten zijn als de andere kast die er reeds staat. En voor hoe lang zal dit voldoende zijn ? »

Daarop lezen we in het volgende verslag dat de nieuwe kast er is.

« Nadat muren en bindten zorgvuldig onderzocht waren, werd de kast tegen twee muren opgeslagen. Ze is evenals de vorige in 6 afdeelingen verdeeld, van schuifdeuren voorzien, en heeft door een weinig grooter afmetingen en eene verbeterde inrichting nog meer ruimte. »

In die kast werden nu de genootschapswerken en de vervolgwerken enz. geplaatst.

« Men begrijpt licht hoe ondoelmatig het is, zulke van jaar tot jaar aangroeiende werken tusschen andere boeken in te zetten. »

De ruimtevraag bleef echter aan de orde, en nadat herhaaldelijk van een eigen gebouw voor de Maatschappij was gerept, is de zaak nog onder ROGGE'S beheer opgelost door een bruikleencontract met de groote bibliotheek. Reeds waren eerst de handschriften en de zeldzame drukken, daarna ook de vervolgwerken daar geplaatst, toen in 1876 de hoofdpunten van het contract in de vergadering werden goedgekeurd, waarna in het volgende jaar de overbrenging plaats had. Tegelijk werden eenige steenen kogels die ROGGE al eerder had willen loozen, met andere curiosa voor het stedelijk museum bestemd, terwijl de zegelverzameling die door slechte berging reeds geleden had, aan het Rijksarchief werd afgestaan.

Voor ROGGE was deze afloop van de zaak tegelijk een succes en een verlies. Wij kunnen niet anders dan sympathie gevoelen wanneer wij lezen wat hij hierover schrijft.

« Ik kan niet ontkennen dat ik met eenigen weemoed de lokalen zag ontruimen waarin ik gedurende tien jaren met zooveel genot wekelijks eenige uren heb omgebracht, en de boeken één voor één zag wegdragen die mij lief waren en nu aan de zorg van anderen zijn toevertrouwd... Nochtans, het belang van eene boekerij die de eer van onze Maatschappij mag heeten,... en nog meer, het belang van alle beoefenaars der letterkundige wetenschap gaat boven persoonlijke gehechtheid. En daarom berust ik gaarne in het onvermijdelijke. Zoo iemand, dan was ik zelf doordrongen van de overtuiging, dat hier in den bestaanden toestand verandering moest komen. Het ging niet langer aan, de deuren van onze rijke schatkamer maar tweemaal in de week gedurende enkele uren open te zetten. De belangrijke en steeds toenemende uitbreiding onzer boekerij eischte niet alleen veel grooter ruimte, maar ook onverdeelden bibliografischen arbeid. »

Wat dit laatste betreft, op het punt van bibliografischen arbeid had ROGGE ook heel wat ondervinding opgedaan. In zijn eerste verslag spreekt hij natuurlijk ook van de catalogiseering. Naast den gedrukten systematischen catalogus, en een geschreven catalogus van de aanwinsten sedert 1860 miste hij een alfabetischen catalogus van de geheele boekerij.

« Wanneer er een of ander werk gevraagd wordt van schrijvers wier naam meermalen op den catalogus voorkomt, dan rooft het zoeken een schat van tijd... Doet zich bij eene auctie de vraag voor of sommige boekwerken reeds in onze verzameling worden gevonden, dan verloopen er dagen eer men eene beslissing kan nemen omtrent het geven van commissiën. Met de samenstelling van zulk een alfabetischen catalogus moet dus ten spoedigste een aanvang worden gemaakt. Ik vlei mij dat in een volgend verslag zal gezegd worden dat deze arbeid verricht is. »

Een merkwaardig optimisme, dat natuurlijk door de uitkomst beschaamd werd ! In het volgende verslag vinden we een heel ander betoog, eene uitlegging welke bezwaren zulk een werk in heeft, en dat terwijl het toeval geducht geholpen had. Dr. BERGMAN had namelijk door uitknipping van de twee eerste catalogusdeelen een alfabetischen catalogus tot zoover klaar gemaakt, en dezen nu ten geschenke gegeven. Ook verder schoot ROGGE's plan niet op, een geheel nieuwe systematische catalogus bleek noodig, zoodat de beide plannen samensmolten. Dat de uitvoering nu nog langzamer ging, zal ieder die iets van zulk werk af weet, begrijpen. De bibliothecaris had te weinig tijd en te weinig hulp, en telkens bleek duidelijker dat van de oude titels eigenlijk niets meer kon dienen, dat letterlijk alles nieuw moest worden gedaan. Alleen de handschriften heeft ROGGE nog geheel gecatalogiseerd, de verdere bewerking werd in 1877 aan den heer ARNOLD opgedragen, die later weer door den heer PETIT werd opgevolgd. Een alfabetische catalogus is eerst door uitknipping van het nieuwgedrukte werk aan de Leidsche universiteitsbibliotheek vervaardigd. Hetzelfde gerief is aan de gebruikers van den catalogus buiten Leiden eerst gebracht door het vele jaren later (1889) voltooide derde deel.

Zoo eindigde ROGGE's werkzaamheid met bijna volkomen abdiceering. Sprekende van de overdracht der catalogusbewerking zegt hij :

« Wij begrepen dat de catalogus er in deugdelijkheid slechts bij winnen kon, wanneer een bibliograaf van professie de laatste hand legde aan dezen veel omvattenden arbeid ».

Ons klinkt dat eenigszins vreemd, of wel al te bescheiden, en de vraag dringt zich op, of dan de bewerker van den boven besproken pamflettencatalogus, of dan de bibliothecaris die deze lezenswaardige reeks verslagen van zijn arbeid gaf, niet geacht moet worden met een bibliograaf van professie gelijk te staan. Maar als we zoo vragen, vergeten we dat hij nog steeds predikant van beroep was, dat hij slechts een beperkt deel van zijn tijd en van zijn werkkracht aan zijn bibliotheekwerk kon geven. Bibliograaf « van professie » werd hij eerst door zijne benoeming als bibliothecaris der Amsterdamsche bibliotheek, die in 1878 plaats vond. In dat jaar gaf hij voor het laatst verslag van den staat der boekerij van Letterkunde. Uit dit eindverslag wil ik hier nog de volgende schets van den nieuwen gang van zaken overnemen :

« Het voornaamste is dat onze boekenschat, geheel aan de goede

zorg van de administratie der Academische bibliotheek toevertrouwd, voor het eerst niet meer door ons werd beheerd. De door ons aangekochte, of aan de Maatschappij geschonken werken werden, na door mij in een journaal te zijn ingeschreven, maandelijks overgebracht en door eene andere hand gecatalogiseerd... Ook het uitleenen der boeken ging geheel buiten mij om, zoodat ik u dienaangaande geen bijzonderheden kan mededeelen. Alleen geef ik u de verzekering, dat er van onze boeken oneindig meer dan vroeger gebruik is gemaakt, omdat de verzameling der Maatschappij nu dagelijks toegankelijk was, en de leeszaal der Academische bibliotheek eene uitmuntende gelegenheid aanbiedt om rustig te arbeiden ».

ROGGE's vroeger werkelijk zware betrekking was dus feitelijk bijna eene sinecure geworden. De Maatschappij had voortaan nog alleen de zorg voor de aanvulling der verzameling. Aan het slot van hetzelfde verslag vinden we bij eenige woorden van afscheid en van dank voor het genoten vertrouwen, nog deze belangrijke uiting:

« Het bibliothecariaat van onze Maatschappij is voor mij een gewichtige leerschool geweest, en zoo ik nu iets goeds zal mogen tot stand brengen als bibliothecaris der universiteit van Amsterdam, dan reken ik mij hierdoor te meer aan U verplicht. »

Deze woorden zijn stellig meer dan een compliment, ze zijn niet alleen oprecht gemeend, maar ook onbetwistbaar juist. Hij had voor de taak die hem wachtte, de allerbeste voorschool gehad. Later heb ik wel eens de aanmerking vernomen, dat men ten onrechte zoo'n geleerde en geen vakman als bibliothecaris had aangesteld. En, zooals het meer gaat, maakten ook hier onhandige verdedigers de zaak nog erger, door bij wijze van verontschuldiging er op te wijzen, dat hier te lande nu eenmaal geene stelselmatige opleiding voor bibliothecarissen bestaat. Het een noch het ander is hier ook maar in de verte van pas gezegd. Eene betere voorbereiding voor de nieuw gecreeërde betrekking te Amsterdam dan ROGGE had gehad, zou moeielijk denkbaar zijn, het gemeentebestuur dat de keus op hem vestigde was zeker volkomen goed ingelicht. De aanmerking kon ook alleen gemaakt worden door iemand die niets wist van wat voorafgegaan was, en eene haastige conclusie bouwde op het feit, dat ROGGE later hoogleeraar is geworden. Iemand die daarvoor in aanmerking komt, geldt nu eenmaal bij sommige onkundigen voor een onpractisch kamergeleerde.

Wil men het onverdachte oordeel vernemen van een vakman die niet alleen volkomen bevoegd is, maar zich ook beter dan iemand van ROGGE's Leidsche bibliotheekbeheer op de hoogte heeft gesteld, zoo leze men de woorden hieraan gewijd door L. D. PETIT in het historische overzicht voor in den voltooiden catalogus der Maatschappij. Hij roemt ROGGE's « groote toewijding, veel kennis en liefhebberij », beschrijft hoe hij werkte onder « omstandigheden die alleszins geschikt zijn om zelfs bij den meest ijverigen bibliothecaris de liefhebberij en

toewijding te doen verminderen, en legt er den nadruk op, hoe het voor een groot deel aan zijne klemmende betoogen te danken is dat de onderhandelingen geopend zijn die tot eene veilige plaatsing der boekerij geleid hebben. Bijzonder beveelt hij de lezing van ROGGE's verslagen aan « aan ieder die een blik wil slaan op het lief en leed in het leven van een bibliothecaris. »

De staat van de Amsterdamsche bibliotheek had, toen ROGGE de betrekking van bibliothecaris aanvaardde, wel eenige overeenkomst met dien waarin hij de veel kleinere Leidsche boekerij eenige jaren vroeger onder zijn beheer had gekregen. Ook hier totaal onvoldoende plaatsing in een ongeschikt gebouw, ook hier groote toevloed van boeken door schenking, maar veel te weinig geld voor aankoop, te weinig zelfs om wat er was en wat er bij kwam behoorlijk te verzorgen, en een zeer klein personeel. Toch liet alles zich veel gunstiger aanzien, de benoeming van een bibliothecaris was de eerste van eene reeks maatregelen die hier een geheel nieuwen toestand zouden scheppen. In beginsel was men het reeds eens, dat voor een behoorlijk gebouw, voor een voldoend jaarlijksch budget, voor een voldoend personeel zou gezorgd worden. Eene moeielijkheid was het echter, dat men nog zoo weinig begrip had van wat in al deze opzichten voldoende zou zijn. Zeker is het dat ROGGE hier wel de geschikte man was om de gebreken dadelijk te zien en de menschen te overtuigen van de noodzakelijkheid der te nemen maatregelen.

De jaarverslagen van ROGGE als bibliothecaris te Amsterdam staan in levendigheid en persoonlijke aantrekkelijkheid achter bij zijne Leidsche verslagen, al kan hij ook meer feiten melden. Hij vond zeker deze voor publicatie bestemde stukken alleen geschikt voor de vermelding van feiten die men ook algemeen bekend wilde hebben. Zijne werkelijke plannen, klachten en wenschen zal hij meer geuit hebben ter plaatse waar dit nut kon doen, in gesprekken en schriftelijke overleggingen met personen en collegien van wie hij hulp te verwachten had. Intusschen hebben we elders van hem een paar prettig geschreven stukken over de bibliotheek, die dus naast de verslagen moeten geraadpleegd worden, nl. een drietal opstellen in Eigen Haard van 1881, en de Geschiedenis der stedelijke boekerij van Amsterdam, uitgegeven in 1882.

In de eerste jaren van ROGGE's bibliothecarisschap was het nieuwe gebouw het hoofdpunt waarvan alles afhing. Onmiddellijk na zijne benoeming — hij woonde nog te Leiden — werden hem verschillende voorloopige plannen ter beoordeeling toegezonden. Ik herinner mij nog levendig, hoe ik als student zijne gezellige woning bezoekende, deze papieren met hem mocht bekijken. Een plan, klaarblijkelijk met voorliefde opgemaakt, zou bij uitvoering een vroegeren toestand hebben doen herleven. Evenals de stedelijke boekerij 200 jaren lang op de zolderver-

dieping boven de gehoorzalen van het athenæum was geplaatst geweest, zou de universiteitsbibliotheek nu weer boven de collegezalen der nieuwe universiteit hare plaats gekregen hebben. Het geheele gebouw aan drie zijden om het groote binnenplein van het Oumanhuis zou eene verdieping hooger zijn opgetrokken, en daar zouden de boeken in gaanderijen gestaan hebben over een afstand van ettelijke honderden meters. Wel gelukkig dat hier een ervaren bibliothecaris met overtuiging en met duidelijke opgaaf van redenen kon aanwijzen dat men dien weg niet uit moest.

Bij vergelijking moest hij wel de voorkeur geven aan het oude Doelengebouw, waarin toen nog het athenæum gevestigd was, en waar het boekenmagazijn vrijstaand in den tuin kon worden opgetrokken. Ook dit plan had gebreken, het voorgebouw was voor bibliotheekzalen, administratielokalen en bibliothecariswoning niet zoo heel geschikt, en werd op gebrekkige wijze door een gelijkvloers te bouwen gang met het boekengebouw verbonden, maar er was toch ook veel goeds. Er waren een paar flinke zalen, de ligging midden in de stad was zeer gunstig, latere uitbreiding zou mogelijk zijn door gebruik te maken van het groote gebouw er naast, dat de militiezaal en de koninklijke stallen bevatte, en het voorgebouw zou later wellicht na verhuizing van den bibliothecaris ook verbouwd of vervangen kunnen worden. Hoofdzaak was voor het oogenblik dat de zaak voortgang had, want de bestaande toestand, in « het fraaie huis met hardsteenen gevel, eens het hotel van den hertog van Plaisance (Heerengracht n° 40) » was onhoudbaar. Ziehier hoe ROGGE dien beschrijft :

« Alle vertrekken waren in beslag genomen en met boekenrekken langs de wanden en in het midden betimmerd, uitgenomen de kamers van de bel-étage aan de straatzijde en de voormalige eetzaal daarachter, die voor het lezend publiek en het dienstpersoneel ingeruimd werden. Eene betimmering van die fraaie behangsels zou zeer te betreuren zijn geweest, en het was al erg genoeg dat er hier en daar losse kasten vóór stonden, zooals die geweldig hooge gevaarten, waarin de bibliotheek van POTGIETER meer opgeborgen dan behoorlijk geplaatst was. Zelfs op de ruime zolders was geen plek waar nog boeken konden staan, ongebruikt gelaten. Ook de gangen werden ten laatste bezet. De boeken waren volgens de systematische indeeling en nummering van den nieuwen catalogus naar de vakken over de verschillende vertrekken verdeeld. De zaal was b. v. voor de rechtsgeleerdheid, een der bovenvertrekken voor de geschiedenis, een ander voor de godgeleerdheid ingeruimd. De Maatschappij tot bevordering der geneeskunst had bijna over eenen geheelen zolder te beschikken. Maar dat stelsel was niet vol te houden, toen de eene bibliotheek na de andere ten geschenke en in bruikleen werd gegeven. »

Zoo vond dus de nieuwe bibliothecaris de boekerij die hij moest reorganiseeren. Om het werk flink aan te vatten moest hij al dadelijk

met verplaatsingen beginnen, en daarbij kon hij terstond uitgaan van een nieuw plan van plaatsing dat hem, dank zij zijne opgedane ervaring reeds helder voor den geest stond. Hij liet de boeken tijdelijk nummeren met doorloopende nummers, gaf dus in beginsel de plaatsing naar vakken op, en verwijderde uit de reeks de « dissertaties, brochures, catalogussen, genootschapswerken, tijdschriften en andere stukken die niet tusschen de boekwerken maar afzonderlijk geplaatst moeten worden. » Intusschen was het bouwplan door den Raad goedgekeurd, maar in het volgende verslag (1879) wordt met teleurstelling vermeld dat de hoop op eene spoedige verplaatsing « door allerlei omstandigheden verijdeld » is.

Welke deze « omstandigheden » waren, meldt het verslag niet, maar we kunnen ons daarover inlichten door het gemeenteblad van 1880 te raadplegen. In dat jaar moest te Amsterdam de gewone driejaarlijksche tentoonstelling van schilderijen gehouden worden. Het Oumanhuis waar de vorige tentoonstellingen plaats gevonden hadden, werd nu voor de universiteit in gereedheid gebracht, men was dus verlegen om een lokaal voor de plaatsing der schilderijen en kwam tot het besluit, daarvoor de militiezaal en de bovenhelft van het nieuwe bibliotheekgebouw te gebruiken. De militiezaal werd van bovenlicht voorzien en met het boekengebouw verbonden, in dit laatste werd op de roostervloer van de tweede verdieping een houten vloer gelegd, terwijl de scheiding tusschen de tweede en de derde verdieping nog niet werd aangebracht, zoodat men ook hier een groote zaal met bovenlicht verkreeg. De schilderijen waren hier zoo goed geplaatst dat het denkbeeld geopperd werd, dezen toestand nog wat te bestendigen, de bibliothecaris moest zich dan den eersten tijd maar met de twee onderste verdiepingen behelpen. Deze kwam daartegen krachtig op ; zoodoende zou het vrijstaande boekengebouw dat eindelijk verkregen was, weer zijn prijsgegeven, en ook in de nieuwe bibliotheek zou dadelijk weer gebrek aan ruimte zijn geweest! Hij weigerde beslist, bij dezen staat van zaken de boeken naar het nieuwe gebouw over te brengen. Toch kon dit werkelijk niet langer wachten : « de nood dringt » zoo schreef hij in het reeds aangehaalde verslag, en dat dit juist was, toont ons de volgende beschrijving.

« De drie nieuwe bibliotheken (van de remonstrantsche kerk, het Aardrijkskundige en het Wiskundige genootschap) kunnen niet worden aanvaard, niettegenstaande zij die ze in bruikleen gaven, het tijdstip der overname verlangend te gemoet zien. Zelfs begint de ruimte te ontbreken voor inkomende boekwerken, zoodat, om plaats te winnen, reeds de dagbladen voor een deel moesten worden overgebracht naar den zolder van het tegenwoordig universiteitsgebouw. Alle vertrekken en gangen zijn voor het plaatsen van boeken in beslag genomen. »

Gelukkig wist de bibliothecaris den wethouder voor het onderwijs, Mr. J. C. DE KONING, voor de zaak te winnen, en deze kreeg ten slotte gedaan dat het boekengebouw werkelijk voor de boeken bestemd werd.

Den 1en Mei 1881 kwam het gereed, en spoedig daarna werd het grootendeels gevuld.

« De verhuizing geschiedde binnen veertien dagen zonder oponthoud of tegenspoed. Gedurende zes weken moest de bibliotheek voor het publiek gesloten blijven ten einde alles te regelen en de boeken te ordenen. Op den 1en Juli werd de nieuwe bibliotheek geopend en gedurende een paar dagen voor genoodigden en belangstellenden ter bezichtiging gesteld. De verschillende zalen waren toen gereed, behalve de leeszaal die eerst in September in gebruik genomen kon worden. De nieuwe inrichting voldeed in alle opzichten aan de verwachtingen. Nadat de boeken in de nieuwe kasten geplaatst waren, is terstond een begin gemaakt met de vernummering. Het zal nog geruimen tijd duren eer dit veelomvattend werk gereed is. Zoolang die vernummering niet is afgeloopen, zijn aan de administratie allerlei bezwaren verbonden, die bij het toenemend bezoek den geregelden dienst zeer belemmeren. »

In deze laatste woorden zien we reeds een kleine schaduw over het lichte tafereel vallen, en in de volgende verslagen komen meer bezwaren. Vooreerst die nummering : zij schiet steeds langzamer op, en is bij ROGGE's aftreden in 1890 nog volstrekt niet ten einde gebracht. Dan de ruimte : reeds in 1882 straalt vrees door dat zij wel eens te kort kon schieten, in 1885 is dat al het geval, de groote dagbladen worden naar een zolder boven een hoogere burgerschool in de Marnixstraat gebracht, en dus feitelijk èn aan toezicht en aan het gebruik onttrokken. Het nieuwe gebouw had inderdaad voor deze en andere werken in zeer groot formaat geene geschikte kasten. Eindelijk bleken vele boeken verdwaald te zijn, ondanks alle zorg ; na zijn aftreden kon ROGGE nog slechts schrijven dat zij « nagenoeg alle weer terecht gekomen waren ». Zoo heeft de verhuizing naar het nieuwe gebouw in werkelijkheid den geheelen tijd van ROGGE's bibliothecariaat beheerscht.

Niet anders is het gegaan met de catalogiseering. Ook het werk dat hiermee in verband stond, was door ROGGE dadelijk naar een vast en goed plan aangevat. In zijn eerste verslag lezen we hoe lastig de toestand was, hoe men « om zich te overtuigen of een boek al of niet aanwezig was, in een aantal registers moest zoeken. » Hij begon met de aanwinsten van de laatste jaren te catalogiseeren, en de titels te laten drukken, veelal in den vorm van kleinere catalogussen van afzonderlijke verzamelingen, die snel achtereen verschenen, en een duidelijk sprekend blijk waren voor de buitenwereld van den opgewekten arbeid die in de bibliotheek verricht werd.

Al de titels in deze catalogussen en in lijsten van de gewone jaarlijksche aanwinsten opgenomen,werden op eenvormige briefjes opgeplakt, en in tweeerlei rangschikking, alfabetisch en systematisch, voor de bezoekers der bibliotheek opgesteld, zoodat in weinige jaren twee groote catalogussen ontstonden en aangroeiden. Deze beide catalogussen moesten natuurlijk alle in de bibliotheek voorhanden boeken bevatten ; daartoe

was slechts noodig dat ook de titels van den ouderen catalogus der stedelijke bibliotheek er in werden opgenomen. Dit werd echter gedurig uitgesteld en was bij ROGGE's aftreden nog niet geschied.

Heeft men nu op grond van een en ander het recht om te zeggen, wat wel gezegd is : ROGGE had wel slag om iets goed te beginnen, niet om het door te zetten? Ik zou het niet zeggen. Let men op, met welke middelen, met welke hulp en onder welke bezwaren hij werkte, dan moet men zich veeleer verbazen dat in dien korten tijd van zijn beheer nog zoo veel is gedaan. Want het was slechts een korte reeks van jaren, in 't geheel 11 of 12, na de verhuizing nauwelijks meer dan acht. En de bezwaren waren zeer groot, zij lagen voor een deel in het succes zelf, in de ongehoorde toestrooming van boeken, en de toeneming van het bezoek, maar ook in het te kleine personeel, dat bovendien veel te slecht bezoldigd werd. Zoo moest hij, om een flinken beambte te behouden, er in toestemmen dat deze reeds om 3 uur 's middags heenging, daar hij van de betrekking alleen niet leven kon, en dus 's avonds in een boekhandel werkzaam was. Ook op deze voorwaarde kon hij hem op den duur zonder verhooging van salaris niet behouden, als hij niet ten minste een opklimmend tractement tot 1200 gulden kreeg. Dit werd alleen toegestaan, wanneer tegelijkertijd het maximum-salaris van den assistent-bibliothecaris van 2000 tot 1600 gulden werd teruggebracht! ROGGE's ideaal was, een « staf » van bibliotheekpersoneel te vormen, en enkele maanden na zijn aftreden was van het oude personeel niemand over, dan één beambte en twee amanuenses op salarissen van 300 tot 600 gulden!

ROGGE's voornaamste helpers waren de assistent-bibliothecaris J. F. VAN SOMEREN, nu directeur der Utrechtsche bibliotheek, en H. C. DELSMAN, die als « eerste beambte » met veel tact de bezoekers hielp en nog heel wat werk bovendien verrichtte. Deze verliet de bibliotheek voor den boekhandel, toen hij zich de kans op bevordering afgesneden zag. Voor de Bibliotheca Rosenthaliana moest wegens den bijzonderen aard der verzameling een geleerd talmudist als conservator worden aangesteld. De keus viel op den heer M. ROEST, om zijne kennis op dit gebied alom hoog aangeschreven, maar hij kreeg slechts 300 gulden salaris, zoodat hij slechts een zeer klein deel van zijn tijd aan de bibliotheek kon wijden. Verder worden in de verslagen vrijwillige helpers vermeld, die het eene of andere werk verrichtten, maar zelden is door hen een werk van eenig belang ten einde gebracht. Zoo is er een catalogus van oude rechtsgeleerde dissertaties, door den heer C. BAKE vervaardigd, een klapper op de kaarten van het Aardrijkskundige genootschap door den heer J. DORNSEIFFEN aangelegd, en een klapper op de brievenverzameling der remonstrantsche kerk, gemaakt door den heer J. N. SCHELTEMA, die ook de groote pamflettenverzameling rangschikte. De laatste, gewezen remonstrantsch predikant, en oud-archivaris van Gouda, was door eene benoeming als honorair

conservator officieel aan de bibliotheek verbonden; zijne werkzaamheid was ook van langeren duur dan die van andere vrijwillige helpers. Jaren lang hebben zijn brievenklapper en zijne indeeling der pamfletten goede diensten bewezen, beide hadden echter een voorloopig karakter. De titel van honorair conservator is ook verleend aan een geneeskundige in ruste, Dr. THIJSSEN, die nog na ROGGE's vertrek is blijven voortwerken, waardoor in de catalogiseering der geneeskundige werken flink voortgang gekomen is.

Hiermede is over het personeel waarmeê ROGGE werkte, genoeg gezegd, om begrijpelijk te maken dat bij toeneming van het bezoek en sterken aangroei der verzamelingen niet veel kon worden afgedaan.

Zien wij nu, hoe het in deze beide opzichten onder ROGGE's beheer met de bibliotheek is gegaan, dan staan we voor eene zeer merkwaardige ontwikkeling. De stedelijke boekerij bezat van ouds een aantal verzamelingen en boeken van waarde, maar er was toch zeer veel verzuimd. Mocht iemand verwachten in een stedelijke bibliotheek, die sedert de 16e eeuw bestond, het meeste of ook maar het voornaamste aan te treffen dat in het rijke Amsterdam gedurende de laatste 300 jaren verschenen was, hij zou zich bij onderzoek bitter teleurgesteld vinden. Ook wie op grond van den band met de doorluchtige school, die reeds op een lang en roemrijk bestaan kon bogen, mocht denken eene eenigszins rijke collectie studieboeken, tot den tegenwoordigen tijd bijgehouden, te vinden, zou bedrogen uitkomen. Er waren reeds in de 17e en in de 18e eeuw lange tijdruimten geweest, waarin men letterlijk niet aan uitbreiding der verzameling gedacht had, en dit gold ook van het midden der 19e eeuw. Tot zekere hoogte ten minste, want inderdaad hadden Curatoren zich wel moeite voor de uitbreiding gegeven, er althans hunne aandacht op gevestigd, maar geld was er zoo goed als niet voor beschikbaar, alleen bruikleencontracten en enkele legaten brachten iets van belang aan. Het resultaat overziet men bij vergelijking van TIELE's catalogus, in de jaren 1856-1858 verschenen, met de twee in 1862 en 1876 daaraan toegevoegde supplementstukken. In den ouden uitmuntenden catalogus vindt men eene boekerij beschreven van niet zeer grooten omvang, maar van werkelijke waarde en van een veelzijdig karakter. Onder de latere aanwinsten over 18 jaren zijn enkele verzamelingen van zekere waarde, met name de boekerij van de Maatschappij tot bevordering der geneeskunde (Nederlandsche geneeskundige werken en uitgaven) en het legaat-REICHELT (doodendansen). Daarnaast is echter de gewone aangroei der boekerij zoo gering, dat zij in wetenschappelijke veelzijdigheid stellig niet vooruit-, maar sterk achteruitgegaan is. Teekenend is, dat « bibliografische hulpmiddelen in de bibliotheek onbekend » waren, dat catalogussen van binnen- en buitenlandsche bibliotheken er « vruchteloos werden gezocht », en nog sterker, dat « wetenschappelijke en letterkundige tijdschriften, jaarboeken en verslagen van genootschappen en andere periodieke werken er bijna geheel onbekend » waren. Slechts

één zelfstandig werk kan van den Bewaarder die vóór ROGGE's benoeming aan het hoofd van de bibliotheek stond, vermeld worden, namelijk eene « verzameling van werken, brochures, tijdschriften, dagbladen, gedichten, platen, gedenkpenningen, draagteekens, enz. » betrekking hebbende op het nationale feest van 1 April 1872! Deze verzameling is met zorg bijeengebracht en bewaard en afzonderlijk gecatalogiseerd; een van de jaarverslagen meldt als hoofdfeit hare vermeerdering met 133 nummers.

Dat er bij dezen staat van zaken slechts nu en dan een bezoeker in de bibliotheek verscheen spreekt van zelf. Het totale cijfer per jaar liep ten tijde van ROGGE's komst tegen de 4000, waaronder natuurlijk de geregelde bezoeken begrepen zijn van enkelen die er een werk van langeren duur onder handen hadden. Personen die den toestand gekend hebben, weten dan ook nog te beschrijven hoe een onverwacht bezoek een zekere opschudding en stoornis bracht aan den eerwaardigen Bewaarder en zijne helpers die er kalm onder het rooken van pijpen bezig waren met het inschrijven van boeken en dergelijk werk.

Hier zou nu eene totale verandering komen; de drang daartoe kwam van vele zijden. Reeds voor 1878 begonnen in sterkere mate dan vroeger grootere schenkingen en legaten van boekerijen te komen, en zoo kon de nieuwe bibliothecaris die in dat jaar optrad, al van te voren op medewerking rekenen. Maar toch, hoeveel moeite moet het hem dikwijls gekost hebben, gedaan te krijgen dat instemming die zich in woorden uitte, ook in daden werd omgezet. Duidelijk is dat ook het nieuwe budget, hoe hoog dit scheen, niet voldoende kon zijn om in te halen wat zoovele jaren verzuimd was. Zijne eerste taak was dus om na te gaan wat in die jaren, waarin van stadswege niets was gedaan, door bijzondere instellingen of vereenigingen was verzameld, en in hoe verre dit ten nutte van het publiek kon worden bijeen gebracht.

Amsterdam had tal van boekerijen, zoowel van algemeenen als van meer specialen aard, voor een deel weinig bekend, en slechts voor een beperkten kring toegankelijk. Enkele zooals die van de Doopsgezinde gemeente, van het Leesmuseum, van « Natura artis magistra » waren in bloeienden staat, zij werden geregeld aangevuld, behoorlijk gecatalogiseerd, en waren toegankelijk in de eerste plaats voor den engeren kring waarvoor ze bijeengebracht waren, maar zoo noodig toch ook voor iemand buiten dien kring. Nog van meer belang was de bibliotheek van de Koninklijke Academie van wetenschappen; de catalogiseering daarvan was eenigszins ten achteren en men droeg nu aan ROGGE op, een supplement op den catalogus te bewerken. Overigens behoefde hij van al deze bibliotheken zich alleen voldoende op de hoogte te stellen, om bij de aanvulling der universiteitsbibliotheek rekening te kunnen houden met hetgeen daar voorhanden was. Vooral gold dit van de tijdschriften, de stedelijke bibliotheek had er geene, zooals wij zagen, de nieuwe abonnementen en gelijktijdige aankoop van de reeds verschenen reeksen

zou ver boven het budget loopen als hij niet voorloopig ter zijde had kunnen laten wat reeds elders te vinden was. Ter orienteering verscheen in 1884 eene Lijst van vervolgwerken aanwezig in de universiteitsbibliotheek en in andere openbare verzamelingen van Amsterdam, een bescheiden brochuretje, maar van zeer groot nut. In de eerste plaats heeft het jaren lang aan velen practische diensten bewezen ; bovendien heeft het in veel ruimeren kring aandacht getrokken als een voorlooper van de eerst vele jaren later tot rijpheid gekomen plannen om catalogussen aan te leggen niet van eene enkele bibliotheek maar van grootere groepen van bibliotheken.

Veel meer dan ten opzichte der genoemde bibliotheken vond ROGGE te doen bij verscheidene boekerijen van instellingen en vereenigingen waar de toestand anders was. In vele gevallen was de boekerij voor de instelling een soort van lastpost, voor het publiek een dood kapitaal. Voor aanvulling was soms geen geld of geene liefhebberij meer, of wel het ontbrak aan de ruimte voor eene goede opstelling, aan de middelen voor behoorlijke administratie. Waar dit het geval was, kon nu de nieuw georganiseerde universiteitsbibliotheek de taak van de instelling overnemen, zoodat ten minste wat verzameld was nuttig kon worden gemaakt voor wie het noodig kon hebben. Bij sommige genootschappen is men tot den koninklijken uitweg gekomen de geheele verzameling aan de stad te geven ; zoo kreeg de universiteitsbibliotheek bij de opheffing van de eenmaal zoo bloeiende maatschappij Felix Meritis hare boekerij ten geschenke. In vele gevallen kwam men tot eene andere oplossing. Er volgden tal van bruikleencontracten, overeenkomsten waarbij de stad het beheer, de plaatsing en het gebruik van de boekerijen overnam, maar zonder overgang van eigendom. Deze regeling is voor de stad niet zonder bezwaar, zij neemt veel last en kosten van administratie op zich, ziet zich veelal tal van boeken opgedrongen die in de eigen boekerij reeds voorhanden zijn, en staat ten slotte bloot aan de mogelijkheid dat de verzameling na afloop van den contractstermijn weer wordt teruggeëischt en eene voelbare leemte achterlaat. Daartegenover staat dat ook dikwijls wat eerst in bruikleen gegeven was, later in eene schenking is veranderd. ROGGE heeft vele belangrijke verzamelingen in bruikleen aanvaard, hij was ten volle overtuigd dat « het nut dat zoovele bijzondere verzamelingen thans stichten in ruimer kring » tegen de bezwaren ruimschoots opwoog.

Hij zal ook nog een ander gevolg op het oog gehad hebben, al rept hij er niet van. Zijn streven was steeds, zooveel mogelijk bij mannen van wetenschap, in den ruimsten zin genomen, voor de bibliotheek belangstelling te wekken, en de bruikleenen zijn zeker een van de middelen die tot dit doel voeren. Wie voor zijn vak van studie eene eigen genootschapsbibliotheek heeft en weinig vindt in de universiteitsboekerij, beschouwt onvermijdelijk deze laatste als eene instelling zonder waarde, en verbreidt ook zonder het te bedoelen, deze noodlottige opvatting in

ruimen kring om zich heen. Door de opneming van de bijzondere boekerij in deze laatste bereikt men daarentegen niet slechts dat beide elkaar aanvullen, maar men maakt de groote bibliotheek weer voor een wijderen kring tot de centrale instelling. Zoo zal iemand die zich aan aardrijkskunde wijdt, onze universiteitsbibliotheek bezoeken omdat hij daar het noodige denkt te vinden in de boekerij van het Aardrijkskundige genootschap, en tot zijne verbazing later bemerken dat veel van hetgeen hij gebruikt niet tot die speciale verzameling, maar tot de groote bibliotheek behoort. In zooverre meen ik deze overeenkomsten te mogen beschouwen als samenhangend met andere door ROGGE aangewende middelen om de aandacht van allerlei kringen op de nieuw georganiseerde bibliotheek te vestigen.

Hiertoe strekte o. a. ook het organiseeren van tentoonstellingen, vooral in de eerste jaren na het betrekken van het nieuwe gebouw. In 1881 werden bij gelegenheid van het feest ter eere der oud-strijders van 1830 en 1831 platen betrekking hebbende op de gebeurtenissen van die jaren tentoongesteld, in 1882 bij het 250jarig feest van de stichting van het athenæum voorwerpen betreffende athenæum en universiteit. Als feestuitgave voor dit jubilee had hij den oudsten catalogus der bibliotheek (van 1612) laten herdrukken. In November van datzelfde jaar noodigde hij Burgemeester en Wethouders en andere autoriteiten tot een avondbezoek, waarbij weer « het belangrijkste » ter bezichtiging was uitgestald, in 1883 werd eene blijvende tentoonstelling geopend van oude en merkwaardige drukwerken, banden en handschriften, in 1888 bij gelegenheid van een bezoek van leden der Holland-Society aan Amsterdam, werd eene tentoonstelling gehouden van uitgaven America betreffende. Van de twee voornaamste dezer tentoonstellingen verschenen afzonderlijke catalogusjes.

Ook voor gewone bezoekers werd in denzelfden geest gewerkt. De met belangrijke kosten nieuw gemeubelde leeszaal moest in tegenstelling van de studiezaal, die voor werkers bestemd was, menschen lokken die zich aangetrokken voelden door « het genot om er een paar morgen- of middaguren door te brengen, ten einde zich op de hoogte te stellen van de periodieke literatuur van hun vak, of zich te verpoozen met de lectuur van een of ander geschied- of letterkundig werk van Franschen of Duitschers, van noordelijken of zuidelijken bodem. » Daartoe was hier in een schoone en ruime kast een keus uit de boeken van POTGIETER geplaatst, en werden ook plaatwerken geregeld voor de bezoekers neergelegd.

Dat dit laatste veel opnam zou ik niet durven verzekeren. Trouwens in hoever elke poging om op de bibliotheek de aandacht te vestigen, op zich zelve gevolg had, is uit den aard der zaak niet te zeggen. Dat ROGGE echter in 't algemeen slaagde in zijn pogen is onbetwistbaar. Hoe men al meer en meer in de bibliotheek eene nuttige instelling zag, blijkt ten duidelijkste uit de sterke toeneming van de inkomende schenkingen

en legaten. Ze hier op te noemen is niet noodig, daar dit elders geschied is, zij getuigen intusschen èn voor het juiste inzicht van hen die tot de reorganisatie van de bibliotheek besloten hadden èn voor den tact van den man die deze reorganisatie uitvoerde. Dat echter al deze aanwinsten aan het kleine personeel handen vol werk gaven, en het bijwerken van den ouden achterstand belemmerden, begrijpt men licht. Te meer, daar ook het aantal bezoekers na de verhuizing merkbaar toenam, zij het ook niet zoo snel als ROGGE wellicht verwacht had : reeds in 1882 kwam het van 4000 op 8000 om verder geleidelijk te stijgen tot 13,000 per jaar, toen ROGGE aftrad. Toen had de aangroei der boekerij ook reeds het gevolg dat al te voorzien was geweest, het gebouw was vol, de bibliotheek van Felix Meritis kon niet meer geplaatst worden en de bibliothecaris moest ernstig wijzen op de noodzakelijkheid om voor meer ruimte te zorgen.

Wij kunnen hier aan toevoegen dat ook de inhoud van de bibliotheek een geheel andere was dan in 1878. Niet alsof nu op elk gebied van wetenschap alles voorhanden was wat men kon wenschen; dit is een ideaal waar geene Nederlandsche boekerij dicht bij komt en dat we zelfs maar kunnen benaderen door een geregeld stelsel van leenen uit de eene bibliotheek aan de andere. Maar de toestand was toch zoo geworden dat over elk studievak tijdschriften en boeken voorhanden waren en geregeld bijkwamen, dat bibliografische hulpmiddelen, woordenboeken, encyclopedieën, atlassen ten dienste stonden voor wie ze noodig hadden. In het kort, de bibliotheek neemt sedert ROGGE's beheer eene eervolle plaats in naast onze andere groote bibliotheken.

Dit is natuurlijk niet alleen bereikt door schenkingen, legaten en bruikleenen, die wel zeer veel, maar niet juist altijd het noodigste aanbrengen, en uit den aard der zaak zeer ongelijkmatig werken. Neen, vooral doelmatige aankoop was ROGGE's streven. Vooreerst werden de noodigste hulpmiddelen gekocht. Kon hij iets verder gaan, dan — we kunnen hier een in den aanvang gebruikt woord herhalen — dan kocht hij stelselmatig bij voorkeur « bronnenwerken ».

Steeds was zijne aandacht gevestigd op wat door vorige geslachten verzuimd was. Natuurlijk was de gelegenheid er niet, en ook de middelen niet, om hier eene verzameling oude handschriften, of een groot aantal wiegedrukken bijeen te brengen, wat onze voorouders gemakkelijk hadden kunnen doen, maar wat nog gedaan kon worden werd niet verzuimd. Allereerst wist ROGGE door een bruikleencontract met het bestuur der remonstrantsche kerk de hem zoo goed bekende boekerij te verkrijgen, die o. a. de groote pamflettenverzameling bevatte, maar die bovendien rijk was aan belangrijke handschriften uit de 17de eeuw. In 1880 wist hij gedaan te krijgen dat de verzameling middeleeuwsche handschriften van zijn overleden leermeester MOLL voor de bibliotheek werd aangekocht. De middelen hiertoe verschafte eene royale schenking van den afgetreden hoogleeraar WILLEUMIER die aan de nieuwe

universiteit geen professoraat aanvaard had en het hem deswege toekomende wachtgeld voor aankoopen voor de bibliotheek had bestemd : behalve deze handschriften zijn tal van standaardwerken uit dit fonds aangekocht.

Wat gedrukte werken betreft, vestigde ROGGE vooral zijne aandacht op hetgeen Amsterdam speciaal aanging. Van de oudste Amsterdamsche uitgaven uit de 16^e eeuw wist hij nog heel wat bijeen te brengen dat nu onmogelijk meer te krijgen zou zijn ; in het onmiddelijk voorafgaande tijdvak had niemand hieraan gedacht, zelfs had men toen van deze zeldzame en voor de stad bijzonder waardevolle boekjes het een en ander verkocht ! Van de kostbare reisbeschrijvingen die met de groote ondernemingen ter zee omstreeks het einde der 16^e eeuw aanvangen, heeft hij er eenige weten te verkrijgen, en de Amsterdamsche uitgaven uit de 17^e eeuw, het tijdperk van den grootsten bloei der stad, waarvan nog veel te veel ontbrak, vonden van nu af weer geregeld hun weg in de bibliotheek, waarin ze in de eerste plaats behooren te zijn.

Ook voor den bibliograaf was hier nog veel te doen, en natuurlijk vormden zich bij ROGGE die juist op dit gebied zijne sporen verdiend had, nieuwe plannen in deze richting. In de eerste plaats nam hij zich voor de 16^e eeuwsche Amsterdamsche drukken te beschrijven. In de Bibliografische Adversaria verscheen van zijne hand eene voorloopige lijst van deze boekjes. Tot verdere uitwerking is hij niet gekomen, na zijn aftreden gaf hij zijne aanteekeningen aan den heer MOES die de stof op veel breeder schaal bewerkte in zijn bekende boek : De Amsterdamsche drukkers enz.

Voorts kwamen de beide grootste geesten uit de 17^e eeuw, VONDEL en GROTIUS op den voorgrond. Van VONDEL bezat de oude stedelijke bibliotheek niet meer dan men in alle boekerijen van eenig belang vond, nl. een exemplaar bestaande uit bijeengebrachte uitgaven der afzonderlijke werken in quarto, en de nieuwe uitgaaf van VAN LENNEP. Het bijeenbrengen van zoovele boekerijen deed van zelf reeds eene grootere collectie ontstaan, maar een verzameling van den eersten rang kreeg de universiteitsbibliotheek door de schenking uit de nalatenschap van Mr. A. D. DE VRIES AZ. De daarvan gegeven catalogus, getiteld Bibliotheca Vondeliana is nu in het gebruik weliswaar door UNGER's werk vervangen, maar vormde destijds eene rijke en belangrijke bibliografie van onzen grootsten dichter.

Van GROTIUS was natuurlijk ook al wel iets in de stedelijke boekerij aanwezig, maar de verzameling was toch op verre na niet geëvenredigd aan de beteekenis van den man Juist kort nadat ROGGE in Amsterdam was gekomen, werd dit in het licht gesteld in een opstel in een der groote bladen, ik meen het *Handelsblad*. Niet lang geleden vertelde ROGGE zelf mij hoe dit stuk hem eene ernstige vermaning van den toenmaligen Burgemeester op den hals heeft gehaald ; de burgervader dacht dat de bibliothecaris die immers een kenner en vereerder van GROTIUS

was, het opstel geschreven had, en zoo iets vond hij ongepast. ROGGE kon hem toen in vertrouwen meedeelen wie de schrijver was, het was nl. Mr. W. W. VAN LENNEP, destijds lid van den gemeenteraad, later jaren lang wethouder voor het onderwijs. Hij kon hem tevens verzekeren dat de toestand zooals de schrijver die schetste, wel juist was, maar dit spoedig niet meer zou zijn, daar het bruikleencontract met de remonstrantsche kerk eene werkelijk rijke verzameling Grotiana zou aanbrengen. ROGGE was hiermede nog niet tevreden, in 1878 wist hij uit het fonds WILLEUMIER 500 gulden te krijgen om de verzameling Grotiana nog uit te breiden. Tegelijk begon hij de bewerking van een bibliografie der werken van GROTIUS, die in 1883 onder den titel: Bibliotheca Grotiana, pars I door MART. NIJHOFF is uitgegeven. Het boek heeft 73 bladzijden, in twee kolommen, en vermeldt 462 uitgaven, ROGGE's vroegere beschrijving in de Bibliotheek der remonstrantsche geschriften gaf er ongeveer 140. Het is een werk van blijvende waarde, en heeft in zeer ruimen kring belangstelling gevonden. Nog voor enkele weken werd mij per briefkaart uit America gevraagd, of het tweede deel nooit verschenen is. Dit tweede deel moest eene beschrijving bevatten van de boeken die naar aanleiding van de werken van GROTIUS het licht hebben gezien, ROGGE was nog bezig er aanteekeningen voor te verzamelen, toen hij in 1890 als hoogleeraar in de geschiedenis werd aangesteld, en daarmede zijne werkzaamheid als bibliothecaris en tegelijk als bibliograaf afbrak — afgezien van periodieke bibliografische opgaven in enkele tijdschriften.

Hoe kon hij er toe besluiten, zoo midden in zijn werk weg te gaan? vraagt men zich onwillekeurig af, en het is ook niet twijfelachtig dat dit besluit hem werkelijk veel gekost heeft. Er is ook nog een plan geweest, de beide betrekkingen te vereenigen, maar van dezen terugkeer tot een vroegeren toestand is terecht afgezien: elk van beide vordert een geheelen man. ROGGE moest dus kiezen, en daar moest het hoogleeraarschap in het vak dat hem het liefste was, het wel winnen.

Hoe dacht hij intusschen na zijn aftreden als bibliothecaris over zijne werkzaamheid aan de bibliotheek? Zou hij daarop met voldoening teruggezien hebben, of zou hij er ten slotte onvoldaan over zijn geweest? En als de van vele zijden geuite aanmerkingen hem ter oore kwamen, welken indruk moeten die op hem gemaakt hebben? Deze vragen kunnen we zonder aarzelen beantwoorden. Aanmerkingen van menschen die niet op de hoogte waren trok hij zich niet aan, evenals hij omgekeerd voor overdreven loftuitingen ongevoelig was. Hoogstens vond hij het zaak, waar onjuistheden op een toon van gezag verkondigd werden, precies mee te deelen, hoe het wèl was. Zoo stond in het *Handelsblad* van 11 Nov. 1890 een opstel, waarin tal van bijzonderheden over de geschiedenis der bibliotheek werden verteld, grootendeels aan ROGGE's Geschiedenis en aan zijne verslagen ontleend, maar eindigende met het een en ander, waaruit de onbevoegdheid van den schrijver « Biblio-

philus » voor ieder die op de hoogte was, duidelijk bleek. « Weet men wat in de boekerij aanwezig is, dan kan men beter tot de completeering overgaan. Nu is dat nog monnikenwerk ». Dit was voor iemand als ROGGE al te kras! Zijn eerste zorg was geweest zich hiervan op de hoogte te stellen, en de catalogiseering ten minste zoo ver te brengen dat ook een ander die eenigszins wegwijs was, kon nazien wat voorhanden was en wat ontbrak. Even dwaas was de volgende raad, dat men vooral ook rekening moest houden met wat andere bibliotheken als Artis, de Akademie, en het Leesmuseum bevatten. Juist dit had niemand zoo van 't begin af ingezien als ROGGE. Zijn antwoord (*Handelsbl.* 16 Nov.) is dan ook zeer laconiek. De aanvulling « geeft geen bezwaar », de leemten zijn te overzien, met wat in andere bibliotheken is wordt rekening gehouden, al wordt er tevens aan gedacht dat de genoemde bibliotheken geene in den vollen zin openbare instellingen zijn. Hij deelt voorts precies mee wat wel afgedaan is, en wat door de grootere drukte is blijven steken, en wijst er op dat de vele veranderingen in het personeel tijdelijk vertraging en stoornis gebracht hebben.

Hier zien we dus hoe hij zelf precies wist, wat hij tot stand had weten te brengen en wat daarentegen onafgedaan was gebleven. We zien tevens hoe hij het kalme vertrouwen had, dat voor de geheele organisatie ten minste de grondslagen gelegd waren, en dat daarop zou worden voortgebouwd. Hij heeft dit in den loop der jaren ook nog kunnen waarnemen, en met voldoening den gestadigen voortgang der catalogiseering, de betere zorg voor personeel, en eindelijk de lang uitgestelde maar ten slotte verkregen vergrooting van het gebouw gezien. Maar vooral heb ik hem meermalen hooren spreken over het verschil tusschen den drukken toeloop van publiek in de latere jaren, en het sporadische bezoek in zijn tijd. Ook dit gaf hem voldoening; hij had ingezien dat de toeloop komen zou, en nu ging dat in vervulling.

Hij heeft een en ander nog lang kunnen waarnemen, volle tien jaren heeft hij zich nog aan zijne taak als hoogleeraar kunnen wijden en al dien tijd bleef hij een getrouw bezoeker der bibliotheek. Natuurlijk, want hij kende de schatten die zij bevat beter dan iemand anders en hij kon er niet buiten. Ook na zijn aftreden als hoogleeraar op 70jarigen leeftijd en zijn verhuizing naar Haarlem, kwam hij nog geregeld als een welkome gast dien we gaarne hielpen, ook al vergde hij soms iets meer dan een gewoon bezoeker zou hebben mogen verlangen. Het was trouwens niet meer dan billijk, daar ik de eerste jaren na zijn weggaan bijna bij elk bezoek zijn raad had ingewonnen of zijn geheugen geraadpleegd op tal van punten, waarop mijne korte ervaring mij nog in den steek liet.

Eenmaal kwam hij nog in volle actie, toen het namelijk voor een paar jaren gold den 25jarigen dienst te herdenken van den oudsten amanuensis der bibliotheek die bijna onmiddellijk na zijn optreden als bibliothecaris, aan de inrichting verbonden was. Hij wist niet alleen velen op te wekken dit zeldzame jubilee te helpen vieren, maar wist ook

van het gemeentebestuur eene gunstige beschikking voor de tractements-regeling van den jubilaris te verkrijgen. Ik kan hierbij voegen dat deze overgeblevene van ROGGE's « staf » hem steeds met trouwe vereering is blijven aanhangen.

Dit geldt trouwens van allen die hem nader gekend hebben. Hij was geen man die meesleepte, maar iemand die èn door zijn werk èn door zijn persoon eerbied en liefde afdwong.

Amsterdam, Dec. 1905. C. P. BURGER J^{r}.

SCHUILNAMEN UIT VROEGER TIJD

FRANS VAN STERBEECK

In de laatste jaren der 18e eeuw verscheen bij Ph. Gimblet, te Gent, een boekje dat een typisch voorbeeld aanbiedt van het voortwoekeren van sommige dwalingen, al heeft hij, die in de zaak betrokken is, niets nagelaten om die onschadelijk te maken.

De naar tijdsgebruik vrij omslachtige titel van het werkje luidt als volgt :

« Den nederlandschen verstandigen Hovenier over de XII. maenden van het jaer, beschryvende hoe men op de beste en bequaemste maniere zal hoven, tuynen, lust-hoven en boomgaerden verordineren, bereyden, beplanten en bezaeyen. In desen Gendschen druk veel verbetert en vermeerdert. Hoe men allerhande ooft en fruyt, seldery, kruyden, bloemen, wortelen en zaden op hunnen behoorlyken tyd zal vergaederen en bewaeren ; en van haere nature, aerd, deugd, kracht en werkinge, noodig tot het gebruik van de medecynen ; met de verklaeringe van alle vreemde woorden, noyt voor desen daer bygevoegt. Item, hoe men van de selve vele goede en nutte Confituren, conserven, olien, wateren en wynen zal prepareren en bereyden, zeer dienstig voor alle de gene die geerne schoone vruchten en groot profijt souden trecken. Met noch een hoveniers memoriaal register van de voornaemste boomen, kruyden en bloemen, om hem te doen onthouden wat gewas hy in synen hof heeft, ofte wat hem noch van dien ontbreekt. Als ook vermeerdert met eenen noodigen en gerieffelyken medecyn-winkel, waer in te vinden zyn vele nutte en naturelijke secreten voor alderhande gebreken. Waer by gevoegt zyn de instructien van de inlegginge der wyngaerden, van het afzuygen, in-enten en oculeren der boomen ; als ook de instructie van het ader-laten, en de nieuwe observatie over het queeken der oragne boomen. Vermeerdert met den neirstigen biën-houder, tot contentement van alle liefhebbers : noch is hier by gevoegt de onderwysinge hoe dat men de sonne-wysers kan maeken, met de figuren verbeeld ; als ook van alderhande hoveniers-gereedschap, afgebeeld in gravuren. Door F. V. S. Pbr. Den negensten druk, vermeerdert en verbetert. Tot Gend, by Philippe Gimblet, op de Kooremerkt, in den Vlaamschen Bybel. Met approbatie ». Z. j. 4°.

« On a mal à propos », heet het in den Catal. van Hulthem, zonder nadere toelichting, « attribué cet ouvrage à Franç. van Sterbeeck, prêtre et amateur très distingué à Anvers. » v. Doornink voegt daaraan toe : « In 1721 is (blijkens de approbatie) de 1e druk verschenen te Antwerpen ». Maar dat is onjuist : de « approbatio medici », door Joan. van Hencxthoven den 3n Augustus 1723 te Antwerpen gegeven, doelt reeds op een herdruk : « *Den nederlandschen verstandigen Hovenier* heb ik onderschreven nauwkeurig naergesien en gelesen, en den selven seer dienstig en goed bevonden voor huys-vaders en buyten-lieden om in tyd

van nood met de selve kruyden en familiaere medicamenten te mogen behelpen, en daarom sal den selven *op een nieuw* mogen herdrukt worden ». De eerste druk is veel ouder dan v. D. opgeeft : wij zullen verder zien dat hij reeds vóór 1675 in het licht kwam.

Dat nu, meer dan eene eeuw later, de Gentsche drukker zich van de overlevering nog niet had kunnen losmaken, bewijzen de naamletters op den titel die zonder eenigen twijfel doelen op Frans van Sterbeeck, een priester die in zijn tijd eenige bekendheid als plantenkundige had verworven, en die te Antwerpen, alwaar hij in het midden der 17[e] eeuw geboren was, een paar werken liet verschijnen, waarvan de titels hieronder zijn opgegeven. En toch van hem was *Den nederlandschen Hovenier* bepaald niet. Dat het volksboek hem van oudsher werd toegeschreven getuigt hij zelf in de inleiding van zijn *Theatrum Fungorem oft het Tooneel der Campernoeliën* (Antwerpen, 1675), maar tegen die attributie teekent hij protest aan en hij ontkent eveneens de schrijver te zijn van een hem insgelijks toegedicht keukenboek. Hij heeft, zegt hij, in 1668, « een cleyn besonder tractaet » in het licht gegeven, « hetwelck achter by eenen koock-boeck (voor desen in Hollandt ghemaeckt ende ghedruckt) ghebonden was Om welcke reden menighe persoonen (hem) den naem ghegheven, oft den auteur van den gheseyden *koock-boeck* ghenaemt hebben : als mede van eenen boeck, genaemt den *Verstandigen Hovenier*, den welcken van ghelijcken in Hollandt ghedruckt was : want (hij) tot op den dagh van heden niet anders als het voornoemd *Tractaet der Fungi* in het licht hebbe ghebracht (1).

En in de voorrede zijner *Citricultura oft Regeringe der uythemsche boomen* (Antw. 1682), komt hij nogmaals op de zaak terug : « Soo dan de oorsaeke dat ick dit werck by der handt genomen hebbe is ten deele omdat men my belast ende den naem toevoeght van eenen boeck

(1) Het was niet de eenige tribulacie die onzen kruidkundige uit Holland kwam aangewaaid. Van zijne aanteekeningen voor de *Citricultura*, door hem in goed vertrouwen aan den Amsterdammer J. Commelyn medegedeeld, werd door deze een ergerlijk misbruik gemaakt. « Besondere reden hebben my opgeweckt », verklaart gemoedelijk v. St., « dit langh bereydt, doch gheringh werck eens in het licht te geven. Niet tegen staende dat mijnen besonderen goeden vriendt (wegens de planten ende hof-cieraet(den heere Joan. Commelyn tot Amsterdam dit ten deele in synen *Nederlandtschen Hesperides* heeft uytghegeven, in den selven aenwijsende de bekende scorten groeyende in Nederlandt, bestaende al te saemen in het ghetal van twintigh, welcke genoemden Heere seer lofwaardigh ende ampel heeft gheschreven. Ende door onse goede correspondentie, soo en hebbe oock t' sijnder instantelijck versoecke, mijne memorien ende aenteeckeninghen (de welcke ick door langhen tydt en ondervindinghe allenghskens vergadert hadde, raeckende dese materie), met sijnen *Hesperides* besich zijnde, de selve niet connen weygheren t' synder diensten hem toe te seynden, de welcke hy op den 16. April 1677 my danckbaerlijck met een exemplaer van sijnen *Hesperides* heeft wederghesonden. Dit voorschreven docht my hier noodich byghevoeght, om gheene andere reden, als alleen op dat men my niet belastert, dat dese mijne *Beschrijvinghe der uythemsche Boomen* uyt dien *Nederlandtschen Hesperides* soude gheleent ofte naergeschreven zijn... »

den verstandigen hovenier ghenaemt, die in verscheyde steden gedruckt is. Als oock van een *Koock-boeck* &c. van welcke boecken my noch eere, noch blaem toecomt, alsoo gheen van twee van my ooyt voorts quam. »

Het protest laat aan duidelijkheid niets te wenschen over. Toch zou de traditie voortleven en *den verstandigen Hovenier* aan v. St. blijven toegeschreven worden. Ja, tot nog veel lateren tijd zou de dwaling doordringen. Weet niet Piron, (*Algemeene levensbeschrijving van mannen en vrouwen van België*, 1860) te vertellen dat de Antwerpsche priester een *verstandige Hovenier* uitgaf in 1654 en een *Kookboek* in 1688 ?

V. A. DELA MONTAGNE.

BANDEN MET BLINDDRUK BEWAARD IN HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS

In 1875 trok de heer Ferd. Vanderhaeghen (1) de aandacht op het feit dat meest al de boeken, in het Museum Plantin-Moretus bewaard, hun oorspronkelijken band behouden hebben. De opmerking mocht laten vermoeden, dat er in de bibliotheek, waarvan de kern door den Antwerpschen aartsdrukker gevormd werd, materiaal zou voorhanden zijn hetwelk te benuttigen ware bij het opbouwen van de geschiedenis der bindkunst in de 15e en de 16e eeuw. De verzameling bleef echter buiten den kring der onderzoekingen ; James Weale zelf, die een aanzienlijk deel van zijn *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library, South Kensington Museum*, aan Nederlandsche banden wijdt, heeft uit het huis van Plantin geene wrijfsels meêgedragen. Sinds het verschijnen van zijn uitgebreiden, voorbeeldig bewerkten catalogus allerwege tot opsporen en beschrijven van het werk onzer oude boekbinders heeft aangezet, kan het nuttiger dan ooit zijn, de merkwaardige banden bekend te maken die zich bevinden in nog niet doorzochte bibliotheken. In verhouding tot haar omvang, is diegene van het Museum Plantin-Moretus bijzonder rijk aan banden welke uit technisch, esthetisch of archeologisch oogpunt belang opleveren.

Het paneel waarin twee rijen fantastische of naar de natuur afgebeelde wezens voorkomen is een kenteeken van Vlaamsche banden. Het moge door Fransche vaklui gebruikt worden en dan op een indringen van de Vlaamsche gebruikskunst wijzen ; het moge een Neurenberger kunstenaar in 1459 het thema verschaffen voor het versieren van boekdeksels van ingekerfd leder (2), en dan wellicht getuigenis geven van een zeer verspreide traditie, — voor de binders onzer streken blijft het een geliefkoosd motief. Wij vinden het dan ook, met ettelijke zijner menigvuldige varianten, op veertien werken in de Plantijnsche bibliotheek. De oudste types ervan schijnen diegene te zijn, waarin eene strook met den naam des binders staat tusschen twee rijen figuurtjes geplaatst in afzonderlijke cirkels en de omlijsting een slinge-

(1) *Notice sur la bibliothèque plantinienne*, p. 27.

(2) *Katalog der im Germanischen Museum vorhandenen interessanten Bucheinbände und Teile von solchen. Nürnberg*, 1889, blz. 20.

rende wijngaardtak is ; zóó zijn de paneelen geteekend van Lambertus de Insula scriptor (1), Vincencius (2), Godefridus scriptor (3), Joh[ann]es de Dutche (4), Jacob illuminator (5), Jehan Compains (6), Deltona (7), Jacobus van Gavere (8).

Tot dit type behoort de stempel welke voorkomt op den volgenden band (zie fig. 1) :

1. — Bruin kalfsleder op eiken berden. Op ieder deksel (149 × 75) is tweemaal een paneel (51 × 43) (9) geprent, waarvan de lijst met een slingerenden wijngaardtak versierd is. De ingesloten ruimte is verdeeld in drie vakken, het middelste geeft den naam des binders op : PETRVS : ME-FECIT : De beide andere vakken bevatten elk vier medaillons tusschen welke wijngaardbladeren zijn aangebracht ; in ieder medaillon een gedrocht, naar datgene van het tegenoverstaande vak gewend. Twee koperen sloten.

Fig. 1.

Dit bandje bevat *Expositiones vocabulorum in tribus ydiomatibus*, eene

(1) Weale, R. 285. Zie ook *Messager des sciences hist.*, 1853 en ED. VAN EVEN, *Sieraed van den Band eens Handschrifts voltrokken te Leuven in 1366.* (Mengelingen voor de Geschiedenis van Braband, 1871, blz. 195).

(2) Weale, R. 301 ; een ander paneel op den band van het hs nr 5014 in de Kon. Bibl. te Brussel.

(3) Hs nr 2877-78, Kon. Bibl. Brussel.

(4) Met rijen van 5 cirkels : hs nr II 298, Kon. Bibl. Brussel ; met rijen van 3 cirkels, Weale, *Introd.*, lxii.

(5) Weale, R. 317.

(6) L. GRUEL, *Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures*, I p. 71.

(7) GRUEL, *Manuel*, I p. 75.

(8) PINCHART, *Archives des Arts*, III p. 139 ; een andere band met het paneel afgebeeld bij Pinchart is gereproduceerd in Gruel's *Manuel*, I, p. 106, doch de binder heet daar Gavet.

(9) De afmetingen van stempels, in mM. aangegeven, zijn diegene der voor versiering benuttigde ruimte ; zij houden dus met de buitenranden geen rekening : dikwijls zijn deze randen door indrukken van filets bedekt, en zij worden breeder bij dieper inprenten, zoodat het dan moeielijk is de wezenlijke grootte te meten en afdrukken van een zelfden stempel in afmetingen verschillen ; wanneer men zich bij maten genomen tusschen de binnenranden bepaalt, komt dit ongemak minder voor. Door verschil in de wijze van meten is het te verklaren dat dezelfde stempels enkele mM. verschillen bij Weale en in deze lijst van banden.

Latijn-Vlaamsch-Fransche woordenlijst (hs 97) geschreven op papier in het begin der 15[e] eeuw. In de vroegste tijden van zijn bestaan heeft het boekje toebehoord aan *S. mariken buyens*, die haar naam schreef op de binnenzijde van het voorste deksel ; en aan *Zuster Liskē steuens*, volgens de nota op fol. 4[v].

Men bemerke dat, in de beide afdrukken van het paneel, het opschrift de sporen draagt van eene poging om het uit te schrabben ; de koperen drukplaat zou dus hier niet door Petrus zelf, maar door een opvolger gebruikt zijn.

Fig. 2.

Van den binder Petrus is nog geen werk bekend gemaakt en hijzelf werd nog nergens vermeld. Het zou wel gewaagd zijn, te denken dat hij Petrus Dux is, die in dezelfde letters zijn naam en het *me fecit* liet snijden in het origineele paneel geprent op den band van een handschrift van omstreeks 1500, die beschreven werd door den heer Paul Bergmans (1). Laat ons nochtans in 't voorbijgaan zeggen, dat Petrus Dux even goed een Vlaming is als de Petrus, welke ons woordenlijstje, geschreven ten behoeve van Vlamingen, inbond. De heeren J. de Saint-Genois, W. de Vreese en Paul Bergmans, die zich met Dux bezig hielden, nemen aan dat hij De Hertoghe heette. Die veronderstelling was niet noodig om de zekerheid te hebben dat Dux een Vlaamsch ambachtsman was : volgens de Liggeren der Antwerpsche Sint-Lucasgilde werd Antonis Dux in 1498 als vrijmeester ontvangen en heeft Goyvaerdt Dux in 1510 geleerd bij Albrecht. Welk bedrijf deze leden der familie Dux uitoefenden kunnen echter de uitgevers der Liggeren niet zeggen. Joos de Hertoghe, boekbinder, was, volgens eene nota der Liggeren, blz. 258, de voorzaat van Frans van Ravelinghen in een huis door dezen gehuurd van O. L. Vrouwekerk. Hij werkte geregeld voor Christoffel Plantin (2).

Het paneel dat van het oude thema slechts afwijkt door het samensnoeren der medaillons en het vervangen van den bindersnaam door eene spreuk vinden wij op den volgenden band (fig. 2) :

2. — Bruin kalfsleder op eik (114 × 75) ; een paneel (62.5 × 36) is

(1) *Inventaire archéologique de Gand.* 27 mai 1901. N° 205.

(2) Max Rooses. *Christophe Plantin.* 4°, p. 133.

op elke zijde geprent ; het is omlijst door een slingerenden stengel met bladeren en trossen en verdeeld in drie vakken ; het middelste is eene nauwe strook met de woorden : × **gode. lof. van. al.** De beide andere vakken zijn door ranken in vijf eironden verdeeld ; in ieder dezer bevindt zich een figuurtje ; links een vogel, een hond, een zeeridder, een meermin, een vogel ; rechts een vogel, een hond(?). een aap, een valk, een ander vogel. Koperen slot. Het achterste deksel is bij den benedenrand tweemaal doorboord ; de gaten zijn waarschijnlijk sporen van den haak waaraan vroeger het ketentje was vastgemaakt dat diende om het boekje aan den gordel te dragen.

In dezen band zit een Latijnsch getijdenboek uit de 15e eeuw, geschreven op velijn (Hs 102). Op het schutblad, welk tegen het achterste deksel geplakt is, ziet men den naam *H. Juuenis*.

Fig. 3.

Het paneel waarmede dit bandje versierd is werd nog nergens beschreven. Merkwaardig is het vooral omdat het eene Vlaamsche spreuk draagt — dezelfde die door klok- en vijzelgieters in de 16e eeuw dikwijls op hun werk wordt gesteld. In den grooten voorraad bindersstempels, door Weale verzameld, treft men er slechts twee aan, die een Nederlandschen tekst hebben (R. 294 en 295 ; dit laatste versiert ook de banden der hss nrs 4621 en 15085, Kon. Bibl. Brussel) maar zij hooren beide in Holland thuis.

Bij het grootste aantal paneelen met dierenfiguurtjes is de middelste strook verdwenen ; de tekst wordt dikwijls als omschrift in de lijst gebracht. De eenige binder, die de teekening vereenvoudigt door de slingerende takken, welke medaillons vormen, weg te laten, is Henricus de Specht, wiens naam op het volgende werk staat (fig. 3) :

3. — Bruin kalfsleder op karton. Op ieder plat (188 × 125) is tweemaal een paneel (71 × 48.5) geprent waarvan de lijst het volgend omschrift draagt, op iederen hoek door een vuurslag met drie keien onderbroken : **Dum. cor. non | orat. inuanum. lin | gua. laborat | henricus. de. specht |** De ingesloten ruimte is overlangs in twee vakken verdeeld ; in ieder vak drie dieren : links een aap, een draak, een leeuw ; rechts een griffoen, een arend, een ander griffoen. Sporen van twee paar lederen snoeren.

Het boek (B 1627) is de verzameling *Leges Longobardorum* van Nicolas Boyer (Lyon, Simon Vincent, 1512).

Henricus de Specht bleef tot nu toe geheel onbekend. In de Liggeren der Antwerpsche Sint-Lucasgilde vindt men een Joos Specht, die in 1470 als vrijmeester wordt aangenomen en bij wien Bernaert Spierinck

(een bloedverwant van den boekbinder Nicolaas Spierinck ?) (1) in de leer gaat. Wat bedrijf Joos Specht en zijn leerling uitoefenden zeggen de Liggeren niet.

N. Rondot's artikel in de *Gazette des Beaux-Arts*, 1883, blz. 157, over vreemde kunstenaars en ambachtslieden die vóór de 17e eeuw te Lyon werkten, laat de boekbinders ter zijde en de lijst van Lyonsche boekbinders, door Gruel in het tweede deel van zijn *Manuel* overgenomen uit de *Bibliographie Lyonnaise* van Baudrier, bevat den naam van Henricus de Specht niet.

Paneelen met omschriften ziet men op vier andere banden :

4. — 1° Bruin kalfsleder op hout. Ieder plat (140 × 102) draagt twee afdrukken van een stempel (73 × 51) met de spreuk : **deus. det | nobis. sua. pace. et | post. morte | vita. eterna. amen. |** Op elken hoek een bloempje. De ingelijste ruimte is verdeeld in twee vakken ; in ieder linkeronderhoek begint een slingerende tak die in zijn bochten drie dieren sluit : rechts een griffoen, een arend, een leeuw ; links een griffoen, een aap, een hond (?). Twee koperen sloten. De versiering, waarbij de dubbele filets rond de stempels en de enkele langsheen de randen te rekenen zijn, is met veel zorg bewerkt. Deze tamelijk gehavende band bevat *Breviarium ecclesiae sarum. Lovannii, impensis Theodorici Martini Alostensis, 1499.*

5. — 2° Bruin (vroeger rood) kalfsleder op eiken berden (180 × 104). Voor- en achterkant zijn beprent met tweemaal herhaalde afdrukken van een paneel en een strookvormigen stempel. Het eerste (74 × 51) is omlijst door de woorden : **deus. det. | nobis. sua. pace. et | post. morte. | vita. eterna. amen. |** ; op iederen hoek een bloempje ; in den rechteronderhoek der beide vakken van het paneel begint een wijngaardtak voorzien van loof en vruchten en die in zijn bochten drie dieren sluit : rechts een hond, een vogel, een paard ; links een ezel, een aap, een leeuw. De strookvormige stempel (16 × 75) is verdeeld in vier gelijke vakjes waarin liggend zijn afgebeeld : een eenhoorn, een draak, een leeuw, een hert. Twee koperen sloten. Het boek — (B 2913), een Grieksche tekst van *Homeri Ilias*, gedrukt bij Junta, te Florence, in 1519 — heeft acht schutbladen vóór en twaalf achter.

6. — 3° Bruin kalfsleder op eiken berden (182 × 124). Op ieder plat is tweemaal één groote stempel geprent, die verdeeld is in twee paneelen gescheiden door een knoestigen stam ; de beide paneelen (66 × 41) hebben dezelfde middenvakken, in welker rechteronderhoek een wijngaardtak begint die in zijn bochten sluit drie liggende dieren naar het midden gewend ; het omschrift van het eerste paneel luidt : **deus. det | nobis. sua. pace. et | post. morte | vita. eterna. amen |** ; dat van het tweede : **deus dedit | deus. abstulit. | sit nome | domini**

(1) Over Nicolaas Spierinck en zijne familie, zie Weale, *Introd.*, xxxvii en xxxviii.

benedictū †. Twee koperen sloten. — (B 1321. *Simphoriani Champerii de triplici disciplina*, Lyon, Claude Dauost voor Simon Vincent, 1508).

7. — 4° Bruin kalfsleder op karton (164 × 105). Ieder plat heeft één grooten stempel (108×75), die verdeeld is in twee paneelen (75×46) gescheiden door een knoestigen stam. Het omschrift van het eerste paneel luidt: **deus det.** | **nobis. suam. pacem. et** | **post. mortem. vitam.** | **eternam. amen.** | en dat van het tweede: **De profundis** | **clamaui. ad. te. domine.** | **domine** | **exaudi. vocem. meam.** | Beide paneelen zijn verdeeld in twee vakken, elk voorzien van eene rij van vier fantastische dieren gevat in de bochten van een wijngaardtak die uit de binnenhoeken ontstaat. Twee lederen riempjes. — (B 2504. *O. Maillard. Summariū quoddā sermonū de Sāctis*, Parijs, Jehan Petit. 1513) (1).

Deze band heeft dezelfde versiering als die van nr 13109 in de Antwerpsche stadsbibliotheek, een Mentzer druk van 1522.

Twee nauw verwante banden, keurig vervaardigd en versierd en volkomen gaaf bewaard, bevatten A 2815 en R 175. De eerste is hier gereproduceerd (fig. 4). Op beide treft men een paneel aan dat, naar de oudere types, overlangs een spreukband draagt en een ander waarvan de omlijsting in den trant blijft van de binnenvakken. Verdere overeenkomst blijkt uit deze beschrijvingen:

8. — Bruin (vroeger rood) kalfsleder op karton (165 × 103). Op het voorste plat staan twee paneelen gescheiden door een derde, strookvormig, vergezeld aan eene rij afdrukken van een rechthoekig stempeltje (11×7) waarop eene vlieg is afgebeeld. Het bovenste paneel (76 × 47.5) heeft eene lijst van wijngaardbladeren aan een slingerenden stengel gehecht; het is verdeeld in twee vakken gescheiden door deze woorden: **ora pro nobis sancta dei genitrix**; uit den linkeronderhoek van elk vak ontstaat een wijngaardtak die in zijn ranken plaats verleent aan vijf figuurtjes: rechts een aap, een meermin, een gevleugeld paard, een leeuw, een hert; links het lam met kruisbanier, een zeeridder met schild en zwaard, een neergehurkte engel met een schild, een eenhoorn, een wolf (?). Het onderste paneel (76 × 52) staat in een raam waarvan de hoeken bezet zijn met eene starvormige bloem en welk door een slingerenden wijngaard in zestien vakjes verdeeld is; in elk vakje een loopend

(1) Op de twee laatste banden vindt men dus de elementen der versiering in één grooten stempel vereenigd; zulke samengestelde stempels werden voorzeker aangewend om tijd te besparen en omdat het moeilijk was, twee of meer heete paneelijzers zoo juist naast elkander op het leder te drukken, dat hunne zijden gelijkloopend bleven. Een samengestelden stempel van dien aard ontmoet men op *De pane angelorum*, (Antw., H. van Liesveldt, 1552) in de Mechelsche Stadsbibliotheek, doch dit exemplaar heeft geene documenteele waarde: de versiering is uitgeknipt en op een vernieuwden band ingelegd; dezelfde samengestelde stempel komt voor op de banden der hss. nrs 4651 en 5067 in de Kon. Bibl. te Brussel en de bestanddeelen ervan worden beschreven door Weale (R. 408), die ze aantrof op een Nederlandsch getijdenboek, in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht.

dier : honden, herten, everzwijnen, vossen ; de ingelijste ruimte heeft twee vakken, elk gevuld met vier diertjes die tusschen de bochten van twee wijngaardtakken zitten : rechts een hert, een eekhoorn, een hinde (?), een konijn ; links een aap, een everzwijn, een rund, een ezel (?). Op den strookvormigen stempel (17 × 75) zijn drie dansende mannen en een

Fig. 4.

vrouw voorgesteld ; links een zakpijper. De achterkant van het boek is met dezelfde paneelen versierd ; zij zijn echter gescheiden door een stempel verdeeld in drie vakken, waarin men bemerkt : een draak, de Heilige Margaretha verrijzend uit een draak, een griffoen. Sporen van twee lederen snoeren. Vergulde snede, geciseleerd in ruiten met een bloempje in ieder. Dubbel perkamenten schutblad vóor en achter. — Het boek is : *Th. Cortehoevius. Adagiorum omnium aureum flumen... ex Erasmi æditione.* — Antw., Martin De Keyser voor Godefr. Dumæus, 1530.

Mag men dezen in elk opzicht merkwaardigen band voor een werk

van Godefridus Dumæus, dat is Godevaert Vander Hagen, aanzien? Deze drukker was immers ook boekbinder : de aanteekeningen van ridder L. de Burbure verwijzen naar eene akte van den 19ⁿ Mei 1531, ingeschreven in de Vierschaarboeken, en waarin Godevaert van der Hagen, boecbindere, met een bontwerker er borg voor spreekt dat « Peter huquelle, alias de Wale, briefdruckere », de stad niet zal verlaten vooraleer hij vóór de rechters is verschenen ; en naar eene akte verleden voor notaris sHertogen senior, den 14ⁿ September 1554, bevattende het testament van « deersame Enghele henricx », weleer weduwe van « Godevaert vander haghen boeckbindere, anthonis zone ».

9. — Bruin kalfsleder op karton (116 × 103). De beide zijden zijn versierd met twee paneelen. Het eerste is hetzelfde als het eerste van A 2815 ; het tweede (75 × 51.5) biedt een gering verschil in de afmetingen der details aan met het overeenstemmende paneel op hooger gezegden band. De strookvormige stempel (25 × 78), die de twee paneelen van elkander scheidt, is verdeeld in drie vakken waarin gesneden zijn : een draak, de H. Margaretha verrijzend uit den draak, een griffoen. Twee paar groene zijden linten. Gele snede. Perkamenten schutbladen vóor en achter. — (*Julius Solinus.* — Lyon, M. Bonhome voor de erfgenamen van S. Vincent, 1541).

Een band, die slechts van den laatst beschreven verschilt door andere plaatsing der paneelen, is gereproduceerd in Heinrich Lempertz' *Bilder-Hefte*, Taf. IX, D ; de beschrijver hield hem voor een werk van Keulschen oorsprong omdat er een druk van Euch. Cervicornum, 1529, in zat.

Het eerste paneel der banden nʳ 8 en nʳ 9 is aan Weale bekend (R. 305), die het aantrof op Brugsch werk. De twee rijen diertjes van het tweede paneel ziet men op den band van den Bruggeling Willielmus de campo, beschreven door den heer W. de Vreese in den eersten jaargang van dit tijdschrift, blz. 55-58. In die studie worden trouwens meer stempels van dien aard vermeld. De heer de Vreese kent een paneel dat hetzelfde is als het hierboven beschreven, doch waarvan de dierenreeksen van rechts naar links verplaatst zijn ; het is geprent op den band van een handschrift in de bibliotheek van het Franciscanerklooster te Weert.

10. — Zulk paneel (79.5 × 50.5) versiert ook den band van een prachtig verlucht afschrift op perkament van *De Civitate Dei*, voltooid in 1497, dat in het Museum Plantin-Moretus is tentoongesteld. Bedoeld paneel staat viermaal op het bruine kalfsleder waarmede de houten berden (262 × 152) overtrokken zijn ; de afdrukken zijn van elkander gescheiden 1°) door een fries met dansende boeren (15.5 × 76.5) : drie mannen en een vrouw, een zakpijper rechts ; 2°) door een stempel (18 x 70) die verdeeld is in drie vakken waarin staan : een draak, de H. Margaretha opstijgend uit den draak, een griffoen ; 3°) door eene strook (16 × 64) verdeeld in vier vierkanten overhand versierd met een

lelie en een kruisbloem, elk in een ruit; de hoeken der vierkanten zijn met halve lelies aangevuld. De band had vroeger twee metalen sloten. De snede is verguld en geciseleerd in ruiten gevormd door dubbele lijnen; een groep van zes punten staat in het midden van elke ruit en een punt in de hoeken.

11. — Eindelijk treffen wij hetzelfde paneel aan op den bruinkalfslederen band van B 2044: *M. T. Ciceronis epistolarum familiarium*, Eucharius Cervicornus, 1526.

Fig. 5.

De strook die de twee afdrukken op ieder plat (168 × 110) van elkander scheidt is in vier vakken verdeeld: een hert, een leeuw, een draak, een eenhoorn. De bordpapieren deksels werden vroeger toegehouden door lederen snoeren.

Volgens aanteekeningen geschreven op de schutbladen behoorde het boek toe aan *Joannes baptista Grapheus*, den Antwerpschen drukker; herhaaldelijk vindt men: *IOAN. BAPT. GRA. Antwerpiē.*

De zonderlinge fries met dansende boeren, die, met lichte wijzigingen, voorkomt op de banden beschreven onder nrs 8 en 10, vindt men nogmaals op een fraai werk naar hetwelk hierbij eene reproductie gaat (fig. 5). Het motief werd gebruikt door Ludovicus Bloc (1), door Antonius Van Gavere (2) en door andere onbekende Vlaamsche binders (3) doch ook te Keulen (4) en, nog in 1572, in Saksen (5).

---

(1) Weale, (R. 376). De fries met slechts vier personages (17 × 67) staat, vergezeld van een paneel (71 × 69) waarvan het omschrift deze tweemaal herhaalde tekst is: **ob laudem | xpristi bloc |**, op den band van een brevier en missaal, hs. nr 2886 der Kon. Bibl. te Brussel.

(2) Weale, (R. 312).

(3) Weale, (R. 419, 420).

(4) Weale, (R. 702).

(5) Weale, (B. 192, k.)

12. — De bedoelde band in het Museum Plantin-Moretus is vervaardigd uit karton overtrokken met rood kalfsleder, thans bruin verkleurd. Op ieder plat (174 × 114) staat de fries (19 × 73) tusschen twee paneelen van gelijke grootte (67×45) ; het eerste verbeeldt Sint-Jan predikend voor vier nedergezeten personen ; hij leunt met de linker hand op een dwarsstok bevestigd aan twee staken ; op den voorgrond, in het midden, zit een hond. Het tweede paneel stelt, op een architecturalen achtergrond, de H. Anna voor met een open boek in de handen ; vóor haar zit de H. Maria met het Jezuskind ; de onderwerpen dezer beide paneelen staan onder een boog langs weerszijden rustend op zuilen. Het boek werd met twee groene linten toegebonden ; het heeft twaalf papieren schutbladen aan de voorzijde en acht aan de achterzijde. Die band bevat *Erasmus Familiarium colloquiorum formulæ*, Bazel, 1524.

Op Weale's boven aangehaald wrijfsel n[r] 419, genomen van een band waarin drukken zaten van J. Gymnicus, Keulen, 1529, en van W. Vorsterman, Antwerpen, 1529, komt niet alleen de fries met dansende boeren, doch tevens het Sint-Jan-paneel voor.

(*Wordt vervolgd*) PROSPER VERHEYDEN

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Amsterdam. — Het plan tot oprichting eener kostelooze openbare bibliotheek met leeszaal te Amsterdam begint vaster vorm aan te nemen. De voor eenige maanden aldaar opgerichte vereeniging met dat doel, die zich in verbinding had gesteld met de commissie welke in 1901 was gevormd, heeft ook den steun en de samenwerking verzocht van de zes gemeenteraadsleden, die bij de behandeling der begrooting het voorstel tot oprichting van zulk een bibliotheek in den gemeenteraad hadden voorgesteld. In een bijeenkomst van de leden der beide commissies met deze gemeenteraadsleden, die allen hun steun en hun instemming hadden toegezegd, werd besloten de gedragslijn vast te stellen, die zou worden gevolgd, om het plan van de oprichting zooveel mogelijk te verwezenlijken. Een bestuur werd gekozen, bestaande uit de heeren J. A. Tours, voorzitter, M. W. van Assendelft, secretaris, en J. Rosenbach, penningmeester.

De verdere leden der nu gecombineerde commissie zijn nu : de dames Hélène Mercier en C. Tilanus, en de heeren J. W. IJzerman, P. W. Sutorius, W. Spakler, C. W. de Sauvage Nolting, J. A. Wormser, J. F. L. Blankenberg en L. Simons, leden van den gemeenteraad, P. N. Jacobsen, dr. C. P. Burger Jr., A. D. Holterman, mr. Ph. Falkenburg, A. Rot, J. F. Ankersmit, dr. J. Hoeksma, dr. P. S. Kaz, Chr. Nuys, J. Hempenius, G. F. van Limborch van de Meersch, Ed. Hertz, L. N. Maarschalk en C. de Vries.

De commissie zal trachten uit particuliere bijdragen een kapitaal bijeen te brengen, om de oprichting van een openbare bibliotheek met leeszaal te kunnen ter hand nemen. (*N. Rt. Ct.*)

Antwerpen. — *Stadsbibliotheek en Museum Plantin-Moretus.* — Wij ontvingen het volgende rondschrijven, dat wij gaarne mededeelen, als een gunstig teeken des tijds :

De aanmoediging der kunst en de uitbreiding onzer kunstverzamelingen zijn te allen tijde het voorwerp geweest der loffelijke bezorgdheid, zoowel van het bestuur als van de bevolking der stad Antwerpen. Oude en nieuwe letteren en wetenschappen mochten zich echter niet altijd in een even groote belangstelling verheugen ; ten opzichte dezer vakken toonde zich het meerendeel onzer medeburgers tot nog toe al te onverschillig. In de stad, binnen wier muren de wetenschappen eertijds een ongeëvenaarden bloei bereikten en van waar Plantin, Moretus en tal van andere beroemde drukkers hun meesterstukken de wereld inzonden, vergeet men al te licht welke de waarde van deze typographische gedenkstukken is voor letteren en wetenschap. Nochtans heerscht te Antwerpen heden even groote welvaart als in de schoonste dagen der gouden eeuw onzer stad, en nu deze zich opnieuw tot den rang van wereldstad heeft verheven mag men wel verwachten dat zij de roemrijke overleveringen uit vroeger tijd weder in eere zal herstellen.

Wenschende, in dezen tijd, nu alles tot studie aanspoort en men den strijd van het bestaan niet zonder uitgebreide en ernstige kennis kan voeren, ons geestelijk erf te doen aangroeien, hebben wij besloten een bestendig hulpfonds ten voordeele van de Stadsbibliotheek en van het Museum Plantin-Moretus, de twee openbare verzamelingen van oude en nieuwe boeken te Antwerpen, te stichten.

De bibliotheken toch vervullen een steeds gewichtiger taak en vooral de wetenschap brengt werken voort in zoo

groot getal, dat er een veel hooger budget dan dat van de Stadsbibliotheek noodig is, om aan de eischen des tijds te voldoen.

Van eenen anderen kant heeft het Museum Plantin-Moretus, de oude en eerbiedwaardige zetel der edele boekdrukkunst, het aantal zijner zalen vergroot. In deze nieuwe lokalen zullen tentoongesteld worden meesterstukken der drukkunst, teekeningen van Antwerpsche meesters, gezichten uit het oude Antwerpen, van aard om het aandenken levendig te houden van schilderachtige hoeken en kanten der stad, die op onze dagen zoo snelle en grondige veranderingen ondergaat. Tot het bereiken van het doel dat wij ons voorstellen zijn aanzienlijke geldmiddelen noodig.

Daarom richten wij een oproep tot de voornaamste ingezetenen van Antwerpen, opdat zij ons zouden bijstaan in onze poging om de uitbreiding dezer beide verzamelingen mogelijk te maken.

Door een buitengewoon crediet vanwege het Stadsbestuur, alsmede door een toelage van onze Commissie, werden de Stadsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus reeds in staat gesteld belangrijke aankoopen te doen op de veiling der bibliotheek van Havre, die onlangs plaats had te Amsterdam.

Deze veiling was sedert eenigen tijd aangekondigd, zoodat nog bijtijds maatregelen genomen konden worden. Maar zulks is niet altijd het geval. Gewoonlijk worden de veilingscatalogi eerst enkele dagen vóór de verkooping rondgezonden, wanneer het reeds onmogelijk is geworden, buitengewone credieten, die dan nog niet altijd beschikbaar zijn, te verkrijgen.

Jammer is het, dat zoovele stukken van het grootste belang ons reeds door die omstandigheden moesten ontsnappen, terwijl de groote bibliotheken en verzamelingen van het buitenland, die over aanzienlijke toelagen, erfgiften en fondsen beschikken, telkens van gelegenheden gebruik maakten, die wij niet konden te baat nemen.

Deze redenen noopten er ons toe om pogingen in het werk te stellen ten einde tot de stichting van een bestendig hulpfonds te geraken, dat, in groote omtrekken, op de volgende grondslagen zal ingericht zijn:

Is *begiftiger* alwie inschrijft om een bijdrage van minstens vijfhonderd francs, in éénmaal of in jaarlijksche stortingen van honderd francs, te betalen. Een commissie, tot dewelke de Stadsbibliothecaris en de Conservateur van het Museum Plantin-Moretus van rechtswege behooren, wordt door de begiftigers benoemd en staat in voor de belegging alsmede voor het besteden der verkregen gelden. Zij zal rekenschap van haar bestuur afleggen in een algemeene jaarlijksche vergadering, te houden in den loop van de maand December.

Deze Commissie telt zes tot negen leden, die in algemeene vergadering voor een tijdsbestek van drie jaar benoemd worden. Het lot stelt de orde vast in dewelke de leden aftreden, in dier voege dat telken jare een derde deel van de commissie herkozen moet worden.

De aftredende leden zijn herkiesbaar.

Elke gift ten beloope van vijfhonderd francs geeft recht op eene stem, terwijl het aantal stemmen, waarover een enkel begiftiger beschikt, drie niet mag te boven gaan. De namen der begiftigers worden vermeld op gedenkplaten die ter Stadsbibliotheek geplaatst worden. De aangekochte boeken of andere voorwerpen worden voorzien van een ex-libris of een merk ter herinnering aan het fonds waardoor zij aangekocht werden.

. . . .

DE COMMISSIE:

PAUL COGELS, *Onder-Voorzitter.* W. VON MALLINCKRODT, *Voorzitter*

M. HUFFMANN, *Schatmeester.*

FRANS GITTENS, MAX ROOSES, *Secretarissen.*

G CAROLY, A. DELBEKE, LOUIS FRANCK, *Leden.*

Antwerpen Januari 1906.

⁂

Stedelijke Volksboekerij. Statistiek 1905. — De volksboekerij heeft, van 1 Jan. tot 31 December van het afgeloopen jaar, 83,990 uitleeningen gedaan en dit getal verdeelt zich over de verschillende afdeelingen als volgt:

A. Aardrijkskunde, reizen, enz. .	2.595
B. Geschiedenis, oudheidk., enz.	2.822
C. Kunst, ambachten, wetenschappen, enz.	3.579
D. Rechtsgeleerdheid, staathuishoudkunde, enz	789
E. Onderwijs, gezondheidsleer, turnen, enz	1.033
F. Nederl. letterk. en vertalingen.	41.472
G. Fransche » »	26.696
H. Duitsche » »	2.369
I. Engelsche » »	982
L. Italiaansche » (oorspronkelijke)	128
K. Spaansche » »	170
K. Tijdschriften, mengelingen, enz.	1.455
	83.990

Daarenboven werd de avondleeszaal, gedurende de wintermaanden, bezocht door 1828 personen, raadplegende ter plaatse 2535 werken in 2994 deelen. Wij tellen dus 549 avondlezers meer dan in 1904, die 642 werken of 723 deelen meer geraadpleegd hebben dan tijdens dit jaar.

In den loop van 1905 werden aangekocht 873 werken in 1034 deelen, waarvan 619 nieuwe aanwinsten en 415 in vervanging van versleten exemplaren.

De boekerij bestaat thans uit 22.879 boekdeelen.

⁂

Brussel. — *Koninklijke Bibliotheek.* — De minister van binnenlandsche zaken heeft in de Kamer verklaard dat, naar aanleiding van de onlangs vastgestelde verdwijning van boekwerken uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, de zaak in handen is van den procureur des konings, die een gerechtelijk onderzoek heeft ingesteld.

Als gevolg van het onderzoek van verleden jaar is een nieuw reglement van kracht geworden den 16en September 1904; een voorontwerp van reglement van inwendige orde is aan het onderzoek van den beheerraad onderworpen. Het is nog niet mogelijk het getal der verdwenen boekwerken juist te bepalen.

(*Handelsbl. v. Antw.* 1 Dec. 1905).

⁂

De Koninklijke Bibliotheek, die vroeger haar jaarlijksche aanwinsten alphabetisch gerangschikt in het Staatsblad mededeelde, geeft die thans uit in een paar deeltjes, waarin een systematische orde gevolgd wordt. Vergissingen zijn bij dergelijke schikking vaak onvermijdelijk. Toch verdient deze taak meer aandacht. Om slechts éen voorbeeld te noemen, het werkje van (E.) Geudens, *Les tableaux des hospices civils d'Anvers*, staat onder *Sciences sociales*, waar niemand dit bericht over schilderijen zoeken zou. Het Nederlandsch wordt in deze uitgave geheel over 't hoofd gezien, wat in de hoofdstad van ons tweetalig land niet te verdedigen is.

⁂

's Gravenhage. — Hier is eene vereeniging gevormd met het doel een « Openbare Leeszaal en Bibliotheek » in te richten.

Geschoeid op de leest der Free-Libraries in Engeland en Amerika, en der leeszalen te Dordrecht, Groningen en Leeuwarden, zal bij de inrichting de grootste onpartijdigheid worden betracht, zoodat heel het volk ervan zal kunnen genieten.

Als voorzitter der vereeniging is opgetreden mr. W. Dolk, als secretaris dr C. H. Ebbinge Wubbe.

Wij wenschen het bestuur succes bij zijn nuttig streven.

(*Ned. Spectator*, 23 Sept. '05)

P. S. — Deze « openbare leeszaal en bibliotheek » werd den 18n Januari jl. ingewijd.

⁂

Londen. — *British Museum.* — Uit het verslag over 1904: Het aantal bezoekers op werkdagen beliep 897.699; op Zondagen 56.852; te zamen 954.551. In 1903 waren die getallen onderscheidenlijk 858.000 en 62.048; in 1902: 786.850 en 58.519.

⁂

In *The Library* (n° 23) vertelt de heer Barwick onderhoudend over: A Day's Work in the Reading-Room of the British Museum. Behalve de werken die ter plaatse geraadpleegd mogen worden, de Reference Library, worden dagelijks over de 2.000 boekdeelen in lezing gegeven.

⁂

Luik. — *Universiteitsbibliotheek.* — Gedurende het schooljaar 1904-1905 groeide de verzameling met 8.021 nummers aan, namelijk 4.323 boekdeelen en 3.698 dissertaties en brochures. Vele dezer werden ten

geschenke ontvangen of door ruiling verkregen ; de Luiksche hoogeschool verwisselt immers hare uitgaven tegen die van 91 universiteiten of andere wetenschappelijke inrichtingen.

Even als vroeger werd de jaarlijksche toelage van den Staat (23.245 franks) grootendeels aan abonnementen op periodieken en dergelijke uitgaven besteed.

De leeszaal werd door 25.044 personen bezocht, welke 42.207 boekdeelen ter lezing kregen. Daarenboven werden 7 302 boekdeelen aan 4.825 belangstellenden ter leen aan huis gegeven. Zooals in vorige jaren zouden hier ook in aanmerking moeten komen de werken welke in afzonderlijk auditoria ter beschikking van professors en studenten berusten.

De bijzondere zaal der periodieken telde 4 878 bezoekers ; 306 dezer namen samen 1 378 periodieken naar huis mede.

Ten slotte zij er hier aan herinnerd, dat de bibliotheek der Luiksche hoogeschool aan de alhier gehouden Wereldtentoonstelling geen onbelangrijk deel genomen heeft. Niet alleen schitterde zij in haar eigen afdeeling ; ook andere afdeelingen, als Oude Kunst, Philologie, Aardrijkskunde, enz., hielp zij inrichten en opluisteren. Op die wijze is zij in staat geweest vele harer kostbaarste en schoonste handschriften, wiegedrukken en banden door het publiek te laten bewonderen.

(Naar het *Rapport sur la situation de l'Université pendant l'année* 1904-1905).

F. V. V.

NIEUWE UITGAVEN

Zedler, G. — *Das Mainzer Catholicon*. Mainz, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft. 1905, VI, 75 p. gr. 4°.

In deze vierde publicatie van de Gutenberg-Gesellschaft bespreekt Dr. Zedler, de welbekende onderzoeker van Gutenberg's druktechniek en van diens prioriteitsrecht in zake de uitvinding der boekdrukkunst, de techniek van dit incunabel, dat een belangrijke plaats inneemt in de documenteele vaststelling der eerste Mainzer drukpers. Daartoe zijn thans 41 exemplaren technisch-typografisch onderzocht. Als drukker wijst schrijver aan Gutenberg, een even zoo vele malen verdedigde als bestreden stelling. Door Dr. Humery, die eigenaar werd van zijn gansche drukkerij en haar drukvoortbrenselen, werd Gutenberg in staat gesteld nieuwe typen (het Catholicon type) te maken en daarmede te drukken de *Summa de articulis fidei* (1459 of 1460), de *Tractatus rationis et conscientiae* (1460) en het *Catholicon* (1460) ; aldus in het kort Dr. Zedler's theorie.

Een zeer belangrijk argument in Dr. Zedler's bewijsvoering wordt door hem overgeslagen : het Bestuur der Gesellschaft had, ruimte-halve, bezwaar het uitvoerig betoog te publiceeren, waarin schrijver aantoont, op grond van onderzoekingen en proefnemingen gedaan in de Bauersche lettergieterij te Frankfurt am Main, dat de Catholicon-typen gegoten zijn uit looden matrijzen, die te verkrijgen zijn door ingedrukte, niet ingeslagen stempels.

Het boekdeel wordt opgeluisterd met 22 zincografische reproducties en 11 bladen met in lichtdruk gefacsimileerde drukfragmenten van het *Catholicon*, de *Summa*, de *Tractatus* en de *Vocabularius Ex quo*, een lettertabel van het *Catholicon*, watermerken, enz.

Uit het te gelijkertijd verschenen vierde verslag van het genootschap, uitgebracht in 1905, blijkt, dat het ledenaantal achteruit gegaan is (677 tegen 684 in 1904). Als bijlage tot het verslag publiceert Heinrich Wallau zijn voordracht over *Gutenberg, Techniker und Künstler*, waarin hij verhaalt de reconstructie van den handgietvorm naar Amman (1560), reeds voor eenige maanden het eerst wereldkundig gemaakt in de *Allgemeiner Anzeiger*. Die reconstructie is gewaagd, maar niettemin verdedigbaar. J. W. E.

Van den Jongen geheeten Jacke: die syns Vaders beeste wachte int velt, ende vanden brueder dye daer quam om Jacke te castien is de tiende uitgaaf in de serie Nederlandsche Volksboeken, opnieuw uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden; zij werd bezorgd door Dr. G. J. Boekenoogen naar den druk van Michiel Hillen (Antwerpen 1528) en Harmen Jansz. Muller (Amsterdam, einde der 16e eeuw). In de bibliographie worden bovendien nog genoemd of beschreven drukken (uitgaven) van Sydtse Rinnerts (Leeuwarden 1651), Erven van de Wed. Gysbert de Groot en Antony van Dam (Amsterdam, 1719), Hendrik Walpot (Dordrecht 1734), Joannes Kannewet (Amsterdam, 2e helft 18e eeuw), S. en W. Koene (Amsterdam 1790), Gebroeders Gimblet (Gent tusschen 1767 en 1800), Isabella van Paemel (Gent midden 19e eeuw), J. C. van Paemel (Gent, midden 19e eeuw), G. Crombez (Gent, 2e helft 19e eeuw), H. de Ceuninck (Gent, 1876), Snoeck-Ducaju en Zoon (Gent, c. 1880) en De Seyn-Verhougstraete (Roeselare, 1884).

De titelbladzijde van den Antwerpschen druk is in zincografie gereproduceerd.

**

Dr. Knuttel heeft den *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* te 's Gravenhage thans voltooid tot het jaar 1795, het daarmede brengende tot pamflet nr 22694. Het laatst verschenen vijfde deel beschrijft het tijdvak der patriotten (1776-1795) met niet minder dan 3500 vlugschriften, d. w. z. dat in die rumoerige dagen bijkans één blauwboekje per dag onder het publiek gebracht werd.

**

Emmanuel de Bom, *William Morris en zijn invloed op het boek.* Antwerpen, J. B. Madou-Cop. 1905. 41 blz. 8° [Amsterdam, Joh. J. Lodewijk, Pieter Baststraat]. Prijs: fr 0,80. « Uit een voordracht gehouden den 25n September 1904 in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, en den 27n Maart 1905 in Den Haag », [in Oefening kweekt kennis], zegt een noot.

Wij bepalen ons tot de mededeeling, dat dit boekje — gedrukt door iemand die met de « vaklieden » weinig gemeens heeft — op verre na geen typographisch meesterstuk heeten mag, al zijn de bedoelingen wel te waardeeren. Het opstel werd door den schrijver afgestaan aan de redactie van het tijdschrift *Ontwaking.* Dit boekje is eigenlijk een overdruk daaruit (1).

Aan de ommezijde van het titelblad staat het volgende motto, dat o. d. zeer wel het karakter van William Morris samenvat:

« De basis van William Morris' karakter was, mijns inziens, eerlijkheid, een volkomen eerlijkheid. Deze deugd, die voor algemeen gehouden wordt, is een der zeldzaamste. Hij leeft rechtuit, spreekt rechtuit en handelt rechtuit. Bij hem was geen terughouding, geen dubbelzinnigheid, geen arglistigheid ».

« John Kenworthy, Freedom, Nov. 1896 ».

Ik verbeter de drukfout: 1869. Bij vergissing werd ook als sterfjaar van Morris het jaar 1897 opgegeven, terwijl het 1896 is. Voorts moet het als een lapsus aangezien worden, dat Mantegna op blz. 17 onder de Florentijnen gerekend wordt, terwijl hij feitelijk te Padua geboren en te Mantua gestorven is.

Bij een eventueele heruitgave — naar de uitgever ergens meldde, zou deze eerste uitgaaf nagenoeg uitverkocht zijn — zou de schrijver deze en andere kleinigheden ongetwijfeld niet over 't hoofd zien.

Het boekje werd uitvoerig besproken in *Uitgever & Debitant* door onzen mederedacteur J. W. Enschedé, nr 17. Belangstellenden mogen wij wel naar dit stukje verzenden. E. D. B.

(1) Het boekje werd eerst aangekondigd als uitte geven door Vincent Loosjes te Haarlem. Van dit plan werd door den schrijver afgezien.

MENGELINGEN

Veiling Gust. van Havre, bij Fred. Muller & Cie te Amsterdam. — De heeren Max Rooses, conservateur van het Museum Plantin-Moretus, en Frans Gittens, stadsbibliothecaris te Antwerpen, hebben het volgende verslag over deze belangrijke veiling aan het Antwerpsch stadsbestuur gezonden :

« Den 11n-15n December jl. had te Amsterdam bij Frederik Muller de veiling plaats van het eerste deel der bibliotheek van wijlen Ridder Gustave van Havre te Antwerpen. Deze bij uitstek Antwerpsche bibliotheek was gevormd door den man, wiens naam zij draagt en die er de kern en een goed deel der voornaamste werken van gekocht had van den toenmaligen archivaris der stad Antwerpen, Frederik Verachter.

» Het gedeelte, dat deze maand verkocht werd, bevatte de boeken en andere drukwerken ; het tweede deel, dat de handschriften bevat, zou (naar aangekondigd werd) in Januari aanstaande onder den hamer gebracht worden.

Gustave van Havre was een hartstochtelijk liefhebber van boeken, merkwaardig door hunne schoonheid, hunne zeldzaamheid of hun belang voor Antwerpen. Onophoudelijk was hij op zoek om het een en ander te vinden, dat zijn verzameling kon verrijken ; de hooge prijzen, die hij dikwijls te betalen had, schrikten hem niet af, wanneer het gold een of ander merkwaardig stuk te veroveren. Bij zijn afsterven kwam zijne bibliotheek in bezit van zijn eenigen zoon Ridder Albert van Havre. Deze bewaarde ze zorgvuldig zonder ze te verrijken. Na zijnen dood werd zij eigendom zijner erfgenamen, die besloten ze te verkoopen. Toen dit besluit bekend werd. rees de vraag op, of het wenschelijk zou geweest zijn dat de stad de bibliotheek in haar geheel aankocht. Wij hebben toen gemeend dit te moeten afraden, vooreerst omdat vele der werken Antwerpen betreffende reeds in bezit waren van een der stedelijke bibliotheken, en verder omdat in de verzameling van Havre zich enkele reeksen van boeken bevonden van minder belang voor Antwerpen. Zoo had de overledene groote liefhebberij in heraldiek en numismatiek, ook wel in botaniek, en bracht in deze vakken tal van kostelijke werken bijeen, die van minder nut zijn voor onze bibliotheken.

» De verzameling drukwerken zou dus in haar geheel onder den hamer gebracht worden, en wij voelden de groote wenschelijkheid dat de eigenaardige bestanddeelen, de zuiver Antwerpsche, niet verspreid maar eigendom der stad werden. Wij verzochten een bijzonder crediet om, deels voor de Stedelijke Bibliotheek, deels voor het Museum Plantin-Moretus, de belangrijkste van bedoelde stukken aan te koopen. Het Schepencollege begreep de gegrondheid onzer vraag en stond ons het aanzienlijke crediet van 12.000 frs. toe.

» Op dit oogenblik werd de aandacht van het Antwerpsche publiek op het belang der veiling van Havre getrokken door een paar artikels verschenen, het eene in het dagblad *La Métropole* van 6 December, onderteekend Luc Gohr (Felix de Roy), het tweede in *Le Matin*, door Louis van Keymeulen. In beide werd de wenschelijkheid betoogd, dat het voornaamste deel der bibliotheek van Havre eigendom werde der stad Antwerpen. Den dag zelf waarop het tweede artikel verscheen, bood zich bij den heer Gittens, bibliothecaris der stad, de heer von Mallinckrodt aan, die zich bereid verklaarde het zijne bij te dragen en zijn vrienden aan te wakkeren, ten einde de noodige gelden bijeen te brengen om met tusschenkomst van particulieren het doel, aanbevolen door de dagbladen en door den heer Gittens, die deze beweging op touw had gezet, te verwezenlijken. Nu werd er een oproep gedaan door ons beiden aan een veertigtal voorname ingezetenen der stad. Een eerste bijeenkomst had plaats den 7n December en een Kring tot begiftiging van de Stadsbibliotheek en van het Museum Plantin-Moretus kwam tot stand.

» Op voorstel der aanwezigen werd beproefd of van de familie van Havre niet kon verkregen worden, dat de bibliotheek in haar geheel verkocht werde aan den

nieuwgestichten Kring, die een deel ervan zou overgelaten hebben aan de stad en een ander deel voor zijne rekening zou laten verkoopen. Dat bleek echter niet mogelijk te zijn, maar de familie verbond zich de aankoopen door de stad te doen te vergemakkelijken door het bijeenslaan der reeksen, die van bijzonder belang voor ons waren. Zoo gebeurde het dan ook in de veiling en dankbaar herdenken wij dezen dienst ons bewezen door de familie van Havre. In eene tweede zitting, den 9n December ll. gehouden, stelde de Kring van begunstigers der bibliotheken eene som van 12.000 frs. te onzer beschikking. Wij aanvaardden dankbaar deze milde gift, ons voorbehoudende zoo mogelijk niet de volle som bij deze ééne gelegenheid te besteden en een deel ervan voor latere behoeften te sparen. Dit plan werd goedgekeurd door de aanwezige leden, die hun voornemen bekend maakten mede te werken om, behalve de eerste som van 12.000 frs. nog meerdere gelden te verzamelen tot het stichten van een blijvend fonds.

» De Conservateur van het Museum Plantin-Moretus en een onder-bibliothecaris der Stadsbibliotheek, de heer Emm. de Bom, woonden de veiling te Amsterdam bij. Zij kochten er 304 van de 1426 nummers, waaruit de bibliotheek van Havre bestond, namelijk 168 nummers voor het Museum Plantin-Moretus en 136 voor de Stadsbibliotheek. Zij besteedden er eene gezamenlijke som van 8094,50 gulden, namelijk 4110,25 voor het Museum Plantin-Moretus, en 3984,25 voor de Stadsbibliotheek, waarbij telkens 10 p. ct. moeten gevoegd worden. De geheele bibliotheek bracht ongeveer vier maal zooveel op.

De aankoopen liepen over al de deelen van de verzameling. Wij stippen als de voornaamste aan :

vijf geïllustreerde werken, wiegedrukken van Antwerpsche drukkers ;

twaalf, rijk geïllustreerde, werken der 16e eeuw ;

acht, van de volgende eeuwen ;

vier werken over kleederdrachten ;

een zeer belangrijke verzameling nieuwjaarswenschen voortkomstig uit Antwerpsche gilden en ambachten, nieuwjaarswenschen van de 16e tot de 18e eeuw ;

drie verzamelingen loterijbrieven van 1557, 1567 en 1575 ;

vier modellen van schrijfkunst uit de 17e eeuw ;

verscheidene catalogussen van Antwerpsche boekenveilingen uit de 17e en 18e eeuw ;

een verzameling van letterafdrukken uit Antwerpsche drukkerijen en lettergieterijen ;

vier evaluatiën van munten van 1517 tot 1581 ;

tien volksboekskens ;

een verzameling van aankondigingen van reizende geneesheeren ;

een andere van volksprenten en plakkaten uit de 17e en 18e eeuw ;

33 ridderromans en volksboeken ;

de kostelijke verzameling van oude gazetten bevattende 24 afzonderlijke stukken van 1529 tot 1618, vijftien nummers der Nieuwe Tijdinghen van Abraham Verhoeven, van 1618 tot 1624, de Antwerpsche Gazette van 1691 tot 1818 in 45 deelen enz. ;

de verzameling almanakken en pronosticatiën, bevattende 8 afzonderlijke stukken van 1544 tot 1798, een verzameling Antwerpsche almanakken van 95 stuks van 1558 tot 1875, en een tweede van 107 stuks van 1767 tot 1892 ;

twee en twintig schoolboeken uit vroeger tijd ;

vijf en twintig zeldzame werken behoorende tot de vreemde letterkunde en vier tot de Nederlandsche, waaronder de Latijnsche vertaling van Anna Bijns (Vorsterman, 1529) ;

twaalf lieder-boeken met genoteerde muziek ;

achttien nummers behoorende tot de geschiedenis van het protestantisme te Antwerpen, waaronder een enkele verzameling van 30 deelen ;

zes nummers behoorende tot de geschiedenis der zeden en gewoonten, o. a. 25 plakkaten der regeeringen in de 16e eeuw, 29 prijscouranten van 1607 tot 1649, zestien edicten betreffende het postwezen ;

elf werken over plantenkunde en geneeskunst ;

veertig werken over de politieke geschiedenis van Antwerpen ;

veertien afzonderlijke boeken en zeven verzamelingen Antwerpsche drukken.

**

Boek, bibliotheken en bibliographie. — *Een voordracht van den heer Paul Otlet te Antwerpen.* — Den 17[n] Februari jl werd in de Stadsbibliotheek te Antwerpen een voordracht gehouden door den heer Paul Otlet, advocaat te Brussel, en algemeen secretaris van het Institut international de bibliographie te Brussel. Met vele ambtgenooten ben ik geen onvoorwaardelijk bewonderaar ben van àl het nieuwe dat het decimaal stelsel, als alleen-zaligmakend beginsel der indeeling àller wetenschappen, gebracht heeft. Anderzijds moet ik erkennen, dat ik het oprichten van een internationaal bureau van informatie, als dit instituut bedoelt te zijn, een zeer oorbaar ding acht, en dat het mij buitendien voorkomt dat de keuze der zetelplaats Brussel, de gemakkelijk te bereiken hoofdstad van het neutrale België, in vele opzichten een goed geschikte keuze heeten mag. Daar tegenover staat de vraag : beantwoordt de tegenwoordige inrichting van dit instituut aan wat men rechtens is te verlangen van een zoo mild door staatstoelagen bedachte instelling (jaarlijks krijgt zij 25.000 francs van den Belgischen Staat, en van de inschrijvers en begiftigers moet ook nog een en ander inkomen). Wanneer men bedenkt met welke zuinigheid de Regeering de subsidies aan de bestaande koninklijke bibliotheek te Brussel, zelf aan de universiteitsbibliotheken van Luik en Gent toemeet, hoe bedroefd onverschillig zij zich tegenover de zoo nuttige stadsbibliotheken verhoudt – eenige onbeduidende boekgeschenken, gewoonlijk beneden 't middelmatige, wat de literaire of wetenschappelijke waarde betreft, toezending van nu en dan, bij sporadische bewegingen, van een tijdschrift met wiens richting de regeering instemt, en ten slotte min of meer regelmatig de officieële documenten die aan alle gemeentebesturen gezonden worden : ik meen dat ik niets vergeten heb — als men dit alles bedenkt, dan mag men zich wel een weinig verbazen over de bijzondere welwillenheid waarin het Brusselsche, in 1895 opgerichte instituut zich verheugt, een welwillendheid die zich zóoverre uitstrekt dat deze instelling zelfs over vrij brievenport beschikt, terwijl overigens 's lands bibliotheken de uitgaven van dit instituut niet dan tegen baar geld kunnen bemachtigen. In dit alles is ongetwijfeld een en ander dat niet haaksch is, en, zonder dat het voorgaande de bedoelingen van deze instelling in 't minst wenscht te onderschatten, mag toch wel eens gezegd worden, dat onze Regeering haar mildheid over instellingen van minstens even groot belang evenredig moest verdeelen, en zulks in de eerste plaats over de bestaande bibliotheken, de dadelijk in de buurt gelegen Koninklijke allereerst (het instituut is gevestigd in een vleugel van het complex van gebouwen op het Museumplein te Brussel), de universiteits- en stedelijke bibliotheken vervolgens. De meening, als zou dit instituut een nieuwe kaas zijn, waar budjet-knagende ambtenaren een veilige haven buiten de branding en de herrie van den « struggle for life » zouden vinden, mag geen schijn van grond hebben zelfs. Daarom is kennismaking, onderzoek, en eerlijke critiek ook hier op zijn plaats.

Intusschen, dáarom is 't mij in dit bericht eigenlijk niet te doen. Alleen om verslag te geven over de uitstekende voordracht onlangs door den heer Otlet hier gehouden. Onder de rubriek Mededeelingen over bibliotheken (Antwerpen) wordt gewag gemaakt van een ten behoeve der Antwerpsche verzamelingen in Stadsbibliotheek en Plantin-Museum gestichte Hulp- of Dotatie-fonds. Het plan bestaat, in dezelfde bibliotheek, met medewerking van bekende vakmannen uit binnen- en buitenland, voordrachten in te richten, met het doel de belangstelling voor de zaak van boek en bibliotheek wakker te houden, en ook om te gepasten tijde van de ervaring en de wijsheid der bevoegde heeren te profiteeren. De inleidende voordracht van den heer Otlet mag in alle opzichten geslaagd heeten. Daar was, ook voor zoogenaamde buitenstaanders — menschen die o. a. in de kunst van catalogiseeren en derg gemeenlijk maar

een matig belang stellen ; wat overigens wel te begrijpen is — heel wat stichtends te leeren.

Gehandeld werd eerst over het boek, niet uit historisch standpunt, maar in zijn beteekenis voor heden en toekomst vooral ; het boek en zijn « maatschappelijke zending », wat het bedoelt en hoe het best benuttigd wordt ; wat het is voor den « verbruiker ». Alles in de wereld verandert, ondergaat evolutie : men reist de wereld in 40 dagen rond nu : van Shangaï naar Antwerpen kan men voor 280 francs verplaatst worden ; om een paar voorbeelden te noemen. Ook het boek moet de algemeene evolutie volgen, het boek dat is : « het gematerialiseerde geheugen van de menschheid ». Men berekent dat er van 't ontstaan der drukkunst, omtrent 1436 (?), af, tot op heden zoowat 20 à 25 millioen schriften van allen aard door den druk verspreid werden. Het aantal bestaande boeken zou bedragen van 500 millioen tot 1 milliard. Tegenwoordig komen ieder jaar in Duitschland 28.000 boeken van de pers, in Frankrijk 12.000, in België 3.000, in de overige beschaafde landen ongeveer 150.000 In Duitschland leven 275.000 personen van de boek-industrie, en er zijn 8.000 boekhandelaars. In Amerika worden jaarlijks voor 375.000 dollars boeken gedrukt. Men mag wel zeggen dat het boek een economische factor van hoog belang is geworden. En de ontwikkeling der drukkersnijverheid : er bestaan thans machines die 100.000 exemplaren per uur in 12-kleuren-druk afleveren. Verder de boekbindnijverheid ; het dagbladwezen : 7 bladen van New-York, Zondag-editie, hebben te zamen 400 bladzijden. De aangroei der periodieken en dagbladen is verbazend. In 1850 bestonden er 400.000, in 1900, 8 millioen. Men berekent dat de tijdschriften minstens 6.000 in getal zijn, de technische 300. Het Brusselsch kabinet der periodieken bezit 1.800 nummers. Een groot gewicht hebben verkregen, in de laatste jaren vooral : de industriëele catalogi. In de wereldtentoonstelling te Luik was een handelsbureau waar er een heel stel bijeengebracht waren : in de toekomst zal men deze uitgaven meer en meer moeten benuttigen, wil men den vooruitgang bijhouden.

Het boek wordt bewaard in bibliotheken. Wat bibliotheken voor zending hebben, is minder bekend dan men algemeen denkt. Prof. Harnack, die onlangs te Berlijn tot directeur der Koninklijke bibliotheek werd benoemd, zei dat deze boekerij moest zijn : « de hulpbron der wetenschap voor heel Duitschland », en herhaaldelijk drukte hij erop dat zij moest worden een bibliotheek van het gehééle Duitsche rijk, en wat haar toekomst en haar ontwikkeling daarvoor te beteekenen hadden. « Bibliotheken zijn magazijnen, werkhuizen en werktuigen der wetenschap ; wat zij leveren, moet door ons Duitschen in verdubbelde waarde omgezet worden. Niet enkel den droom moeten wij najagen, het ideaal moet het practische leven doordringen. Aan de toekomst en de zending van het Duitsche volk, moet het idee « bibliotheek » steeds verbonden blijven. » De spreker zag in deze woorden een maning van hooger hand, een wenk van iemand die zeer besliste denkbeelden heeft omtrent de naaste toekomst van het rijk.

En dat moet men buiten Duitschland ook bedenken. De bibliotheken moeten verzamelen, bewaren en mededeelen ; haar schatten moeten zijn talrijk, belangrijk en goed gerangschikt. Bibliotheken verdienen dezelfde belangstelling als scholen.

De Bibliothèque nationale te Parijs, de rijkste, bevat 2 millioen boekdeelen ; daarna komt het British Museum met 1.800 000, in de derde plaats Washington, met de Congress Library, die 1.700.000 deelen bezit. Deze nog jonge instelling is op korten tijd verbazend aangegroeid ; jaarlijks komen er 80.000 à 100.000 deelen bij. Te Berlijn zijn er 365.000, te Brussel 3 à 400.000 ; hier te Antwerpen, voorloopig, maar... ruim 30.000 boeken en 80.000 deelen.

Wij zullen den heer Otlet niet volgen in al de bijzonderheden en statistieken die, door hem toegelicht, uiterst leerzaam bleken, en bepalen ons tot het weergeven in den breede van zijn gedachtengang.

De verschillende soorten van bibliotheken, met ieders aparte bestemming, de budgetten (van de Belgische wou hij niet spreken, omdat, zeide hij leuk, men... van de afwezigen geen kwaad spreken moet!) Van de aangehaalde cijfers was o. a. merkwaardig dat betreffende Washington, dat jaarlijks over het minne sommetje van 3.850.000 francs beschikt, ongerekend de plichtexemplaren, de geschenken, de legaten, enz. enz.

Verder kwamen aan de beurt de ruilingen, waarbij het initiatief van het Smithsonian Institute te Washington geprezen werd.

Zeer belangrijk was wat spr. zeide over de strekking die merkbaar is om de in iedere plaats bestaande verzamelingen zooveel mogelijk te *concentreeren* De samensmelting der diverse bibliotheken in één stad tot éen groot korps zal van dag tot dag meer en meer gewenscht blijken. Te Brussel zal het een voldongen feit zijn, zoodra de koninklijke bibliotheek haar tegenwoordige « overgangsperiode » zal doorgemaakt hebben.

Het boek moet tot de gemeenschap komen : dit denkbeeld wint meer en meer veld. Zoozeer als schilderijen in musea, moeten de boeken bereikbaar zijn voor eenieder. Ze moeten daarom goed verzorgd worden, wel bewaard, zorgvuldig gecatalogiseerd, anders zijn ze niets nut.

Men zal meer en meer gaan begrijpen, dat geschenken aan bibliotheken moeten toevloeien, willen deze worden wat zij zijn kunnen: de trusts der intellectualiteit, groote organismen waar elkeen zijn voordeel uithaalt, bronnen waaruit elkeen putten kan. Naast de centrale bibliotheek passen de *branches ;* zoo heeten zij in Amerika. Te New-York is een groote centrale bibliotheek en bovendien 38 branches of wijkbibliotheken. Men vraagt een boek per briefkaart of per telefoon aan de groote boekerij, en des anderendaags haalt men ze af in de branch of krijgt ze tehuis – per auto!

Ja, de bibliotheken zullen niet ten eeuwigen dage de feodale burchten blijven waarin de geleerdheid als een gevangen vorstin zal gekerkerd zitten, of alleen te benaderen door gebrilde dienaren, met gefronste wenkbrauwen en rimpelige voorhoofden, of door zeldzame begenadigden die het geheimzinnige « Sésame, gaat open! » weten uit te spreken. De bibliotheken moeten zijn gemeengoed voor eenieder. Zij moeten alle comfort bieden, hygiënisch ingericht, maar ook schoon en sierlijk zijn en aantrekkelijk, niet afschrikkend en om de menschen weg te jagen. Men maakt ook van schoollokalen immers geen kamers meer met vier witte muren ?

Het British Museum is een ware club. Te Washington kunnen duizend lezers plaats vinden en ieder heeft een bureau voor zich. Wil men een uittreksel nemen uit een of ander boek, men gaat in een zaaltje apart en... dicteert, mits geringe vergoeding, het gewenschte aan een ambtenaar die met de dactylograaf u wachtende is... Gezegend Amerika!

In Amerika, zoo verzekert de heer Otlet, is alles anders dan in Europa. Daar antwoordt men niet, vijf op tien gevallen, dat een boek « *bij den binder* » is. De binder is daar namelijk steeds voor 't grijpen, hij werkt — in de zaal hier vlak bij. Trouwens, er is telefonische verbinding door al de zalen van het etablissement, en ieder zaal heeft haar speciale beambten. Pneumatische buizen brengen de boeken aan en weg op een paar minuten ; tegen brandgevaar werden voldoende maatregelen getroffen — gewapend beton is 't materiaal dat nu 't meest voor den aanbouw van boekerijen gebruikt wordt.

Het zou ons te verre leiden moesten wij al 't interessante dat de heer Otlet prettig vertelde hier nazeggen. Zijn voordracht handelde nog, en zeer snedig, over de opleiding der bibliothecarissen, over de bevoegdheid van bibliotheek-personeel, over de keuze der aan te koopen boeken en wat daarvoor bij den bibliothecaris aan kennis en smaak ondersteld wordt, over de bewerking der catalogi, waarbij aangeklaagd werd... de misdaad die dagelijks in zoovele openbare boekerijen gepleegd wordt: nl. het doen verliezen van den kostbaren tijd, en dit veelal door gebrekkige bewerktuiging.

De bibliotheek, besloot spreker, moet wezen de aanvulling, de uitbreiding, de bekroning der school. Men bedenke: drie op vier Belgische gemeenten hebben

geen bibliotheek. Er zouden inspecteurs moeten aangesteld worden over de boekerijen die minder dan 5000 deelen bezitten.

Nadat de redenaar doel en inrichting van het Institut international de bibliographie te Brussel had toegelicht, en dit met lichtbeelden verduidelijkt had, eindigde hij, na erop gewezen te hebben hoe het internationale *Congrès d'expansion économique mondiale*, verleden jaar te Bergen in Henegouwen gehouden, een motie had gestemd, luidende als volgt : « Het Congres acht dat spoedige en integrale documenteering van noode is, en dat derhalve in bibliotheken, verzamelingen en musea informatie-diensten moeten ingericht worden, waardoor publiek en dokumenten zoo snel mogelijk met elkaar in betrekking worden gesteld ».

Nadat in lichtbeelden de voornaamste bibliotheekgebouwen der wereld, zoo van buiten als van binnen, vertoond waren, besloot spreker met een ander citaat. Een woord van Koning Leopold : « België zou meer en meer de hoofdplaats van economische informatie moeten worden ».

Boek, bibliotheek en bibliographie hebben het goed gehad, den 17ⁿ Februari jl. Bij het niet talrijk, maar zeer aandachtig en uitgelezen publiek, waaronder eenige der milde begiftigers der Antwerpsche bibliotheek, had de heer Otlet een verdiend succes. E. D. B.

**

In de vergadering der rijksarchivarissen, onder voorzitterschap van den Algemeenen rijksarchivaris te 's Gravenhage gehouden, zijn de volgende conclusies genomen :

I. In zake het in goeden staat houden, herstellen en herbinden van registers :

« Het in goeden staat houden der registers wordt bevorderd, indien zij rechtstandig in de kasten worden geplaatst en de in omslagen genaaide registers in portefeuille opgenomen, terwijl bij het opbergen moet worden zorg gedragen, dat de zich aan het register bevindende snoeren worden vastgeknoopt.

» De registers moeten zooveel mogelijk in hun oorspronkelijken toestand worden hersteld.

» Bij het herbinden moet de oorspronkelijke inrichting tot model dienen, zóó dat van hetzelfde materiaál wordt gebruik gemaakt en het register het oude karakter behoudt.

» Aan het herbinden dient een onderzoek van de samenstelling van het register vooraf te gaan om de volgorde der katernen en andere bijzonderheden met zekerheid vast te stellen In meerdere gevallen is het dan wenschelijk de hierbij opgedane bevinding op schrift te brengen en in herinnering te houden. Was bij het inbinden gebruik gemaakt van fragmenten van andere handschriften, dan moeten die in het register worden gelaten, tenzij zij zóó merkwaardig zijn, dat zij aan bibliotheken of dergelijke instellingen verdienen te worden afgegeven ».

II. In zake het gebruik van daloewangpapier :

» De vergadering spreekt als hare meening uit, dat het daloewangpapier voor het inbinden van registers aanvankelijk niet ongeschikt lijkt, doch dat eerst door proefnemingen op ruimer schaal en over een langer tijdsverloop een definitief oordeel hierover kan worden uitgesproken ».

(*Ned. Archievenblad* XIV, 2ᵉ afl. p. 142).

**

In hare vergadering van 2 Augustus 1905, heeft de Koninklijke Vlaamsche Academie, op voorstel van hare commissie voor prijsvragen beslist, dat de voor het jaar 1905 gestelde vraag over het drukkersvak uitgeschreven blijft voor het jaar 1908.

De handschriften moeten den heer Edw. Gaillard, bestendigen secretaris der Academie, Koningstraat, nʳ 18, te Gent, geworden vóor 31 December 1907.

Bij uitzondering veroorlooft de Academie, dat de vier mededingers in den wedstrijd van 1905 hun ingezonden handschrift, na 15 October aanstaande, terug kunnen bekomen (de bestendige secretaris tot den keurraad behoorende) bij den Eerw. heer kanunnik Dr. H. Claeys, lid der Academie, Predikheerenlei, nʳ 9, te Gent, tegen afgifte van eene geschreven verbintenis, waarbij zij verklaren hun werk, gewijzigd of ongewijzigd, en wél onder eene andere kenspreuk, opnieuw in te zenden. (Zie verder de gewone voor-

waarden van de Academische wedstrijden).

Aan dit bericht dat ons ter publiceering werd toegezonden, voegen wij toe den tekst der prijsvraag, zooals deze in Sept. 1902 werd bekend gemaakt :

« Eene volledige Nederlandsche vakwoordenlijst van het drukkersvak, zooveel mogelijk met opgave van de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche benamingen en met afbeelding van de vermelde voorwerpen.

» Prijs : 500 fr., of een gouden gedenkpenning van gelijke waarde ».

⁂

Tot heden waren er slechts *twee* exemplaren van den eersten afzonderlijken druk van Shakespeare's *Richard III* bekend. Thans is er in de nabijheid van Buckingham een derde exemplaar gevonden onder een ouden rommel waar men in geen jaren naar had omgekeken. Door de handelsfirma in oudheden Sotheby & C° is er reeds een bod gedaan van tien duizend gulden, maar te vergeefs. Deze eerste druk verscheen in 1597, waarschijnlijk kort nadat het stuk voor het eerst is opgevoerd. (*Ned. Spectator*).

⁂

Costeriana. — Als karakteristiek bewijs dat de Costergeloovigen geen moed verliezen, drukken wij 't volgende krantenbericht over :

« Wij vernemen, dat het voornemen bestaat met eenige feestelijkheid op 16 Juli a. s. te herdenken, dat 50 jaren geleden te Haarlem een standbeeld voor Laurens Coster werd opgericht ».

(*N. C.*, 2 Februari 1906).

VRAGEN

Ten einde op de hoogte te komen van de werken, welke de Nederlandsche en Belgische bibliotheken bezitten over de oudste Nederlandsche stenographie met het oog op eene daarover te publiceeren studie, veroorlooft ondergeteekende zich, het beleefde verzoek te richten tot de heeren bibliothecarissen in Nederland & België, hem te willen mededeelen, welke werken over stenographie (van vóor 1850) in hunne bibliotheken aanwezig zijn.

1. Johan Reyner, Eene Nieuwe Characterkonst ('s Hage, bij Johannes Rammazeijn, 1673).

2. Jan Reijner, De Onderrechter van de Characterkonst (Rotterdam, Wed. Henricus Goddaeus 1684).

3. Johannes Gosens van Helderen, Kortschrift-Boek (Amsterdam, Wed. Mercy Brinnings, boekverkoopster op de Beurs-sluis. 1679).

4. Korte Handleiding tot het doen van Godgeleerde Oefeningen (Amsterdam bij Bernardus Mourik, boekverkooper in de Nes, 1750).

5. P. G. Witsen Geysbeek, Eenvoudige en gemakkelijke aanwijzing, om de stenographie, enz... te leeren (Amsterdam, bij de gebroeders Diederichs, 1827).

6. Verhandeling over de Nederlandsche stenographie, door Prosper Bogaert. (Gend, bij Jufvrouw L. Mestre, 1830).

7. Brachygraphiasen ars breviter et compendiose scribendi, etc. Per I. SS. V. D. M. (Lugd. Batav. Excudebat Abrahamus Verhoeff, 1666).

8. Stenographia exacta S. methodus nova D. Conen de Prepean. Studio J. Bossuyt Gend, 1814).

9. Diatribe de notis scribendi compendiarus in usum studiosorum, auctore P. van Eijk, J. U. D. et Gym. Sylv. Conr. Emer. Amstelaedami, Apud A. B. Saakes, Bibliop., 1815.

10. Korte Handleiding tot het doen van Godgeleerde Oeffeningen (1810). — Anonym.

11. Ecriture tachygraphique et cryptographique Par Josua Briggett, La Haye, 1800.

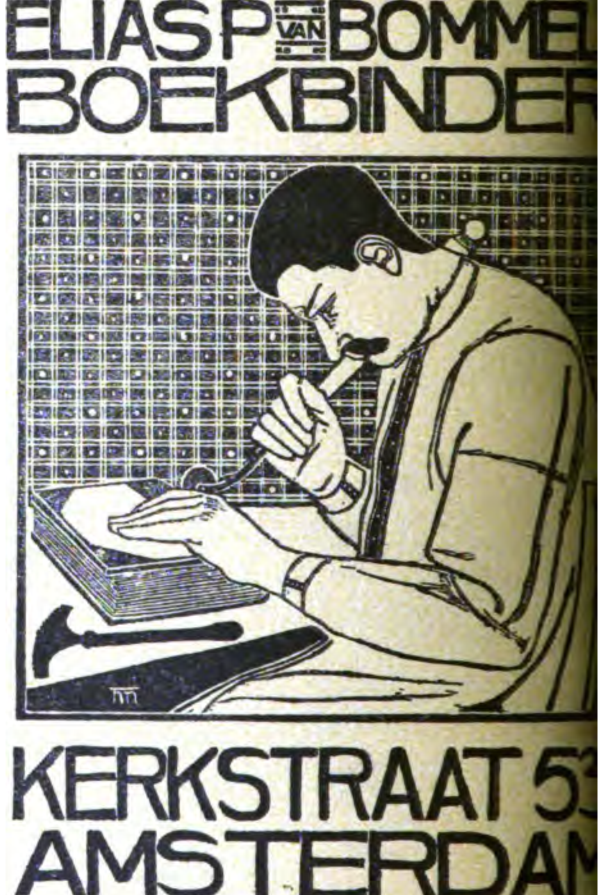
12. De Amsterdamsche snelschrijvers (stenographen) in de Protestantsche Kerken, of een woord over de Vereeniging Unitate ac Perseverantia. Te Amsterdam

bij J. H. Nieuwenhuyzen, N. Z. Voorburgwal, n° 126, (1850).

II. *Elke aanwijzing*, hoe gering ook, omtrent de auteurs der bovengenoemde werken (behalve 5 en 9) of de drukkers of uitgevers of de werken zelve, zal hem voorts hoogst aangenaam zijn, terwijl hij zich voor de geringste mededeeling aanbevolen houdt.

ANTH FOLMER, Stenograaf,
b/d Prov. Staten, Arnhem.

DIRK
SCHNABEL
TELEGRAM ADRES SCHNABEL·AMST.
AMSTERDAM
TELEPHOON No 2807
BOEKDRUKCLICHÉS
·AUTOTYPIE· BANDSTEMPELS
Ontwerpen en teekeningen worden op het Atelier uitgevoerd
GEBOUW „FELIX MERITIS" KEIZERSGRACHT 324

ELIAS P VAN BOMMEL
BOEKBINDER
KERKSTRAAT 5
AMSTERDA

JAARGANG IV NUMMER 2 MAART-APRIL 1906

CAMBRIDGE, MASS.
TV 6583

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN
EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN
EN V.A. DE LA MONTAGNE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 APRIL 1906

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, Onderbibliothecaris der Stadsbibliotheek, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG IV, NUMMER 2 — MAART-APRIL 1906

INHOUD

PROSPER VERHEYDEN. Banden met blinddruk in het Museum Plantin-Moretus. (*Vervolg*). *Met vier platen* . . . . Blz. 51
T. J. DE BOER. Reproductie van handschriften. *Met één plaat* . . . . » 64
C. P. BURGER JR. Wat strekt meer tot nut van 't algemeen enz. » 67
R. VAN MARLE. Vijftiende eeuwsche voorstelling der twaalf maanden. *Met één plaat* . . . . » 70
G. CAULLET. Mechelsche boekbinders en boekhandelaars . » 75

VARIA :

M. M. KLEERKOOPER. Het « Speculum Exemplorum » in het British Museum, te Dublin en te Oxford . . . » 81
PR. VERHEYDEN. Aanteekeningen omtrent Antwerpsche drukkers. . . . . » 82
R. W. Aan de Redactie. . . . . » 83
P. DE SADELEER. Een Fransche prognosticatie van Adr. van Vossenholen . . . . » 84

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . » 86
Nieuwe uitgaven. . . . . » 87
Mengelingen . . . . » 89

JUL 17 19..

BANDEN MET BLINDDRUK BEWAARD IN HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS

(*Vervolg*)

Buiten de later te vermelden Duitsche banden in gestempeld wit zwijnsleder, bezit het Museum Plantin-Moretus nog enkele boeken waarvan de omslag beprent is met godsdienstige onderwerpen; bij Fransch en bij Engelsch werk zullen wij er zulke ontmoeten; één echter, B 2746, moet aan een Gentschen vakman toegeschreven worden, namelijk aan Petrus Caron, die in de laatste jaren uit den vergeethoek kwam, dank zij de studiën der heeren Paul Bergmans (1), Albert Delstanche (2) en G. Caullet (3), en vooral dank zij de archivalische onderzoekingen van den heer M. van Werveke.

13. — Die band van bruin kalfsleder is versierd op elke zijde (192 x 135) met twee afdrukken van een paneel gescheiden door een strookvormigen stempel. Het paneel (92×61) stelt de Blijde Boodschap voor; het is volkomen gelijk aan datgene welk op de aangehaalde fiche van den *Inventaire archéologique de Gand* is nageteekend: op een geplaveiden vloer zit Maria geknield, met een boek in de handen; eene ster staat boven haar; zij wendt het hoofd naar den neerstrijkenden engel, die eene kroon met kruis draagt en een staf houdt met een wimpel waarvan het opschrift is: **aue gratia | plena** (4); tusschen de beide personages staat de vaas met leliën; boven hen, door wolken gedragen, verschijnen de duif en de zegenende God de Vader onder een boog die zich uitstrekt tusschen twee torens; twee kleinere bogen daarnevens vormen met de paneelranden twee vakjes; in elk dezer ziet men een draak. De strookvormige stempel (18.5×74) is in vier gelijke vakken verdeeld; men treft daarin aan: een hert, een leeuw, een draak, een everzwijn onder een bloementak.

Ondanks de schoonheid der stempels mag deze band geen meesterstuk genoemd worden: het Boodschap-paneel is op de achterzijde tweemaal geplaatst met de basis naar den boekrug gewend; op de

(1) *Inventaire archéologique de Gand*, 26 Sept. 1901, n° 227; en *Petite revue illustrée de l'art et de l'archéologie en Flandre*, 1902, p. 4.

(2) *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique*, 1903, p. 101.

(3) *Bulletin du Cercle historique et archéologique de Courtrai*, 1904-1905.

(4) Dus niet **aue maria | plena**, zoals op de teekening in den *Inventaire archéologique de Gand*; de vorm der gebruikte letters kon tot de vergissing wel aanleiding geven.

voorzijde staat het eenmaal zoo, eenmaal onderste boven; de langere stempel was te kort om over het midden van elk plat te staan ; de eerste afdruk werd dan verlengd door een tweede die een deel van den eerste bedekt.

De binder scheen trouwens weinig oog te hebben voor verzorgd werk. In plaats van de deksels uit gewoon bordpapier te knippen nam hij een vroeger in Italië vervaardigden roodlederen omslag — wellicht den oorspronkelijken band van het boek, dat een Grieksch Psalterion is, een Aldijnschen druk van 1497 of 1498 (1). De Gentsche binder kreeg het boekdeel waarschijnlijk in handen toen de rug versleten was ; hij keerde de deksels achterste voren en... bewaarde aldus, onder de schutbladen, den vrij gaaf gebleven Venetiaanschen arbeid.

Deze laatste is eenvoudig en smaakvol. Een rolornament met arabesken teekent een raam en daarin eene ruit af, welke de diagonalen, door driedubbele filets aangegeven, onderbreekt ; in de ruit is een stempel, gevormd door twee dooreengestrengelde schakels en een ruitje, zoo aangewend dat drie groepen afdrukken verkregen werden. Naar Italiaansch gebruik waren aan den voorrand van elk deksel twee snoeren, aan den onder- en den bovenrand een enkel bevestigd ; de Gentsche werkman heeft in al de overgebleven gaatjes linten van blauw lijnwaad geplakt en week aldus geheel van de Vlaamsche traditie af. De rug is geheel los geraakt.

Het blijkt niet dat de oorspronkelijke omslag door Caron op een kleiner formaat werd geknipt ; liet hij hem ongedeerd, dan was het zijn Venetiaansche vakgenoot die het mes zoo roekeloos hanteerde, dat de met de hand gekleurde omlijstingen in houtsnede van een paar bladzijden gedeeltelijk werden weggesneden. Het is echter ook mogelijk dat de oudere band niet tot het boek behoorde, en dan valt de schuld van het bederven der bladzijranden weder op Petrus Caron.

Want, hoewel hij zijn naam niet op onzen band plaatste, zooals hij deed op dengene welke door Paul Bergmans werd beschreven, of op de paneelen waarover Weale (R. 430, 4°) en A. Delstanche het hebben, — hij moet voor het tamelijk slordige werk, voor hetwelk wij staan, aansprakelijk worden gesteld. Niet enkel zijn Boodschap-paneel treft men er op aan, ook den langwerpigen stempel, dien Weale op een anderen band van hem vond (R. 430, 2). Voor zijn ruitvormigen naamstempel bleef, op den omslag van het Psalterion, geen plaats over.

En toch is men geneigd zich af te vragen, of dit knoeiwerk uit de handen komt van Petrus Caron, den beslagen vakman die voor den Raad van Vlaanderen arbeidde. Waren stempels als de beide op n^r^ 13 gebruikte ook in het bezit van andere binders ? Volgens den heer

(1) Renouard, *Annales de l'Imprimerie des Alde*, 2e éd. t. II, p. 196.

Delstanche, die het Harrisse en A. F. Didot nazegt (1), « bestonden in de 16e eeuw werkplaatsen van stempelsnijders die handel dreven in platen dienende voor het beprenten van leder en waarvan zij verscheidene exemplaren door afgieten verkregen naarmate die stempels gevraagd werden ».

Het is moeilijk den ouderdom van den band waarmeê wij ons bezig houden nauwkeurig te bepalen ; uit de met de hand geschreven aanteekeningen in het boek is daarover weinig af te leiden. Op het laatste blad is geschreven *Io. Bapt. Grapheus, Cornelij F.* ; en daaronder, in schoonschrift :

Nomen Ioannis Baptistæ e flumine uiuo
Suscepi, agnomen teneo genitore grapheo
Mater alostensis terra est, antuerpia nutrix.

Het boek heeft dus den Antwerpschen drukker Jan Grapheus toebehoord. Op het einde der 16e eeuw was het nog steeds te Antwerpen, volgens deze aanteekening op fol. 1r : *Collegij Socii Jesu Ant. 1599. D. P.*

Het Rochus-paneel, door Weale (R. 430) op den door hem opgegeven band van Petrus Caron gevonden, is hetzelfde als datgene van een werk dat, volgens hem, uit Antwerpen herkomstig is (R. 401). Heeft Caron wellicht ook te Antwerpen vertoefd ?

In het Museum Plantin-Moretus hebben wij gelegenheid vast te stellen, dat Antwerpsche binders van het begin der 16e eeuw paneelen gebruikten waarvan de gekroonde dubbele adelaar het hoofdbestanddeel uitmaakt. Deze paneelen, decoratieve samenstellingen, zijn natuurlijk niet te verwarren met de kleine adelaarsstempels, welke men ontelbare malen aantreft op boekbanden vervaardigd in al de gewesten van het keizerrijk. Distinctieve versiermiddelen zijn het, en men vond ze nog niet elders dan te Antwerpen of in de buurt dezer stad gebruikt.

Weale kent er een (R. 328) dat hij acht (*Introd.*, lxii) gebruikt te zijn door Geeraard Leeu, die het boek ook drukte in 1487 ; een ander, op den band van een te Parijs in 1505 verschenen druk, rangschikt hij bij Nederlandsch werk, hoewel hij de herkomst ervan niet kon aanduiden.

Het is meldenswaard dat de Antwerpsche boekbinders dikwijls het onderwerp van hun paneel plaatsten in een in de lijst ingeschreven ruit, waarvan de zijden soms recht, soms gebogen zijn ; de hoeken worden dan ingevuld met dierenfiguurtjes, zooals op bedoelden stempel van

(1) T. a. p., p. 116. De aanleiding tot de bemerking van den heer Delstanche is echter eene vergissing van zijnentwege : de stempel nr 1 in Weale's rubbing nr 307 is niet het paneel van Johannes de Lende ; alleen het middenvak der beide platen is hetzelfde.

G. Leeu en op dengene van Johannes de Wouda, welke bij Weale (R. 329) (1) en bij Gruel (*Manuel*, t. II) bekend zijn (2); ofwel komen in

(1) Ik had den heer Weale mijn twijfel over de nauwkeurigheid der in zijn boek opgegeven lezing *de Woudix* uitgedrukt, omdat ik *de Wouda* op een ander paneel vond. De heer Weale was zoo vriendelijk, mij zijn wrijfsel te toonen toen hij verleden zomer de banden van het Museum Plantin-Moretus kwam zien; het bleek dat daarop ook de naam *de Wouda* staat; een paar geschonden letters hadden de vergissing mogelijk gemaakt.

(2) Johannes de Wouda of Jan van Wouw is in de geschiedenis der Antwerpsche boekbindkunst een gewichtig personage genoeg om een monografie te verdienen. Hier volgen althans eenige inlichtingen over hem.

Behalve het paneel met den gekroonden leeuw in een ruit en het omschrift: **Johannes de | wouda | antwerpie | me fecit** (Weale, R. 329; het boek is een druk van 1505) en datgene met den gekroonden dubbelen adelaar in een ruit en hetzelfde omschrift (de voornaam begint echter met een kleine letter), gereproduceerd in het tweede deel van Gruel's *Manuel* (de ingebonden druk is van 1494), gebruikte Jan van Wouw ook eene plaat met het Antwerpsch stadswapen.

Het handschrift op perkament getiteld: *dit syn de coren vā d' stat vā antw'pē*, — het zoogezegde « keurboeck mette doppen » — berustend in het Antwerpsch stadsarchief, werd door hem herbonden, in kalfsleder geplakt over eiken berden. In het midden van elk plat is een paneel geprent (84 × 60) waarop men het Antwerpsch stadswapen ziet — de bevlagde burcht —; het omschrift luidt: **Johannes | de wouda | me fecit | antwerpie.** De band heeft erg geleden. Hij was zeker reeds vrij gehavend toen op elk deksel vier « doppen » — grof vervaardigde knoppen van rood koper — onbehendig geplaatst werden. Johannes de Wouda — of een vroeger binder — sneed de bladranden zooverre af dat de reclames en de oude folioteering onderaan de bladen geheel of gedeeltelijk verdwenen.

Ofschoon Leo de Burbure in zijn *Toestand der beeldende Kunsten in Antwerpen omstreeks 1454* (blz. 31-36) en, op dezes gezag, de uitgevers der Liggeren van de Sint-Lucasgilde hem als boekbinder vermelden, leert men hem uit de door hen medegedeelde teksten enkel als « boecscrivere » kennen; de heer de Burbure zegt dat hij de neef was van Cornelis Wou of de Wouda, koster, kapelaan en boekbinder van Onze-Lieve-Vrouwekerk, van 1434 tot 1459; hij volgde zijn oom op als boekbinder der kerk; in 1453 was hij « guldebroeder » der Sint-Lucasgilde en in 1456, 1460, 1467, 1470 en 1479 « regerder ».

In de Burbure's aanteekeningen, bewaard in het Antwerpsch stadsarchief, is een post uit de rekening van O. L. Vrouwekerk overgeschreven waarin spraak is van bindwerk door Jan van Wouwe verricht:

1468-69. — Item Jan van wouwe van den parochiemissale te verbindene ende te limene x s. vi d.

De post van 1470, door de Burbure in zijn *Toestand* overgedrukt: « Item Jan van Wouwe van den grooten brevier liggende voer den tresorier ende van den kersboexken liggende voer den parochiaen, tsamen xvj sc. vj d. », die niet uitdrukkelijk bindwerk bedoelt maar ook op schrijfwerk kan wijzen, is in zijne aanteekeningen onmiddellijk gevolgd van dezen andere:

item noch h. Peter Villic, van die processie boexkens van scrivene ende te bindene comt tsamen ix s. iiij d.

Jan van Wouwe bezat renten op huizen in de Wijngaardstraat. L. de Burbure schrijft af uit de Schepenakten:

1465, 17 julij. — Jan van Wouwe, boecscrivere, vercoopt aerde den hont v sc. gr. erflic etc. etc. op deen helft etc. vander huysingen met plaetse, gronde, geheeten den *Roeland* inde wyngaertstrate...

en uit Schepenbrieven van 1493:

de hoeken gebloemde ornamenten, zooals op twee andere stempels die men in het Museum Plantin-Moretus ontmoet.

Deze beide laatste paneelen prijken met den gekroonden dubbelen adelaar. Het eerste, gebruikt bij den aanvang der 16ᵉ eeuw, vertoont nog gothieke vormen ; het tweede, ongeveer dertig jaar later benuttigd, behoort geheel tot de Wedergeboorte.

14. — De band, die met het oudste versierd is, wordt hierbij gereproduceerd (fig. 6). Hij bestaat uit eiken berden (142 × 105) overtrokken met bruin kalfsleder. Ieder plat heeft twee afdrukken van het bedoelde paneel (71.5 × 46.5) ; de adelaar is geplaatst in eene vierlobbige figuur die stralen uitzendt (1), boven en onder spits uitloopt en rond is nabij de vleugels, waar zij zich over een deel der paneellijst uitstrekt ; deze lijst is met symmetrische ranken belegd ; al de gronden zijn met bloempjes aangevuld. Twee koperen sloten. In dit wonderbaar gaaf bewaarde bandje zit *Den duytschen souter. — Gheprent Tantwerpen op die mart alder naest den grooten mortier*, 1504.

Eene trouwe doch iets kleinere repliek (67 × 42) van het paneel versiert den omslag van *Oorspronck der Cameren van Rethorycke, Statuten ende Ordonnancien der selve onder den Titel Jesus metter balsem bloume Binnen dese Nederlanden inne-ghestelt den 20 Meert 1492*, een na 1512 vervaardigde handschrift bewaard in het Mechelsch stadsarchief (2), dat zonder twijfel te Mechelen gebonden werd.

15. — De door fig. 7 gereproduceerde band behoeft geen uitvoerige beschrijving. Het zal volstaan te melden, dat hij vervaardigd is uit karton overtrokken met zwart kalfsleder ; het paneel (144 × 65) staat op de beide deksels (162 × 97) ; het bevat den gekroonden, dubbelen arend

---

Aechte Claus, adriaens dochtere, met Janne de Moer, cruydenier, ejus marito, vercochten Peteren Ketel, oic cruydenier, tvierdendeel vanden voerhuyse etc. geheeten *de Boeckpersse* gestaen ende gelegen inde Wyngaertstrate, tusschen thuys geheeten de Sevensterre oft De Linde, ex una, ende thuys geheeten Londen, ex altera, gelyc ende in alle der manieren Amelberch Laureys, huygesoensdochtere, weduwe was Jans van Wouwe tvoerg. vierendeel vanden voerhuyse cum pertinencien der voers. aechten huerden nichten in testamende gegeven ende gemaect heeft...

Het is wel waarschijnlijk dat Jan van Wouwe in dit huis *de Boeckpersse* zal gewoond hebben.

Maar is het zoo goed als zeker dat de boekbinder Jan van Wouwe ook de boekschrijver Jan Janssone alias van Wouwe was, het blijft toch onzeker wanneer hij overleed, en zeer waarschijnlijk dat hij een naamgenoot had. Is hij de man uit *de Boeckpersse*, dan stierf hij vóór 1493, zooals ook eene nota der Liggeren volgens eene andere aanteekening van L. de Burbure vaststelde ; en toch zegt deze laatste in zijn *Toestand*, blz. 35, dat de boekbinder nog leefde in 1499, vermits hij met Henric Goorts de doodgift van Peeter Tack aan de kerk betaalde.

De banden van Johannes de Wouda, beschreven door Gruel en door Weale, toonen ook aan dat hij nog na 1494, ja na 1505 arbeidde, — ten ware, wat toch zeer goed mogelijk en zelfs waarschijnlijk is, — een zoon van hem, ook Jan genaamd, het bedrijf hebbe voortgezet.

(1) Deze bijzonderheid wijst op verwantschap tusschen dit paneel en het reeds aangehaalde wrijfsel nʳ 403 in Weale's Catalogus.

(2) Zie *Bulletin du Cercle archéologique de Malines*, 1905, blz. 256-259.

geplaatst in eene ruit waarvan de zijden de binnenranden van het paneelraam doen uitwijken. Overblijfsels van twee paar lederen snoeren. Gele sneden.

Die band sluit in A 2081 : *D. Eras. Roterodami opus de conscribendis epistolis*, Antw., Michiel van Hillen, 1539. Hij is volkomen gelijk aan

Fig. 6.

diegene van twee andere werkjes, A 3025 en B 2003 bewaard in het Museum Plantin-Moretus. A 3025 is *Quintus Cvrtius de rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum, cum Annotationibus Des. Erasmi Roterodami*, Antw., Jan Grapheus, 1531. Op de binnenzijde van het voorste deksel vindt men de geschreven aanteekening : *Sum Cornelij bombergi* (1). B 2003 is *Chronicorvm libellus... Autore Joan Car*, Frankfort, P. Brubachius, 1543. Op de binnenzijde van het voorste deksel is de nota geschreven : *vj st* en op die van het achterste plat : *Emptus x* (doorgehaald en vervangen door *viij*) *st*.

(1) Over Cornelius Bomberghe, een der vennooten van Plantin, zie MAX ROOSES. *Christophe Plantin*.

Het paneel dezer banden heeft een grooter repliek (123×69) lichtelijk in enkele details verschillend (de lijstversiering is b. v. niet symmetrisch); het staat op den zeer verzorgden band (bruin kalfsleder op eiken berden) van nr 4537 in de Antwerpsche Stadsbibliotheek, drie samengebonden werken van Savonarole gedrukt te Venetië in 1520 en te Florence in 1529. Volgens eene aanteekening geschreven op het tweede blad behoorde het vroeger toe aan de abdij van Tongerloo; het heeft koperen sloten en hoekplaatjes en was vroeger geketend.

Fig. 7.

Benevens den keizerlijken arend worden ook 's keizers zinnebeeld en de vorst zelf op Vlaamsche boekbanden afgebeeld (1). De Antwerpenaars Willem Vorsterman en Claus van Dormale gebruikten stempels met een portret van Karel V; de opvolger van den Gentenaar Victor van Crombrugghe bezigde een arend-stempel waarop de Herculeszuilen gesneden waren. Van de twee laatste binders vinden wij werk in het Museum Plantin-Moretus.

Het schoone paneel van Claus van Dormale, dat hier gereproduceerd is (fig. 8) kan geen zeldzaamheid genoemd worden. De Gentsche Universiteitsbibliotheek (2), de National Art Library (3) bezitten banden die er mede versierd zijn en Weale zag het in meer dan éene verzameling (4).

16. — Het Museum Plantin bezit zes zulke werken van Claus van Dormale; 't zijn alle bruin-kalfslederen 8°-banden, op welker beide zijden het bekende paneel (139×84) geprent is. Het midden is ingenomen door een rond medaillon waarin Karel V tot aan de knieën is afgebeeld; hij draagt een rijkversierd harnas en in de rechterhand een zwaard, in de linker een gekruiste sfeer; het omschrift luidt: CAROLUS. V. ROMA. IMP. SEMPER. AVGVST. ETAT. SVE XLII.; boven het medaillon, tusschen twee ornamenten, een schild met den dubbelen arend; onder

(1) En wel eens op Hollandsche en Duitsche, maar met een geheel andere ordinantie; zie b. v. den band van den Amsterdammer Pieter Henricz in het tweede deel van Gruel's *Manuel*.

(2) Zie het stuk van baron de St Genois in *Messager des sciences historiques*, 1853, p. 240.

(3) Weale (B. 94).

(4) *Introduction*, p. lxiij.

het portret, de gekroonde Herculeszuilen verbonden met een wimpel waarop men leest : PLVS OVLTRE ; het paneelraam is met loofwerk belegd en in het midden der benedenzijde staat het merk.

Al die banden, voortreffelijk bewaard, hebben kartonnen deksels en twee paar lederen snoeren. De sneden van vier der boeken zijn rood gespikkeld. De aldus ingebonden werken zijn :

Fig. 8.

B 218 (Basileæ, Henricus Petrus, 1542) ;

B 3133 (Basileæ, excusum Bernæ Helveticæ, per Mathiam Apiarum, sumptu et expensis D. Joannis Oporini, 1543) ;

B 3099 (In Vineggia per Alouise de Tortis, 1543) ;

R 174 (Basileæ, ex officina Ioannis Oporini, 1544; gebonden met een druk van Froschouer, te Zurich, waarvan de opdracht gedateerd is van 1543) ;

B 2709 (Basileæ, 1545) ;

A 2349 (Venetiis, apud Aldi Filios, 1546 ; gebonden met vijf andere werkjes waarvan het colophon vermeldt : Argentinæ apud Wendelinum Rihelium, 1538 ; Lutetiæ apud Michaelem Vascosanem, 1547 ; Antverpiæ ex officina Ioannis Loe, 1543 ; Viennæ, apud Mathiam Bonhome, 1541 ; Basileæ, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1536).

Vier dezer boeken zijn voorzien van eene prijsopgave, door eenzelfde hand geschreven op de binnenzijde van den band ; men vindt in B 3133 : *Constitit* 9 *s.* ; in R 174 : *Constitit* 7 *s* $\frac{1}{2}$; in B 2709 : *Constitit* 9 *s* ; in A 2349 : *Constitit* 12 *s.*

Claus van Duermale (van Dormale) werd door Weale geidentificeerd met den binder die het beschreven paneel gemerkt C V D gebruikte, omdat hij als « boecbyndere » vermeld is in de Liggeren der Antwerpsche Sint-Lucasgilde, bij de vrijmeesters ontvangen in 1532.

Het Vierschaarboek getuigt dat « Claus van dormale, van mechelen, boeckbinder » op Vrijdag, den 6^n^ Maart vóór Paschen 1533 (1534 n. st.) als poorter « geeedt ende ontfanghen » werd. Uit eene schepenakte van den 18^n^ November 1560 blijkt dat « Claus van Dormale, boeckbyndere, ende Anna Aryx ejus uxor », den 28^n^ Mei 1549 aan de momboiren van

« Marie Thys Claesdochtere daer moeder aff was anna van Dormale » eene rent verkocht hadden (1).

Weale gist (2) dat onze boekbinder een bloedverwant was van Merten van Dormale, een beeldesnydere die in 1524 als vrijmeester ontvangen werd in de Antwerpsche Sint-Lucasgilde. Met meer zekerheid mag men aannemen, dat Claus de vader was van Goris van Dormael, boeckbinder, die in 1558 als vrijmeesterszoon lid der gilde werd, en de vader of de grootvader van Abraham van Dormale, boeckbinder, die in 1577 met andere meesterszonen werd aangenomen. Uit de boekbindersrekeningen van Christoffel Plantin blijkt dat Goris nog den 16n October 1570 voor den drukker werkte. Abraham bond zeer veel boeken voor Plantin in 1577-'78 ; in 1580 heeft hij eene rekening in dezes grootboek der Antwerpsche boekhandelaars.

De bruin-kalfslederen omslag der Antwerpsche stadsrekening van 1542-1543 is met het hooger beschreven paneel beprent ; het is omgeven met afdrukken van kleinere stempels : het Antwerpsch stadswapen in in een ruitje, een zittenden leeuw in een vierkant, eene roos.

Claus van Dormale was de opvolger van Willem Vorsterman als stadsboekbinder. Inderdaad, de rekeningen van 1531-32, 1536-37, 1537-38 en 1541-42 — naar het schijnt de oudste 16e-eeuwsche, die uit den brand van 1576 gered werden — zijn gebonden door den befaamden drukker.

Op de omslagen der beide laatste vindt men een paneel met een portret van Karel V ; datgene der rekening van 1537-'38 (100 × 66) is iets kleiner dan de repliek van 1541-'42 (115 × 78) maar de teekening der beide stempels verschilt zeer weinig : de keizer is ten voeten uit afgebeeld ; hij wendt het hoofd links en houdt een gekruiste sfeer in de rechter-, een opgeheven zwaard in de linkerhand ; boven hem, de Herculeszuilen verbonden door een wimpel met de spreuk PLVS OULTRE ; in den rechter benedenhoek houdt een leeuw een schild met den dubbelen arend op. Deze paneelen zijn omgeven door rijen afdrukken van ruitvormige stempels met het Antwerpsch stadswapen en den gekroonden dubbelen arend ; op de rekening van 1537-'38 vindt men bovendien een roos en twee vierkante stempels : een zittenden leeuw en een lelie met vier halve leliën. Op de rekeningen van 1531-'32 en van 1536-'37 vindt men dezelfde kleinere stempels als op die van 1537-'38.

Twee omstandigheden dragen er toe bij om deze registerbanden aan Willem Vorsterman toe te schrijven : 1°, de overeenkomst van het paneel van 1541-'42 met het eerste wrijfsel nr 431 in Weale's Catalogus, genomen van een band die in 1537 door Vorsterman zou vervaardigd zijn ; 2°, de omslag der rekening van 1537-'38 is gemaakt uit samenge-

(1) De aanteekeningen van L. de Burbure brachten op het spoor van deze twee inlichtingen.

(2) *Introduction*, p. lxiii.

lijmde drukvellen die tot steun voor het kalfsleder dienen; het vuur heeft de randen verzengd en de bladen beprent papier zijn van elkander los geraakt; éen daarvan draagt het drukkersmerk (nr 2, van Havre), van Willem Vorsterman; de vellen zijn gevouwen geweest doch het boek waartoe zij behoorden was nooit ingenaaid noch opengesneden. Geven deze omstandigheden geen volstrekte zekerheid wat den oorsprong van den omslag betreft — want het naamloos paneel kan ook door andere Antwerpsche binders gebruikt zijn en het beprent papier eenvoudig in Vorsterman's drukkerij gekocht — toch versterken zij 't waarschijnlijke der toekenning.

Vorsterman overleed den 23n Juli 1543 (1); hij kon nog de rekening van het vorig dienstjaar, gesloten op Sint-Martensmisse, inbinden; die van 1542-'43 moest aan een anderen vakman — aan Claus van Dormale — toevertrouwd worden. En deze had de handen vrij om het paneel van zijn voorzaat, zoo niet getrouw, dan toch in hoofdzaak over te nemen. Hij liet het snijden naar de laatste keizersbeeltenis die pas eenige maanden oud was. De stempel van Claus van Dormale zou dus zijn onstaan te danken hebben aan het feit dat deze officieële binder wordt.

Noch Vorsterman, noch van Dormale hadden echter al het bindwerk, door de stad besteld, voor zich alleen. In de stadsrekening zijn zij zelfs niet vermeld; wat hun betaald werd kwam waarschijnlijk voor in uitvoeriger rekeningen der rentmeesters. Wij weten dus niet hoelang Claus van Dormale voor de stad werkte. Intusschen vindt men in de stadsrekeningen wel sommen aangeteekend, die door andere boekbinders werden opgestreken. (2)

---

(1) *Graf- en Gedenkschriften. Antwerpen. St-Michielsabdij.*

(2) Gheert De Clerck, volgens de Liggeren der Sint-Lucasgilde in 1540 als vrijmeester aangenomen (de uitgevers der Liggeren kennen echter zijn bedrijf niet) wordt genoemd in de stadsrekeningen van 1541-'42 en van 1542-'43:

1541-'42, f. 91vo: Item van pampieren boecken voer de rentmeesteren, assysecamer, griffie, halle, secretarye, ende aen ijnck. heeftmen betaelt gheert de clerck boeckbinder na vuytwys zynder rekening particulier daer af overgegeven de somme van xxxiij £ xv s.

1542-'43. f. 80vo: Item van pampieren boecken te binden voer den Rentmeesteren wyn, ende bier assyse cameren buyten ende bynnen Inde griffie, secretaryen, opte halle, weesmeesters, paysmakers, cameren, ende ander diversche Registren heeft men dit jaer betaelt, gheerde de clerc boeckbindere, naer vuytwysen zynder Reken. daer af by hem den Rentmeesteren overbracht bedraghende In als de somme van xxxij £ v s.

Uit eene schepenakte van 1543 teekende L. de Burbure aan dat eene rent verkocht werd door « Gheert de Clerck, boeckbindere, Jacobssone wijlen, ende Anna Ortels ejus uxor », welke Anna Ortels de zuster was van den aardrijkskundige Abraham Ortelius.

In de rekening van 1549-'50, gebonden in een perkamenten omslag, worden twee meesters-binders vermeld, die geen lid waren van de Sint-Lucasgilde, namelijk Cornelis vanden Langhencruyce en Gielis Brants:

1549-'50, f. 443vo — Mren Cornelise vanden langhencruyce boeckbindere voere diversche boecken by hem voer ende tot behoeff vander stadt gebonden ende geregelt seedert den laesten februarij totten xxviijen aprilis anno L daernaer volgende naer luyt zynder Rekenninghen ordonnan. ende quitan. In date vanden voirs laesten aprilis L de somme van ij £ xviii s ii d. vi br.

Den selven cornelise vanden langhencruyce boeckbinder ter causen van diversche boecken bij hem tot behoeve

17. — Bij de typisch Vlaamsche banden met paneelstempels in blinddruk sluit zich een werk aan dat in fig. 9 is gereproduceerd. Het biedt een overgang naar de banden met gouddruk : de stempel is niet meer gesneden als een zegel, dat is te zeggen als een nauwlijks verheven basrelief ; hij laat diepe, op den bodem bijna vlakke sporen, blijkbaar bestemd om verguld te worden.

De bedoelde band is gemaakt van bruin kalfsleder op karton geplakt. Een raam (100 × 47) is bij middel van dubbele filets op elk plat (169 × 102) geteekend ; het is geheel ingenomen door een paneel waarvan het bovendeel den gekroonden dubbelen adelaar bevat, het onderdeel de Herculeszuilen verbonden met een wimpel die de spreuk PLVS OVLTRE draagt ; aan het oppereind staan de initialen V C. Sporen van twee paar lederen snoeren.

In den band zitten *Theodoreti episcopi Cyri*, *de Providentia Sermones*

---

vander stadt gebonden Inde maent van meye anno xv[e] L naer vuytwysen der rekenn. ordonn. ende quitancien vander daten xix Juny L, de somme van xxvi s. iij d. br.

f. 448. — Gillise brants boeckbindere ter causen van diversche boecken byden zelven tot behoeve vander stadt gebonden zeedert den Iersten dach van Junio totten Iersten februarij anno xv[e] vyftich naer vuytwysen zynder rekenn. ordonnan. en quytan. vander daten als voere de somme van vi £ xix s. ix d. br.

Uit de aanteekeningen van L. de Burbure blijkt dat de eerste reeds in 1527 en de tweede in 1542 werkte voor O. L. Vrouwekerk.

Gielis Brants maakte en bond registers voor de stad in 1555-55 (f. 199) en 1558-59 (f. 235).

In 1550-'51, f. 484 en 485, treft men Antonio de Barini (Borini), boekbinder, als leveraar van papier aan ; Christoffel Plantin, die van dezen man in 1558 121 vellen marokijn kocht en hem eenige vellen geel marokijn leverde, noemt hem in zijn grootboek « Antonio Borrini italien relieur de livres pour les comptoirs ». Die zelfde registerbinder werkt voor de stad en levert papier in 1554-55 en krijgt in de rekening de namen « Antonio de martino » (f. 199), Anthonio lovini (f. 213), Anthonio Lormi (f. 214) ». L. de Burbure schrijft af uit eene schepenakte van den 11[n] Januari 1563 dat « Antonio di Martino Borini, boeckvercoopere geboren van Florencien » een deel kocht van een hoveniershof in de Losane.

In de stadsrekening van 1559-60 vindt men de boekbinders Franchoys van flassen (f. 225) en Meesen van Immerseele (f. 226), den laatste met den titel « Stadt boeckbindere ». Van Flassen liet zich niet als lid der Sint-Lucasgilde opschrijven ; Melschen van Immerseel werd, volgens de Liggeren, vrijmeester in 1539 en kreeg in 1558 Hansken Moerlans tot leerling ; van geen van beiden was het ambacht aan de uitgevers bekend.

Dat in die jaren en wat vroeger niet al de Antwerpsche boekbinders aan de Gilde tol betaalden wordt bevestigd door eene nota der Liggeren bij het jaar 1557 (ook door Weale opgemerkt) :

In het selfde jaer werd met vonnisse geweesen by consente van den hove, dat alle druckers, boecvercopers, printers ende boecbinders mosten comen in dees gulde, waer tegen sy seer rebelleerden. maer mosten met rechte comen ende betaelen de rechten daer toe staende ; maer de gulde hadde grooten kost van haerlieden, want sy al vernufte menschen waeren ende de heeren groote moeyte met hun hadden, dat daer wonder mede te doene was.

Men weet dat, reeds in het begin van 1552, het Antwerpsch gemeentebestuur Christoffel Plantin met het inbinden van registers gelastte (MAX ROOSES, *Christophe Plantin*, 4°, p. 21).

X. Tiguri, 1546 en een te Rome in 1545 gedrukte Grieksche tekst van hetzelfde werk.

Bij het titelblad van het zesde deel zijner *Bibliographie gantoise* plaatste de heer Ferd. Vanderhaeghen een gekleurd afbeeldsel van een band van den Gentenaar Victor van Crombrugghe; men ziet daarop de initialen die, op dezelfde wijze geplaatst, ook op onzen band staan; beide werken gelijken trouwens erg aan elkander; op elk vormen de filets ramen van dezelfde opmerkelijke hoogte, ja, van dezelfde grootte. In plaats van de keizerlijke attributen staat echter op den band, dien de heer Vanderhaeghen ons toont, een gulden stempel voorstellende de maagd van Gent.

Fig. 9.

Victor van Crombrugghe, boekbinder en boekhandelaar, overleed vóór Juli 1518 (1). Zijne weduwe zette echter het bedrijf voort; zij zou dus, tot na 1546, banden vervaardigd hebben in den aard dergene welke haar echtgenoot leverde (2). Het is ook mogelijk dat een zoon, insgelijks Victor genaamd, het ambacht van vader en grootvader (3) uitoefende.

18. — De reeks banden met paneelstempels van onbetwistbaar Nederlandschen oorsprong sluit met den band van een handschrift getiteld *Ioannis Driedonis a Turnhout. De ecclesiasticis scripturis.*

De deksels van karton en bruin leder (200 × 127) zijn beprent met een paneel (78.5 × 47) waarvan het midden is ingenomen door een rond medaillon (D. 26); daarin is de H. Paulus afgebeeld; hij houdt in de rechterhand een zwaard, in de linker een schild waarop men een gepatteerd kruis bemerkt; omschrift: SANCTVS PAULVS; langs weerszijden

---

(1) *Bibliographie gantoise*, t. VI, p. 26.

(2) Andere paneelen gebezigd door Victor van Crombrugghe (Curvipons) worden beschreven door Weale (R. 381 en 382). Daartusschen is er een dat in een zijner vier vakken den dubbelen adelaar draagt.

(3) Gheeraert van Crombrugghe, verluchter en boekbinder. (Zie J. Vander Haeghen, *Les relieurs gantois, du XIVe au XVIIe Siècle*, in het *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, 1904, pp. 317-319).

van het medaillon, twee door elkander gesteken halve ringen ; in de hoeken van het paneel de zinnebeelden der vier evangelisten, elk met een wimpel waarop den naam van een dezer staat : S. IOANNIS, S. MATHEAS, S. LVCAS, S. MARCVS.

Het boek is herkomstig van de Doornijksche Kruisbroeders : op fol. 1[r] vindt men deze aanteekening geschreven : *Ex dono Patrui mei H Fratrisz Hieronijmi dennetieres apud Cruciferos Tornacen Prioris A° 1560 qui hunc librū manū sua conscripsit.*

Men mag aannemen dat een handschrift vervaardigd door den prior der Kruisbroeders van Doornijk in deze stad gehouden werd ; het gepatteerd kruis in den stempel zal wel te kennen geven dat deze laatste in het klooster zelf werd benuttigd. De geestelijken dier orde hadden dus een boekbinderij zoowel te Doornijk als te Namen. (1) Weale kent het paneel (R 529) en rangschikt het bij Fransch werk omdat hij het aantrof op den band van een Parijschen druk.

(*Wordt vervolgd*) PROSPER VERHEYDEN

(1) A PINCHART, *Archives des Arts*, I, 58 ; en WEALE, *Introduction*, lxvi

REPRODUCTIE VAN HANDSCHRIFTEN

Actes du Congrès international pour la reproduction des manuscrits, des monnaies et des sceaux tenu à Liége, les 21, 22 et 23 août 1905. Bruxelles, Misch & Thron, 1905. XXVIII en 338 blz. 8 Fr. (Publ. de la *Revue des Bibl. et Arch. de Belgique*. Nr. 1).

Trots de officieele en officieuse deelneming van het buitenland had het internationaal congres voor de reproductie van handschriften, munten en zegels, in Augustus 1905 te Luik gehouden, een Belgisch karakter. Van de 176 inteekenaars waren er 100 Belgen, van de 54 deelnemers aan de zittingen 34 en van de 16 uitgebrachte rapporten kwamen er 11 van Belgische zijde. Met recht mag men zeggen dat België zich zoowel wat de voorbereiding als de werkzaamheden zelf betreft zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Het zal dan ook velen — en niet alleen in België — verwonderen dat het congres een Amerikaanschen uitslag heeft gehad. Ziehier de voornaamste resultaten, d. w. z. wenschen van de vergadering :

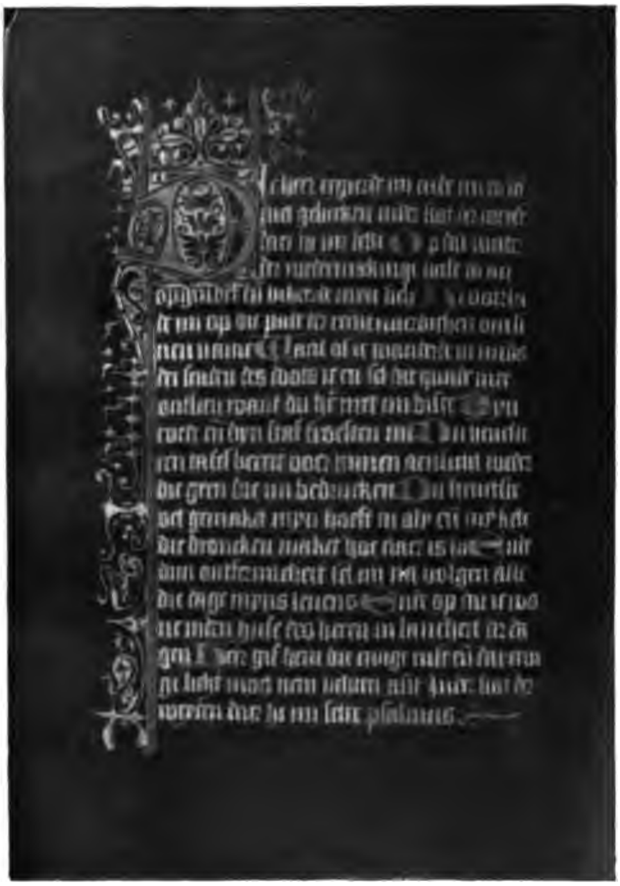
1° Het Congres spreekt den wensch uit dat de heer Charles Mills Gayley, Professor aan de Californische Universiteit (Berkeley), een Bureau tot stand brenge voor het reproduceeren van handschriften, munten en zegels ;

2° Voor de verdere studie van de besproken vraagstukken wijst het Congres een permanent internationaal comité aan, met recht van coöptatie, bestaande uit de H.H. Brambach, de Vries, Ehrle, Gaillard, Gayley, Karabacek, Lange, Nicholson, Omont, Putnam, Reinach, Traube en Van den Gheyn.

Daarop volgen dan verschillende wenschen omtrent de uitvoering, meestal conclusies van de ingeleverde rapporten. Belangrijk zijn deze zeker, vele van verstrekkenden aard en kostbaar om te verwerkelijken. Naarmate het getal dezer wenschen, in den loop van het congres, toenam, moeten de leden wel meer en meer vragende blikken hebben gewisseld, waar dan toch de mogelijkheid der uitvoering op zou rusten. En voor de meerderheid zal het een opluchting zijn geweest, toen de Amerikaansche professor daarop een schitterend uitzicht opende. Amerika heeft dan ook werkelijk veel belang bij de reproductie, van handschriften vooral die zich meest in het onvervreemdbaar bezit der oude bibliotheken van Europa bevinden. Waarmee dus de eerste resolutie van het congres voldoende is verklaard.

Over de afzonderlijke rapporten zal ik niet uitweiden. Wie er belang in stelt — en belangstelling verdienen ze — moet ze toch lezen.

Alleen nog een paar opmerkingen. Hoewel het congres ook aan de reproductie van munten en zegels zijn aandacht heeft geschonken, heeft

Nederlandsch Getijdenboek
Kon. Bibl. te 's-Gravenhage Hs. 133 H 18, fol. 135v — 3/4 der ware grootte

men zich hoofdzakelijk tot handschriften, archiefstukken inbegrepen, bepaald.

Wat de handschriften betreft, is er bijna uitsluitend gedacht aan die zeldzame of in een of ander opzicht merkwaardige exemplaren, waarvan men, om ze voor algeheel verlies te bewaren of voor onderwijs en wetenschap dienstbaar te maken, een volledige, zooveel mogelijk aan het origineel beantwoordende en veelvoudige reproductie verlangt. Er zijn echter vele gevallen, waarin men aan éene reproductie, zoo gemakkelijk en goedkoop mogelijk verkregen, genoeg heeft. Tegenwoordig neemt men nog meest copie, een nateekening of zoo iets. Maar een

fotografie is beter. De heer Van den Ven wijst in zijn rapport (blz. 164 v. van de *Actes*) op een eenvoudige en min kostbare wijze van fotografeeren, die op de Vaticana en elders gevolgd wordt. Door middel van een prisma fotografeert men direkt op papier, wit op zwart.

Het kan echter nog eenvoudiger, althans goedkooper, wanneer men in plaats van een prisma een spiegel gebruikt. Het spiegelbeeld fotografeerende verkrijgt men direkt op het gevoelig papier een positief. Sedert eenigen tijd heb ik, volgens aanwijzingen van prof. Dr. E. Wiedemann te Erlangen, op deze wijze gewerkt, wat, aan materiaal, nog geen 10 cent per opname kost. Met een gewoon toestel en een zeer primitieve geimproviseerde inrichting op den zolder der Kon. Bibl. heb ik bruikbare fotografiën verkregen (1).

Juist terwijl ik dit schrijf, verschijnt de Januari-aflevering van het « Zentralblatt für Bibliothekswesen », waarin, blz. 22-25, prof. Wiedemann zijn wijze van doen toelicht. Belangstellenden kan ik dus naar zijn artikel « Ueber Photographie van Handschriften und Drucksachen », verwijzen.

Den Haag, Jan. 1906 T. J. DE BOER

(1) Men zie bijgevoegde afbeelding, een der eerste proeven, op 3/4 verkleind.

WAT STREKT MEER TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN

« VERTALINGEN BEVORDEREN » OF « ONZE VERNUFTEN AANMOEDIGEN » ?

In 1794 verscheen bij François Bohn te Haarlem :

De geschiedenis van Isaac Jenkins en Sara zijne vrouw en derzelver drie kinderen. Een volksboek. [Door Thom. Beddoes]. Uit het Engelsch naar de vijfde uitgave.

Het is een verhaaltje, waarin de heillooze gevolgen der dronkenschap bevattelijk geschilderd worden. De « vertaaler » droeg het op aan de « Maatschappij tot Nut van 't Algemeen », en men zou allicht meenen dat hij bij het bestuur dier maatschappij volkomen instemming zal hebben gevonden. Zelf rekende hij daar ook op, blijkens den aanhef der opdracht, die aldus luidt :

Mijne Heeren !

Het stukjen, dat ik UL. bij deezen wilde opdraagen is, uit zeker oogpunt beschouwd, zo belangrijk, en valt dunkt mij zo zeer in den geest dier Maatschappije tot welke ik mij thans vervoeg, dat dit alleen vertrouw ik, mij ter verschooning zal strekken, wegens het schrijven van een opdragt, voor een blaadjen als dit.

Onverdeeld was echter de ingenomenheid van de hoofdbestuurders met de opdracht van het werkje niet. In de Amsterdamsche bibliotheek is het briefje bewaard, waarin hunne goedkeuring gevraagd werd. Daarachter heeft ieder hunner zijne meening geschreven, zoodat het blaadje een aardige verzameling autographen bevat. De inhoud schijnt merkwaardig genoeg, om dien hier geheel te doen volgen.

Den Heeren Hoofdbestuurders.

De Boekverkooper F. Bohn te Haarlem verzoekt dit kleine werkjen aan de Maatschappij op te draagen. Hetzelve is in den smaak van Hendrik en Anna geschreven ; zijnde er in Engeland 8000 in ½ Jaar van verkogt. De Vertaaler is een Predikant — De Boekverkooper binnen 4 dagen geen contrarie antwd krijgende zal met de opdragt voortgaan : dus ik verzoek het spoedig in te zien : en te schrijven of Ue de opdragt goed keurt.

B^r a B^s [G. Brender a Brandis].

= Zie hier agter =

Ik vinde dit kleine werkje zóó schoon, en belangrijk ; — voor den laageren burgerkring, zó wel als vóor lieden van hooger stand, zóó vol gewigtige lessen — en zóó uitmuntend geschikt om de groote waarde van geöefende Menschkunde

aan den dag te leggen, zo men anders met vrucht aan de verbetering van anderen wenscht dienstbaar te zijn, dat ik de nederduitsche uitgave van het zelve, voor een weldaad aan het algemeen — de aangeboden opdragt aan onze Maatschappij, voor een haar veréérend, gepast en dank-verdienend toegift, en alle mogelijke bevordering van het debiet, voor mijne en ieders verpligting houde. —

17 4/13 94 A: J: van Soelen.

Ik keur de opdragt goed.

D. Boing.

De ondergetekende vind dit werkje zeer geschikt ten dienste van 't publicq vooral voor den geene die eenig gevoel hebben welke het zelve ter behoud kan strekken voor en verbetering van de daar in voorkomende debauches, is dus voor de opdracht.

[J. J. le Sage] ten Broek.

Ik heb niets tegen de opdragt.

R. Jänisch.

Ik heb er niets tegen; schoon ik 't werkje niet heb gelezen, bij den dag heb ik hier geen tijd toe over.

Hinloopen.

Fiat Dedicatie aan het leezende en verbeterbaare Publiek, in de persoonen van de Hoogmogende Heeren Hoofdbestuurders der benijde en belaagde Maatschappije.

H. Tichelaar.

D'ondergeteekende bevestigd boven & voorenstaande goedkeuring van sijne waarde *colega's* Hoofdbestuurders met herhaling van die van d'Heer ten Broek.

B. Zur Múhlen.

Hoe zeer mij het werkjen voor onzen land-aart vrij geschikt, en noodzakelijk voorkomt; kan ik echter geen reden vinden voor de *vertaaling* van hetzelve; daar ik nederig van oordeel ben dat het onze natie aan geen menschen-kenners ontbreekt, welke de in dit werkjen bedoelde ondeugden, op eene gelijke, zo niet betere en meer toepasselijke wijze, zouden kunnen verhandelen — door vertalingen te bevorderen, schrikt men kundige mannen af, om zelfs oorsprongelijk te weezen — wanneer onze maatschappij deeze vertaling begunstigd, erkent zij stilzwijgende — maar tegen de waarheid aan — haar eigen onvermogen. Ik ben derhalven teegen de opdracht: men zoude den Heer Bohn op eene vriendelijke wijze, voor zijn *verëerend* en *dankverdienend* toegift kunnen bedanken; en den Heer vertaaler kunnen solliciteeren, om de bedoelde ondeugden eens *op eene nederlandsche wijze*, oorsprongelijk, te behandelen: o laaten wij door vertalingen van uitlanders dezelve niet trotser maaken dan zij zijn! — laaten wij onze vernuften niet afschrikken — laaten wij dezelve aanmoedigen!

M: C: van Hall.

Dit laatste, afwijkende advies geeft kleur aan het stuk. Het kwam natuurlijk te laat, daar alle anderen reeds gunstig geadviseerd hadden,

en de uitgever niet wachten kon ; de gedrukte opdracht is van enkele dagen later, 19 April 1794, gedateerd. Trouwens ook in een anderen zin kwam de meening van van Hall te laat ; het kon zeker op den weg der Maatschappij hebben gelegen, een Nederlandsch « vernuft » te solliciteeren om de bedoelde ondeugden eens op eene nederlandsche wijze oorspronkelijk te behandelen, maar Bohn was haar ditmaal met het vertaalde werkje voor geweest. Wat het Hoofdbestuur nu in de eerste plaats te overwegen had, zal wel de vraag geweest zijn, of de Maatschappij zich nog met de verspreiding van het haar opgedragen werkje zou bemoeien. Van Soelen zal daar zeker sterk voor geweest zijn, en ook de vertaler en de uitgever hoopten het ; de eerstgenoemde spreekt het uit in de opdragt, waarvan hier nog eenige zinsneden volgen.

« Gijl. denkt zeker te edelmoedig om het agter den bank te werpen alleen om dat het op vreemden bodem is gewassen. De gemeene Engelschman... heeft het met gretigheid ontfangen en gelezen, en ik durf mij vlijen dat dit ook onder onze eenvoudige medeburgers het geval zal worden, wanneer Gijl. met mij wilt medewerken, om het deezen onder het oog te brengen. Voor het overige, welk gebruik Gijl. er van zult gelieven te maaken, en of Gijl. met mij van oordeel zijt, dat het in sommige departementen, als een prijs voor de leergierige jeugd, of een toevoegsel tot denzelven zal kunnen strekken, zal ik met verlangen afwagten, terwijl intusschen de Uitgeever met mij overeengekomen is, om den prijs van 't stukjen zo laag te stellen, als behoudens een geoorloofd eigenbelang kan geschieden.

'k Heb de eer te zijn

MIJNE HEEREN !

Haarlem
19 April 1794.

Een van Uwe medearbeiders
tot Nut van het Algemeen.

Men ziet, hoe hier niet zonder handigheid het bezwaar van van Hall nog even terzij geschoven, en op verdere meewerking van het hoofdbestuur als het ware beslag gelegd wordt, zelfs met aanduiding van de wijze waarop het in dezen werkzaam zou kunnen zijn tot nut van 't algemeen — en van den uitgever.

C. P. BURGER Jr.

VIJFTIENDE-EEUWSCHE VOORSTELLING DER TWAALF MAANDEN

Het origineel van bijgaande reproductie is de tweede illustratie in de vertaling van Bartolomeus Glanvilla's « De Proprietatibus rerum » waarvan de volledige titel luidt :

Hier beghinnen de titelen dz sijn de namen der boeken daer men af sprekē sal eñ oec die capittelen der eerwaerdighen mans bartolome / engelsman eñ een gheoerdent broeder van Sinte fransiscus oerde. Ende heeft XIX boekē die sprekende sijn van de eygenschappen der dingen, dats te segghen vant rechte in wesen alder gescapen dinghen sowel sienlic als onsienlic, lichamelic eñ onlichamelic niet wtgesondert.

Het is een stevige quartijn in twee kolommen van 40 regels gedrukt en 466 fol. sterk (1).

In het colophon van het boek staat, dat het gedrukt is « in den jare ons Heeren duysent vierhondert ende vijffentachtig », en dat dit geschiedde « te Haerlem in Hollandt », door « Meester Jacob Bellaert geboren van Zerixzee ».

Het geheele werk is verdeeld in 19 boeken, aan het begin van elk staat een vrij aardige beginletter in rood en blauw. Elf houtsneden, ieder een geheel blad vullende, vormen de illustratie van dit werk.

De eerste hiervan staat voor het begin van het werk en stelt voor : Christus op een troon gezeten.

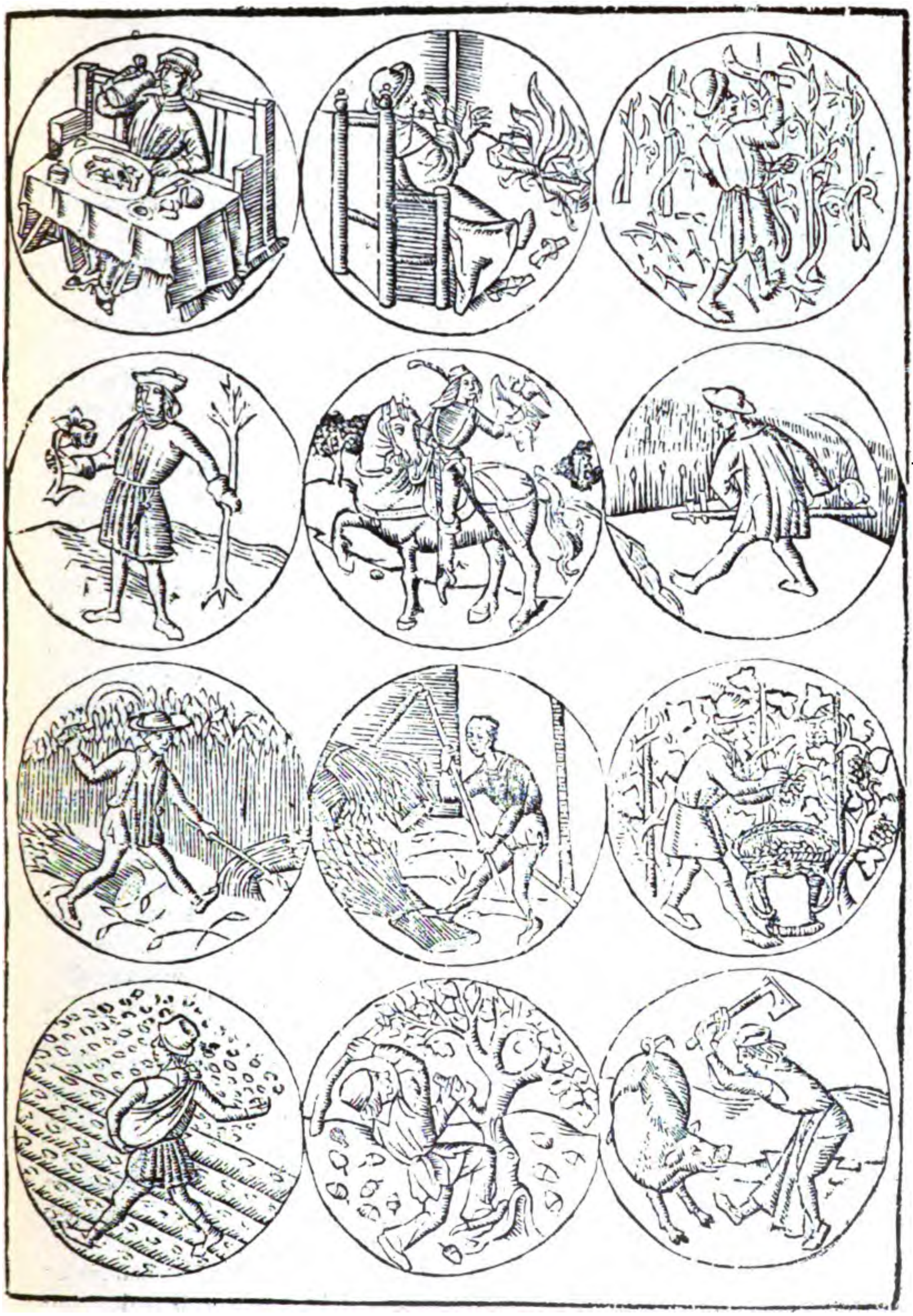
Voor het tweede boek, hetwelk spreekt van de « eygenschappen der engelen », vindt men hetzelfde maar nu kleiner, en links en rechts van den troon een engel, terwijl men daaronder de hel ziet afgebeeld.

De derde afbeelding, voorstellende het scheppen van Eva uit Adam, in een door muren en torens omringd paradijs, staat voor het derde boek, dat de « eygenschappen der redeliker sielen » behandelt.

De vierde staat voor het zesde boek, hetwelk spreekt van de eigenschappen der menschen. Men ziet er op eene plaat gezonde, werkende menschen ; zieken ; en een geraamte.

De vijfde staat voor het dertiende boek, « dz spreect van de werelt eñ van de materialike lichamen des hemels » en stelt de aarde voor, in het midden der zeven sferen, in welke de sterren op verschillende

(1) Tot mijn spijt ontbreken enkele bladen in mijn exempl., welke bladen dan vervangen zijn door denzelfden tekst in hs. uit circa de helft der 16e eeuw.

De twaalf maanden
(Plaat uit Bartolomeus Glanvilla's « Eygenschappen der dingen », Harlem, Jacob Bellaert, 1485)
op de ware grootte

manieren zijn afgebeeld ; in de vier hoeken ziet men vier zwevende engelen.

De zesde hierbijgaande afbeelding zal ik later behandelen.

De zevende afbeelding staat voor het twaalfde boek, dat spreekt « vande vogelen int ghemeen eñ int speciael », en geeft meer dan zestig land- en watervogels te zien.

Voor het dertiende boek hetwelk spreekt « van den water eñ haer scierheyt », staat de achtste afbeelding, die in een primitief schilderachtige wanorde 25 waterbewoners voorstelt, waarbij ook walvisch en zeehond niet vergeten zijn.

Het veertiende boek behandelt de « aerde en haer deelē »; daarom is hiervoor de afbeelding van een stad gegeven in het verschiet waarvan men water, bergen en andere steden ziet.

Voor het zestiende boek, dat « spreket, van de costeliken ghesteenten » staat de tiende houtsnede, waarop men, door een tuin waarin vele bloemen en struiken groeien, een weg ziet, op en naast welken men de « costeliken ghesteenten » zoo maar ziet liggen.

Voor het achttiende boek dat « spreect vanden beesten » vindt men de elfde plaat, voorstellende allerlei verschillende dieren ten getale van achtendertig zoowel amphibieën als zoogdieren.

Op het allerlaatste blad staat het drukkersmerk van Bellaert, zijnde : een heraldische vogel een blank wapenschild houdende en boven zijn kop het wapen van Haarlem hebbende, het geheel in een rand waarin vogels en andere dieren.

De houtsneden zijn alle 142 bij 202 mM., het drukkersmerk is alleen iets smaller.

Alle elf de houtsneden zijn flauw gekleurd.

De zesde hiernevenstaande afbeelding nu, staat voor het 9ᵉ boek « dat spreect van de tijt eñ de delen des tijts », en heeft betrekking op de kapittelen IX tot XX die elk een maand behandelen.

In die beschrijvingen geeft de auteur, eerst de afleiding van den naam, en daarna, met nog andere bijzonderheden, ook altijd die, welke op de afbeeldingen slaan.

Zoo zegt hij van de voorstelling van Januari : « Si wort etende gemaelt eñ drinckende wāt den begeren die dyeten meest spisen, want in die tiden, om die aftreckinge der herte soe is daer groote apetijt vā binnē ».

Van die van Februari : « Itē ferburari wort out ghemaelt settende biden viere en sijn voete v'warmende want dan is die coude seer starc omdat die zon also verre is die voer was ».

Van die van Maart : « dat is die maert ghemaelt wert als een laeter of als een gardenaer want dan ist tijt datmen die oueruloedicheden van den wijngaerden eñ vā andere bomē houwe ».

Van die van April : (nadat eerst is medegedeeld dat alle vruchten en bloemen dan weer terug komen) « daerom wort die april gemaelt dat hi

een bloem draghende is, want in dien tidē beghint die aerde versciert te werden met bloemen eñ mit soētē cruden » enz.

Van die van Mei : (na een poetisch verhandelingetje over het nieuwe leven, hetwelk deze maand brengt en dat de auteur vrij onsamenhangend eindigt men de volgende tirade) « wāt dan is dye meest genoeght vā diē iaer eñ daerom wort die meye gemaelt ridende eñ hebbende enen vogel op sijn hant ».

Van die van Juni : « eñ daer om wort Juni ghemaelt hoye maiende want in die tide is thoye ripe ».

Van die van Juli : « eñ dat coern in de velde bestaet te ripen waer ofdat juli gemaelt wort mit eenre zeekel die dat coern of snidet eñ dan ist een bequaem tyt totten bouwe ».

Van die van Augustus : « In deze maent werdē die coernē in die scueren v'gadert, en daerom wort die maēt gemaelt mit enē vlegel eñ si maect die aerde bloot van de coern ēn beroeftse » enz.

Van die van September : « dese maent ist eynde van den zomer eñ tbeghin vādē herfst als die wijn rijp wort en daerom wordt dese maent ghemaelt als ēē man die dē wijngaert snijdt of die druuen vergaderende die bessen in enen corf. »

Van die van October : « in dien tidē werdē die winterlike zaden den cleye beuolē eñ daer om wort si gemaelt in der ghelicenissen eens menschen die gaet coern zaijen ».

Van die van November : « in dien tiden zo werden die dyeren seer vette ende sonderlinghe die verken waerom dat dese maent ghemaelt wort als een rustier die eykelen van den bome slaet daer hi sijn verke mede vet maect ».

En eindelijk van de voorstelling van December : « Item in deser maent so sijn di vogelē eñ die tamme dyeren seer rustelic eñ vā luttel beroerens eñ daerom werdē si dan vet, wāt dan pleecht men ze teten eñ doot te slaen waerō dat men dese maent maelt als een vleyschouwer die metter bijlen vleysch slaet als verken of and' beesten ».

Het is bij deze beschrijvingen opvallend dat er aldaar over de illustraties gesproken wordt, alsof ze een of andere allegorische voorstelling van de maanden geven, terwijl ze toch niets anders voorstellen als tafereelen uit het leven van den landman in de verschillende maanden ; alleen April en Mei zijn als zoodanig minder duidelijk.

Ook mag het merkwaardig heeten, dat Juni als hooimaand gerekend wordt, terwijl Juli er nu voor geldt, ook zijn Juli als oogst-, en September als wijn-maand bij thans vergeleken een maand te vroeg Het zou misschien mogelijk geweest zijn hierin den invloed van den ouden stijl te bespeuren, indien niet December, als slachtmaand weer een maand ten achter was.

Het is mij duidelijk gebleken dat de hier behandelde Hollandsche vertaling, niet de eerste geillustreerde editie was. Een overtuigend

bewijs hier voor is wel te putten uit het feit, dat, in een Latijnsche uitgave die ik van dit werk bezit en welke in 1483 (dus vóór de Hollandsche) bij Koburger te Neurenberg het licht zag, reeds melding van deze afbeeldingen wordt gemaakt, en wel op dezelfde manier als in de hier beschreven uitgave. In het kapittel hetwelk over November handelt komt b. v. voor « ppter quod depingitur rusticus quercus percutiens qui et glandibus reficit porcus suos » ; hetgeen ongeveer uitkomt met het tweede gedeelte, van wat ik hier van den Hollandschen tekst geef. Hetzelfde trof ik aan in een klein-folio-uitgave van Johan Koelhoff van Lubeck welke in 1481 te Keulen verscheen, en waarvan een exemplaar alhier op de Koninklijke Bibliotheek berust Daar geen dezer beide edities echter geillustreerd zijn is het duidelijk genoeg, dat zij herdrukken zijn van een vroegere wel geillustreerde uitgave.

Brunet kent de editio princeps van dit werk niet; hij maakt nergens melding van houtsneden, ook niet bij de beschrijving van de oudste hem bekende uitgaven, die hij anders wel en detail behandelt, en waarvan hij zelfs den lettervorm bespreekt.

Hij neemt het voor waarschijnlijk aan, dat de eerste uitgave van deze Hollandsche vertaling in 1479 gepubliceerd werd, maar weet de plaats van uitgave niet te noemen.

Campbell beschrijft onder N[r] 258 in zijn bekend werk de hier besproken uitgave.

's-Gravenhage, Maart 1906 RAIMOND VAN MARLE

MECHELSCHE BOEKBINDERS EN BOEKHANDELAARS

Het lag klaarblijkelijk in de bedoeling van den heer Prosper Verheyden doorwrocht werk te leveren in deze nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van het boekbinden en van den boekhandel in ons land (1); wij hebben zijn werk van het begin tot het einde met aandacht gelezen en durven den schrijver verzekeren, dat de mannen van het vak het van harte welkom zullen heeten.

Want het mocht den heer P. V., door, ten minste voor Mechelen, terug te gaan tot de geschreven bronnen, gelukken meer dan één nieuw element tot de critiek en de geschiedenis onzer vermaarde Vlaamsche school te ontdekken Bekend is het, dat in vroeger dagen veel meer dan nu, de uitvoering van het boek, vooral inbinding en verluchting, aan kunstenaars en kunstnijveren werd toevertrouwd.

In het eerste gedeelte van zijn arbeid is schrijver van de onbetwistbare waarheid uitgegaan, dat geen volledige, op stevige grondslagen gelegde, rijk door bescheiden gestaafde geschiedenis, van de Vlaamsche bindkunst, behoorlijk beantwoordende aan de wezenlijke verdiensten van dien tak onzer nationale kunst, te schrijven is, zoolang alle verzamelingen, zoo openbare als kerkelijke en bijzondere, niet alles wat zij aan bruikbaar materiaal bezitten, hebben opgeleverd. Maar hier komen specialisten te pas, met de noodige kennis gewapend, om met zorg en oordeelkundig een onderzoek van de boekbanden in te stellen. Met genoegen hebben wij bevonden, dat de heer P. V. een dier specialisten is en wij hopen, dat hij eenmaal nog andere verzamelingen dan de twee Mechelsche, Archief en Bibliotheek, zal doorwerken.

Schrijver heeft ongetwijfeld geoordeeld, dat het niet in het bestek van zijn eerste hoofdstuk viel, tegenover de namen der binders wier werken hij bespreekt, de archivalische gegevens te stellen, die de wetenschap over hen vermocht bijeen te garen. De heer P. V. vergenoegt zich met een vergelijking tusschen de te Mechelen berustende banden en die, welke door Weale, Lempertz, Gruel e. a. beschreven worden. Die werkwijze is ongetwijfeld alleszins gemotiveerd en zij leidt dikwijls genoeg tot zeer waarschijnlijke identificeering. Maar is het wel de eenige die hier van toepassing kan zijn? Naar onze meening moet er, om tot vaste uitslagen te geraken, ook onderzoek worden gedaan naar de binders, wier namen ons eilaas! al te zelden geopenbaard worden; m. a. w. dient er aan het onderzoek der oude teksten evenveel werk besteed, zooals dit trouwens reeds begrepen werd door de heeren V. van der Haeghen en P. Bergmans voor Gent, F. Brassinne, voor Luik (2), en zoovele anderen, waaronder ook de heer P. V. in het tweede gedeelte van zijn werk.

---

(1) Prosper Verheyden, *Boekbanden met blinddruk. Mechelsche boekbinders. Boekhandelaars te Mechelen in de 16e eeuw.* Mechelen, Godenne, 1905, 8°, 113 blz., 3 platen. (Overdruk uit het *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, XV, 1905).

(2) In een nog te verschijnen studie.

Dit onderzoek zal ons een veel grooter aantal namen doen kennen dan de banden zelf; naderhand kan men beproeven het werk van elk dier binders te onderscheiden. De archieven alleen kunnen aan het licht brengen, of wij te doen hebben met stempelmakers, graveurs, gieters of met eigenlijke boekbinders (1), dan wel met kunstenaars, die al deze ambachten tegelijk uitoefenden. Zich steunende op de stempels en de platen, die men hun toe kon schrijven, zou men als het ware een catalogus van hun werken kunnen samenstellen; geduld en werk konden dien catalogus dan volledigen. Voor de banden, die desniettegenstaande toch anoniem blijven, kon men ten minste beproeven na te gaan, waar zij ontstaan zijn.

Mogelijk heeft ons de heer Weale, die een geheel herziene uitgave van zijn *Bookbindings* voorbereidt, een proeve van dusdanige indeeling. Maar ondertusschen begroeten wij met vreugde de niet genoeg te waardeeren lokale onderzoekingen, die alles wel beschouwd, de stevigste grondslagen zijn, waarop de condensatoren — men sta ons de benaming toe — de toekomstige geschiedenis der Vlaamsche bindkunst zullen bouwen.

Laat ons evenwel terugkeeren tot het werk van den heer P. V. om het nader te onderzoeken en er bij gelegenheid korte aanteekeningen aan toe te voegen of onderstellingen omtrent attributiën voorop te stellen.

Het eerste hoofdstuk handelt over negen banden, waarvan zeker acht Vlaamsche en één Duitsche. De eerste plaat in similigravure — ongelukkig, wegens den sletigen staat van den band, niet al te duidelijk en te klein — dient tot illustratie op de beschrijving van onderscheiden voorbeelden van dusgenoemde « eikel-paneelen ». Zulk paneel staat op den omslag van het *Sententieboek der gulde van den ouden Voetboog te Mechelen*, dat van 1433 tot 1564 loopt. Het schijnt ons echter toe, dat de versiering van den band eer in Renaissance, dan in gothischen geest opgevat werd en schrijver hadde, dunkt ons, veilig 1520 als jaar van ontstaan kunnen opgeven.

De studie eener variante op dit motief, om *Politicq Onderwys* (Mechelen, Heyndricx, 1582) biedt schrijver de gelegenheid om eenige gelijksoortige banden aan te halen. Drie dezer zijn geteekend, de eerste *Jehan Norins*, de tweede *Hans van Collen*, de derde *Jacobus Clerce (?) de Ghele*. Tot nog toe werd de eerste naam op verschillende manieren gespeld: Weale zegt Norins en Noryn, Gruel verdedigt Norvis; mischien is er sprake van zekeren Norius, verkeerde latiniseering van Le Noir. Tot de familie Le Noir behoorden, in vroeger tijd, Jehan Le Noir, « *maître d'œuvres au baillage de Senlis* », 1397-1400, Guillin Le Noir, goudsmid te Brugge, 1423-24 (2), en Jehan Le Noir, muntsnijder in de werkhuizen van Amiens en St-Quentin, 1437-1439 (3). Hans van Collen behoorde

(1) Daar is meer en meer reden om te gelooven, dat behalve de plaatsnijders, zekere gieters en mouleerders zich met het maken van stempels bezig hielden. De werkwijzen hebben veel gemeens. Men denke b. v. aan de klokken, die soms zeer fijn half verheven beeldhouwwerk vertoonen. Een ander argument bieden de banden die men « gecombineerd » kan noemen. De verspreiding en de veelvuldigheid van zekere, soms geheel dezelfde typen waren aldus beter uit te leggen dan door het plaatsnijden Natuurlijk werden de gegoten platen door het stift van den snijder bijgewerkt.

(2) De Laborde, *Les Ducs de Bourgogne*, I en III.

(3) Pinchart, *Revue belge de numismatique*, 3e série, V (1861), blz. 179.

waarschijnlijk tot de Antwerpsche familie van dien naam, zooals de heer P. V. aanstipt.

De heer P. V. geeft tien varianten op van de drie in de twee Mechelsche verzamelingen berustende eikelbanden. Deze overvloed is niet verwonderlijk bij een motief, dat al even algemeen verspreid was als dat met het dieren-omslingerend loofwerk. Terloops teekenen wij aan, dat de Bibliotheek te Kortrijk een elfde variante bezit, waarvan de eigenaardigheid is een blind schild onder in de omlijsting, en die een druk van Herwag, Basel, 1538, beschermt.

Een paneel, dat niet minder gebruikelijk was, is dat met den keizerlijken arend. Het te Mechelen bewaarde exemplaar is geprent op den omslag van een codex (omstreeks 1512) van de Rederijkerskamer met kenspreuk : *Jesus metter balsem bloume.* Schrijver geeft er ons een reproductie van naar het paneel op den band van den *Duytschen Souter*, bewaard in het Museum Plantin. Bovendien herinnert de stempel aan ettelijke andere adelaars-paneelen, waaronder één geteekend : *Johannes de Wouda Antwerpie me fecit.*

Het zij ons vergund hier een onderstelling te wagen omtrent den Antwerpschen kunstenaar-binder van dien naam, die, wij zijn er van overtuigd, een nakomeling is van Jan van Wouwe, « boecbinder en boecscriver » te Antwerpen.

Hij wordt voor de eerste maal als lid van de Antwerpsche Lucasgilde vermeld in 1453 ; dan herhaaldelijk als deken van 1455 tot 1479 ; eens noemt men hem « Jan Janssone, alias van Wouwe » ; Amelberga Huygesoen, Laurensdochter, was zijn echtgenoote ; in 1489 bezat hij « een huys gestaen opten Coudenberg » en stierf in 1491 (1). Deze bizonderheden leiden tot de gevolgtrekking, dat hij een zeer werkzaam leven geleid moet hebben. In ieder geval schijnt hij met dezelfde groote familie vermaagschapt geweest te zijn, die men onder de benamingen van Wou, van Wouwe, Waue, de Wouda en Wuwe aantreft ; als daar zijn : Cornelis van Wou, priester, kapelaan en boekbinder van de Antwerpsche hoofdkerk in 1434 (†1459) (2) ; de Laborde vermeldt, onder een vermoedelijk door een griffier verminkten geslachtsnaam, Willem en Heynken de Vuwe (ééns Wuwe), onder de schilders en de beeldsnijders, die aan de feestspelen te Brugge in 1467-1468 medewerkten (3). Heynken van Wouwe bezocht in 1484 het werkhuis van den beeldsnijder Jan Mertens ; Lenaert van Wouwe, « beeldebacker » werd in 1504 als leerling en in 1511 als vrijmeester ingeschreven (4). Aan gene zijde der Noordergrenzen treffen wij Gherardus de Wou aan, een befaamd klokkengieter rond 1465-1527 (5) ; eindelijk nog Jan Waue, wiens naam, samen met het jaartal 1515, door den heer Ch. Piot op een gekleurd beeldje van het bekende St-Dymphna-altaar te Gheel ondekt werd (6). De heer Piot beschouwt hem als de vervaardiger van het geheele altaarstuk, en, zich steunende op een rekening van de L. Vr. Kerk uit het jaar 1499, ziet in hem een zoon van Jan van Wouwe, † in 1491 (7). De vraag is of Johannes de Wouda, die zoo menigen band onderteekend heeft, en Jan Waue of van Wouwe

(1) *Liggeren*, I, passim.

(2) Leo de Burbure, *Toestand der beeldende kunsten in Antwerpen*, blz. 31-32.

(3) de Laborde, II, blz. 336, 343 en 361 , *Introduction*, I, blz. LXXIX.

(4) *Liggeren*, I, passim.

(5) Twee uiterste, op klokken gevonden data.

(6) Ch Piot, *Le retable de l'église de Sainte Dymphna à Gheel ;* in *Bull. Comm. roy. d'art et d'archéol*, I, (1862), blz. 409-417 ; verg. Kuyl, *Gheel*, 1863, blz. 129.

(7) Wouw is een dorp in Noordbrabant.

den jongere een en dezelfde persoon is; zoo ja, dan bevinden wij ons misschien wel voor een binder, die zelf stempelplaten door gieten of smelten naar een gemouleerde of gebeeldhouwde matrijs vervaardigde. Jan van Wouwe II wordt wel is waar niet in de Antwerpsche *Liggeren* vermeld, maar men bedenke, dat deze, eerst tegen het begin der 16e eeuw begonnen, vele leemten en onnauwkeurigheden opleveren voor het vroegere tijdvak (1).

Op de veiling Nédonchel (Gent, Vijt, 1905) werd een band van Johannes de Wouda, voorzien van een viermaal ingedrukten dubbelen arend en die een verzameling van gothische stukken, te Parijs tegen het einde der 15e eeuw gedrukt, omsloot, door den heer Lamertin voor fr. 400 gekocht.

Het tweede gedeelte van het werk van den heer P. V. behandelt, als gezegd, de geschiedenis der Mechelsche binders van de 14e tot de 16e eeuw. In de stadsrekeningen worden 17 binders vermeld; de parochiale registers en de kerkrekeningen, die hij heeft kunnen raadplegen, brachten hem aanwijzingen over 8 anderen. Zonder twijfel zullen de archieven der kerkgemeenten en godshuizen te Mechelen hem eveneens een groot aantal nieuwe gegevens opleveren; des te meer daar de heer Neeffs zich met de bescheiden omtrent de boekbinders niet schijnt bezig gehouden te hebben.

Vermelden wij Jan Baninc (1337-1389, 1400-1412) en her Vastraert Baninc (1446-1462), wiens naam aan dien der miniatuurschilders Beninc doet denken; Peter van Ghestele (1402-1406), behoorende tot een familie, onder wier nakomelingschap wij talrijke schilders en glasververs te Kortrijk aantreffen, de Mynsheeren, en ten slotte: Jan Mynsheeren (1563-1579) en zijn weduwe (1581-1583). Heeft de schrijver ook soms gedacht aan een mogelijke bloedverwantschap tusschen de Mynsheerens van Mechelen en die van Gent, beter bekend onder de verkorting de Heere? (2)

Jan de Heere (Minheere, Mynheere), beeldhouwer te Gent, huwde de miniatuurschilderes Anna de Smyters, die hem twee zonen schonk: Lucas de Heere, befaamd schilder en dichter, en Jan de Heere, schilder en misschien ook beeldhouwer; Jan de Heere, vader, een der voornaamste beeldhouwers van zijn tijd, was herkomstig uit Mechelen, zooals blijkt uit zijn aannemingsakte in de Gentsche gilde op 16 Januari 1532 (1533 n. s.); hij moet tusschen Maart 1576 en December 1578 gestorven zijn. Jan de Heere, de jonge, schijnt omtrent denzelfden tijd Gent verlaten te hebben en te Toledo overleden te zijn in 1579. De Mechelsche binder Jan Mynsheeren stierf in zijne geboortestad in Mei van hetzelfde jaar. De heer P. V. veronderstelt, dat hij de zoon is van Frans Mynsheeren (1535-1565), een talentvol beeldhouwer, en dat hij een broeder met name Peter (1573) had, die eveneens « cleystekker » was. Jan Mynsheeren was gehuwd met zekere Lyncken (verkleiningsvorm van Katarina, of familienaam?) (3). Een nader onderzoek omtrent deze kunstenaarsfamilie ware te wenschen.

(1) Voor de vervorming van Woude, Wouda in Wouwe vergelijke men het bijvoegelijk nw. *oude*, dat in verscheidene gewesten « *ouwe* » uitgesproken wordt.

(2) Verscheidene geslachtsnamen werden derwijze ingekort. B. v. de schilder *Mijn Rose* (*Liggeren*, I, blz. 11).

(3) Er bestonden althans kunstenaars van dien naam. (Vgl. *Liggeren*, I, 115).

De eenige Mechelsche binder, dien de heer P. V. met zijn werken kon in betrekking brengen is Claus van Dormale en nog heeft deze zijn geheele leven te Antwerpen doorgebracht. De sierlijke plaat, waarmede hij zijn banden dekoreerde is het welbekende motief met het medaljon van Keizer Karel (1). Wij aarzelen echter de conclusie van den heer P. V. aan te nemen, volgens welke van Dormale, uit Mechelen eerst in 1532 te Antwerpen zou gekomen zijn, in 't zelfde jaar nl. dat hij als vrijmeester in de Lucasgilde opgenomen werd. Hij kocht het poorterschap te Antwerpen in het volgende jaar en leefde nog in 1549.

Vooraleer over te gaan tot het laatste hoofdstuk achten wij het noodig hier aan te merken, dat de schrijver misschien beter gedaan had met zekere verkortingen (als sft, h., quit. ordin. en quitan.) op te lossen en zich over 't algemeen aan de regels van de *Comm. roy. d'histoire* (2) te houden ; de *Geschied- en Oudheidkundige Kring van Gent* heeft daarvan zoozeer het belang begrepen, dat, wenschende ze door eenieder aangenomen te zien, zij deze aan het hoofd van haar *Bulletijn* van 1906 heeft overgedrukt. De al te groote bezorgdheid van den heer P. V. om een palæographisch karakter aan tekstafschrijvingen te bewaren doet ongetwijfeld geen afbreuk aan hun documentaire waarde. Zij zijn doorspekt met boekbinders-vakwoorden als : *bindene met siere stoffe* — *coffertueren*, *coffitorien*, *binden in hoorne copperkels* — *vier boeken, daer de doppen* (knoppen) *ende sloeten aen ghebroecken waren* — *versiene met latoene platen* — *pampier, compactuer ende cooperculen* — *tpappen van een missael boeck* — *boecken ghesloet ende doppen daer op ghesleghen.*

Wij zijn gekomen aan de Mechelsche boekverkoopers der 16e eeuw.

De schrijver zelf drukt zijn verwondering uit, dat er voor het eerste vierde der 16e eeuw geen naam van een boekverkooper ontdekt kon worden, in een tijd dat een menigte afschrijvers, schoonschrijvers en verluchters zich te Mechelen ophielden, aangelokt door het kunst- en letterlievend hof van Margaretha van Oostenrijk. Onder deze laatste haalt de heer P. V. aan : Katharina van der Beke, Jan Hulzel alias de Molendino, Lodewijk van Cotthem, de van der Valgaerdens (Valligate), Jan van Lille, de Ghoris'sen, de van Battels, Jan de jonge en Jacob (wij meenen in den eerste, broeder des tweeden, een der mogelijke medewerkers te zien aan de verluchtingen in het *Livre de champt* van Margaretha van Oostenrijk (3), Jan Reymers en Jan van der Stocke.

De schrijver gaat dan over tot de talrijke boekhandelaars te Mechelen, en voegt erbij de beschrijving der werken, die, onder hun adres, elders gedrukt werden. Vele daarvan zijn uiterst zeldzaam.

Laat ons uit dit laatste gedeelte, waar de bibliografen veel van hun gading in vinden zullen, enkele belangwekkende figuren aanstippen. Als daar zijn : Jan Kersavent, uitgever der werken van zijn bloedverwant Gaspar Kersavent,

(1) De banden met portretten in medaljon waren vooral in Duitschland in zwang, waar men ook de beeltenissen vindt van Erasmus, Luther, Huss, Melanchton. Het British Museum bezit een Duitschen band met de portretten van Keizer Karel en Jan Frederik, hertog van Saksen.

(2) *Compte-rendu des séances de la Comm. roy. d'histoire*, 5e série, VI. blz. 5-15.

(3) De vraag, aan wie die verluchtingen toegekend dienen te worden, werd in dit tijdschrift door den heer P. V. (1904, blz. 22-32 en 74-84) behandeld.

kapelaan van St. Janskerk te Mechelen; Aert Peeters, wiens adres op verscheidene ascetische werken van broeder Vervoort († 1555) voorkomt; Jan Mynsheere, over wien als binder gehandeld werd, en ten slotte Peeter Draecx en Bernaert van den Putte.

Deze beide laatsten verdienen in meer dan één opzicht vermelding. Draecx, in 1549-1550 vermeld als boekbinder, schijnt dit beroep veronachtzaamd en zelfs opgegeven te hebben om voor rekening van Christoffel Plantin te werken; hij verluchtte boeken en vooral landkaarten. Sinds 1570 niet meer in staat tot werken, stierf hij omstreeks 1585.

Ofschoon Bernaert van de Putte vooral als snijder van landkaarten bekend was, was hij ook boekverluchter en zelfs, een tijd lang, boekverkooper. De kostbare inlichtingen die de heer P.V. in het Archief te Mechelen en in de rekenboeken van Plantin mocht bijeenverzamelen over hem, werpen een helder licht over de voornaamste gebeurtenissen in de loopbaan van dezen kunstenaar. Hij werd geboren in 1528 en werd als meester « figuersnijder » in de Antwerpsche Lucasgilde in 1549 opgenomen. In 1558 leerde hij zijn kunst aan Antoon van Leest, die later een der voornaamste lettersnijders van Plantin zou worden. Er zijn redenen om aan te nemen dat meester en leerling zich tusschen 1561 en 1565 naar Parijs begaven. Dit schijnt op te maken te zijn uit het drukkersgetuigschrift dat Plantin aan van Leest afleverde op 23 November 1575. Weliswaar is dat getuigschrift dubbelzinnig, maar een uitlegging in den aangegeven zin schijnt ons zeer aannemelijk toe, vooral omdat men juist in die jaren een onderbreking in de lijst der leerlingen bemerkt, die van den Putte in zijn werkhuis kon opgenomen hebben. In 1565-1566 onderneemt van den Putte weer de talrijke reizen naar Mechelen, die hij in 1559 gestaakt had; hij trof er vaak den boekhandelaar Draecx aan, met wien hij bevriend was. Als deze hield hij zich met het verluchten van landkaarten bezig en schijnt zelf tegen 1570 zijn boedel overgewonnen te hebben; van den Putte was te Mechelen van 1572 tot 1578 als boekverkooper gevestigd. Hij keerde naderhand naar Antwerpen terug, waar hij den 25 Juli 1580 stierf. Men dankt hem o. a. een kaart van *Francia* en eene van *Gallia*, omstreeks 1567-1568 voor Plantin gesneden, alsmede vier wapenschilden naar teekeningen van Pieter van der Borcht (1), 1576-1577 uitgevoerd.

Kortrijk, 10 Maart 1906 G. Caullet

---

(1) De schilderteekenaar P. van der Borcht, vermoedelijk uit Mechelen, komt, evenmin als de plaatsnijder Bernaert van den Putte, voor in de *Biographie nationale*. En nochtans waren zijne teekeningen, naar welke Antoon van Leest houtsneden maakte, te oordeelen naar de bibliographische beschrijvingen in het werkje, zeer talrijk. Men denke aan de fraaie initialen die de heer Max Rooses in dit tijdschrift (*) behandelde en aan het licht bracht en die uit de samenwerking van beide kunstenaars ontstonden. Volgens Ch. Blanc teekende van der Borcht eveneens het drukkersmerk van Renier van Diest (omtrent 1550) te Leuven. De heer Rooses schrijft hem bovendien nog 19 platen uit *El Cavallero determinado* van Olivier de la Marche (Moretus 1591) toe. Ook is hij de teekenaar van verscheidene figuren in sommige uitgaven van Dodoens en van de l'Escluse.

(*) II (1904), blz. 7-21.

VARIA

HET « SPECULUM EXEMPLORUM » IN HET BRITISH MUSEUM, TE DUBLIN EN TE OXFORD

Naar aanleiding van 't artikel des heeren Kruitwagen over 't « Speculum exemplorum » (jaarg. II, nº 6) acht ik het van belang in dit tijdschrift mede te deelen, dat het British Museum in 't bezit is van de volgende uitgaven:

1. De *editio princeps*, Deventer, R. Paefroed, 1481.

Wat de heer K. opmerkt omtrent de door hem onderzochte edities is ook op dit exemplaar toepasselijk. Het bedoelde blad is hier echter geheel uitgesneden, de woorden op fol. 377d. onderaan zijn met bleek-zwarten inkt door- (of onder-) streept. Waar hij echter van exempel 52 en 53 spreekt, heeft hij zich blijkbaar verschreven, aangezien op de bladzijde in kwestie ex. 52 eindigt.

2. Keulen, Johannes Koelhof, 1485.
3. Straatsburg, anoniem, 1487.
4. Straatsburg, anoniem, 1490.
5. Straatsburg, anoniem, 1495.
6. Hagenau, Henricus Gran, 1505. (De editie, waaraan de heer K. twijfelde, vid. blz. 281).
7. Douai, B. Beller, 1603.
8. Douai, B. Beller, 1605, 2ª ed.

Volgens den gedrukten catalogus vindt men in de Bibliotheek van het Trinity College te Dublin:

3ª ed. Douai, 1608. (Deze heet werkelijk, volgens den catalogus, de derde uitgave. Hierdoor wordt de opmerking van den heer K., blz. 291, duidelijk).

5ª ed. Douai, 1614, 15,
(tom. 2do. qui Manipulus
exēplorū inscribitur, auctior).

In de Bodleiaansche Bibliotheek te Oxford treft men volgens den gedrukten catalogus de volgende edities aan:

Hagenau, per Hen. Gran, 1512,
» » » » 1519.

en de editie van Douai, 1603.

Omtrent Cambridge bezit ik geen opgaven.

Londen M. M. Kleerkooper

AANTEEKENINGEN OMTRENT ANTWERPSCHE DRUKKERS

Uit de Stadsrekeningen van Antwerpen

1549-1550

Fol. iiij^c xliiij (verso).

Janne de laet boeckprintere ter causen van vierendertich brieven by hem geprint om te stellene op diversche huysen der stadt toebehoorende om de selve te vercoopene naer vuytwysen der ordonnancien ende quitancien vander daten xxij mey *L* de somme van v s br.

1558-1559

Fol. cccij (verso).

Janne de baet (sic) boeckprintere de somme van thien ponden elff schellingen elff grooten sesse myten brabants voer gelycke somme hem competerende ter saecken van diversche boecxkens ende ordonnancie zoo vander wynacsysse als vander bier accyse etc by hem tot behoeve der voirs stadt geprint blyckende byde declaratie ende acte van weth In date den xx may xc^e lix met ordonnancie ende quitancie hier overgelevert Daer omme hier x £ xj s xj d vj c br.

1559-1560

Fol. iij^c xiiij (verso).

Hans delaet de somme van drye ponden vyfthien schellingen brabants ter saecken van diversche huysbrieven erfbrieven ende placcaeten by hem tot behoeve, Der voors Stadt gedruckt ende gelevert blyckende byder attestatien ende ordonnantie met quitantie hier overgelevert Daeroem hier iij £ xv s.

Fol. iij^c xxx (verso).

Hans de Laet stadt drucker de somme van twintich ponden brabants over diversche liedekens ende ordonnantien by hem tot behoeve vanden besnijdenis ende onser Liever vrouwen ommeganghen In den Jaer xv^c lix gelevert, competerende, Blyckende byde ordonnantie ende quittantie hier overghelevert Daerom hier xx £ brab.

Stadsrekeningen van Mechelen

1580-1581

Fol. xciv.

Betaelt Jaspar troyens boeckdrucker tot Antwerpen voer het drucken van sekere placaten, ordonnantie, soo van pardoene, ordonnantie politique op tstuck vanden houwelycken, sekere exempplarisen van sekere publicatie als anderssints blyckende by dry distincte ordinantien met quitantien Lxiiij £ ix s.

De « ordonnantie van pardoene », in dezen post bedoeld, is het stuk waarin aartshertog Mathias uit Antwerpen, den 23n Mei 1580, verklaart aan de Mechelaars, « mits de reductie » hunner stad, « te vergeven, ende vergeten alle tghene dat by die vande voorschreven stadt... gedaen ende gecommitteert is tegen ons, ende die voorseyde generaliteyt van dese landen van herwerts-overe, soo wel voor als gheduerende de separatie der voors. stadt ». Het werd gedrukt in den

vorm van een plakbrief, op ééne zijde van een folio plano, ongetwijfeld op last van de Staten bij Christoffel Plantin (het Museum Plantin-Moretus bewaart ettelijke losse exemplaren in de pakken pamfletten — meest ordonnantiën — die in de drukkerij sedert Plantin's tijd overblijven).

De Mechelsche magistraat liet, naar wij uit de stadsrekening vernemen, andere exemplaren prenten. Ook deze gingen uit als losse bladen folio plano, slechts aan éene zijde bedrukt, met het colophon : *T'hantvverpen,* || *By Iaspar Troyen, opde Catte-veste, inden Tennen pot, An. 1580.*

De « ordonnantie politique op tstuck vanden houwelycken » is een 4° van 6 bladen, gemerkt Aij-Cii, waarvan de titel luidt :

Ordonnantie politique || *op het stuck van Houwelijcken / Ouerspeel-* || *ders / Overspeeldressen / ende Doopen van* || *cleyne, oft Jonghe Kinderen :* || *Ghemaeckt by mijnen Heeren de Gou-* || *uerneur Schoutcth, Commoingimeesters,* || *Schepenen / Deekens / Gheswornel Tresoriers* || *ende Raedt vander Stadt / Vryheyt* || *ende Jurisdictie van* || *Mechelen.* || [Fleuron] || *T'hantvverpen,* || *By Jasper Troyens, woonende op de Catte-* || *veste inden Tennen Pot.* || *Anno. 1581.* ||

De tekst werd « ter Puyen van het Stadthuys te Mechelen « ghepubliceert ende afghelesen » den 1n Juni 1581.

(Medegedeeld door PR. VERHEYDEN)

Wij ontvangen het volgende schrijven :

Aan de Redactie.

De heer Le Clercq citeert in het Tijdschrift III, (blz. 214-215) enkele door Coopman en Broeckaert in hunne *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd* niet aangehaalde artikelen en brochuren, en daaronder : (Somers, J. L. M.) — *Epitre aux hommes de lettres de Belgique.* Anvers, 1836, 8°. De compleete titel van dit vlugschrift (68 blz. 8°) luidt als volgt :

Èpitre (sic) *aux hommes de lettres de Belgique relativement à la décision du 18 Août 1839, prise par la Commission, nommée parmi la Société pour le progrès de la langue et littérature flamande, Conformément à l'art. 4 de l'arrêté du 6 Septembre 1836, convoquée par dépêche ministérielle du 13 Août 1839, aux fins de porter son jugement sur les dissertations-critiques relativement aux différends, existants par rapport à l'Orthographe de la Langue Flamande, adressées à Monsr. le Ministre de l'Intérieur, pour concourir au Prix d'honneur, alloué par le prédit Arrêté royal du* 6 *Sept. 1836. Par Mr. S.|... Avt, auteur de plusieurs ouvrages grammaticaux et d'une dissertation critique sur trois points de la grammaire-philosophique flamande, etc.* A Anvers, de l'imprimerie de T. J. Janssens, Grand'-place.

Het werkje is dus gedrukt, niet, zooals de heer Leclercq meent, in 1836, — al draagt de gedrukte omslag dat jaartal — maar wel in of ná 1839.

Het mag jammer heeten dat het C. en B. onbekend bleef, want het bevat een aardig staaltje van de ongelobfelijke gisting door de onnoozele spellingkwestie in de gemoederen verwekt. De voorstellen der commissie tot betrekkelijke éenmaking der spelling, tot verwijdering van al de misselijke uitwassen door

Desroches, Behaeghel en tutti quanti ingevoerd, zijn niet min of meer dan een aanslag op het wezen der taal zelve, op de vrijheid van onderwijs, op de vrijheid van schrijven. Eene poging om ons te verhollandschen ! « A la trahison ! A la haute trahison littéraire ! » roept de schrijver uit. « Aux armes, compatriotes ! A vos lances, ô Ecrivains ! Sauvons la République ! Vive la Langue, vivent les libertés ! ! »

En of het zoo niet pathetisch genoeg was, grijpt hij naar de lier, en eindigt zijn factum op de wijze der *Brabançonne*, met drie coupletten (1), waarvan de volgende fraaïgheden het overschrijven wel waard zijn :

Qui l'aurait cru ! notre Belgique,
Libre du joug de l'étranger !
Par un projet impolitique
On vient encore te troubler,
Au milieu d'une ère de calme,
Quand nous goûtons les doux fruits de la paix,
Belges, on a jeté l'alarme
En évoquant le néerlandais !

. . . .

Pédans, non, plus de néerlandisme,
Que le vrai Belge à (sic) toujours repoussé,
Comme la main du despotisme
Qui sur nous a long-temps pesé !

Op mijn exemplaar is de schrijversnaam met potlood als Somers ingevuld, en op de achterzijde van den omslag is aangekondigd, als zijnde bij denzelfden uitgever te bekomen : *Nieuwe nederduytsche Spraekkonst doór J. L. M Somers, volgens de Spelling van Des Roches.* De attributie zal dus wel gewettigd zijn.

R. W.

EEN FRANSCHE PROGNOSTICATIE VAN ADR. VAN VOSSENHOLEN

In het vulsel van een ouden boekband vond ik dezer dagen het eerste tweetal blaadjes van een bij Zech *(Les Almanachs belges)* niet vermelde prognosticatie. De titel luidt :

Predictio Astrolo- | gica de Lan nostre Seigneur M. | CCCCC & Lxiij. Calculee sur le | Meridian de la Fameuse & Ville marchande de | Anuers/ par tresdocte & tresexpert Astro- | logicien & Medecin Maistre Adrian | van Vossenholen/ resident en icelle | Ville. |

Dan volgt de opdracht, gedateerd van « Lan de Nostre Seig- | neur M. | CCCCC. Lxij, le Viij de Juing » :

¶ Aux Tresnobles | Treshonnorables | Tressages & Tresprudentz Seig- |

(1) Door C. en B als afzonderlijk aangehaald.

neurs | Monsieur le Marquis | Ampman | Bourguemaistres | Eschevins | & Conseil de la Ville d'Anvers. |

Verder bevatten de twee blaadjes nog de volgende rubrieken :

¶ De Lhiuer auecq ce quy y doibt aduenir.

¶ Du Printempz & commencement de l'annee suyuante de Lxiij. & du comẽcemẽt du mõde 5525

Zech citeert van Meester Adriaan van Vossenholen enkele prognosticatiën van de jaren 1559-1565 ; alle zijn in het Nederlandsch. De weergevonden blaadjes leveren het bewijs dat de « experte Astrologijn » ook Fransche voorzeggingen in het licht gaf. Hij schijnt de gewone leverancier geweest te zijn van den Antwerpschen boekprinter Jan van Ghelen « inden witten Hasewint » ; althans bij dezen zijn al de bij Z. voorkomende uitgaven van v. V. gedrukt. Het is dus wel waarschijnlijk, dat de « Predictio » waartoe de blaadjes behooren ook bij van Ghelen ter perse werd gelegd.

Brussel P DE SADELEER

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Amsterdam. — De beweging voor volksboekerijen en leeszalen neemt in Noordnederland met den dag toe. Na den Haag, thans te Amsterdam, waar zich een commissie heeft gevormd, met het doel aldaar een vereeniging te vestigen, die zal oprichten en onderhouden een kostelooze volksbibliotheek en leeszaal, waarin boeken en tijdschriften op belletristisch, wetenschappelijk en godsdienstig gebied, ook couranten van elke richting, worden opgenomen. In het voorloopig bestuur hebben o. a. zitting de heeren dr. J. Hoeksma, leeraar aan de openbare handelsschool, Chr. Nuijs, redacteur aan het « Algem. Handelsblad », G. F. van Limborch van der Meersch, ingenieur, M. W. van Assendelft, secretaris.

⁂

Antwerpen. — *Stadsbibliotheek.* In het jaar 1905 werd de leeszaal bezocht door 14812 personen, waarvan 13710 aldaar inzage namen van 15198 werken in 37256 deelen; aan de 1102 andere werden 1305 werken in 1923 deelen uitgeleend. Te zamen 16503 werken in 39179 deelen. Van 930 personen die de bijzondere toelating om boeken te ontleenen bezitten, hebben, voor de 1102 bovengemelde uitleeningen, 195 hiervan gebruik gemaakt.

In 1905 kwamen er 1596 bezoekers meer dan in 1904. Er werden ook 2663 werken meer geraadpleegd dan het vorige jaar. Volgens mededeeling in onzen vorigen jaargang, blz. 94, kwamen in 1903 962 bezoekers meer dan in 1903, en, zooals boven aangestipt, was de uitbreiding van den lezerskring nog aanzienlijker in 1905 : wat een bemoedigend verschijnsel mag heeten.

De verhouding der in lezing gevraagde werken, naar den inhoud, blijft dezelfde : de tijdschriften werden steeds het meest gelezen (ruim 3000 aanvragen, omtrent duizend meer dan het vorige jaar), vervolgens werken over geschiedenis en aardrijkskunde, fraaie letteren, literaire geschiedenis, levensbeschrijvingen, uitgaven van geleerde genootschappen enz. Ziehier ten overvloede de statistiek, welke men kan vergelijken met mededeelingen in vorige jaargangen :

A. Letterkundige geschiedenis, levensbeschrijvingen, verhandelingen, van academiën en geleerde genootschappen	2298
B. Bibliographie, tijdschriften, dagbladen	3172
C. Taalkunde en fraaie letteren.	2471
D. Wijsbegeerte	647
E. Rechtsgeleerdheid	1094
F. Godsgeleerdheid	835
G. Wiskunde en natuurlijke geschiedenis	1063
H. Kunst en ambachten	1240
I. Geneeskunde	1098
K. Geschiedenis, aardrijkskunde, geslachtkunde	2585
	16503

Het jaarverslag vermeldt verder een reeks nieuwe aankoopen en geschenken.

⁂

Caracas. — Blijkens het volgend decreet, dat wij in eene Fransche vertaling aantreffen in de *Revue Américaine*, wordt er in de Venezuelaansche Republiek gedacht aan de vorming van een nationale Bibliotheek. Het stuk is niet vrij van eenige emphase, wat, bij de goede bedoeling, wel over het hoofd mag gezien worden :

Cipriano Castro,
Président de la République,

Considérant :

1° Qu'il est du devoir du Gouvernement de la République de veiller à ce que les productions littéraires nationales, scientifiques, artistiques, politiques ou de n'importe quel autre genre, se conservent soigneusement comme éléments pour l'histoire intellectuelle du Venezuela ;

2° Que les fruits de l'esprit sont les plus riches en sève fortifiante pour l'âme nationale ;

3° Que le peu d'éstime de nos ouvrages intellectuels accuse une négligence de l'esprit, révèle un manque d'intérêt pour ce que doit davantage aimer un peuple et se trouve l'origine du découragement des nationaux et du dédain avec lequel nous considérons toujours nos propres œuvres ;

4° Que développer l'amour envers un labeur patriotique c'est contribuer à l'unité désirée du Pays et collaborer à la formation de l'esprit national, grande force de tout peuple.

Décrète :

Article premier. — Qu'il doit être procédé, par le Bureau Général de Statistique, à la formation, autant que possible, de la Bibliothèque Nationale, en compilant et classant par matières et années les ouvrages littéraires de nos hommes de sciences, artistes et politiciens.

Art. 2 – Les ministres à portefeuille, les présidents d'Etats, les gouverneurs du district fédéral et des territoires enverront au ministère du Progrès, à destination de la Direction générale de statistique, une collection, au moins, de toutes les publications officielles qui existent dans leur ressort.

**

Dresden. – Aan de Frankf. Ztg. wordt uit Dresden geschreven :

In de stadsbibliotheek (museum) ligt een belangrijk werk ten toon gesteld. Ongeveer vijftien jaar geleden kwam een Engelsche dame, Mary Burrell, vaak naar Duitschland, en ook naar Dresden, om onderzoekingen te doen naar het leven en de werken van Wagner. Zij wilde een boek schrijven, dat steunen zou op positieve gegevens, oorkonden, brieven, handschriften, en dus een eind maken aan de vele dwalingen en fabels der Wagnerliteratuur. Zij was rijk genoeg om tal van manuscripten aan te koopen, en fotografische afbeeldingen van dokumenten te doen vervaardigen Mary Burrell deed in 1891 in drie deelen « Thoughts for Enthusiasts at Bayreuth » verschijnen, een geïllustreerd werk waarmeê zij bewees niet slechts een geestdriftige, maar tevens een met critisch talent begaafde historieschrijfster te zijn. Zonder haar doel, een groote biografie van Wagner, bereikt te hebben, stierf zij, in 1898 ; een gedeelte van het boek, handelend over Wagner's jeugd, was nagenoeg voor den druk gereed. Thans is het werk voltooid door mevrouw Burrell's dochter : « Richard Wagner, His Life and Works from 1813 to 1834 compiled from original Letters, Manuscripts and other Documents by the honorable mrs. Burrell née Banks and illustrated with Portraits and Facsimiles » ; een prachtband in alle opzichten, zeer kostbaar uitgevoerd, en van wetenschappelijke waarde. Het boek is in honderd exemplaren gedrukt, uitsluitend presentexemplaren, dus niet in den handel. De uitgeefster, Sermonda Henniker. Heaton, gaf er een aan de Dresdensche bibliotheek ten geschenke, omdat Wagner's jeugd en eerste werk-periode zoo nauw met die stad verbonden zijn.

NIEUWE UITGAVEN

Coopman (Th.) en Broeckaert (Jan). — Bibliographie van den Vlaamschen taalstrijd. Tweede deel : 1845-1852. Gent, A. Siffer, 1905. 8° (17.3 X 29) 334 blz. (Uitgave van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde).

In dit tijdschrift (III, nr 4) werd het eerste deel van dit omvangrijk werk be-

sproken. De aanmerkingen welke ons dat eerste deel in de pen gaf, passen ook voor het meerendeel op het tweede deel : alleen blijkt er thans meer zorg besteed aan het overschrijven der titels, waarmeê reeds veel gewonnen is. Compleet zijn de lijsten nog steeds niet.

Betreffende het 2e Nederlandsche Congres verzuimden de schrijvers aan te halen de opstellen in het *Journal de Bruxelles* van 20, 21 en 23 September 1850 en het artikel in *Messager des sciences historiques*, pp. 511-518, van hetzelfde jaar.

Hetzelfde geldt voor het 3e Congres waarvan niet geciteerd is het verslag in *Messager des sciences historiques*, p. 410, jg. 1851.

Onder nr 956 is vermeld de 1e jaargang van « *het Taelverbond*, Antw. 1845 ». Waarom hebben de schrijvers niet vermeld wanneer het tijdschrift ophield te bestaan, en welke veranderingen achtereenvolgens het personeel der redactie onderging. Uit dat tijdschrift zijn de volgende artikelen, die voor de geschiedenis van den Vlaamschen taalstrijd wel van belang zijn, niet aangehaald :

1845. — Pp. 223-224 : Opstel over het stichten van een algemeene maatschappij onder de benaming « Taelverbond ».

1847. — Pp. 432-456 : Levensschets van J. Fr. Willems (alleen vermeld als brochure onder nr 1232).

1847. — Pp. 570-588 : Levensschets van K. Ledeganck (als overdruk geciteerd onder nr 1269).

1848. — Pp. 347-351 : Over het Vlaamsch Tooneel.

1849. — Pp. 436-439 : Over Hendrik Conscience en de *Revue des deux mondes*.

1849. — Pp. 552-557 : Plegtige begrafenis van Theodoor van Ryswyck.

Het onder nr 1509 aangehaalde « Kort begrip eener geschiedenis der nederduitsche letterkunde », door F. A. Snellaert, is eveneens eerst verschenen in het Taelverbond (1847 en 1848).

Wij willen niet verder nagaan wat er in de *Bibliographie* nog meer kan verzuimd zijn. De opzoekingen, wij hadden reeds gelegenheid erop te wijzen, zijn, bij het ontbreken van registers, langdurig en onzeker. Maar uit hetgeen voorgaat meenen wij te mogen besluiten dat het 2e deel, wat volledigheid betreft, evenals zijn voorganger, wel iets te wenschen laat.

Brussel L. Le Clercq

⁂

Desormes, E. et A. Basile. — Dictionnaire des arts graphiques. Paris, H. Desforges. 2 tom kl. 8°. 3 fr. 50.

Hoewel bestemd voor vakleerlingen in het Fransche typografische bedrijf, behelzen deze beide deelen niettemin veel, dat van belang geacht kan worden voor hen, die te doen hebben met het boek als exemplaar. De schrijvers, de één ouddirecteur en de ander oud-leeraar aan de École Gutenberg te Parijs, geven krachtens hun officie reeds waarborgen, dat de werktuigelijke mededeelingen juist zijn. Die mededeelingen geven niet meer dan het hoog noodige, voldoende ter orientatie.

Het raadplegen van het boek is niet gemakkelijk. De auteurs hebben het werk verdeeld in acht onderdeelen, ieder onderdeel alfabetisch geschikt, en een generaal supplement op de drie eerste afdeelingen. Die alfabetten behandelen : 1. Algemeene technologie ; 2. Reproductie methoden ; 3. Materiaal en werktuigen ; 4. Fotografische scheikunde ; 5. Fotografische techniek ; 6. Biografisch naamregister van belangwekkende typografen ; 7. Bibliografie van grafiek en fotografie ; 8. Register van leveranciers van drukmateriaal.

Voor dit tijdschrift valt bijzonder de aandacht op de zesde en zevende afdeeling. Beide zijn onvoldoende, b. v. het overlijden van Oscar Berger-Levrault en Hippolyte Marinoni, beide toongevers in de Fransche drukkerswereld, de één overleden in Sept. 1903, de ander in Januari 1904, wordt niet vermeld. William Morris, De Vinne, Enschedé en Whittingham kennen de auteurs niet. Evenzoo de afdeeling bibliografie, waar de titels alfabetisch op naam van schrijver geschikt zijn, terwijl de systematische indeeling aangewezen was in een boek als dit, dat voor alles inlichtingen wil geven over onderwerpen.

Voor de afdeelingen modern Fransche techniek heeft de publicatie haar waarde als referentie-boek, ook om de 275 afbeeldingen van werktuigen, die meest ont-

leend zijn aan de catalogussen van Foucher

De druk der deelen laat te wenschen over ; trouwens 3 fr. 50 voor 798 bladzijden druk, in klein octavo, is zeer goedkoop.

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

MENGELINGEN

Free Libraries. — De heer W. H. Harwood heeft onlangs in *the Westminster Review* ietwat afgedongen op de beteekenis, wat inhoud en werkelijk nut aangaat, van de Engelsche free libraries. Zijn opstel is getiteld « Free libraries and fiction » en het *Nieuwsbl. v d. Boekhandel* vat het als volgt samen :

« Dat de openbare bibliotheken in de groote steden van Engeland bestuurd worden door mannen met vak-kennis en routine, geeft hij gereedelijk toe ; doch bij zijn oordeel over de manier waarop kleine gemeenten dààr, in wedijver met elkander, volksboekerijen vormen en onderhouden, moet men zich wel los maken van de door rapporten en congresspeeches gevestigde overtuiging, dat in de behoefte aan lectuur van alle maatschappelijke klassen wordt voorzien op grootsche schaal.

« What manner of men are the managers of free libraries, and of what does their miscellaneous assortment of books really consist ? »

« Deze vraag beantwoordt de heer Harwood aldus :

« Gewoonlijk wordt de leiding opgedragen aan leden van den gemeenteraad. Eene aanbeveling tot deze functie is voor den een, omdat hij is een High Churchman ; voor den ander, omdat hij is een Low Churchman ; voor een derde, omdat hij is Nonconformist.

« De een is conservatief ; de ander liberaal ; de derde ultra-radicaal. De een is handelsman ; de ander coöperator ; de derde industriëel. Aan zulk een drietal wordt doorgaans overgelaten te beslissen omtrent zaken in nauw verband met literatuur.

« En waaruit bestaat de voorraad boeken ? Aanleiding tot het besluit, eene free library te stichten geeft meestal iemand die, 't zij uit pure belangstelling, of uit ijdelheid, zoo niet geld dan boeken schenkt. Voor den aankoop van het overige, om een « stock » te vormen, opent het gemeentebestuur een matig crediet, en verder worden particulieren, die boeken in hun bezit hebben, en uitgevers met bedelbrieven lastig gevallen. De boekhandelaar maakt, als hij zijn winkeldochters opruimt, van de beschadigde exemplaren welwillend een present, en gave idems zenden, postvrij, miskende dichters en romanschrijvers, « with compliments of the author ». Uit second-hand-catalogi wordt de voorraad aangevuld nu en dan in prijs verlaagde (dus minderwaardige) wetenschappelijke lectuur, maar geregeld met romans. De jaarlijksche rapporten over de « free libraries » bevestigen, dat de vraag naar romans die naar andere leesstof altijd nog verre overtreft ». —

De heer A. J. van Huffel Jr., wiens bijdragen over free-library-beweging in Amerika en Engeland en over volksbibliotheken onze lezers kennen, schreef aan de redactie van het *Nieuwsblad*, die het, in hetzelfde artikel, over het door hem in dit tijdschrift medegedeelde had gehad, het volgende :

« M. de Red.,

« In uw referaat van het artikel van W. H. Harwood over « Free libraries and fiction » (Nieuwsblad 2 Febr.) maakt u de opmerking, dat aan de door mij voor eenige maanden in het « Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen » medegedeelde cijfers over de Engelsche free libraries weinig waarde is te hechten, wanneer niet tegelijkertijd kan worden aangetoond, uit hetgeen gelezen wordt, dat van de

bibliotheken werkelijk een kracht ten goede uitgaat. Daar het veelomvattend onderwerp « Wat wordt in de buiten- en binnenlandsche populaire boekerijen het meest gelezen » beter in een afzonderlijke studie te behandelen is, maakte ik daarvan in mijne mededeelingen geen melding, al staat het bij mij vast, dat zoowel in de Engelsche al in de Duitsche instellingen van dien aard, ook aan de keuze van lectuur en aan pogingen om goede lectuur bij het volk ingang te doen vinden, zeer veel gedaan wordt. Ik wil het door Harwood medegedeelde niet wraken, daar deze natuurlijk over veel meer gegevens kan beschikken, en geloof, voor zoover ik kan oordeelen, ook dat in Engeland te ver gegaan wordt in het verschaffen van romans, doch om bij de bibliotheek der Londensche wijk Finsbury te blijven, waarvan ik salarissen (*f* 1.000) en aantal uitgeleende deelen (111.910) citeerde, kan ik u mededeelen, dat daar wel degelijk groote zorg besteed wordt aan de keuze van lectuur.

De « Class guide of fiction », in 1903 in nieuwe editie door haar uitgegeven, bevat, als inleiding, een lijst der voornaamste aanwezige werken over letterkundige geschiedenis en biografieën der beroemdste schrijvers, om aldus de gebruikers van den catalogus der bellettrische afdeeling aan te sporen iets te lezen over de beteekenis der schrijvers, van wie zij een roman kunnen lezen. In 26 bladzijden volgt dan « The historical development of the novel, a chronological list of great representative novels contained in the library », een poging om de aandacht te vestigen op de meest beteekenende romans. De geregeld verschijnende « Quarterly guide for readers » wil op dezelfde wijze invloed uitoefenen op de lectuur voor de gebruikers der bibliotheek.

« De in Duitschland, in navolging van Engeland, opgerichte boekerijen, zijn nog meer eclectisch in de keuze van bellettrie. In het « Bücherverzeichniss der städtische Volksbibliothek zu Charlottenburg », waarin pag. 346—497 wordt ingenomen door « Schöne Litteratur » zal men de namen Eschstruth, Marlitt, Werner, en dergel. te vergeefs zoeken. Het verslag 1903 der « Öffentliche Bücherhalle » te Hamburg, publiceert, als meestgelezen schrijvers o. a Freytag, Ebner-Eschenbach, Liliencron, Scheffel. De bekende dr. Ernst Schultze ijvert voortdurend voor een goede keuze, hoofdzakelijk van romans, om het publiek aan de goede schrijvers te gewennen.

« Genoeg om te doen zien, dat er èn in Engeland èn in Amerika, vele openbare boekerijen van hooge beteekenis zijn voor de volksontwikkeling, en het groote aantal uitgeleende deelen werkelijk beteekent, dat in de behoefte aan *goede* lectuur in breeden kring wordt voorzien, en dat het hooge bedrag aan salarissen niet onnut besteed wordt ».

Vondel te Kopenhagen gedrukt. — Men schrijft uit Londen aan de Haarl. Ct.:

De bibliograaf verheugt zich vaak over 't vinden en 't bezit van enkele bladzijden meer dan wanneer 't een reeks van kostbare werken betreft. Des te meer is dit het geval, wanneer het onzen hoofddichter Vondel geldt. Er is namelijk in het Britsch Museum. die schatkamer ook van Nederlandsche literatuur, een geschriftje, van vier bladzijden, dat de vakman aldus zou beschrijven :

Triomf over Fünen, Fulmina Belli [Vignet]. Tot Koppenhaegen 1660.

Aan het einde vindt men de onderteekening J. V. Vondel.

De tekst van 't gedicht komt geheel overeen met dien welken men in de nieuwe Vondel-uitgave van wijlen den heer Unger vindt, die in zijn bekende bibliographie over Vondel deze editie niet noemt (zie n° 587). Enkele drukfouten bewijzen, dat het gedicht inderdaad te Kopenhagen gedrukt is, waaruit dus volgt, dat men destijds in Denemarken, waartoe ook Noorwegen behoorde, genoeg Nederlandsch verstond om een uitgave zij het ook van weinig bladzijden gewenscht en mogelijk te maken.

Wijlen de heer Nijhoff heeft indertijd in de Bibliographische Adversaria een lijst gegeven van Nederlandsche boeken in het buitenland gedrukt (met een supplement). Noch dit geschrift, noch eenig ander te Kopenhagen gedrukt wordt echter door hem vermeld. Ik vind ook nergens

ervan gewag gemaakt. Het zou, wat ik echter niet geloof, in de Vondel-verzameling door den heer Hartkamp bijeengebracht, kunnen voorkomen, waarvan ik den catalogus niet bezit (1).

Omtrent Vondel evenals andere zeventiendeeuwers is hier trouwens nog wel meer merkwaardigs op te delven

N. Rt. Ct. 17 Febr. 1906, 1, B.

The Publisher's Circular van 15 Juli 1905 neemt over uit *New York-Book Buyer* een artikel over de *Baedekers*, waaraan het volgende ontleend is:

Karl Baedeker, de stichter van de uitgeverszaak, geboren te Essen in 1801, begon een eigen boekhandel te Coblentz in 1827. Zijn eerste reisgids was een handboekje over den Rijn tusschen Mainz en Keulen (1818) en werd gevolgd door een gids over België en Holland en later door een over Duitschland en Oostenrijk; zij waren door Baedeker zelf bewerkt. Toen hij in 1859 overleed had hij negen deeltjes uitgegeven. Sedert is het aantal aangegroeid tot circa 30 deeltjes in het Duitsch, ongeveer evenveel in het Fransch en 26 in het Engelsch. De Duitsche edities hebben het minste vertier. De Engelsche zijn geen zuivere vertalingen der Duitsche origineelen, maar bewerkingen daarvan aangepast aan de behoeften en smaken der Engelschen en Amerikanen.

Het onderwerp is van eenig belang voor de Noord-Nederlandsche bibliografie omdat ruim 60 jaar geleden in Rotterdam gevestigd was een Hoogduitsche boekhandel van Adolf Baedeker. Als uitgaven van dien boekhandel zijn mij bekend:

Auswahl niederländischer Gedichte. Ins Deutsche übertragen.... von F. W. von Mauvillon. Essen, G. D. Bädeker. Rotterdam, A. Bädeker 1836-1841, 3 dln., kl. 8°.

Bogaers. A. Heemskerk's Seezug nach Gibraltar. Aus dem Niederl. übers. von F. W. von Mauvillon. Rotterdam, A. Bädeker. 1842, gr. 8°. J. W. E.

(1) De catalogus Hartkamp vermeldt het niet. RED.

Leenverkeer tusschen bibliotheken. — Naar aanleiding der mededeelingen van den bibliothecaris Dr. Hirsch te Berlijn, in de tweede zitting der « Fünften Versammlung Deutscher Bibliothekare in Stuttgart am 25. und 26. Mai 1904 » (1), wensch ik eenige beschouwingen te houden betreffende den toestand dienaangaande in Nederland.

Allereerst houdt referent zich bezig met den vorm der bestelling in het leenverkeer tusschen de bibliotheken onderling.

Behalve dat voor ieder werk een afzonderlijk aanvraagbriefje geschreven wordt, — hetgeen in Duitschland op een enkele uitzondering na algemeen wordt erkend en ook in praktijk gebracht — verlangt referent, dat bij elke aanvraagzending bovendien een « Uebersendungsformular » zal gevoegd worden. De bijvoeging hiervan acht hij noodzakelijk, opdat de uitleenende bibliotheek een bewijs in handen hebbe, dat na de verzending der boeken bij de akten kan gelegd worden.

Wat betreft dit z. g. « Uebersendungsformular », waarop de titels der op de afzonderlijke briefjes aangevraagde boeken nogmaals kort herhaald worden, dit is bij ons nog geheel onbekend. Het is misschien ook minder noodzakelijk, daar, in tegenstelling met de Duitsche bibliotheken, die de aanvragen meestal slechts ééns per week verzenden en er derhalve vele bij elkaar laten komen, de aanvragen hier elken dag, soms bij één tegelijk, worden verstuurd. Niettegenstaande acht ik het, vooral met het oog op het gemakkelijke zoek raken van een aanvraagbriefje, ook voor onze bibliotheken zeer aanbevelenswaardig een dergelijk formulier in gebruik te stellen, daar het toch wel eens voorkomt, dat op een aanvraag nooit eenig antwoord ontvangen wordt, d. w. z. noch het briefje terug, noch het aangevraagde boek, hetgeen doorgaans wel geen andere oorzaak zal hebben, dan het verloren gaan van het betreffende aanvraagformulier.

Wat nu de afzonderlijke aanvraagbriefjes betreft, zou dit voor een geregeld verkeer tusschen onze bibliotheken ook zeer

(1) *Zentralblatt für Bibliothekwesen*, XXI. Jahrg. (1904) S. 373 ff.

wenschelijk zijn. Toch dragen nog de meeste formulieren meer dan één titel, hetgeen echter om verschillende redenen zeer is af te keuren. Want stel het geval, dat een bibliotheek een aanvraagbriefje met meerdere titels ontvangt, waarvan er bijvoorbeeld slechts twee aanwezig blijken te zijn, dan worden deze laatste doorgeschrapt, aan den kant van het aanvraagformulier geschreven : « *Niet aanwezig te,...,* » en dit naar een andere bibliotheek doorgezonden. Behalve dat dit doorschrabben een onoogelijk aanzien aan de formulieren geeft en het bovendien licht tot onduidelijkheden kan aanleiding geven, heeft in een dergelijk geval de uitleenende bibliotheek vóór ze de geteekende reçu's terugontvangt volstrekt geen bewijs in handen, dat deze twee doorgeschrapte werken werkelijk zijn verzonden. Is echter voor elk boek een afzonderlijk aanvraagbriefje ontvangen, dan worden die twee, waarvan de daarop vermelde boeken aanwezig waren, behouden en alleen de overige met de bemerking : « *Niet aanwezig te* . . . » doorgezonden, zoodat door de uitleenende bibliotheek de aanvraagbriefjes zoolang als bewijs der verzending kunnen dienen, tot dat de geteekende reçu's zijn terugontvangen.

Om deze reden alleen zou ik het voor de Nederlandsche bibliotheken reeds zeer aanbevelenswaardig vinden, voor elke aanvrage een afzonderlijk formulier te gebruiken, evenals het voor de aanvragen door het publiek toch ook reeds algemeen voorschrift is. Een andere voorname reden komt nog hierbij. Ontvangt, bijvoorbeeld, de administratie der Rijks-Universiteits-Bibliotheek te Utrecht een aanformulier met meerdere boektitels, dan wordt allereerst nagezien, welke van de gevraagde werken aanwezig zijn. Voor de eventueel aanwezige boeken moet dan weer voor elk afzonderlijk een nieuw aanvraagbriefje geschreven worden, hetwelk naar het boekenmagazijn gaat en als het betreffende boek van de plank wordt genomen, op de plaats daarvan wordt gezet, zoodat men in de magazijnen zelf ook direct kan zien wanneer en aan wien een boek is uitgeleend. Dit overschrijven op afzonderlijke formulieren, hetgeen natuurlijk veel tijd in beslag neemt, zou geheel vermeden kunnen worden, wanneer nooit meer dan één titel op een aanvraagformulier voorkwam en dit dan, van het nummer voorzien, naar het magazijn kon gaan. Wel zouden door de aanvragende bibliotheek hierdoor jaarlijks eenige honderden formulieren meer gebruikt worden en ook zou iets meer tijd voor het invullen daarvan benoodigd zijn, maar dit weegt lang niet op tegen de voordeelen daaraan verbonden, en is het bovendien niet meer dan billijk, dat de aanvragende bibliotheek de onkosten en moeite heeft en niet de uitleenende bibliotheek?

Zooals ik boven reeds meedeelde, worden de aanvraagbriefjes voor boeken, die niet aanwezig blijken te zijn, hier evenals in Duitschland gewoonlijk met de kantteekening « *Niet aanwezig* » doorgezonden naar een andere bibliotheek Referent Dr. Hirsch vindt deze gewoonte echter zeer verwerpelijk, daar ze licht tot misverstand en vergissing kan aanleiding geven, hij acht het daarom beter, dat in dergelijke gevallen steeds nieuwe aanvragen geschreven worden. Mijns inziens echter kan dit, bij het gebruik van afzonderlijke formulieren voor elk boek, in het leenverkeer tusschen onze Nederlandsche bibliotheken moeilijk tot vergissingen aanleiding geven, daar toch steeds bijgevoegd wordt, *waar* het betreffende boek niet aanwezig is en bovendien het aantal onzer bibliotheken slechts gering is.

Ten slotte verlangt referent, dat de titels zoo nauwkeurig mogelijk, bibliographisch worden weergegeven, en ik zou hier nog een laatsten wensch willen bijvoegen, namelijk, dat de titels vooral duidelijk worden geschreven, daar slechts één verkeerd gelezen letter de oorzaak kan zijn, dat de titel niet in den catalogus gevonden wordt en toch daarin voorkomt.

Het tweede gedeelte van zijn referaat wijdt Dr. Hirsch aan de verzending der boeken aan particulieren buiten de plaats, waar de bibliotheek gevestigd is, en aan de daaraan voor deze verbonden kosten ; hierop hoop ik in een volgende aflevering van dit tijdschrift nader terug te komen, vooral met het oog op den toestand dienaangaande in ons land.

Utrecht TIDDO FOLMER

**

Nog over uitleeningen tusschen bibliotheken. — Een onzer inschrijvers heeft, door bemiddeling der Antwerpsche Stadsbibliotheek, onlangs aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een paar oude deelen van Duitsche geneeskundige tijdschriften in bruikleen gevraagd, te raadplegen in het lokaal der Antwerpsche boekerij en op zijn kosten heen en weer te sturen. 't Antwoord was... een weigering. Volgens bepaling van het reglement, worden tijdschriften of deelen van tijdschriften niet naar buiten uitgeleend. Overigens, werd er bijgevoegd, heeft de Koninklijke Bibliotheek geen administratief geregeld uitleenings-verkeer met andere dan universiteitsbibliotheken.

Eenige aanmerkingen. Wij laten het speciale geval voor wat het is (1). Maar indien er een reglement bestaat, voorschrijvende dat de naar belangrijkheid in vierden rang komende bibliotheek van België buiten het verkeer gesteld wordt, is het o. i. hoogdringend dat dit reglement *spoedig herzien* worde. Het is overigens schier ondenkbaar, dat de Koninklijke Bibliotheek (die zelve immers geen universiteitsbibliotheek is) weigere in verbinding te treden met de bibliotheek der belangrijkste stad van België, die trouwens met de universiteitsbibliotheken Gent en Luik, en tot heden toe ook met de Koninklijke Bibliotheek, en met schier alle bibliotheken van Nederland en Duitschland, de beste betrekkingen heeft onderhouden. Weinig aanmoedigend is het voor de reeds niet overtalrijke wetenschappelijke werkers die in onze bibliotheken onderzoekingen instellen, dat de voornaamste bibliotheek van ons land hen niet zooveel mogelijk behulpzaam wenscht te zijn.

Wij brengen het feit onder de aandacht onzer collega's, en zouden gaarne hun meening daarover vernemen. Wij komen bij gelegenheid uitvoeriger op dit onderwerp terug. RED.

**

Een bibliotheek voor dagbladen wordt gevraagd te Parijs, en een artikel in *le Journal des Débats* van 7 Januari ll., onderteekend Louis Mocquant, overgedrukt door de *Revue des bibl. et arch. de Belge*, IV, 1, blz. 54), licht het denkbeeld nader toe.

Het werd eerst opgevat door Henry Martin, onderbibliothecaris der Bibliothèque de l'Arsénal, secretaris generaal van het Internationaal Congres van bibliothecarissen te Parijs in 1900.

Door een aparte dagbladen-bibliotheek op te richten zou men, meent de ontwerper, veel ruimte krijgen in de andere boekerijen (het blijft echter te bezien of de bestaande bibliotheken haar schat aan dagbladen-verzamelingen zouden afstaan, en zelfs of dit gewenscht ware. Deze quaestie blijft overigens voorbehouden). Ziehier trouwens de bedoeling van de ijveraars voor deze nieuwe bibliotheek: men wenscht — om te beginnen te Parijs — op te richten een « hémérothèque » of, in gewoon-menschelijke taal, een centrale bibliotheek van dagbladen en andere periodieke uitgaven. Belanghebbenden zouden daar vinden al de dagbladen van Parijs en van de departementen, van de kolonies en protectoraten ; een zoo groot aantal als mogelijk van andere Fransche bladen ; tijdschriften, illustraties, gelegenheidspublicaties, bv. die 't licht zien bij de reis van een vorst een opgang makende ontdekking, een groote ramp enz. ; de voornaamste prenten, prentbriefkaarten, liedjes enz. bij dergelijke gelegenheden uitgekomen.

Als éénige boeken, wat goede encyclopædieën, woordenboeken, jaarboeken, atlassen en andere verzamelingen van algemeene inlichtingen.

De bibliotheek zou van het wezenlijkste voorzien worden door het dépôt légal en door geschenken. Boeken en banden zouden niet veel hoeven te kosten. Als de middelen het toelaten zou men collecties van dagbladen aankoopen, die het fonds der boekerij zouden vormen.

Uit de verdere beschrijving — om van te watertanden voor kopij-hongerige verslaggevers ! — blijkt dat gewenscht wordt een groot bureau van informatie, om de dagelijksche weetgierigheid al meer en meer te voldoen, en misschien ook meer en meer te prikkelen...

Misschien zal dan ook de begeerte tot

(1) Ofschoon herhaaldelijk in soortgelijke gevallen uitleeningen toegestaan werden.

het dagbladen-lezen eenmaal zóo hoog opgevoerd, eenmaal zóo scherp aangeprikkeld zijn, dat uit de overdaad de reactie zal ontstaan, en vele lieden de lust om dagelijks over alles en nóg wat, dat gebeurt en niet gebeurt, ingelicht te worden zullen verliezen — en, als in den ouden tijd, zachtjes zullen gaan terugkeeren tot de lezing van... het Boek, zij het ditmaal niet meer den Bijbel misschien, dan toch niet bij voorkeur de al-maar-door razende, en zonder kans op uitgepraat-te-raken, tot een-kwaal-des-tijds aangroeiende, dikwijls zoo tijdmorsende plaag, de tyranniekste die bestaat : het dagblad...

Wanneer keeren we terug tot de kleine kwarto-blaadjes van Abraham Verhoeven, die den menschen álles te vertellen wist op een paar blaadjes ?...

Het Parijsche plan heeft overigens aantrekkelijke kanten, en niet alleen voor dagbladschrijvers. Zal er ooit wat van komen ? E. D. B.

⁂

Aan het ambt van deken en aan dat van « Gouverneur » van de Brugsche « Confrerie der Schoolmeesters en Librariers » waren diverse verplichtingen verbonden, waarvan eene – het bijwonen eener jaarmis — ons bekend wordt uit de volgende stukken, die zich bevinden in het dossier van een rechtsgeding dat ten jare 1740 voor Burgemeesters en Schepenen van Brugge ingeleid was ten behoeve van het gild. Aardig is het te zien hoe angstvallig op de vervulling der verplichting gelet werd, waarbij dan ook de waardigheidsbekleeders eene uitkeering « profiteerden » :

« De onderschreve Attesteert als dat paulus Roese Boeckverkooper deser Stadt Brugghe op den 9 December 1740 geweest is inde Misse op sijne tour als gouverneur van de librariers ende schoolmeesters deser stede naer de potterije vande fondatie van Don Diego de Maistre waer van Deken ende Eedt vande Librariers ende Schoolmeesters tourwijs gaen te weten den Deken den eersten dagh den gouverneur den tweede dagh, gelyck den gouverneur Paulus Roose geweest heeft ingevolge den clerck Carel Huijs ons ghedeclareert heeft in teken der waerheyt hebben wij dit onderteekent.

» J. BEERNAARTS,
» DE CLOET. »

Bij de « Attestatie » is gevoegd de verklaring van den gildeklerk, luidende als volgt :

« Ick onderschreven Clerck vande Librariers ende Schoolmeesters verclaere & Attesteere als dat paulus Roose als gouverneur op sijne tour geweest heeft naer de Misse inde fondatie van Don Diego de Maistre inde kercke van de potterije waer van hij ieder mael dat hij moet gaen als gouverneur sal profiteeren acht schellingen courant gelt en hij geweest heeft voor de eerste keer de 9 December 1740. »

En ten overvloede – alsof er niet genoeg kon gewaakt worden dat de gouverneur zijn emolument wel degelijk verdiend had, — komt van onder op het eerste stuk nog deze aanteekening voor :

« Nota het selve can noch geweten worden tot Mijn Heer vander velden die alle daege als toesiender inde Misse tot de potterije is »

Het dossier van het geding is in mijn bezit V. D. M.

⁂

Houtsnee en zinco. — In het veelbesproken tweede artikel over *Kunst en ambachtsonderwijs*, dat Derkinderen schreef in *De Gids* van December 1905, worden enkele opmerkingen gemaakt over het boek, welke wel even hier gememoreerd mogen worden. In de eerste plaats de onjuiste mededeeling op blz. 522 : « Het doordenken toch van de Graveerkunst voert ons van zelf tot de Hout-gravure, voert ons tot die volle kunst van den Boekdruk, die ter zeventiende en achttiende eeuw ten onzent nog zooveel kostbare werken tot stand bracht met behulp der toen talrijke graveurs ».

Wat hier gezegd wordt is minder juist, omdat de houtgraveerkunst, dat is de kruislijn begint eerst in de jaren na rond 1800, en wat daaraan anterieur is, houtsnede heet. Maar hoe heeten onze zeventiende- en achttiende-eeuwsche talrijke houtgraveurs ? Voor de zeventiende eeuw

zijn slechts enkele namen te noemen : in het bijzonder Hendrick Goltzius, Abraham en Frederick Bloemaert, Paulus Moreelse, de Van Sichems, H. van Berch, Philips Serwouters, Christoffel Jegher, Salomon en Dirck de Bray, Jan Lievens en Isaac van der Vinne en van hen hebben de meeste zich veelal niet bewogen op het gebied der boek-illustratie, slechts op dat der portefeuille-prent

Uit onze achttiende eeuw is de quantiteit nog minder : Cornelis van Noorde, Hendrik Numan en Jan Oortman hebben, met een zeldzame uitzondering van den eerste, toch waarlijk zooveel superieurs niet geleverd.

Ernstiger vraag moet gedaan worden naar aanleiding van de mededeeling op blz. 533 noot : « Merkwaardig is het, dat ongeveer ter zelfder tijd [c 1893] de Vereeniging tot bevordering van Beeldende Kunsten, opgericht in 1845 door de Maatschappij « Arti et Amicitiae » te Amsterdam, de reeks der door haar uitgegeven Gravures ging vervangen door een Plaatwerk met mekanische reproducties.

« Moge ook hier een terugkeer tot de betere tradities niet achterwege blijven ! Het ligt toch inderdaad evenzeer op den weg der kunstenaars-genootschappen als op dien der [Rijks] Academie [van beeldende kunsten te Amsterdam] om het eerbare kunst-handwerk niet dusdanig bij de machine achter te stellen, zelfs al zouden hier redenen voor den ruil aan te voeren zijn. Gravure, ets, lithografie en houtsnede, zij behooren, dunkt mij, in een kunstgenootschap de voorkeur te hebben boven het perfectste machine-werk ».

Zeker is dit juist, maar te veel worden, naar het schijnt, hierbij de productie-kosten over het hoofd gezien, die het niet wel mogelijk maken, dat voor de boekversiering het handwerk met goed gevolg den strijd kan volhouden met het foto-mechanische lijn-cliché. Het zou voorzeker welkom geweest zijn aan onze boeknijverheid, indien niet slechts de wenschelijkheid uitgesproken was, maar ook de economische middelen aan de hand gedaan waren, hoe het houtje de zinco weer zou kunnen verdrijven van de plaats waar artistiek het eerste buiten kijf den voorrang heeft. J. W. E.

Over den boekenhandel in Italië, eenige uittreksels van een onderhoudend schrijven van den correspondent der *N. Rott Ct.*:

« Dicht bij Ponte-Vecchio, aan de kade van den Arno, is een van de beste boekenantiquariaten van Italië gevestigd Flomet zijn internationaal publiek van koopkrachtige amateurs is een gunstig afzetgebied voor den handel in juweelen van oude boeken De liefhebbers worden er gevangen voor de ramen, waar altijd iets zeldzaam moois uitgestald staat : een editio princeps van een klassiek Italiaansch schrijver, een oud tractaat van scherm- of kookkunst, geïllustreerde boeken over vuurwerken, van kostuums, van modellen voor spelden- of borduurwerk.

« Zulk een winkel is de aristocraat onder de andere, de patroon kan zich ter wille van eene Florentijnsche en Europeesche klandizie veroorloven, alleen in het allerbeste of allerzeldzaamste te handelen. De firma dekt dan meteen hare uitgelezen waar met een naam, die voor de bibliophilen een waarborg is.

« In ons land dat zijne welverdiende faam in het boekenvak heeft, ik meen in den handel in oude boeken van vóór de Berner Conventie, begrijpt men, dat met die waarborgen een volkomen staat van conservatie (blank papier, ongeschonden band, onafgesneden marges en dergelijke) bedoeld zijn, omdat elke feil in de catalogi aangegeven wordt. De goede Italiaansche antiquariaten houden zich strikt aan die regels. Anders was al lang een Europeesche lock-out op hen toegepast. Zij zijn voor het meerendeel nog niet heelemaal bij op de andere finesses van het vak, zeker niet zonder winstderving van de firma's, die zich door zaakkundige buitenlandsche concurrenten stukken van waarde laten afkoopen, voor heel wat minder prijs, dan er later in Amerika of zelfs in Europa voor gemaakt wordt Het is de algemeene fout in Italië, dat men, in het eigen land gesloten, niet over de wereld uitziet.....

» Er is in Italië eene binnenlandsche beurs met eigen noteeringen voor de

waarde der boeken. Tegen elkaar kunnen opbieden : de meest buitenlandsche in Italië gevestigde amateur, en de Italiaansche bibliothecaris, welke laatste, voor een duur en zeldzaam boek, het dikwijls moet afleggen. Om nog even bij Florence te blijven. In de villa's om de stad legert een groep van welbemiddelde buitenlandsche kunsthistorici. Elk van hen is er op uit zijne bibliotheek van standaardwerken volledig te maken en bovendien eene prettige verzameling rariteiten van boeken bijeen te krijgen. Doch in de stad zelf is de bibliophilie vaardig geworden over Italianen van veel kennis en goeden smaak, die ook een bod kunnen doen. Zoowel de standaardwerken als de zeldsaamheden rijzen door de groote navraag geregeld in prijs. Er zijn bijvoorbeeld zekere gedrukte verzamelingen van schildersbrieven met het jaar duurder geworden. Een enkel boek is nu in fac-simile uitgegeven. De Trionfi van Petrarca kan men nu voor eenige lire's in zijn bibliotheek zetten. Maar de uitgave in reproducties van heele boeken, hoe nuttig ook voor de kunstgeschiedenis en voor het verspreiden van voortreffelijke modellen van boekkunst, is in Italië nog in het eerste begin, en geeft meestal het boek meer om zijne versiering, dan om den tekst.

» Het staat beter met den nadruk. Een uitgever in Bologna zet geregeld eene serie welverzorgde herdrukken van oude en zeldzame boekjes voort, heidebloemen der Italiaansche letterkunde en curiosa der beschavingsgeschiedenis. Een ander flink uitgever, Lapi te Città di Castello, onlangs overleden, heeft het aangedurfd de Rerum Italicarum Scriptores van Muratori te gaan herdrukken, die in de oorspronkelijke folianten tot buitensporige waarde gerezen waren. De leider der nieuwe editie heeft een staf van meestal jonge, doch reeds verdienstelijke medewerkers aangeworven voor de herziening. In de werkelijkheid is het eene geheele nieuwe bewerking geworden en zij hebben over de bibliotheken van ons werelddeel met vrucht gezocht naar de handschriften, die aan den abt en zijne correspondenten onbekend gebleven waren.

» Het kloek initiatief heeft een storm gewekt, zooals ik indertijd, naar aanleiding van het historisch congres, dat het schouwtooneel van de bedroevende ruzie werd, heb meegedeeld. De officieele corona van het Istituto Storico Italiano, dat zeer secuur doch met uiterste langzaamheid, 's lands historiebronnen in 't licht geeft, trad tegen het voortvarend ondernemen van Lapi op. De uitgever had zich echter reeds den steun van Carducci en door dezen het patronaat van koningin Margherita verzekerd. Na zijn dood ging dit mooi legaat van zijn uitgeversfonds aan een consortium, dat zich zeer betrouwbaar bewezen heeft. Ik zie tenminste, om het verreljaar, nieuwe afleveringen dezer Monumenta aankomen, best gedrukt op papier van Fabriano — de Umbrische stad die al in de middeleeuwen een papier van ons Hollandsch kaliber maakte – met een blad handschrift in reproductie en zelfs platen naar verluchte codices.

» Deze nieuwe uitgave getuigt zoowel van eerbied voor het origineel van Muratori, waarvan voorreden en aanteekeningen overgenomen en de pagineering aangegeven worden, als van groote zorguldigheid in het verbeteren van den tekst. De critiek van het buitenland en van het Istituto Storico houdt staande dat het nog altijd geene standaard-uitgave is, hetgeen aanduidt hoe moeielijk het wel moet zijn dat nu en dan vergezocht ideaal te bereiken. Eéne zelfde zorgvuldigheid met onbestreden succes is op andere edities toegespast. Wij hebben thans éene uitgave van de autobiographie van Benvenuto Cellini, niet in den vorm dien moderne beschavers en taalzuiveraars eraan gegeven hebben, maar, zooals het verhaal uit de pen van den kranigen avonturier gegleden is.

» Ik heb gaarne bij deze gebeurtenissen van moderne werkzaamheid voor de wetenschap in Italië stilgestaan. Op zichzelf een verblijdend verschijnsel, bakent zij een naar verhouding klein terrein af. Aan hare grenzen treedt de handelaar in oude boeken, in zijne volle rechten op. Hij vraagt voor een paar deelen, in de vorige eeuw gedrukt, het tienvoud van de oorspronkelijke waarde en houdt er zeker in magazijn voor prijziger dagen.

Hij wacht rustig den verzamelaar van oude boekjes over plaatselijke geschiedenis, van zedegeschiedenis en vreemde literatuur af.

» Hier te Rome is de handel in oude boeken op vasten voet en naar buitenlandsch model ingericht door een Duitsche firma. Zij geeft geregeld prijs-catalogi uit, die ook met bizondere gebeurtenissen en veranderingen van den smaak rekening houden. Er blijft naast dezen echt-Duitschen winkel nog het veld vrij voor de oude inheemsche nering . . . . . .

» Ik weet daar [in den omtrek van de Fontana di Trevi] winkeltjes, laag van zoldering, donker tusschen de stapels boeken : canoniek recht, vrome schriftuur, levens van heiligen, beschrijvingen van Rome. Overal is de padrone een echt boekenman, die uit een boek opschrikt en met veel omzichtigheid denkt en praat, en allicht zal doen alsof hij met droefenis van zijn bezit afstand moet doen. De beste van allen is, natuurlijk, die bij het Pantheon. Hij heeft den doctorstitel en geeft zijne catalogussen in het Latijn uit. Daar zijn tusschen zijne bergen, van stapels is niet meer te spreken, eenige geleerde leeken en priesters, die met elkaar een kleine societeit vormen, in deze apotheek van nuttige en aangename kennis Het boekje dat dezen boekenstal eindelijk eens vol moet maken heb ik er niet gevonden en laat het hierbij ter inzage, tot nader order en voorloopig niet ten vervolge ».

ƀƀ

Meermalen heb ik reeds laten doorschemeren, hoezeer de richting van het Duitsche drukkersorgaan de *Typographische Jahrbücher* mij mishaagt, des te meer te betreuren, omdat dit tijdschrift van grooten invloed is op ons Nederlandsch drukkersbedrijf en onze inheemsche kunst daardoor verduitscht, d. i. bederft.

Een voorbeeld daarvan is de afkeurende bespreking (1905, Heft V. S. 40) van een diploma. De afbeelding daarvan laat zien een zesregeligen tekst uit het kloosterschrift, vierkant gezet, zoodat het geheel vlak werkt, omsloten door een dubbele kaderlijn (vetfijn), vlak tegen den tekst geplaatst. Hoewel geen voorstander van het kloosterschrift, loof ik in dit drukwerkje het eenvoudige decoratieve streven. Niet aldus recensent :

« *Wenn man aber, wie auf vorliegender Karte, versucht, die Idee in primitivster Linientechnik anzulegen, so schlägt man über das Ziel hinaus.... Dass bei solcher Satzkunst altbewährte Satzregeln so gut wie nichts mehr gelten, ist bekannt* ».

Het is onnoodig meer citaten te geven, omdat deze reeds voldoende zijn ter kenschetsing van beoordeelaars meening, en daarmede van het orgaan. J. W. E.

ƀƀ

Breitkopf und Härtel, te Leipzig, verspreidden onder dagteekening van Kerstmis 1905 een *Technischer Bericht*, waarin zij een overzicht geven van den ontwikkelingsgang hunner drukkerij sinds 1899. Eigenaardig voor hun opvatting omtrent moderne boekkunst is het volgende citaat :

« Sogenannte « Zierschriften » kennen wir nicht ; ein Schrift, die nicht im Buche verwendet werden kann, gilt uns als unberechtigt, und von diesem Gesichtspunkt aus gaben wir ein Heft « Moderne Buchschriften » heraus, das unsern Reichtum an guten, im besten Sinne modernen Schriften zeigte. So waren wir auch die Ersten, die ganze Bücher in Otto Eckmanns bahnbrechender Type herstellten, auch die « Behrens-Schrift » führten wir ein, und die « Römische Antiqua » verdankt uns einen wesentlichen Teil ihrer ausserordentlicher Verbreitung. So haben wir auch und nach fast alle spezifisch neuzeitlich gerichteten Verleger zu Aufträgen gewonnen : Eugen Diederichs, Inselverlag, S. Fischer, Br. Cassirer, Fontane und Co., E. Fleischel und Co., Fischer und Francke, Schuster und Loeffler, R. Voigtländer und wie sie alle heiszen ».

Hoewel deze oude, maar immer jonge firma, wat haar ten deugd strekt, door en door Duitsch is en blijft, moet hier toch de aandacht gevestigd worden op het zeer zeker juiste beginsel omtrent boekschoon, dat uit deze regelen spreekt en op het feit, dat zij bij voorkeur haar decoratieven lettervoorraad betrekt van de beide eenige gieterijen in Duitschland, welke naar mijn oordeel daartoe in de eerste

plaats in aanmerking kunnen komen: Genzsch & Heyse te Hamburg, en de Rudhardische Gieszerei (sedert Januari van dit jaar Gebr. Klingspor) te Offenbach a/M. J. W. E.

—

Hoewel het onderwerp eenigszins buiten het kader valt, mag in dit orgaan niet verzuimd worden de vermelding van het eerste drukkersorgaan, in het Nederlandsch geschreven en verschijnende in België. De titel luidt: De druknijverheid. Tolk van den bond der drukkersbazen van Brugge. Maandblad (Brugge, Augustijnenrei, 2). J. W. E.

Te Berlijn is op 78-jarigen leeftijd een der meest bekwame boekenkenners overleden, nl. de antiquaar Albert Cohn, die zich echter reeds sedert eenige jaren uit den boekhandel teruggetrokken had om al zijn tijd te besteden aan de voltooiing van zijn levenstaak, een Shakespeare-bibliografie. Hij is deelgenoot geweest in de firma Asher & Co., en heeft deze zaak tot een der eerste in Duitschland weten te verheffen, speciaal op het gebied van Engelsche literatuur, waardoor dan ook jarenlang deze firma de vertegenwoordiger in Duitschland van de Bibliotheek van het British Museum geweest is.

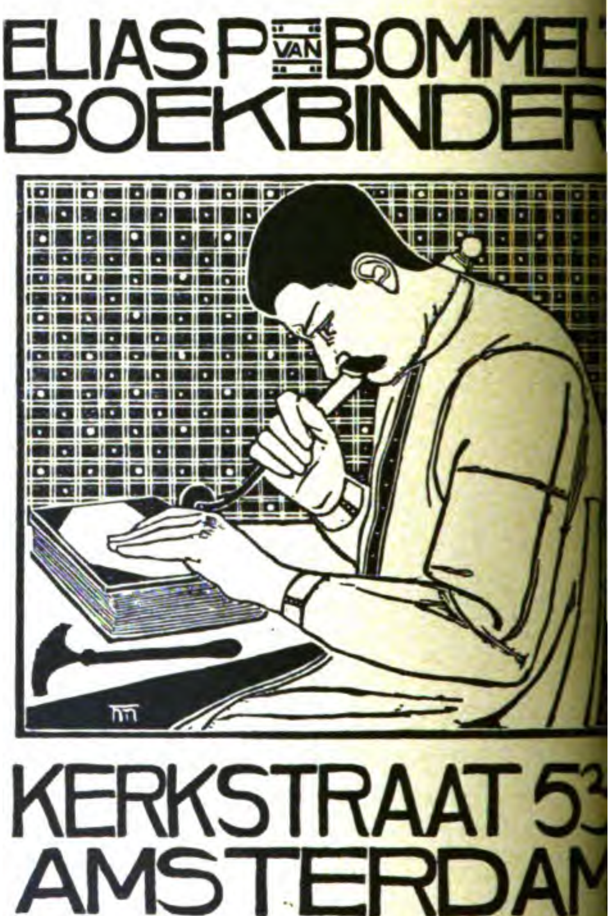
(*N. Rt. Ct.*)

De Nederlandsche volksbibliotheken. — Op den omslag van nr. 6 van den vorigen jaargang werd nog de volgende noot afgedrukt die ons door onzen medewerker den heer A. J. van Huffel Jr. werd toegezonden toen de tekst afgedrukt was:

« Tot mijn leedwezen vergat ik in mijn artikel melding te maken van de openbare boekerij en leeszaal te Leeuwarden, welke na die te Dordrecht en Groningen opgericht, eveneens veel succes heeft ».

A. J. VAN HUFFEL JR.

DIRK SCHNABEL
TELEGRAM ADRES: SCHNABEL·AMST.
AMSTERDAM
TELEFOON Nº 2807
BOEKDRUKCLICHÉS
·AUTOTYPIE· BANDSTEMPELS
Ontwerpen en teekeningen worden op het Atelier uitgevoerd
GEBOUW „FELIX MERITIS" KEIZERSGRACHT 324

ELIAS P VAN BOMMEL
BOEKBINDER
KERKSTRAAT 5
AMSTERDA

HARVARD COLLEGE LIBRARY
AUG 8 1906
CAMBRIDGE, MASS.
TV 658

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN
EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN EN V.A. DELA MONTAGNE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 JUNI 1906

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, Onderbibliothecaris der Stadsbibliotheek, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG IV, NUMMER 3 MEI-JUNI 1906

INHOUD

M. M. KLEERKOOPER. De Haarlemsche (en de Rotterdamsche) courant in het Engelsch. (*Met een reproductie*) . Blz. 99

V. A. DELA MONTAGNE. Nederlandsche boeken in de Waalsche gewesten en in het buitenland gedrukt (Tweede lijst) . » 108

PROSPER VERHEYDEN. Banden met blinddruk in het Museum Plantin-Moretus (*2e vervolg*). *Met zeven platen* . . . » 117

C. P. BURGER JR. Jacobus Hellendoorn. (*Met portret*) . . . » 129

VARIA :

C. P. BURGER JR. Een raadsel opgelost . . . . » 138

M. M. KLEERKOOPER. Een zeldzame uitgave der « Souterliedekens » in het Britsch museum te Londen . . . » 139

KRONIEK :

Nieuwe uitgaven . . . . » 141

Mengelingen . . . . » 144

HARVARD COLLEGE LIBRARY
AUG 8 1906
CAMBRIDGE, MASS.

DE HAARLEMSCHE (EN DE ROTTERDAMSCHE) COURANT IN HET ENGELSCH

Mr. Sautijn Kluit, de volijverige geschiedschrijver onzer Nederlandsche dagbladpers, heeft indertijd in de Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1873) de lotgevallen onzer oudste courant medegedeeld. Welk een belangwekkend hoofdstuk moest hij door ontoegankelijkheid der bronnen ongeschreven laten ! Wel maakt hij in zijn geschrift (blz. 15) melding van een aanteekening van prof. De Vries op Hoofts Warenar, waaruit blijken kon, dat op het einde der 17ᵉ eeuw te Londen een Engelsche vertaling der Haarlemsche Courant werd uitgegeven. Maar dit bericht, laat hij er onmiddellijk op volgen, werd later tegengesproken.

De juistheid er van is in den laatsten tijd gebleken. Te dezer plaatse wensch ik meer licht te doen vallen op een feit, dat voor de historie van de Nederlandsche dagbladpers van het hoogste gewicht en, naar ik meen, in de jaarboeken der journalistiek eenig is.

In de kostbare verzameling van oude Engelsche couranten, onder den naam van *Nichols Newspapers* bekend, in de Bodleiaansche Bibliotheek te Oxford bevinden zich verscheidene nummers van bovengenoemde vertaling. Ofschoon ze alle gecatalogiseerd zijn, ging het opsporen er van in de dikke boekdeelen, waarin de oude nieuwsbladen samengebonden zijn, met vrij wat moeite gepaard.

Er zijn drie verschillende seriën. De oudste is getiteld :

The Haerlem Courant,
Truly rendred into English.

Op blz. 107 is de kop van Nr. 1 gereproduceerd. De uitgever wordt op Nr. 1 en 2 niet genoemd. Achteraan vindt men op het eerste nummer den datum

Haerlem, *December 28.*
London, *December 29.*

Van deze vertaling bezit de boekerij elf opeenvolgende nummers (1-11), loopende van 28 December (1679) tot 22 Februari (1680). Aan het einde van het vierde en volgende nummers staat het adres, dat bij nr. 3

blijkbaar afgesneden is : Sold at the *Ship* in *St. Pauls* Church-yard. Er worden telkens twee datums opgegeven, een uit Haarlem, de andere uit Londen. Ze zijn :

Nr.	HAARLEM	LONDEN
1	28 December (1679)	29 December
2	30 »	1 Januari (1680)
3	2 Januari (1680)	3 »
4	4 »	6 »
5	6 »	7 »
6	11 »	9 »
7	13 »	17 »
8	16 »	19 »
9	18 »	21 »
10	20 »	23 »
11	22 Februari	19 Februari

Men bedenke, dat in Engeland toentertijd de oude stijl bij de tijdrekening nog algemeen gevolgd werd. De datums der Engelsche couranten zijn vermoedelijk alle volgens den ouden stijl, terwijl in Nederland de nieuwe tijdrekening reeds ingang gevonden had. Dit geeft dus een verschil van een tiental dagen, terwijl het jaar gewoonlijk met Maart gerekend wordt te beginnen.

De uitgever laat den weetgierigen lezer niet in onzekerheid, waarom hij het Hollandsche blad vertaalde. Op het tweede nummer leest men het volgende :

Advertissement. A person of much leisure has undertaken to render into English the *Haerlem* Gazettes ; which having the best repute of all that are foreign, it is hoped may contribute much to the satisfying the curiosity of such, as are not only desirous to be acquainted with the actions abroad, but the accounts that are there given of the occurrences here.

We hebben geen reden om te twijfelen aan de verzekering van den uitgever, dat zijn blad een vertaling van het Haarlemsche is (1).

Zooals men ziet verliep er tusschen de uitgave van de laatste twee nummers een tijdruimte van een maand en het is mogelijk, dat de vertaling der Haarlemsche Courant toen gestaakt is. Spoedig zag men echter het belang in van een hernieuwd verschijnen der courant in Engelsch gewaad, want in het begin van 1681 kwam te Londen een tweede vertaling der courant uit onder denzelfden titel, ditmaal « Sold by *H. Rhodes*, next Door to the *Bear-Tavern* in *Fleetstreet*, 1681. »

Van deze publicatie vindt men in de genoemde verzameling de

(1) Voor nr 1 is dit trouwens gebleken : de heeren Enschedé, te Haarlem, waren zoo vriendelijk een afschrift van *The Haerlem Courant* met het oorspronkelijke, dat te Haarlem bewaard wordt, te vergelijken. Ook bevonden zij, dat de kop van het Engelsche blad met hetzelfde lettertype gedrukt was als het Hollandsche.

nummers 1 tot 4. Te beginnen met nummer twee werd de titel gewijzigd. Hij luidde toen :

The Compleat Mercury :
or,
The Haerlem Courant,
Truly rendred into English.

Wat de oorzaak van deze wijziging is, kan ik niet zeggen. Geschiedde zij misschien om den oorspronkelijken uitgever geen vat te geven of verscheen er wellicht tegelijkertijd een andere vertaling, waarom de uitgever den naam van de zijne ter onderscheiding veranderde? De naam *Mercury* voor een nieuwsblad was destijds ook in Engeland niet vreemd en kan hier aan de hand gedaan zijn door de omstandigheid, dat *Abraham Casteleyn*, de ondernemer van de oude Hollandsche courant ook den *Hollandschen Mercurius* in het licht gaf. Ook de heer *Rhodes* vond het noodig zijn lezers het doel zijner onderneming uiteen te zetten. Het derde en het vierde nummer bevatten het volgende

Advertissement. The Spring drawing on, and extraordinary preparations being made by all our Neighbours, both by Sea and Land Our thoughts tending to have some light into the Affairs abroad, as well as those at home, it was believed by the undertaker that nothing could give you a better prospect of things than the *Haerlem Gazette*, which having the greatest vogue of all that are Foreign, will (without doubt) contribute more to the satisfying every one's curiosity, than all that are extant; And according to the encouragement they receive, shall be continued with all possible exactness.

« Het naderen van de lente » is in deze mededeeling *cum grano salis* op te vatten, zooals blijken kan uit de datums, die op de bladen genoemd worden.

Nr.	Haarlem	Londen
1	16 Januari (1681)	17 Januari
2	21 »	21 »
3	28 »	25 »
4	30 »	28 »

De eerste twee bladen bezit de *Bibliotheca Bodleiana* ook in een andere verzameling, de *Ashmole-collectie*.

In het zevende deel van *Nichols Newspapers* vindt men :

The Harllum Currant.
(van 14 Febr. 1689)

en The Harlem Currant.
(van 14-19 Febr. 1689),

respectievelijk n^rs^ 1 en 2 van dezelfde uitgave. N^r^ 2 is ook in het bezit van het Britsch Museum te Londen. Deze bladen, naar schatting ruim

3 dM. hoog en ruim 2 dM. breed, bevatten veel minder nieuws dan de andere hier vermelde, die iets grooter van formaat zijn, ofschoon ze toch ook, zooals trouwens alle nieuwsbladen uit dien tijd, slechts twee bladzijden beslaan.

We hebben hier niet met een vertaling der Haarlemsche Courant te doen. Deze blaadjes verschenen onmiddellijk nadat Jacobus II bij den Franschen koning Lodewijk XIV zijn toevlucht genomen had, wijkende voor den stadhouder-koning Willem III. Ze zijn dus een soort van gelegenheidsgeschriften, waarvan de uitgever klaarblijkelijk gebruik maakte van den gunstigen naam, dien ons Nederlandsch blad in het buitenland en met name in Engeland had (waarover straks nader), om zijn Londensche courant aldus te doopen. Misschien dacht men wel den stadhouder er mede te vleien. In ieder geval onze uitgever verklaart nergens, zooals zijn collega's doen, dat het blad « getrouw in het Engelsch overgezet » is. Bewijst de spelling *Harllum Currant* m. i., dat deze woorden op 't gehoor opgeschreven zijn en er dus van een vertaling, waarbij men dan toch den oorspronkelijken titel voor zich moet hebben, geen sprake is, het is ook gebleken uit een vergelijking van den Engelschen tekst, waarvan ik een afschrift genomen had, met de origineelen uit dien tijd te Haarlem, eveneens door de heeren Enschedé met de grootste welwillendheid uitgevoerd.

Achteraan op n^r^ 1 leest men :

LONDON, Printed for *John Search*, 1689.

Op n^r^ 2 heet de uitgever daarentegen *Daniel Search, near White-Fryers-Gate in Fleet-Street.*

Een nieuwe vertaling verscheen omstreeks het einde van Mei 1695. Hiervan zijn de nummers 1 en 2 bewaard gebleven in die andere schatkamer van Engelsche litteratuur, het Britsch Museum. Het eerste nummer is getiteld : « Numb. 1. The Harlem's Courant. Publish'd at Harlem Saturday, May 28. 1695. N. S. ». Zeer belangwekkend is wat de uitgever onder den titel toevoegt :

> The Harlem's Courant being so much approv'd by all inquisitive Persons, I think a translation of the same, will be very acceptable ; and therefore I intend to Translate it constantly, as soon as the Post comes.

Het adres luidt :

LONDON ; Printed for *R. Younge*. 1695.

en bij dezen uitgever verscheen ook n^r^ 2, dat over de maand Mei van hetzelfde jaar loopt.

Vond men de Haarlemsche Courant, zooals uit het bovenstaande blijkt, destijds belangrijk genoeg om ze te vertalen, — en men mag gerust aannemen, dat van die vertalingen nog heel wat verloren gegaan zijn, —

dat de courant in Engeland zeer bekend was en ijverig gelezen werd, hetzij in 't oorspronkelijke, hetzij in overzettingen, kan uit verschillende feiten afgeleid worden.

In The Harlem Currant (14-19 Febr. 1689) vindt men een bericht uit Parijs, volgens hetwelk alle vreemde couranten, vooral het Hollandsche gedrukte nieuws, op straffe des doods verboden waren. Nu verscheen in dien tijd te Londen ook The Orange Gazette, waarvan in hetzelfde deel der meergenoemde verzameling te Oxford, 18 nummers worden aangetroffen. Het veertiende nummer kwam ongeveer op denzelfden datum als *The Harlem Currant* uit en het bericht omtrent het verbod van couranten te Parijs is ook hier te lezen, ofschoon te dezer plaatse niet van de doodstraf, wèl van een boete gesproken wordt. Onder dagteekening van 23 Februari wordt uit Parijs het volgende medegedeeld :

Op den 23[en] werd een bevel des konings openbaar gemaakt, waarbij al zijn onderdanen verboden werd, hetzij te lezen, te vertalen of te verspreiden eenig buitenlandsch nieuwsblad uit Engeland en Holland, voornamelijk : de *London* en *Orange Gazettes* uit het eerste [land], de *Haarlemsche Courant* in het *Hollandsch* (is dit koopmansbeleid ?), de *Leyden Nouvelles* en *Lardoone* in het Fransch, enz.

Een curieus boekje in het Britsch Museum, te Londen in 1693 verschenen is getiteld : Tables of the Emperour, Kings And all the Soveraign Princes ard Electoral That are now alive in *Europe*, enz. enz. Very useful to all that read the *London*, *Harlem*, *Amsterdam* and *Paris* Gazette. De opeenvolging van deze couranten is inderdaad teekenend. Men heeft in hetzelfde Museum ook den derden druk van dit boekje (1701), maar daar is de vermelding van bijzondere dagbladen weggelaten.

In de Bodleiaansche Bibliotheek te Oxford vindt men eene andere zeldzaamheid, ditmaal een blad, aldus genaamd :

Number 1.

The News-Expositour :

Being

A Brief, Historical and Geographical Explanation of the Places and Things contained in the *Gazette*, *Harlem-Courant*, *News-Letters*, and other Papers of Intelligence.

Whereby all Persons may understand those Papers with Diversion and Satisfaction Licens'd, *June* 14. 1694. *Dan. Poplar.*

Dit blad kwam den 16[en] Juni van dat jaar bij John Pero te Londen uit en meer dan het eerste nummer is mij er niet van bekend. Het bevat een alphabetische lijst van plaatsen met historisch-geographische bijzonderheden in courantvorm (twee bladzijden . Wekelijks of twee maal per week zou het verschijnen. Omtrent het doel der publicatie deelt de drukker het volgende mede :

The present Posture of Affairs giving great Expectations of sudden Actions in every Part, causes all sorts of Persons to be very inquisitive after News, concerning the Transactions which may daily arrive; and the most of the People resorting to Publick Houses of Intelligence, to read the *Gazettes, Harlem-Courants, News-Letters* and other Papers of that nature, enz.

Wel moet de Haarlemsche courant in dien tijd in Engeland veel verspreid geweest zijn. Mr. Sautijn Kluit haalt in zijn bovengenoemde studie over dit dagblad een schrijven uit dien tijd aan waaruit zou volgen dat een bepaald bericht in Engeland door het blad van Casteleyn bekend geworden zou zijn, waarop hij dan laat volgen (blz. 15):

« Dat het Engelsch publiek van deze voor den Britschen handel stellig niet onbelangrijke mededeeling door de Haarlemsche Courant onderricht werd, *valt bezwaarlijk aan te nemen.* »

Men kan daarvoor dus gerust lezen: *valt nauwelijks te betwijfelen.*

Welke rol de Haarlemsche Courant bij geruchte toebedeeld werd in het tot stand komen der Engelsche omwenteling van 1688 kan blijken uit het werkje *Revolution Politicks* te Londen in 1733 gedrukt, maar volgens het voorbericht ontleend aan de opteekeningen van een tijdgenoot (1). Onder 19 October 1688 (VII, blz. 10) wordt melding gemaakt van een gerucht, dat uitgestrooid zou zijn, volgens hetwelk Prins Willem III met zijn vloot groote schade beloopen zou hebben. Men wilde dat dit gedaan was, om den Engelschen koning minder op zijne hoede te doen zijn. « Bevelen waren gegeven (aldus het gerucht) aan de Haarlemsche en Amsterdamsche Gazettiers, om eene verschrikkelijke voorstelling van het verlies te geven, hetgeen zijn uitwerking had op ons lichtgeloovig hof in England en het deed verslappen in zijne toebereidselen. » En later beweerde men (blz. 11) « om een groot man in slaap te sussen bevalen de Staten, of iemand door hen gebruikt, voor de tweede maal, dat de Haarlemsche en Amsterdamsche Courantiers er een droevig verhaal van zouden maken, door het aan de wereld voor te stellen, alsof de Prins terugkeerde met zijne vloot ellendig geruineerd en gehavend (shattered and torn). »

Spreekwoordelijke bekendheid der Haarlemsche Courant in Engeland mag men afleiden uit een periodiek geschrift « The Weekly Comedy: or the Humours of a Coffee-House », waarvan nr 1 den 13en Augustus 1707 het licht zag. In den vorm van een geregeld verschijnende samenspraak in een koffiehuis tusschen een aantal personen van allerlei maatschappelijke klassen wordt een satirieke beschouwing geleverd over de gebeurtenissen van den dag. Onder de personen, die allen sprekende namen dragen, komen o. a. voor Hazard, een speler, Whim (= gril), een plannenmaker, Trick, een rechtsgeleerde, Bays (= lauweren), een dichter, en **Harlem**, een krantenschrijver (newswriter).

(1) Ik vond het geciteerd in Murray's New English Dictionary i. v. Couranteer. Het is ook in het Britsch Museum.

Men vindt in 't Britsch Museum een aantal nummers van dit weekblad, het laatste van 22 Januari 1708.

Na 1695 vond ik geen spoor meer van vertaling in 't Engelsch. Verscheen er wel een Fransche Haarlemsche Courant ? M. Sautijn Kluit wijst op contracten van 1737, 1755 en 1776, waarin gesproken wordt van « de Haerlemsche en meer bepaald de Nederduijtsche Haerlemsche Couranten (1). »

Toch vond ik het blad in later tijd vaak geciteerd in *The Daily Courant*. Dit is het oudste Engelsche dagblad en een bijna volledige verzameling er van berust in het Britsch Museum. Het kwam den 11en Maart 1702 uit en was in de eerste jaren van zijn bestaan grootendeels wat wij een persoverzicht zouden noemen, een vertaling van de belangrijkste berichten uit buitenlandsche, aanvankelijk meerendeels Hollandsche bladen. Eerst slechts één bladzijde groot, besloeg het weldra twee pagina's. In den aanvang bevat het naast berichten uit de Amsterdamsche, Leidsche en Rotterdamsche Couranten, een groot aantal mededeelingen uit de Haarlemsche, het eerste nummer bevat zelfs grootendeels vertalingen daaruit. In den loop van het jaar 1703 werd dit gaandeweg minder, ofschoon men haar toen en ook later nog geregeld in *The Daily Courant* citeerde. Bij ieder bericht wordt het blad, waaruit het vertaald is, steeds vermeld.

Ook later wordt het oude Nederlandsche blad in *The Daily Courant* van tijd tot tijd als bron genoemd. Vaker wordt gewag gemaakt van de Amsterdamsche Courant. Dit is daaraan toe te schrijven, dat de berichten van beide couranten grootendeels overeenkwamen en alleen daar waar de Haarlemsche Courant meer gaf, (een enkele maal vond ik vermeld, dat haar bericht afweek), wordt zij afzonderlijk genoemd. Zeer dikwijls staat boven een bericht « uit de Amst. en Harl. Cour. » In het nummer van 28 Januari 1708 staat b. v. een zeer lang bericht uit de Haarlemsche Courant van 4 Februari, een brief van den Franschen koning aan 't kanton Bern. Nog in Januari 1720 vond ik tijdingen er uit overgenomen, berichten uit Stockholm van 9 December, Dantzig van 20 December, Hamburg van 29 December en uit Oostende van 22 December.

Bij het snuffelen in de oude Engelsche dagbladen vond ik nog een bericht, dat licht geeft omtrent een voorval uit de geschiedenis der Haarlemsche Courant in 1744 en mij wel vermeldenswaard schijnt, ofschoon deze zaak slechts in verwijderd verband staat tot het besproken onderwerp. Mr. Sautijn Kluit deelt in zijn meermalen genoemde geschiedenis der courant mede, dat in het nummer van 14 April 1744 als eerste

(1) Geciteerd uit de brochures verschenen over den eigendom der courant, in Sautijn Kluits Bijdrage omtrent de Fransche, Amsterdamsche en Leidsche couranten, blz. 15. (Nijhoff's Bijdragen, 1865.)

bericht onder *Groot-Brittaniën* een mededeeling was opgenomen betreffende de woonplaatsen van verschillende Europeesche vorsten, welke mededeeling een satire op de genoemde personen was. Het bericht was gedagteekend uit Londen, den 5en April, heette overgenomen uit de *St. James's Evening Post* van 24 Maart en was oorspronkelijk afkomstig uit Parijs. Dit blad van dien datum is op het Britsch Museum niet aanwezig, ofschoon het wel bestaan heeft, maar in *The General Evening Post* van 22-24 Maart 1744 vindt men inderdaad het bewuste bericht; de afwijkingen zijn van weinig belang.

De Staten van Holland waren met de grap zeer weinig ingenomen en reeds den volgenden dag, 15 April, schreven zij aan de Haarlemsche Regeering dat zoo iets « seer aanstootelijk was voor verscheijde Hoven, die daar uijt offensie moesten opvatten », haar tevens verzoekende den courantier in verhoor te nemen en zoo noodig te « corrigeeren ».

In het bovenstaande is alleen gewag gemaakt van de Haarlemsche Courant, omdat aanvankelijk bijna uitsluitend van haar in Engeland notitie genomen werd en ik daardoor bij mijn onderzoek als van zelf aan dit blad de meeste aandacht schonk. Er wordt echter, zooals ik reeds te kennen gaf, ook van verscheidene andere onzer dagbladen melding gemaakt en niet alleen door *The Daily Courant*. Het schijnt mij toe, dat met de hier aanwezige stof een belangrijk doch veel onderzoek vereischend hoofdstuk over den invloed der Hollandsche op de Engelsche dagbladpers te schrijven zou zijn.

Intusschen zijn in het tijdvak, waarin de Haarlemsche Courant de eer eener overzetting te beurt viel, ook nog wel andere Hollandsche bladen vertaald. In Timperley's Encyclopædia of Literary and Typographical Anecdote, 2e dr., Londen 1842, wordt The Amsterdam Slip van 5 Juli 1697 genoemd (blz. 579), maar dit behoeft niet juist eene vertaling en evenmin een courant te zijn. Hetzelfde werk noemt echter onder 1679 en 1680 (zonder nadere aanwijzing) The Rotterdam Courant. Een daarvan heb ik onder de oogen gehad, het is

The Rotterdam's Courant.
(*Britsch Museum en Bodleiaansche Bibliotheek*).

Aan 't einde daarvan leest men :

Rotterdam. Printed by *Goddaeus*, June 7. *N. Stylo*, 1680. & Reprinted at *London* by *B. Harris* at the *Royal-Exchange*.

Men ziet, dat hier eenvoudig gesproken wordt van « herdrukken » en er zou twijfel kunnen bestaan, of dit wel een vertaling is, aangezien er toch ook Engelsche Couranten te Rotterdam zelf verschenen zijn (1).

(1) Vermoedelijk echter pas later. Zie Sautijn Kluit over de Rotterdamsche Courant.

Maar de naam van dit blad ruimt allen twijfel uit den weg, daar hij een Engelsche spelling voor Rotterdamsche Courant is.

Uit het hier medegedeelde kan men bemerken, dat Hollands invloed in den tijd, toen onze vlaggen nog op alle zeeën wapperden, zeer groot is geweest op een gebied, waar die tot heden niet of nauwelijks vermoed werd, in ieder geval, niet in bijzonderheden bekend was. Men moet natuurlijk niet vergeten, dat we hier in het tijdvak van Willem III, Jacobus II en Lodewijk XIV zijn, het tijdvak van de Fransch-Engelsch-Nederlandsche oneenigheden eenerzijds en Nederlandsch-Engelsche vriendschap anderzijds.

Een andere slotsom, die ik zou wenschen te trekken, wel buiten het verband van dit opstel staande, maar van groot belang voor het doel, dat dit tijdschrift beoogt, is deze : we zien hier weder, hoe de « esprit de paroisse », zoo men wil de overdreven angstvalligheid in 't bewaren van verworven schatten, vooral sterk in de Engelsche bibliotheken, geschiedenis en letterkunde onberekenbare schade toebrengt. Waar de feiten zoo sterk spreken, is het alleen de korenmaat, die het licht verhindert fel uit te schijnen.

Londen, April, 1906 M. M. KLEERKOOPER

1681.

Numb. 1

The Haerlem Courant,

Truly rendred into English.

Kop van Nr. 1 der Engelsche uitgave van de *Haarlemsche Courant.*

NEDERLANDSCHE BOEKEN IN DE WAALSCHE GEWESTEN EN IN HET BUITENLAND GEDRUKT

TWEEDE LIJST (*)

AKEN

Kurte Beschryvinghe der keyserlicke stadt Aken ende heylighe Reliquien die daer te sien syn. Item van de natuerlycke warme Baden ; principalyck der genen die tot Aken ende Borsaer syn ; wat cracht dat sy hebben ende hoemen die sal ghebruycken ; Eerst in Latyn ghemaect door Heere Francisco Fabritio, Medecyn der Keyserlycker stadt Aken ; naderhant in nederlantsche tale overgheset door Broeder Cornelius Thielmans, Pater van de Annuntiaten tot Antwerpen, vortits Gardiaen tot Aken. *Aken, by Hendrick Hulting.* MDCXLI. 12°, 32 blz.

(S. DIRKS. — *Histoire littéraire et bibliographique des Frères mineurs et l'observance de St. François en Belgique et dans les Pays-Bas*, blz. 163.)

— Leven van den H. Keyser Carolus Magnus, Roomschen Keyser, Coninc van Frankryk, Patroon van Aken. *Aken*, MDCC. In-18.

(Door Corn. Thielmans, minderbr.)

(S. DIRKS, blz. 162.)

— De nieuwe geopende Schat-camer op den 10. Julii van het heylighdom des Koninghlijcken Stoels ende Koninghs Kercke van Onse Lieve Vrouwe binnen de Keyserlicke Vrye Ryckx-Stadt Aken. Ghetrocken uyt de oude Historiën, ende hoe sy aldaer van den grooten Keyser Gebracht, en tot nu toe vereert worden.Ende hoe de seven Jaerige Heylighsdomsvaert op een nieuw is ingestelt, met eenen Register van het voornaemste Kerck-cieraet, ende Reliquien in andere Kercken. *Tot Aken, By de Weedewe Johannis Houben in de groote Ceulestraet in den Koning David.* Cum Permissu Regalis Capituli Aquisgran. Z. j. (omstr. 1790). 12°, 70 blz.

(Antwerpen — Verzam. V. Dela Montagne.)

DUSSELDORF

Epistola fundamentalis romana-catholica, Of Brief van een Rooms-Katholyk Priester aan een Rooms-Katholyk Rechts-Geleerde te Dusseldorp. Waarin grondig en bondig word wederlegt De Waaragtige Historie van Johan Lindlauw, Voormals School-Meester en Gerechts-Bode te Solinge, en thans Ruiter onder de Blaauwe Garde van de Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden. Met eene Voorrede aan de Burgers van s' Gravenhage. Door den Heer F. Wilhelmus Casparus Dyks, Priester en Regulier Kanunnik der Abdye van Knechtstede, van de Ordre van Premonstryt. *Gedrukt tot Dusseldorp by Tilman Libor. Stahl, Keurvorstel. Hof-Bækdrukker* (sic), Anno 1736. 8°.

(Antwerpen. — Verz. V. Dela Montagne.)

(*) Z. IIe jg. blz. 139.

EMDEN

Een corte vndersouc- || kinghe des gheloofs / ouer de ghene / die || haer tot de Duytsche Ghemeynte / || die te Londen is / begheuen || willen. Vutghestelt / || doer de Die- || naers der || seluer. || † || Collos. iij. || Het wordt Christi woene ryc- || helick in v, met alle || wysheyt. || Anno. 1555. || 8°, 8 bll. sign A-A8.

Volgens Le Long, *Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederl. gereform. Kerken onder 't Kruys*... Amst. 1751, is deze catechismus gedrukt te Emden by Gellium Ctematium.

— Somma ende bekentenisse Christelycker leere der Predicanten in Oostfiesland (sic), waer inne men sien mach, hoe sy niet, noch Godes woordt, noch Sacramenten en verachten, als hen valschelyck opgeleyt wort. *Nae de Copye, Ghedruckt tot Emden int Jaer 1565,* 8°, 30 blz.

Meulm. 8656.

— (*) Een seer schoone Dialogus oft tsamensprekinghe vanden Roomschen Pasquillo ende Marforio, inhoudende diueersche Ceremonien ende superstitiē die men in des Paus Hemel pleghende is. Ghemaect ouer langhe Iaren door den gheleerden Celium Curionem : ende nu eerst wten Latiinsche in de Nederduytsche tale ouerghesett. *Tot Emden.* Anno, 1567. 8°, 252 gen. bll.

Op de voorlaatste blz. het drukkersmerk van Goossen Goebens, te Emden : eene roos, waarop eene bie en eene spin.

— Een claer bewiis van het heylighe Avondtmael onses Heeren Jesu Christi, wt de eendrachtighe leere der H. Schriftueren, der ouder rechtghelooüender Christelicker Kercken eñ oock der Confessien van Ausburg. Door de Doctoren der H. Schrift, in der Vniversiteyt van Heydelberch. Wt de Hoochduytsche in Nederlandtscher sprake ghetrouwelijcken overghesedt. 1567. *(Emden, Goossen Goebens.)* Kl. 8°.

Op blz. 16 het drukkersmerk van Goossen Goebens : eene bie en eene spin op eene roos, met de spreuk : *Naturae sequitur seminaquisque suae.*

Een exemplaar komt voor in den Catal. Heeswijk en Haaren. Bij dat exemplaar waren gebonden de twee volgende werken, die, volgens den Catal., afkomstig zijn van dezelfde pers :

— Het gheuoelē Jeronymi Zanchi Bergomatis,... van den twist aengaende den handel des Nachtmaels, die de Sassensche hebben tegen de Switsersche ende alle andere gherefermeerde ghemeynten... [*In fine :*] Wt Strasburch... Anno 1564. Kl. 8°.

— Een dialogus oft tweesprake tusschen einen Evangelischen Hans, ende einen Luyterschen Peeter, in welcke gestraft wert die onwetentheyt... van sommige Luyterianen. 1564. Kl. 8°.

— (*) Schriftmetige Gebeden op deerste Boeck Moysi, Genesis. Insghelijcx op alle de Psalmen des Conincklicken Propheets Dauids : Mitsgaders sekere Ghebeden / Dancksegginghen ende Lofsangen voor eñ na den Auontmale; Oock andere / in tijden van Oorloge / Peste / dieren tyt / onstumich weder / ende diergelijcke om op alle Bedendagen in ende buyten der Ghemeynten te gebruycken. Onlancks tot dienst ende nutticheyt alder Godsaligen by een gestelt / Door Jan Fruytiers. [Drukkersmerk.] *Ghedruckt tot Embden / by Goossen Goebens* / 1573. 12°; 169 gen. bll., 5 ong. bll. : Register.

— Lyk-offer toegewyt aan de... geheugenisse van... Willem, den Derden van dien Naam... *Gedrukt tot Embden, en te koop by Menno Kallenbach* (1702). 40 blz.
Meulm. 7276

— Historische verhandeling van de Opkomst en Voortgang Mitsgaders de Godt-Geleerdheid der Doopsgezinde Christenen Afgedeelt In twee Deelen Door Kornelius van Huyzen. *Te Embden By E. Tremel, en H. van Senden en te Hamborch By de Weduwe van K. de Vlieger.* 1712. 8°.

— Honderdjarige Kristelijke Jubel-Predikatie, of gedenk-rede, op het XVIII. Kristelijke eeuw-feest gehouden; behelsende een kort verslag van de voornaamste werkwaardigheden, in Wereld en Kerk in het gemeen, en in het bijzonder zo in het Koninglijke Pruissiesch Regeerhuis in de XVIII. eeuw voorgevallen, met gepaste opwekkingen en vermaningen, daaruit afgeleid : vervolgelijk uitgesproken in de grote en gasthuis kerken te Emden door Helias Meder, Predikant aldaar. *Emden, gedrukt bij C. Wenthin.* 1801. 8°.

— Openlijke tafel-gebeden tot gebruik in het gast- en wees-huis der stad Emden, op verzoek van oudermannen en voorstanderen in den jare 1802. opgesteld door Helias Meder Predikant te Emden. *Gedrukt te Emden, by C. Wenthin,* ten voordeele van het gasthuis. 1802. 8°.

— (*) De openlijke kerk-leer der Evangelisch-Gereformeerde Gemeente in Emden en Oostfriesland, eniglijk en onbepaaldelijk rustende op de geöpenbaarde godlijke Leer in de Schriften des o. en n. T. en overeenkomstig den geest der Zwingliaansche Kerkhervorming, vervat in den Oostfriescher Katechismus : eerst uit oude Schrijvers en Gedenkstukken opgemaakt, en vervolgends nader ontwikkeld en opgelegd in ene doorgaande Verklaring van alle de XLIX. zondagen van dezen katechismus. Door Helias Meder predikant te Emden. *Gedrukt te Emden by C. Wentheim.* 1804. 8°.

— Het derde eeuw-jubel-feest der Reformatie godsdienstplegtig gevierd op Vrijdag den 31. October 1817. des voormiddags in de groote Kerk te Emden, met eene Redevoering behelzende een pragmatisch geschiedverhaal van deze merkwaardige gebeurtenis, door Helias Meder, predikant bij de Nederduitsche gemeente aldaar. *Emden 1818. Gedrukt bij H. Woortman jr.* tot voordeel van de Bibliotheek der Groote Kerk. 8°.

— Twee historisch-praktische eeuw-jubel predikatiën op het derde eeuwfeest der Emder Reformatie: gehouden door Helias Meder, predikant der gereformeerde gemeente binnen Emden, op den 10den en 17den December des Jaers 1820. *Emden, 1821. Gedrukt ter Stads-boekdrukkerij van H. Woortman, jr.* 8°.

EMMERIK

Apologia ofte klare Verdedinge Matthiae Netheni, Tegen de Groeningse Beschuldinge, en Project met syne vordere Antwoordt en Verklaringhe op de Extracten uyt sijn Boeck overghelevert, met de Extracta Maresiana Latina den 18 Martii 1662 aen de Heer Burgemeester Wijck, en is den 25 Martii in de Vroetschap gelesen tot de Extracta Maresiana toe. En den 25 Martii heeft hy de Heer Secretaris Quint een Exemplaer van de Maresiaensche Extracten in 't Nederduyts overgeset, gegeven, om in de Vroedtschap te lesen en afgeschreven

te worden, die hy den 1 Aprilis weder bekomen heeft. Jesaias Cap. 29. vers. 21. Die eenen mensche schuldigh maken om een woordtken, die haer bestraft inde poorte : ende die de Rechtveerdige verdryven in het woeste. *Tot Emmerik, By Daniel van Schalck-wyck Boeck-verkooper*. Anno 1662. 8°.

(Cat. Ned. Letterk. II, 370.)

Groote Apologie of Verdedig-schrift van..... Petrus Codde, Aerts-bisschop van Sebasten : behelsende de opwerpingen hem te Romen voorgedragen, te samen met syne antwoordden ; en eenige voordere Verdedingen van de selfde... *Emerick, Florentius Abbema*. Anno 1703. 84 en (4) blz.

Meulm. 7626.

FRANKFORT a/d M.

(*) Bekentenisse des Christelicken Gheloofs / na de Heilighe Schrift / achteruolghende de wtlegginge der Oude Vaderen der eerster Kercken / &c. Door Theodorum Bezam eerstelick in Latyn geschreuen / Ende nieuwelyck in Nederlandsche sprake ouergheset. Uit eenen Register der vernaemste hooftstucken. [In fine :] *Ghedruckt tot Franckfort an die Mayne, bij Michiel Chirat*. Int Iaer M.D.LXI. Kl. 8°. 16 ong. pp. + 500 gen. pp. + 12 ong. pp.: Register.

FREIBURG (Baden)

(*) Bijbelsche Geschiedenis des Ouden en des Nieuwen Testaments, volgens Dr. Schuster, ten gebruike bij het meer uitgebreid — en het middelbaar onderwijs, in het Nederlandsch vertaald en bewerkt door P. Timmermans, Pr., en J. H. Wijnen, Pr. Negende geillustreerde Uitgave, met eene kaart van Egypte en Kanaän. *Freiburg in Baden, B. Herder. 1887. Succursalen te Weenen, Straatsburg, Munchen en St-Louis, Mo.* 8°.

GELDER

(*) Beschrijving van Kevelaer, met de opkomste en voortgang der devotie tot de A. M. en M. Gods Maria. Door *C. H. Gelder*, 1792. 8°.

(Cat. Duquesne, Mei 1852. — Cat. Veiling Taeymans, Antw., 1888, nr 501).

H. G. Eskens. De hand des Heere, dat is wonderbare beelden welke op verscheide plaetsen gevonden of geeerd worden. *Gelder*, 1836. In-16.

(Cat. Veiling Taeymans, nr 397)

GIESSEN (Z. op WÜRZBURG)

HERMANNSBURG

De Kleine Katechismus, van Dr. Martinus Lutherus, gevolgd van eenige gebeden van Scriver, Taulerus, Augustinus, Hieronymus en Polykarpus. Prijs 25 Centimes. *Gedrukt in het zendelingshuis te Hermannsburg in Hannover, en verkrijgbaar te Antwerpen bij H. Voskamp, Kromstraat, nr 1.* 1869. 8°. 41 blz.

KEULEN

(*) Die Bibel / we- || derom met grooter nersti- || cheit ouersien ende gecorrigeert / meer dan in sesz hōdert plaetzen / ende Collacioneert || met dē oudē Latinschē / ongefalsztē Bibliē. || Duer B. Alexander Blanckart / Carmelit. || *Gheprent toe Coelen by Jaspar van Gennep* / met Keyserlyker Genade ende || Priuiligien / Int jaer ons Heerē Jesu Christi / M.D.XLVII. fol°.

(Ingoyghem, Verzam. Stijn Streuvels. — Amsterdam, Verzam. J. W. Enschedé.)

— Artikelen des pays van den Nederlanden, by den.... heeren Commissarizzen der Keyserlicke Maj., geconcipieert, ende beyde de partyen den 18 July gecommuniceert. *Geprent tot Coelen by Godefryd van Kempen....* 1579. 12 blz.

Meulm. 8714

— Den valschen roem vande Arminiaensche Ovtheyt. Vytgegeven door een leeraer der Remonstranten ende veruat in seue Propositien. Met claer bevvys dat in alle de citatien door der concilien ende outvaderen, of den text vervalscht is, ofte den vvaren sin ongetrouvvelijck verdraeyt, tot verleydinge der onnooselen ende naedeel vande rechte Ovtheyt. Door den seer eervveerdigen Heer Kosmius Erasmus Docteur ende Professeur inde Godtheyt *Tot Ceulen. By Iohan Henninck.* Anno 1640. 8°. 463 blz.

Approbatie te Keulen 1 Nov. 1640, door Henric. Francken, Sierstorpffius SS. Theol. Doct. Regens Gymnasii Laurentiani, librorum censor ordinarius.

— Grondelyk en volkomen historisch onderzoek, Of het waarachtig is, datter op een tijd, tot Roomen, een Paus geweest zy, die een Kind gebaard heeft, mitsgaders Een kort en bondig Weder-leg, tegen de Fabel, van dat in den Vyver des Paus Gregorius, op een tijd, zesduizend Kinder-hoofden zijn gevonden. Door d'E. Georgius Scherer, Priester der Societeit Iesu. *In Keulen, By Johan Brakel.* 1650. 76+4 blz. Kl. 8°.

— (*) Het Gheluck Van eenen gheestelijcken Niet met Al, Ghewenscht vóor een Saligh Nieuw-jaer : Dat is, De Liefde van onse H. Moeder Theresia met Jesus, Uyt-schynende besonderlijck in haere Seventhien Exclamatien, ofte Minne-Suchten. In 't licht ghegheven door den Eerw : Pater P. Hermannus vanden H. Norbertus, Carmeliet Discals. Den tweeden druck. *Ceulen, By Joannes Franciscus Crabbens.* M. DC. LXXIX. 8°. 38 blz.

De schrijver H. Stenius was pastoor te Leiden 1683-1686.
Voortitel in kopersnede van Io. van den Sande, Antw.

— Weechschale tusschen den Brief van Eustachius Janssens ende de Andtwoort van Johan Christian van Erckel. *Tot Ceulen,* 1713.

Door Bonaventura vanden Dyck. Minderbroeder. —
Zie over het werk : Dirks, op. c., p. 366.

— De schim van Bocatius of de geneesmeester der zwaarmoedigen. Verhandelende een' menigte snaakse invallen, geestige vertellingen, kortswijlige grafschriften... kluchten... ter vervrolijking van bejaarde droomers, jonge wulpen en droefgeestige zuffers. *Keulen, Erve J. Gaillard,* 1785. 8°.

KLEEF

Proeven van historie en oudheidkunde door den Baron W. A. van Spaen. *Gedrukt te Cleve bij Willem Möller, en in Holland alleen te bekomen bij Immerzeel en Comp.* 1808. 8°.

LEER (Hannover)

Kerkelijke Redevoering na het bedanken voor de beroeping naar Emden, gehouden te Loga, in Pruissisch Oostvriesland door Jan Scharp, Doctor der H. Godgeleerdheid, Kerkelijk wettig leeraar te Rotterdam, en met deszelfs toestemming, Predikant te Loga. Lid van het Haagsch Genootschap ter verdedi-

ging, en van het Zeister en Rotterdamsche ter uitbreiding van den Christelijken Godsdienst. Den 2den Maart 1802. *Te Leer, bij Hendrik van Zwol.* 8°.

LINGEN

(*) Waarachtig verhaal van hetgeene omtrent het hoogleeraarsambt van Mr Fred. Adolf van der Marck in het Staats- Natuur- en Volkeren-Regt op de Hooge Schoole der stad Groeningen en Ommelanden van den beginne zijner aanstelling tot zijn ontslag toe, gedurende zijne veertienjaarige bediening aldaer openlijk is voorgevallen uit egte stukken en bewijzen getrouwelijk opgemaakt, kortelijk beschreeven en in 't licht gegeeven door denzelven F. A. v. d. Marck. J. U. D. Lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, en nu Hoogleeraar in de Regten op de Hooge School te Lingen. *Te Lingen gedrukt voor Bauer en Compagnie bij J. A. F. Korff, Academie-drukker.* 1775. 8°.

MVNSTER (?)

Thien Redenen, Klaer ende Naecktelijck vertonende de onseeckerheyt der vermeynde Gereformeerde leeringen, tegen de Catholijcke Kercke opgeworpen. Met een Aenhangsel, vertonende in eenige Lees-poincten de krachteloosheydt des bewijs der selver Leere uyt de H. Schriftuere. Tot verantwoordinge sijnder afscheydinge van de Gepretendeerde Gereformeerde en d'aenneminge des Catholijcken geloofs 't samen gesteld door L. C. B. *Tot Mvnster. By Cornelis du Iardin.* Anno 1646. 8°.

Misschien een gefingeerd adres.

NEURENBERG

Het Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch, en Hoog-Neder-Duitsch Dictionnaire, of Beider Hoofd-, en Grond-Taalen Woordenboek, Een Nieuw, Volmaakt, en met ongemeene Neerstigheit uytgevoert Werk, Diergelyken alreeds voor langen tyd, van beide Nacien gewenscht, maar nooit te voor-schyn gekomen is. Verrykt met al 't gen, wat' er aan Woorden, Bewoordingen, en hunne eigentlyke Spreek-Wyzen, Toe-passingen, en wettige Tzamen-Voegingen, Zuivers, en Aardigs, by de nieuwst-, en beste Woorden-boek-opstellers van onze Eeuw is vast-gestelt; en met eenen van hunne Gebreken, Feilen, en Mis-slagen (zoo veel 't mogelyk was) bevryt. Benevens het Puik van de geestigste zin-spreuken, en lands-gebruikelykste spreek- en zeg-woorden, die men uyt de Werken van den Hoog-Edelen Heer Jacob Catz, Ridder zal.; en andere vermaerde Hollandsche Schryvers uyt ter *(sic)* trekken, en op bequame Plaatzen in te schikken goed gevonden heeft. (Vid, de Voorrede,) door Matthias Kramer, Professeur van de Occidentalsche Taalen; en van het Koningl. Pruissisch Gezelschap der Wetenschappen Mede-Genoot. *Nurenberg, By den Auteur, of de Erfgenaamen van den zelven; ook t' Amsterdam en elders, in de Nederlandsche Boek-Winkels, waar deezen Hoofd-tytel is aangeslagen of uythangt.* Fol°. 2 dln.

[Stedelijke Bibliotheek te Brugge, nr 408.]

De opdracht van het werk, gedateerd uit Nurenberg, 1719, is gericht tot de « Hoogmogende heeren de heeren Staaten-Generaal van de Vereenigde Neder-landen. » Daarin verzoekt de schrijver « te mogen herhalen hoe dat (hij) als in de nabuurschap van Holland geboren (anno 1620, binnen Keulen aan den Ryn) niet alleen in (zijne) bloeiende jeugd in Hollant geweest, maar ook, omtrent 40. jaren geleden, 'er opzette-

lyk weêr henen getrokken (is), om aldaer een tyd lang, met zekere, zo in de reine Gods-geleerdheit, als in de God-zaligheit uytsteekend- en vermaarde Persoonen, over de Hoofd-pünten van 't Waare Geloof, en 't rechtschape Christendom en diergelyken wigtige stoffen, gemeenzaeme onderspraak te houden... 't welk dan, metter tyd, zulk eene hoog achting van Uwer Hoog-Mogendheden christ-wyslyk beschikten Staat, zulk een zin in de deugdelyke Zeden, Taal, en wyze van leeven der Hollandsche Nacie in (hem) gewrocht heeft, dat ze (hem), niet alleen tot in (zijnen) tegenwoordigen negen-en-zeventig-jaarigen hoogen ouderdom is te binnen gebleven ; maar ook, als is 't, dat al (zijne), zo fransse, als italiaansche, spaansche en andere boeken, met groote moeyte, en, zo te zeggen, in 't zweet (zijns) aanschyns, (hij) dit, hier by-gaende, tot nog toe on-geziene Neder-Hoog ; en Hoog-Neder-Duitsch Phraseologisch &c. Woorden-boek met enkel vermaek, en met eenen, staâg vernieuwden lust (heeft) opgestelt, doordien dat de bevalligheit van de Hollandsche taal, als welke, zo wel, om haaren rykdom, en nadruk ; als van wegen een zekere zwier van open-hertigheit onze Hoog-Duitsche niets nageeft, (hem) al den arbeid verzoet heeft. »

Uit de voorrede vernemen wij dat K. ook eene *Hollandsche Grammatica* moet uitgegeven hebben (waarschijnlijk de bij Nijhoff op blz. 279, V, *Bibliogr. Adversaria*, geciteerde met het jaartal 1716.)

Dat hij zijn « Dictionnaire » zelf uitgeeft, hoopt hij dat hem de Duitsche en Hollandsche boekhandelaars niet zullen ten kwade duiden. Immers te Neurenberg zou geen de uitgave hebben aangedurfd, ook uit vrees dat het boek dadelijk in Holland zou nagedrukt worden. De druk in Holland doen bezorgen ging niet aan, wijl het over en weêr zenden der drukproeven te veel tijd hadde doen verloren gaan. Zoo smeekt nu de schrijver zijn werk vooral niet na te drukken. Het is op zeer weinig exemplaren gedrukt, — zijn die eens uitverkocht, waarvan hij in de « Geleerde Tydingen en door d'Amsterdamsche Courant » zal bericht geven, dan heeft hij tegen nadruk geen bezwaar meer, en zal er zelfs eene eer in stellen.

Het boek is gewis in Duitschland, waarschijnlijk te Neurenberg gedrukt. In de Errata achter het tweede deel heet het : « Es muss der geneigte Leser nicht verwundern dass in einem Folianten in einer denen Setzern unbekannten Sprache... sich einige Fehler befinden. » De errata slaan dan ook voor het meerendeel op den Nederlandschen tekst.

REES

(*) Den Psalter Dauids : Ghebedes wijse / ouer die Hondert ende Vijftich Psalmen gestelt dorch Georgium Smalczinck. *Gedruckt to Reess. By my Derick Wijlicx van Santen.* Anno. 1578. Kl. 8°. Sign. A-L⁸.

— STALENUS, JOHANNES, *Pastoor tot Rees.* Sol Eucharisticus, dat is : die Sonneclaer schijnende waerheyt van het waerachtighe onbloedighe danck- ende versoen-offerhandt van de nieuwe Wet, dat ghenoemt wort Missa, bewesen... ende tegens een seecker tractaat van de Misse, wtgeg. van Johannes Wilhelm, Pred. tot Rees, ende tegen den gedichten grouwel *Massim*, uytgeg. van Everh. Schuttenio, pred. tot Zwol verdedicht... *Rees, by M. Jan Apt.* (1633.) 4°.

Cat. Fred. Muller, Amsterdam 1857 (12 Nov.), nr 1034.

WANDSBECK en SCHIFFBECK

Biblia Pentapla. *Wandesbeck en Schiffbeck, door Herm. Hendrik Holle*, A°. 1710, 1711 & 1712. 3 dln. 4°.

Le Long (*Boekzaal der Nederduytsche Bybel*, blz. 826) geeft van die uitgave de volgende vrij verwarde beschrijving, waaruit echter blijkt dat van enkele gedeelten ook eene Nederlandsche vertaling is bijgevoegd :

« Dese Bybel is by uytnementheit dienstig en gemaklyk, ook voor de Liefhebbers van Godts Woordt van een sonderling gebruyk, vermits men met eenen opslag *Vyfderley Duytsche Oversettingen*, in soo veele Colommen naast malkander staande, kan nasien, en t' zaamen vergelyken. Jammer is het alleen, dat dit Werk niet in *Folio*, en op beter Pampier gedrukt is, als wanneer het selve nog dienstiger tot gebruyk geweest soude zyn.

» De Drukker van dit Werk is, *Herman Hendrick Holle*, gepriviligeerde Boekdrukker van den Hertog van *Holstein-Gottorp*, tot *Wandesbeck en Schiffbeck*, by Hamburg; dewelke A°. 1710. eerst het *Nieuwe Testament* heeft uytgegeven; daarop in den Jaare 1711. het *Eerste Stuk* van 't *Oude Testament* tot aan de *Psalmen Davids*, en in den Jaare 1712. het *Laatste Deel* des *Oudsten Testaments*, gevolgt zyn; alles vry correct, dog met een *Hoogduytschen* Letter gedrukt.

Het *Oude Testament* bestaat in dese *Vyfderleye Duytsche Oversettingen* : Namentlyk, *Vier Hoogduytsche*. en *een Nederduytsche* Vertaalinge. I. De *Roomschgesinde*, van *Caspar Vlenberg*. II. De *Luthersche*, van *Mart. Luther*. III. De *Gereformeerde*, van *Joh. Piscator*. IV. De *Joodtsche*, van *Joseph Athias*. En V. De *Nederduytsche*, door bevel van de Heeren *Staaten Generaal* Overgeset.

» Achter het *Oude Testament*, staan de gewoone *Apocryphe Boeken*.

» Het *Nieuwe Testament*, bestaat meede in *Vyfderleye Duytsche Oversettingen* ; namentlyk, *vier Hoogduytsche*, en een Nederduytsche, als vooren; behalven dat hier in de plaats van de *Joodtsche*, een *Nieuwe Hoogduytsche Oversettinge* van het *Nieuwe Testament*, van *Joh. Hendrik Reitz* geleesen werdt.

» Achter het *Nieuwe Testament*, staan de volgende *Apocryphe Schriften*, daar toe betrekkelyk; (dog daar van den Uytgever wat al te veel werk schynt te maaken;) namentlyk : I. *Paulus* Sendtbrief aan de *Laodicensen*. II. Brief van *Barnabas*, aan een seekere Gemeente. III. De I. en II. Brief van *Clemens*, aan die van Corinthen. IV. *Polycarpi* Sendtbrief aan de *Philippensen*. V. Brief der *Smyrnsche* Gemeente, van den Martel-doodt van *Polycarpus*. VI. Seven Sendtbrieven van Ignatius. VII. *Philonis* en *Agatopedis* Brief, van den Martel-doodt van *Ignatius*. Dog is hier geen Nederduytsche Vertaalinge bygevoegt.

» Geheel achter aan volgt een nuttelyk *Register* van *Eyge* Naamen, &c. een *Kaart* van 't Landt *Canaan*; een *Geslacht-Register* der Soonen van *Noách*; beneffens een *Tydt-Register* der *Bybelsche Geschiedenissen* des *Ouden* en *Nieuwen Testaments* ; door *Matthæus Hillar*, Professor te *Tubingen*, op Kosten van *Adam Hubener* te *Hamburg*; alles in de *Hoogduytsche* Taale opgestelt. »

URSEL (Hessen-Nassau)

(*) Corte bekentenisse Martini Lutheri, van't Heylighe Sacrament. Wten Hooghduytsche int Nederlandts overgheset. Nae de Copie ghedruckt tot Wittenbergh / anno 1544. *Tot Vrsel, Ghedruckt by Hendrick Pietersz.* Anno 1614. 8°. Sign. A-C[6].

WEZEL

— ℭ Den Spiegele ‖ ende Reghel des houwelicken ‖ ordens / ghedeelt in thien Ca- ‖ pittelen / daerinne men vyndt / ‖ wie den houwelijcken staat gesticht heeft / ‖ wat hy is / ende hoemen hem daer ‖ inne houden sal. ‖ Door Johan Spangenberg. ‖

ℭ Nv eerst wt den Hoochduytschen ouer- ‖ gheset / in Nederlandtsche sprake. ‖ Hebreeu int. 13. Capittel. ‖ Den Houwelijcken staet sy eerlijcken een ‖ yegelickē / ende onbeuleckt het bedde. Oncuys- ‖ schers ende Ouerspeelders sal God verdoe- ‖ men. ‖ *Ghedruckt tot VVeesel op de merckt, teghen* ‖ *ouer het Stadthuys, by my Hans de* ‖ *Braecker.* Int Iaer. 1563.

[In fine :] *Ghedruckt tot* ‖ *Weesel / by Hans De Braeker /* ‖ *woonende op de marckt /* ‖ *teghen ouer het Stadthuys.* ‖ Den xxvij. dach Augustus. ‖ Anno M. D. LXIII. 8°.

(Antwerpen. — Verz. V. Dela Montagne.)

— De reyne gesonde leere / vande waerachtige tegenwoordicheyt des Lichaems en Bloets Christi / in zijnen Avontmael / soo die selve in den Euangelischen Kercken / die der Ausborgscher Confession toeghedaen zijn / tot hier toe gheleert is / ende noch gheleert wordt : In corte / verstandighe / eenvuldighe Hooftstucken / inden Latijne te samen gevoecht. Door den Eerweerdighen Heere / ende M. Martinum Kemnitz. Predikant tot Bruynswijck. Ende nu tot profijt vanden eenvuldighen Leser, eerst op dalderneerstichste overgheset, wt den Overlandtsch in onse Nederlandtsche tale, van eenen Liefhebber der waerheyt... [In fine :] *Gedruckt tot Wesel / by Harmen Theunisz Kranepol,* int Jaer 1612. Kl. 8°. 16 ong. blz. + 339 gen. blz. + 4 ong. blz. : register.

WÜRZBURG

Konversationsunterricht im Niederländischen. Die vier Jahreszeiten für die Niederländische Konversationsstunde. Frühling, Sommer, Herbst, Winter. — De Vier Jaargetijden voor Nederlandsche Spreekoefeningen naar Hölzels Platen bewerkt door Johan Kesler-Sluys, Leeraar in Germaansche Talen aan de Middelbare Scholen te Brussel en te Sint-Gillis. Lente, Zomer, Herfst, Winter. *Verlag von Emil Roth in Giessen.* [In fine :] *Druck der Kgl. Universitätsdruckerei von H. Stürtz in Würzburg.* Z. j. (1900). 8°.

Alleen de titel is tweetalig; de tekst van het boek is geheel in 't Nederlandsch.

V. D. M.

BANDEN MET BLINDDRUK BEWAARD IN HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS

(*2e Vervolg*) (1)

De Koninklijke Bibliotheek te Brussel heeft twee handschriften herkomstig uit het klooster der Kruisbroeders te Doornik en aldaar gebonden. Van het eerste, nr. 2724-39 (2), insgelijks vervaardigd door *Iheronimus dentière*, is de band met filets en kleinere stempels beprent, onder welke een gepatteerd kruis in een cirkel, een Ecce Homo in een rechthoek, een griffoen in een ruit bijzonder de aandacht trekken. Het tweede is bij de banden tentoongesteld en de fiche zegt : « XVe siècle. Reliure provenant du couvent des Croisiers à Tournai ». Het handschrift (nr. 2382-86) (3) heeft inderdaad op f. 1 de aanteekening : *Iste liber est ratrum sancte Crucis in Tornaco, 1484*. De band levert trouwens weinig belang op ; hij is met filets en twee onbeduidende rozetjes versierd.

19. — De boekbinder wiens merk bestaat uit de initialen I R verbonden door een strik, is volgens Weale (4) « John Richardson », een Nederlander die in Engeland zou vertoefd hebben ; minstens één der door hem gebruikte paneelen zou althans een opzettelijk voor de Engelsche boekenmarkt ontworpen bandversiering zijn. Het Museum Plantin-Moretus bezit van bedoelden vakman een band waarvan de stempels beschreven worden door Weale (R 168), die ze aantrof op de omslagen van een Lyonschen druk, 1512, en van een boek dat in 1532 te Keulen verscheen.

Onze band, gemaakt van bruin kalfsleder en karton, bevat B 2518, een Grieksch *Dioscorides* (Venitiis in ædibus Aldi et Andreæ soceri. 1518). De beide hierbij gereproduceerde paneelen (114 × 79) (fig. 10 en 11) zijn nevens elkander op vóor- en achterkant geprent. Het eerste stelt Sint-Joris voor als een ruiter strijdend tegen den draak ; de geredde jonkvrouw dankt den hemel en van de tinnen van het slot kijkt het koninklijk paar toe ; de naam **Scūs georgi'** gevolgd van het merk des

(1) Zie blzn. 28 en 51 van dezen jaargang.

(2) J VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, nr 1635.

(3) Id. nr 1293.

(4) *Introduction*, p. lx.

binders staat op de benedenzijde der lijst, die versierd is met vestingen op de bovenzijde, op de rechter- met wild door honden opgejaagd en op de linkerzijde met een draak, een leeuw en gewas. De tweede stempel heeft Christus' doop tot onderwerp ; van den zegenenden God den Vader afgedaald strijkt de duif neder op een wimpel met de woorden : **Hic est filius meus dilect'** ; op het paneelraam ziet men dieren tusschen loover. Aan den band zitten nog overblijfsels van twee paar fluweelen snoeren. De stempelafdrukken, die op vóor- en achterkant onderaan staan, werden verkregen bij al te sterke verwarming der platen ; het leder is daar verzengd en nu met barstjes bedekt. Voor 't overige is het boek uitstekend bewaard.

Fig. 10

Fig. 11

Bedoelt Weale den Gentenaar Jan Ryckaert (1) waar hij John Richardson noemt ? Hij verklaart zich daarover niet nader. Er is wel aanleiding om den binder van den *Dioscorides* te Gent te zoeken : zijn monogram, iets grooter op een vierkanten stempel gesneden (de strik met kwasten, die de initialen verbindt, is zeer weinig gewijzigd), vindt men, met de ruit waarin een schaapherder staat, op den band van het handschrift nr. II 1689 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, een 16e-eeuwsch diurnaal uit de abdij van den Blandijnberg (2), en Weale bemerkte de kleine stempels, die hetzelfde monogram en den herder

(1) V. VAN DER HAEGHEN, *Les Relieurs gantois du XIVe au XVIIe siècle* (*Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, 1904, p. 318)

(2) J VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, I, nr 553.

vergezellen, in zijn wrijfsel nr. 422 (genomen naar volgens hem Antwerpsche banden, de eene bevattend een Antwerpsche uitgaaf van 1531, de andere eene Bazelsche van 1535), ook op den omslag dien hij onder R 363 beschrijft en voor Gentsch werk houdt (1).

20. — Een der fraaiste banden met blinddruk, die Christoffel

Fig. 12

Plantin bezat, is diegene van n[r] R 51, *Epistolæ diversorum philosophorum*, Griekschen tekst, een Aldijnschen druk van 1499 (Zie fig. 12). De

(1) De heer G. Caullet laat weldra in de *Revue des Bibliothèques et Archives* een stuk verschijnen waarin hij betoogt dat de binder die den vierkanten stempel met het monogram I R bezigt, wel degelijk Jan Ryckaert van Gent is; drie te Kortrijk bewaarde banden waarop dit monogram staat (om een Keulschen druk, 1539, in de bibliotheek Goethals-Vercruysse; en om twee boeken met Parijsche, Keulsche en Bazelsche drukken van 1526-1536, in de Sint-Martenskerk) leverden hem een volkomen zekere identificeering. Om deze mededeeling dank ik hem.

Antwerpsche printer kocht het boek van Doctor Clemens, een Engelschen uitwijkeling (1) : op het eerste schutblad staat de volgende aanteekening : *N. 1. 1565. 29e octobris D. Clemēs vendidit C. Plātino.* De Engelsche geleerde leverde aan Plantin wel meer zeldzaam geworden werken. Men leest in dezes rekeningen dat hij in 1565 verschillende boeken kocht van « D. Clemens Anglus » voor een bedrag van 27 gulden 20 stuivers (2). Ik vond de lijst dezer boeken niet; misschien kwam ook de band van IR langs Doctor Clemens in de Plantijnsche verzameling, wat kracht zou bijzetten aan Weale's bevestiging betreffende den binder met het Sint-Jorispaneel.

R 51 heeft eiken, met bruin kalfsleder overtrokken deksels (223 × 155); op elk plat is viermaal een paneel geprent (78 × 52.5) waarvan het midden is ingenomen door een roos in een krans van wijngaardranken met bladeren en trossen ; de lijst is belegd met slingerende stengels vol bloemen en bladeren ; op de hoeken is loofwerk aangebracht ; in het midden van een der langere lijstzijden staat het bindersmerk, dat de initialen f e bevat. Het boek heeft twee koperen sloten. Opmerkelijk zijn de zware ribben en de kloeke besteekbanden van gevlochten lederen riempjes. Het watermerk der door den binder gebruikte schutbladen is een rad met zes spaken en evenveel kromme tanden, en daarop een geklaverd kruis.

Weale kon vastellen (3) dat het bindersmerk toebehoort aan Frederick Egmont, van wien hij werk kent dat te Londen gemaakt werd tusschen 1493 en 1499. Egmont, zegt hij, liet zijn Tudor-roos-paneel snijden naar het model dat reeds gebruikt werd door Richard Pynson, den opvolger van William de Machlinia.

Het Museum Plantin-Moretus bezit ettelijke met paneelstempels versierde banden, die uit Frankrijk afkomstig zijn of zich aansluiten bij bekend Fransch werk.

21. — Slechts één heeft gehistorieerde stempels, namelijk die van R 354, *Tractatus Græci diversorum*, een Aldijnschen druk van 1497. De houten deksels zijn met bruin kalfsleder beplakt. Te midden van elk plat staat een paneel (91 × 58) met een heiligenfiguur die onder een drielobbigen boog geplaatst is ; op den voorkant stelt ze Johannes den Dooper voor (zie fig. 13) ; de heilige houdt een lam en een kruis met banier in den linkerarm ; aan zijn voeten grijnst een duivelskop ; op de benedenzijde van het paneelraam staat in een schild het monogram des binders, dat de initialen G R bevat ; het merk is geplaatst tusschen de

(1) Over Doctor Clemens, zie MAX ROOSES, *Christophe Plantin*.

(2) Archieven van het Museum Plantin-Moretus, register XXXVII, f. 29.

(3) *Introduction*, XXXIV.

twee laatste woorden der spreuk **ung ceul dieu** ; het omschrift is : **non surrexit** | **maior** | **iohãne batista** ; elk woord staat tusschen twee kruisbloempjes en op de bovenhoeken is loofwerk aangebracht.

De stempel van den achterkant stelt de H. Barbara voor, nevens een toren, met een open boek in de rechter- en een palm in de linkerhand ; het omschrift **de sancta** | **barbara** | **ora pro nobis** loopt over drie lijstzijden ; op de onderste staat het bindersmerk van het Sint-Jan-paneel, doch ditmaal tusschen loofwerk. Twee ramen, elk met een rolornament gevormd, omgeven elk paneel ; het ornament (126 × 16) der buitenste lijst bestaat uit loofwerk en bloemen waartusschen men een hond, een draak en een arend bemerkt ; dat der binnenste (16 × 6) is eene rij vierkanten overhoeks geplaatst, met een rozetje in elk vak. Deze band is aan rug en hoeken wat hersteld en gansch gevernist.

Fig. 13.

Paneelen met dezelfde onderwerpen vindt men op Fransche (1), Engelsche (2) en Nederlandsche (3) banden, doch merk en spreuk zijn nog nergens bekend.

Eene boekversiering, belangwekkend om hare talrijke en zeer verspreide varianten, is die welke bestaat in eene dubbele rij eikels ontspruitend uit een festoen geplaatst tegen de langere paneelzijden. Uit verschillende verzamelingen en uit Lempertz, Gruel en Weale, zijn me thans veertien bewerkingen bekend, waarvan twaalf werden beschreven of geciteerd in *Banden met Blinddruk in de Stadsbibliotheek en Archieven te Mechelen* (4). Naar de versiering der langere lijstzijden, die minder afwisselt dan die der kortere, kan men deze veertien eikelpaneelen in vier groepen schikken. In een eerste groep heeft elke staande raamzijde twee aanziende wassenaars, geplaatst tusschen twee spinklosvormige ornamenten ; in een tweede treft men op die zijden een naar 't binnenvak gewenden draak aan ; in een derde groep zijn op het raam

(1) Gruel, *Manuel* I 156 ; Jean Loubier, *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit*, S. 85 ; Weale, *Catalogue*, R. 506.

(2) Weale, R. 118 en 120.

(3) Weale, R. 385.

(4) *Bulletin du Cercle archéologique de Malines*, 1905, blz. 247 en vlg.

jachtscenen afgebeeld ; loover met bloemen en vruchten is de lijstversiering in de vierde groep.

Het oudste paneel der eerste reeks is dat welk geprent is op den omslag van het register der Gilde van den Ouden Voetboog te Mechelen (1433-1564), vervaardigd bij het einde der 15e of het begin der 16e eeuw ; hierbij gaat eene verkleinde reproductie (fig. 14) die, wegens gevorderden sleet van het origineel, aan duidelijkheid wel te wenschen laat.

22. — Nauw met deze versiering verwant is de stempel (109 × 66) van B 2714 (*Odysseia*, een Griekschen druk van Wolf Cephaleus te Straatsburg, 1534) in het Museum Plantin-Moretus ; alleen in de kortere lijstzijden is verschil op te merken : zij vertoonen een vogel tusschen loofwerk en op de hoeken staat een ornament samengesteld uit een dubbele gaffel en een boog waarvan de uiteinden arendskoppen zijn. De band van bruin kalfsleder en karton had vroeger twee paar snoeren. Op het laatste schutblad is de naam *Iohãnes Goropus hylware becanus* geschreven (1).

Fig. 14.

Met een derde eikels-paneel der eerste reeks zijn de dekselovertrekken, ingelegd op het geheel vernieuwde bandje van *Dat Vyants Net* (Antw., Jan van Ghelen, 1561) in de Stadsbibliotheek te Mechelen beprent.

23. — Van de tweede groep komen eerst in aanmerking de stempels die aan den benedenrand van het middenvak met een naam gemerkt zijn. Een zeer mooi exemplaar (91 × 62) vindt men op de beide zijden van den uit karton en bruin kalfsleder vervaardigden band (173 × 102) van *Diogenis Laertii de vitis ac moribus priscorum philosophorum libri decem*. (Keulen, Euch. Cervicornus, 1542) in het Museum Plantin-Moretus ; de binder teekent **Jehan norins (norius of noruis)** (2) ; het middenvak heeft twee rijen van 3 1/2 eikels ; in de lijst zijn de

(1) Zie over den geneesheer en taalgeleerde Goropius Becanus, een der vennooten van Plantin in 1563-1567, Max Rooses, *Christophe Plantin*.

(1) In het tweede deel van zijn *Manuel* wil Gruel dat de naam *Norvis* gelezen worde volgens het onderschrift van een Bethsabee-paneel op een band dien hij reproduceert ; doch Weale (R 517-518) las op een dergelijken stempel *Noryn*.

draken geplaatst tusschen takken met eikels en met bloemen ; op de hoeken staan artisjokken. Het boek heeft twee paar lederen snoeren en bleef prachtig bewaard.

Een dergelijke band is gereproduceerd in Gruel's *Manuel*, I ; hij bevatte een Parijschen druk van 1529. Het Kunstgewerbe-Museum te Keulen heeft er een die *Galeatii Capellæ de rebus nvper in Italia gestis libri octo. Antuerpiæ apud Martinum Cæsarem. 1533* bekleedt.

In hoogervermelde bijdrage in het laatste *Bulletin du Cercle archéologique de Malines* betoogde ik dat Hans van Collen, wiens naam óp een iets grooter (104 × 68) repliek van Norins' eikels-paneel staat, voorkomend op den band van een druk van J. Gymnicus te Keulen, 1541, veeleer een Antwerpenaar zou wezen dan, volgens Merlo (1) en Lempertz (2) meenen, een Keulenaar (3).

24. — Een met een monogram gemerkt eikels-paneel (110 × 65.5) van de tweede groep is geprent op B 2862 (*Erasmus. De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo.* Basel, J. Froben, 1526) in het Museum Plantin-Moretus. In het middenvak staan de twee rijen van 4 1/2 eikels derwijze dat al de vruchten op eene rechte lijn komen. Op de benedenzijde der lijst is een schildje met een merk en de initialen I H (4) geplaatst tusschen twee draken. De band van bruin kalfsleder en karton heeft twee paar lederen snoeren. Op de schutbladen staan nota's waaruit is op te maken dat het boek in de 16e eeuw heeft toebehoord aan de Antwerpenaren Carolus en Jacobus Triapain.

Met bedoeld paneel is ook beprent de band van *F. Titelmannus. Libri duodecim de consyderatione rerum naturalium*, Antwerpen, Simon Cock, 1530 (5), voorheen in de bibliotheek der Antwerpsche Jezuieten, laatst in de verzameling van ridder G. van Havre (6).

Weale (R. 530) trof het aan op den omslag van een Parijschen druk van 1539 en rangschikte het bij Fransch werk. De beide hooger vermelde exemplaren wijzen echter uit dat men I H onder de Antwerpsche binders moet zoeken.

Met een blind schildje op de benedenzijde der lijst prijkt eene bewerking (108 × 65) op den band van een Bazelschen druk van 1538 in de bibliotheek Goethals-Vercruysse te Kortrijk (7).

Eene groote, sierlijke variante met een blind schild, die door

---

(1) *Kunst und Künstler in Köln*, S. 89.

(2) *Bilder-Hefte zur Geschichte des Bücherhandels*, C. Tafel IX, B.

(3) Het Kunstgewerbe-Museum te Keulen legt een uit een ouden band geknipt en op karton geplakt afdruksel van Hans van Collen's paneel zoowel als den band van Jehan Norins bij de Duitsche banden, tot welke daar ook gerekend wordt een werk van I P uit de SS. Marten en Gregorius-priorij der Leuvensche Augustijnen.

(4) Gereproduceerd bij Weale's wrijfsel nr 530.

(5) Medegedeeld door den heer Emmanuel de Bom.

(6) Veilingcatalogus, nr 1258.

(7) Medegedeeld door den heer G. Caullet.

Weale (R. 523) op den band van een Parijschen druk van 1503 werd aangetroffen en door hem bij Fransch werk wordt gerangschikt, vindt men, (jammer genoeg slechts als knipsel, uit een waarschijnlijk veel ouderen band, ingelegd op den omslag van *Politicq Onderwijs*, Mechelen, 1582) in de Mechelsche Stadsbibliotheek.

Gruel (1) kent twee ongemerkte replieken van Norins' stempel.

Eene andere, met twee rijen van 4 1/2 eikels in het middenvak en een uil op de kortere lijstzijden is, naar den band van Duitsche drukken van 1525 en 1533, gereproduceerd onder n[r] 5790 in J. & J. Leighton's *Catalogue of early printed and other interesting books, manuscripts and fine bindings*, 1905.

25. — Elk der beide deelen van B 2924, *Lucianus Samosatensis* Hagenau, J. Secer, 1526, in het Museum Plantin-Moretus, zit in houten berden (175 × 103) overtrokken met bruin kalfsleder beprent met een paneel (106 × 66) dat twee rijen van 4 1/2 eikels in het middenvak heeft; de lijst is op elken hoek belegd met een eikel waarvan slingerende lijnen uitgaan die de langere zijden in drie vakjes verdeelen; in ieder vakje staat een dier: een hert vluchtend voor twee honden; op de kortere zijden ziet men een draak. Elk boek heeft twee koperen sloten.

Weale's wrijfsel nr. 421, naar den omslag van een handschrift uit een Utrechtsch klooster, vertoont een opmerkelijk hoog middenvak met eikels, omlijst door loover en bloemen.

Gruel beschrijft in het tweede deel van zijn *Manuel* (1905) een band inhoudend een Keulschen druk van 1529; benevens een paneel dat in zijn omschrift den bindersnaam *Jacobus clerce de ghele* te lezen geeft (2), vindt men daarop een eikels-stempel waarvan de lijst eene gothieke versiering heeft; of deze stempel verwant is met dien van onze fig. 14, dan wel of hij meer overeenkomt met Weale's nr. 421 blijkt niet uit de beschrijving.

Ruim zoo sterk verspreid als de eikels-versiering zijn de paneelstempels waarvan medaillons met profielbustes van krijgers, later van een krijger en een vrouw, vervolgens van allerlei personages, de hoofdbestanddeelen uitmaken. De Plantijnsche bibliotheek heeft zeven banden, alle van bruin kalfsleder en karton, die met zulke stempels werden beprent; enkele zijn Nederlandsch werk, andere zijn gewis uit Frankrijk, nog andere misschien uit Duitschland herkomstig. Geen enkel is van een naam of een merk voorzien (3).

---

(1) *Manuel*, I, 137.

(2) Dit paneel alléen wordt in gravure afgebeeld; men vergelijke met Weale's wrijfsel n[r] 415, genomen van een exemplaar (insluitend een Bazelschen druk van 1526) waarop het woord *Clerce* was afgesleten; integendeel kon Weale het psalmnummer 118 lezen waar Gruel de lettergreep *tis* plaatst.

(3) Weale kent Engelsche boekbinders-stempels met medaillons: zie de wrijfsels n[rs] 192, 193, 195, 196, 201, 202, 203.

26. — Op elke zijde (210 × 145) van R 474 (*Raulin. Doctrinale* Parijs, J. Petit, 1519) staat tweemaal een paneel (100 × 61) waarvan de lijst een nogal zware Renaissance-versiering heeft : kabelkruisen gescheiden door vruchten ; in het middenvak zijn twee medaillons met het profiel van een gebaarden krijgsman onder elkander geplaatst. De stempel was overdwars gebarsten toen hij gebruikt werd. Hij is, met dezelfde breuk, op de ware grootte gereproduceerd in J. & J. Leighton's *Catalogue*, 1905, onder nr. 5542, naar den band (met vernieuwden rug) van een Bazelschen druk van 1521 ; voor den opsteller van den catalogus is die band een Engelsche. Nog vindt men die gebarsten plaat op *Latini sermonis, etc.* Antw., 1536, een exemplaar uit de verzameling Victor Drion (1).

27. — Men treft een verkleining (76 × 47) van dit paneel aan op B 1635, *Odysseia*, Straatsburg, 1534. De afdrukken zijn gescheiden door een rolornament waarin ook het medaillon voorkomt.

28. — Een vrij wansmakelijke plaat (99 × 57) in diegene waarmêe B 1631 (*Vocabularius, etc.* Parijs, Cl. Chevallon, 1525) beprent is : twee onder elkander geplaatste medaillons met de buste van een met lauweren gekroonden man staan in het midden van twee rijen van drie halve medaillons met hetzelfde suject ; aan boven- en benedeneinde, een ornamentje met een leeuwenkop.

Die stempel staat tweemaal op elke zijde van nr. 4702 in de Antwerpsche Stadsbibliotheek ; het boek bevat een verzameling Keulsche, Leuvensche en Antwerpsche drukken van 1518-1523 en behoorde vroeger toe aan Balduinus Rythovius.

29. — Sierlijke Renaissance-vormen heeft een stempel (74 × 125.5) waarin de twee medaillons nevens elkander zijn geplaatst en verbonden door een strik met kwastjes ; de rechterbuste stelt een jong krijgsman, de linker- een jonge vrouw voor ; de omlijsting is met loofwerk belegd. Dien stempel vindt men op twee banden in de Plantijnsche bibliotheek ; de een bevat B 3083, *Valerius Maximus*, Parijs, S. Colin, 1535 ; de andere *J. Eckius. Homiliarum sive sermonum, etc.* 1534.

Een eveneens sierlijke variante (74 × 118) van dit paneel levert de band van *Dye groote Euāgelische Peerle*, Antwerpen, Willem Vorsterman, 1542, in de verzameling V. Dela Montagne.

30. — Eene buitengewoon groote (103 × 155), met twee niet verbonden medaillons, en waarin de gebaarde krijgsman een bepluimden helmhoed draagt, versiert den omslag (241 × 160) van A 1336, *Lexicon graecolatinum*, Antwerpen, J. Steelsius, 1540.

31. — De medaillons zijn onder elkander geplaatst in een stempel (95 × 65) waarvan de lijstversiering — loofwerk met bloemen — bijzonder weelderig en smaakvol is; het paneel staat op het achterste plat van

(1) Geveild in Mei-Juni 1906, bij gebr. Le Roy, te Brussel.

B 2552, twee samengebonden werken van Jehan le Maire de Belges : *Les illustrations de Gaulle* en *Le traicte de la différence des scismes et des concilles de la Saincte Eglise Gallicane*, beide gedrukt te Parijs in 1540.

Het voorste plat van denzelfden band is gereproduceerd in fig. 15. De stempel is in drie vakken verdeeld; in het middelste een allegorische figuur : eene naakte vrouw met loshangend haar staat op een gevleugeld hart; zij houdt een vogel op de linkerhand; in de beide andere vakken ziet men twee onder elkander geplaatste medaillons, rechts met bustes van een krijger en een vrouw, links met die van een kind en een vrouw.

Fig. 15.

Vrij onzeker is de herkomst van twee banden welker stempels geheel van bekende modellen afwijken.

32. — Op B 2944 (*Polydori Vergilii urbinatis de rerum inventoribus libri octo*, Bazel, M. Isingrin, 1540), stelt de plaat (87 × 140) de bekeering van Paulus voor : deze is een geharnast ruiter; hij wijkt terug voor een gebaar van God die in een wolk verschijnt; het deinzend paard wordt door een soldaat bij den teugel gehouden; achter Paulus staat een hellebardier en vóór hem gebeurt een jacht : een tusschen struiken wegvluchtend dier wordt vervolgd door een man en een hond ; de paneellijst is versierd met Renaissance-ornamenten. Op het schutblad geplakt tegen het achterste deksel is geschreven : *sum Cornely bōbergij antverpiensis* ; op de laatste bladzijde : *Sum Christori plantini*.

33. — Een mooie decoratieve samenstelling is het Renaissance-paneel (55 × 95) van *Erasmus. Paraphrasis*, Freiburg, J. Faber, 1534, gebonden met *Hadrianus De Sermone Latino*, Parijs, S. Collin, 1528. In het middenvak stijgt eene vrouwefiguur op uit een dubbel loofornament ; het paneelraam is met wijngaardranken en -bladeren belegd. Rond den stempel loopt een rolornament (120 × 13) met de initialen W L.

Het Museum Plantin-Moretus bezit talrijke Duitsche banden van wit zwijnsleder op bordpapier, versierd met paneelstempels of met rolornamenten vol personages. Die banden dagteekenen uit de tweede

helft der 16[e] eeuw en enkele uit de eerste jaren der 17[e] ; vele zijn herkomstig uit de bibliotheek der Buxheimer Karthuizers ; alle bevatten Plantijnsche drukken.

Slechts diegene met paneelen zullen hier vermeld worden. Sommige dier stempels vindt men er die niet voorkomen in den rijken voorraad van Weale's catalogus en van den *Katalog der im germanischen Museum* (te Neurenberg) *vorhandenen interessanten Bucheinbände ;* andere zijn

Fig. 16.

omwerkingen van meer bekende paneelen of dragen binders-, stempelsnijders- en eigenaarsmerken die nog niet elders werden vermeld.

34. — In een dier paneelen (83 × 48) is Keizer Rudolf II ten halven lijve afgebeeld, met kroon, scepter en sfeer, onder een boog rustend op twee zuilen ; op den boog staat : ALLES. N. GOTS. W. en op de kapiteelen het jaartal 1584 ; langs weerszijden een wapenschild, het rechter met den dubbelen adelaar ; onderaan het paneel, op eene plint :

> RVODOLPHVS ⁝ II : D : G : ROM : IMB : SEM . AVG.
> GERMAN. HVNGA. BOHEMI. ET' : REX :
> ARCHI. Q. AVSTRI. DVX. SCHLESSIE ·⁝·

Een rolornament van loofwerk loopt rond dit paneel, welk staat op de beide deksels (133 × 90) van A 3051, *Cl. Claudianus*, 1602, gebonden met *Aviani Aesopicarum fabularum liber*, 1602. Het boek heeft twee koperen sloten ; de rug is groen geverfd en de snede rood. Op het titel-

blad is geschreven : *Sum Jacobi Strassor* (doorgehaald) en *Cartæ Buxiæ ;* de Bibliotheeksstempel van Buxheim is er op gedrukt.

35. — Luther en Melanchton zijn ten halven lijve afgebeeld op de stempels (85 × 50) van A 3326 (zie op de vorige blz. fig. 16) : *Pub. Ovidii Nasonis Metamorphoseon libri X*, 1567. Op het voorste plat ziet men Luther, naar links gewend, met een gesloten boek in de handen; onder dit portret :

NOSSE CVPIS FACIEM LVTH
ERI HANC CERTA BELLAM
SI MENTEM LIBROS CONSV

Melanchton is naar rechts gewend en houdt een geopend boek in de handen ; het onderschrift luidt :

FORMA PHILIPPE TVA EST
SED MENS TVA NESCIA PIN
GI NOTA EST ANTE BONIS :

36. — Twee heraldieke stempels (92 × 49) staan op het bandje van A 3123, *P. Ovidii Nasonis metamorphoseon libri X*, 1582. Die van den voorkant vertoont het wapen des keizerrijks tusschen twee zuilen met het opschrift PL | VS | VL | ... ; onder het wapen, slechts deze woorden : DES HEILIGEN ROMISCHE KEISER. Op de strooken, die onder en boven den stempel vrij bleven, is in groote letters geprent: I. C. G. en het jaartal 1603.

Het paneel van het achterste plat geeft een ander wapenschild te zien en het onderschrift : VON : GOTTES | GNADEN. AVGVSTVS. HERTZOG ZV. De rug is vol spiraaltjes beprent en de sneden zijn blauw geverfd.

37. — De band van *L. Granatensis*, *Epitome sive compendium catholicarum etc.* 1589, is versierd met paneelen waarin godsdienstige onderwerpen behandeld worden.

Op den voorkant staat het Laatste Avondmaal in een ovaal met het omschrift : DESIDERIO DESIDERAVI HOC PASCHA MANDVC | ARE VOBISCVM ANTE QVAM PATIOR LUCE ZZ ; in de hoeken, vier allegorische figuren ; onder het ovaal is het merk geplaatst : een schildje met de initialen GAE ; op de A staat een kruis.

Het paneel van den achterkant stelt de H. Drievuldigheid voor in een ovaal met omschrift : SIC DEVS DILEXIT MVNDVM VT FILIVM SVVM | VNIGENITVM DARET VT OMNIS QVI CREDIT IN EVM ; in de hoeken staan insgelijks allegorische figuren en in de plaats van het bindersmerk een schildje met een vestingpoort. Een rolornament met loofwerk en medaillons vormt een raam op ieder plat.

(*Slot volgt*) PROSPER VERHEYDEN

JACOBUS HELLENDOORN

Jacobus Hellendoorn

Al weder een « In memoriam » ! Slechts kort na ROGGE, den 31 October 1905, overleed JACOBUS HELLENDOORN, Conservator voor de handschriften aan de Amsterdamsche bibliotheek. Hij was een medearbeider van de goede soort, iemand die zeer verdienstelijk werk verrichtte, en wiens plotselinge heengaan wezenlijk gevoeld wordt.

Welk een merkwaardig contrast met ROGGE's loopbaan vertoont zich, nu ik den gang van zijn leven overzie! In jaren verschilden zij weinig, ROGGE stierf 74 jaren oud, HELLENDOORN bracht het tot 71 jaar, maar zijn bibliotheekwerk valt geheel in een lateren tijd. ROGGE brak op ongeveer zestigjarigen leeftijd zijne vruchtbare bibliotheekwerkzaamheid af, HELLENDOORN is er tegen zijn zestigste jaar mede begonnen ! In de kracht van zijn leven had hij zich aan eene geheel andere taak gewijd, de studie had hij na zijn candidaatsexamen in de godgeleerdheid vaarwel gezegd voor de industrie. Na den noodigen leertijd was hij dertig jaren lang (1860-1890) steenbakker in de Betuwe, ruim 24 jaar lid van den gemeenteraad van Heteren en secretaris van de vereeniging van steenfabrikanten. In die nijverheid kwamen echter slechte tijden, de zaken moesten aan kant gedaan worden en voor HELLENDOORN dreigde niet slechts werkloosheid maar ook geldelijke zorgen. Gelukkig waren de behoeften van hem en zijne echtgenoote gering, kinderen had hij niet, en buitengewone eischen stelde hij ook niet. Toch was het een uitkomst dat hij uit de jaren zijner jeugd twee dingen had overgehouden : trouwe vrienden, en eene onuitgebluschte liefde voor letteren en geschiedenis.

Slechts een van die vrienden behoeft hier vermeld te worden, Jhr. Mr. J. W. M. SCHORER, voor enkele jaren overleden als vice-

president van den Raad van State, destijds Commissaris des Konings in Noord-Holland en Curator der Amsterdamsche universiteit. Hij was een man van grooten invloed, niet slechts door zijn hooge positie, maar vooral door zijn gaaf om de menschen in te nemen; zijne kennis dwong achting af, zijne groote welwillendheid en humaniteit maakte hem bemind. HELLENDOORN heeft veel aan zijne voorspraak te danken, wat hij ook ten volle placht te erkennen; van zijn kant dankte hij overigens niet zoozeer met woorden, maar vooral door het werk dat hem werd opgedragen goed te doen. Als ik mij niet vergis heeft de heer SCHORER hem aanbevolen aan Mr. W. J. VAN WELDEREN bn. RENGERS die juist bij het schrijven van zijn bekende werk over de parlementaire geschiedenis van Nederland een helper noodig had. Voor het verzamelen van de noodige feiten en data moesten groote reeksen jaargangen van de Handelingen en van verschillende dagbladen worden doorgewerkt, om daaruit met verstandig inzicht hetgeen van belang was te noteeren, en hier bleek HELLENDOORN een goed medewerker te zijn, iemand die met ijver en belangstelling in het werk arbeidde, en met tact en intelligentie wist te kiezen. Dit werk bracht hem het eerst aan onze bibliotheek, waar hij die reeksen tot zijne beschikking kon krijgen, en waar hij vervolgens, toen de tijdelijke opdracht ten einde liep, eene meer blijvende taak vond.

Ditmaal was het zeer stellig de vriendschap van den heer SCHORER, die hem aan eene plaatsing hielp. Eerst beval hij hem aan voor eene toevallig opengekomen plaats, maar hij begreep volkomen dat ik als bibliothecaris geen man van bijna 60 jaar kon voordragen voor eene ondergeschikte betrekking. Des te meer trok hem een plan aan, dat zich toen als van zelf vormde. Ik zat meer dan verlegen met de groote brievenverzameling door den heer DIEDERICHS aan de Stad geschonken op voorwaarde dat er een afzonderlijke catalogus van zou worden gemaakt en gedrukt. Jaren lang was deze verzameling aan het archief geplaatst geweest en de voorwaarde was onvervuld gebleven, nu was zij op voorstel van den Archivaris naar de bibliotheek overgebracht, maar de reeds bejaarde honoraire Conservator N. J. SCHELTEMA zag tegen het groote werk op. Wanneer de beschermeling van den heer SCHORER voor dezen arbeid de geschikte man mocht zijn, dan waren we wederzijds geholpen. Een vorm voor de aanstelling behoefde niet meer gezocht te worden, in 1891 had men, allereerst om van de werkkracht en werklust van den heer MENDES DA COSTA voor de bibliotheek partij te kunnen trekken, de bepaling gemaakt dat buiten het gewone personeel tijdelijk conservatoren zouden kunnen worden aangesteld tegen eene matige vergoeding, en op de begrooting was zelfs nog een postje voor aanstelling van een tweeden conservator open. De vraag was dus alleen of HELLENDOORN voor het beschrijven van handschriften werkelijk de geschikte man zou zijn. Nu gaf weliswaar het goede werk voor den heer RENGERS verricht, eene gunstige verwachting, maar toch

— als iemand van bij de zestig nog met zoo iets zal beginnen houdt men zijn hart vast. De heer SCHORER was echter overtuigd dat het goed zou gaan, en sloeg eene proefneming voor, zonder aanstelling en zonder vergoeding.

Zoo zette HELLENDOORN zich aan het werk, onder de leiding van den Assistent-bibliothecaris, den heer E. W. MOES, die zelf in genealogische en historische zaken zeer ervaren was, en met de catalogiseering van de brieven al een begin had gemaakt. Deze kwam mij al spoedig zijn aanvankelijken indruk meedeelen dat we in HELLENDOORN een werkelijk goede aanwinst verkregen hadden, en dit bleek juist te zijn. Na enkele maanden kon met volkomen gerustheid eene aanstelling volgen, het werk was in goede handen.

Onze gewezen steenfabrikant werd dus in 1893 Conservator. Ruim honderdvijftig folio portefeuilles met brieven uit vier verschillende eeuwen, in alle Europeesche talen geschreven door menschen van allerlei soort, vormden de verzameling die hij beschrijven moest. Hoe dit werk aan te vatten? Op de juiste methode komt hier alles aan, en al had hij voor oogen wat voorgangers reeds verricht hadden, en al kon hij de quæsties die zich voordeden met den heer MOES en met mij bespreken, ten slotte moest hij zich zijne methode vormen.

Op één punt heeft hij vastgehouden aan wat vroeger gedaan was; de indeeling van de brieven naar de landen van herkomst is gehandhaafd, zoodat aanvankelijk alleen de Nederlandsche behoefden beschreven te worden; daardoor zou het ten minste mogelijk zijn binnen niet al te langen tijd iets af te doen. Eene onderverdeeling in rubrieken naar het beroep der schrijvers, door den vroegeren Archivaris gemaakt, was reeds door diens opvolger als onpractisch ter zijde gesteld; eene alfabetische rangschikking was èn voor de ordening der brieven zelve èn voor den catalogus de eenige bruikbare. Maar dan de schijnbaar onbeduidende vraag: Wat moet men van elken brief vermelden? Hierop was het werk aan het Archief vroeger gestrand. De Archivaris vermeldde van elken brief den naam van schrijver en geadresseerde, en plaats en datum. Burgemeester en wethouders hadden echter besloten dat van belangrijke brieven ook de korte inhoud moest vermeld worden. «Al word ik zoo oud als Methusalem, dat krijg ik niet gedaan» had de Archivaris gezegd — en het besluit was dan ook niet tot uitvoering gekomen.

Nu waren deze vroegere quæsties vergeten en we konden alles nieuw regelen, en daarbij werd practisch de juiste uitweg gevonden. Van het vermelden van den inhoud der brieven is afgezien, maar bij de talrijke stukken van anderen aard die in de verzameling zijn, is veelal met een enkel woord aangegeven wat voor soort van stuk het is. Zoo lijkt de taak werkelijk heel eenvoudig, maar inderdaad is er voor het slagen van het werk, behalve nauwgezetheid, een groote mate van tact en juist inzicht bij den Conservator noodig. Want wat doen zich bij zulk een werk vele bezwaren op die een buitenstaande niet vermoedt! Hoe vindt

men den naam van den schrijver? In vele gevallen gaat dit van zelf, maar dan stuit men op een brief met eene onleesbare handteekening, of met eene verkorte aanduiding, alleen voor den geadresseerde verstaanbaar. Soms heeft men in het geheel niets dan wat de inhoud van den brief biedt en daaruit moet de beschrijver maar zien wijs te worden. Maakt hij te vlug zijn conclusies dan maakt hij fouten, misschien wel zeer belachelijke fouten, geeft hij het te spoedig op dan brengt hij niets tot stand, en zet hij zijn onderzoek te lang voort dan schiet zijn werk niet op.

De opgaaf van den datum is dikwijls al niet veel duidelijker dan die van den schrijver, en de geadresseerde is somtijds nog veel moeielijker te vinden.

HELLENDOORN's werk is mij door den druk van de beide voltooide lijvige catalogusdeelen regel voor regel onder de oogen gekomen, en ik kan zeggen dat ik het scherp en critisch bekeken heb, en de weinige verbeteringen die daarbij nog konden worden aangebracht gaven mij ten slotte den indruk dat het geheel zeer goed was, dat wij er mee voor den dag konden komen. Fouten zullen stellig niet geheel ontbreken, misschien zal een latere gebruiker wel eens een comische vergissing vinden, zooals er in catalogussen zoo licht voorkomen, en nu en dan zal nog een naam van een geadresseerde aan den dag komen die niet genoteerd is, maar ik ben overtuigd dat deze gevallen in verhouding uiterst gering in aantal zijn.

Zou het niet mogelijk geweest zijn alle vergissingen te vermijden, door niets meer te vermelden dan wat men voor zich ziet? Deze vraag kwam gedurende den druk soms bij mij op. Hadden we niet beter gedaan de onderteekening van den brief precies over te nemen? vroeg ik dan, maar HELLENDOORN wees mij op eene reeks brieven van één persoon, op allerlei verschillende wijzen onderteekend, en meer was niet noodig om duidelijk te maken dat we dan in plaats van één correcten en compleeten naam, een omslachtige, plaatsroovende reeks onderteekeningen zouden krijgen, en bijgevolg als eindresultaat, in plaats van een flinken practischen catalogus een log, onbruikbaar boek.

De dateering moest natuurlijk zoo precies mogelijk overgenomen worden, maar ook hier zijn afwijkingen, die mij soms onaangenaam troffen; bij bespreking bleek dan echter dat ook deze door een onweerlegbaar juiste practische overweging gemotiveerd waren. En de adressen — hoe dikwijls zou het adres zooals het op den brief zelf staat, met qualiteit, plaats en woning er bij, een hulpmiddel geven om te weten met welken persoon men eigenlijk te doen heeft, en waar die op een bepaald oogenblik verblijf hield! Maar ook aan dezen opkomenden wensch is met een juist inzicht niet toegegeven, de beknoptheid van den catalogus is een veel te groot belang, de verdere nasporingen naar de personen kunnen we ten slotte wel overlaten aan hen die eventueel de brieven raadplegen.

Het spreekt vanzelf dat eene vaste, consequente werkwijze eerst gaandeweg verkregen werd. Eerst werd van het werk van de voorgangers zooveel mogelijk gespaard, maar later, zooals het in zulke gevallen altijd gaat, moest dit aanvangswerk nog eens overgedaan worden om het toch meer in overeenstemming te krijgen met de intusschen bewerkte partijen. Volmaakte eenvormigheid zal ten slotte nog wel niet bereikt zijn, maar waar vindt men die?

Intusschen beperkte HELLENDOORNS werkzaamheid aan de Bibliotheek zich niet tot de handschriftenbeschrijving. Zijne aanstelling verplichtte hem slechts tot twee dagen arbeid in de week tegen een salaris van 400 gulden, dat gaandeweg tot 600 zou opklimmen. Hij wilde gaarne veel meer werken en zoo mogelijk ook wel iets meer verdienen. Zoo heeft hij nog allerlei nuttige diensten verricht, want ook voor gewoon werk schaamde hij zich niet, en al wat hij deed was ordelijk en goed. De nummering van de titelbrietjes van den alfabetischen catalogus werd langen tijd door hem verricht, en eene trouwe hulp was hij mij jaarlijks bij het opmaken der geldelijke rekening en verantwoording, iets waarvan hij als gewezen fabrikant zeer goed op de hoogte was. Ook het beheer der kaartenverzameling van het Aardrijkskundige Genootschap had hij op zich genomen, en eindelijk, — want de handschriftenbeschrijving trok hem toch het meest, en was hem het best van alles toevertrouwd — nam hij ook de catalogiseering van onze andere brievenverzamelingen op zich. Naarmate zijn klapper op de collectie-Diederichs aangroeide voelden we steeds sterker de onvoldoendheid van den brievenklapper door zijn voorganger gemaakt op de verzameling der remonstrantsche kerk, en toen de nalatenschap van Mej. S. J. Potgieter ons de rijke briefwisseling van haren broeder aanbracht, moest ook deze brievenschat geordend en beschreven worden.

In de tractementsregeling werd na eenige jaren eene verbetering gebracht; voor een conservator die zooveel meer tijd aan de bibliotheek wijdde werden de bedragen, minimum en maximum, verdubbeld, zoodat HELLENDOORN het in den loop der jaren nog tot 1200 gulden gebracht heeft.

Zijne vaste plaats had hij aan het einde van de studiezaal, en vele bezoekers hebben hem daar jaar in jaar uit zien zitten, en zich afgevraagd wat die dikke oude heer daar toch uitvoerde. Want dat hij tot het bibliotheekpersoneel behoorde was duidelijk, dat zijne plaats gereserveerd moest worden, dat men van zijne boeken moest afblijven werd verstaanbaar genoeg te kennen gegeven. Ook wist hij 't zij rechtstreeks, of door een der beamten de menschen die luid spraken, of eigenmachtig ramen wilden openzetten of de kachel opstoken, aan hun plicht te herinneren. Zelf kon hij echter moeielijk anders dan luid spreken, en ook zijne bewegingen waren druk en zwaar. En wanneer men inlichtingen van hem verlangde, zooals men die van een in de zaal aanwezigen ambtenaar pleegt te krijgen, dan weigerde hij tamelijk kort af, ze te

geven. Terwijl hij dus velen ergernis gaf was hij zeer welwillend, als iemand hulp noodig had op zijn eigen terrein, zoodat hij bij den kleineren kring van bezoekers, wien het om brieven of kaarten te doen was zeker eene vriendelijkere herinnering moet hebben achtergelaten.

Waarom hem dan niet in eene andere kamer geplaatst, verwijderd van den toeloop der gewone bezoekers? zal wellicht de lezer denken. Dit was niet mogelijk, daar hij bij zijn voornaamste werk de groote encyclopedische en biografische woordenboeken, die in de studiezaal opgesteld zijn, steeds bij de hand moest hebben. Deze woordenboeken vormen een voortreffelijk en rijk werkapparaat, en wijzen in tal van gevallen den juisten weg — maar hoe dikwijls laten ze den zoekende toch nog in den steek, doordat ze de gezochte personen niet vermelden, of doordat ze inlichtingen geven die onderling in strijd zijn.

In 1899 was het eerste deel van den catalogus voltooid, het bevatte de beschrijving van de brieven van Nederlanders en Belgen. In alfabetische orde vindt men er op 243 bladzijden zeker een drie- à vierduizend briefschrijvers vermeld, waaronder geheel onbekende en onbelangrijke personen, naast de knapste geleerden en de vermaardste kunstenaars. Men vindt soms van iemand niets dan een enkel briefje of een onderteekend quitantietje maar daarnaast vindt men verzamelingen beschreven als die van de Huygensen, die ver boven de 400 nummers telt. Een tweede alfabetische lijst, van de geadresseerden, volgt, zoodat elk stuk te vinden is, wanneer slechts een van de twee betrokken personen bekend is, terwijl de meeste brieven langs twee wegen gevonden worden. Het geheele werk telt 312 bladzijden, en het maakte algemeen een zeer gunstigen indruk, waartoe zeker ook de prettige en heldere druk van de firma DE BUSSY medewerkte. Dat de bewerker zelf trotsch op zijn boek was, erkende hij openhartig; ook aan den schenker der verzameling, den heer DIEDERICHS, die reeds gewanhoopt had zelfs aan gedeeltelijke vervulling zijner schenkingsvoorwaarde, gaf het groote voldoening.

Op de Hollandsche afdeeling zou de Fransche volgen, reeds onder den druk was de bewerking hiervan begonnen, en nu kwam de heer DIEDERICHS dadelijk met nog eene rijke collectie brieven van Fransche vorsten en andere hooge personen, die hij in de latere jaren verzameld had, aandragen.

De bewerking schoot nu vlugger op, daar HELLENDOORN zich eene vaste werkmethode gevormd had, maar er deden zich ook weer nieuwe moeielijkheden voor. Wat zijn die Fransche namen lastig voor een Nederlander — en trouwens ook voor een Franschman! Moet men schrijven DE LACROIX DE CONTAUT, of DELACROIX DE CONSTANT? en moet men dezen naam op D, op L of op C zetten? Ondanks alle zorg voor juistheid en consequentie vindt men den naam in den catalogus nu eens zus dan weer zoo. Wanneer ik zoo iets bij de correctie ontdekte, natuurlijk te laat om het nog te herstellen, vroeg ik mij wel eens in wanhoop af, of we met zulk werk wel voor den dag konden komen,

maar HELLENDOORN toonde mij de bron van de fout, strijdige opgaven in de beste Fransche biografische woordenboeken. En ten slotte was toch het aantal van zulke ongelijkmatigheden maar heel klein.

Ten overvloede zond ik nog voor de verschijning de afgedrukte vellen ter kennismaking aan den heer HENRI STEIN, een deskundige bij uitnemendheid, die zich al vroeger voor de verzameling en hare catalogiseering geinteresseerd had, en deze antwoordde, terwijl hij eenige zeer welkome opmerkingen over bijzondere punten ten beste gaf, met een woord van lof aan den bewerker, die zich al zeer goed had weten te redden bij de talrijke moeielijkheden die uit de Fransche namen voortkomen.

In 1903 kwam ook dit deel gereed dat in omvang het eerste nog eenigszins overtreft. De heer DIEDERICHS heeft het echter niet meer voltooid gezien, hij was in 1901 overleden.

Al had onze Conservator niets dan deze twee lijvige deelen klaar gemaakt, wij zouden alle reden hebben om zijn werk dankbaar te waardeeren. Hier was onze bibliotheek, die in andere opzichten wel eens in organisatie, bepaaldelijk in catalogiseering, ten achteren was, de zusterinstellingen nu eens vooruit, want van welke brievenverzamelingen hebben we over dergelijke gedrukte klappers te beschikken? Maar HELLENDOORN heeft nog veel meer klaar gekregen. Het ligt niet aan hem, maar aan de benarde geldmiddelen onzer bibliotheek, dat niet nog een derde waarschijnlijk veel dikker, en voor ons land zeker veel belangrijker, catalogusdeel verschenen is. Reeds een jaar voor zijn dood was de catalogus van de niet tot de schenking DIEDERICHS behoorende brieven persklaar. Zoowel de rijke XVIIe eeuwsche collectie van de remonstrantsche kerk, als de talrijke brieven uit de XIXe eeuw, met name de briefwisseling van POTGIETER is geheel doorgewerkt en beschreven. Van deze laatste zijn natuurlijk uitgezonderd de brieven van CD. BUSKEN HUET aan POTGIETER, die tot 1925 verzegeld moeten blijven. Ook zonder deze is echter de verzameling een ware schat, en naarmate het letterkundige leven van de afgeloopen eeuw meer belangstelling wekt, wenden de onderzoekers zich meer tot deze bron. Er gaat bijna geen week voorbij zonder dat de doozen met de duizenden briefjes van de hand van HELLENDOORN doorgebladerd en de door hem geordende brieven voor den dag gehaald, en of in onze bibliotheek geraadpleegd of naar elders te leen gezonden worden, hetzij dan dat POTGIETER zelf, of BEETS, of BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, of GEEL, of Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT het voorwerp van de belangstelling van den onderzoeker is.

Ook de andere afdeelingen van de Diederichsverzameling zijn voor een groot deel reeds onderhanden geweest, de Engelsche, Italiaansche en Russische brieven zijn door HELLENDOORN voorloopig gerangschikt, en eindelijk heeft hij ook de Duitsche afdeeling aangepakt. Voor ieder die wel eens met Duitsch schrift te doen heeft is het begrijpelijk dat dit laatste aanvankelijk liever uitgesteld werd, maar die afdeeling is de

grootste van alle, en ze bevat zeer belangrijke stukken. HELLENDOORN heeft het lastigste deel eerst genomen, de geheele reeks portefeuilles met brieven van Duitsche vorsten, wereldlijke zoowel als geestelijke, is voorloopig gerangschikt en zoo goed mogelijk aan de juiste personen toegedeeld. Bij dit uiterst lastige werk had hij het geluk de stukken te kunnen bekijken en de moeielijkheden te kunnen bespreken met zijn collega den Heer MENDES DA COSTA — de heer MOES was sinds eenige jaren niet meer aan de bibliotheek. Maar ook de brieven van menschen met gewone namen heeft hij nog aangepakt, en terwijl ik wel eens had meenen te bemerken dat zijn energie begon te verminderen, wat op zijn leeftijd niet te verwonderen zou zijn, verbaasde mij juist voor enkele maanden de flinke geregelde voortgang van het werk aan deze afdeeling, een geheele rij portefeuilles was reeds weer afgedaan, een groote nieuwe catalogus van Duitsche brieven was bezig zich te vormen.

Deed hij dan niets dan de brieven bekijken en de namen en datums noteeren? Deze vraag zou bij den lezer wellicht opkomen, en ik zou me kunnen voorstellen, dat zij een minder gunstig oordeel in zich sloot. Een bibliograaf of bibliotheekambtenaar zou er allicht anders over denken, en meenen dat het juist een groot geluk was, dat hij zich daarbij kon bepalen, want wie zich in zulke brievenverzamelingen gaat verdiepen, kan stellig geen catalogus klaar krijgen. HELLENDOORN had echter de gelukkige gaaf, het drooge catalogiseerwerk te verbinden met kennisneming van het een en ander dat hem aantrok, zonder zich van het eigenlijke werk te laten afhouden. Hij deed veel af, had bovendien tijd om praatjes te maken, en las ook heel wat, en maakte daarbij dikwijls zeer goede opmerkingen. Twee onderwerpen trokken hem vooral aan, de Fransche revolutie, en de Nederlandsche letteren van het begin en het midden der 19^{e} eeuw. De belangstelling in beide zal hem wel uit zijne jeugd en jongelingsjaren bijgebleven zijn, maar zijn werk gaf er nieuw voedsel aan. De Fransche afdeeling der Diederichs-collectie bracht hem met bijna alle handelende personen uit den revolutietijd in aanraking, om hun preciesen naam en leeftijd te vinden moest hij de biografische woordenboeken naslaan waar hij vanzelf zag welke rol op staats- en krijgstooneel elk gespeeld had, en de brieven zelve waren bij deze korte levensberichten eene dikwijls aardige stoffeering. Zijn lectuur te huis bestond in die jaren ook voor een belangrijk deel uit memoires en andere werken uit dien veel bewogen tijd.

Nog nader stond den Hollander het letterkundige leven in ons land, en hier boden de verzamelingen die hij te beschrijven had hem meer; niet enkele toevallig op verkoopingen gekochte brieven, maar geheele briefwisselingen brachten hem hier onmiddelijk met de personen en hunne omgeving in aanraking. Vergelijking van de voorhanden verzamelingen met de uitgegeven correspondenties was dikwijls noodig, en dan ontging het den opmerkzamen beschrijver niet, welke afwijkingen en leemten de bestaande uitgaven somtijds hadden. Zoo ligt hier voor

mij een net afschrift van eenige brieven van BILDERDIJK aan zijne dochter, die in de reeks in « Bilderdijk's eerste huwelijk » niet opgenomen zijn, met enkele andere aanwijzingen omtrent hiaten en slordigheden in die uitgave, en een paar gecopieerde briefjes over de eerste uitgave van BORGER's « Aan den Rijn » in den Muzen-Almanak. Bij het doorwerken van de rijke briefwisseling van POTGIETER trokken hem vooral de aardige brieven van Mevrouw BOSBOOM-TOUSSAINT aan, en hiervan is het een en ander, dat op POTGIETER's uittreden uit de Gidsredactie betrekking had, in den Gids van 1902 gepubliceerd; het was door hem welwillend aan de redactie afgestaan. (Zie 2e dl. blz. 149.)

Meer is er niet van hem over, wat hij nog mocht hebben opgeteekend was door hem zelven voor vernietiging aangewezen. Hij had niet het noodige zelfvertrouwen, misschien ook niet den slag om zijne opmerkingen in een vorm te brengen die voor publicatie geschikt was.

Ten slotte blijven dus de handschriften-catalogussen zijn eenige werk, en dit is voor iemand die zich eerst na een lang en werkzaam leven, tegen zijn zestigste jaar, aan de letteren kon wijden, werkelijk al heel veel. Ten volle verdiend was dus ook de benoeming als lid van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, die enkele maanden voor zijn dood plaats vond. Er zijn menschen die op zulk een benoeming maar matig gesteld zijn, er hebben zich zelfs gevallen voorgedaan dat iemand er boos over was; voor HELLENDOORN was het eene onderscheiding die hij op hoogen prijs stelde. Geen wonder, zijn laatste levenswerk had hem het gevoel gegeven dat hij werkelijk tot de mannen van de letteren, niet tot die van de zaken behoorde, en dit zag hij nu door een ruimen kring erkend.

Zijn levenseinde was hiermede in overeenstemming. Opgewekt was hij in den namiddag naar huis gegaan, en hij was omstreeks middernacht verdiept in de lectuur van Gœthe, toen hij plotseling van zijn stoel zakte om niet weer op te staan.

Amsterdam C. P. BURGER Jr.

VARIA

EEN RAADSEL OPGELOST

In Knuttels pamflettencatalogus lezen we op het jaar 1607 onder n° 1401 het volgende anagram :

Door NJSEMVOLBG472HC58A22W

Daaronder deze raadselachtige uitlegging :

Dezen Naam is goedt te Lezen, hem wel beziet,
Leest zoo rechts, als iet is, niet, niet
Inde plaats der Sijffers moeten zoo-danighe Letters staan,
Als uyt-wijzende 't Ghetal, in 't teghendeel van achter aan.

Knuttel heeft het raadsel onopgelost gelaten. Toch heeft de steller klaarblijkelijk gemeend de noodige gegevens te verstrekken om het op te lossen. Ik heb het dus eens van alle kanten bekeken, en ziehier het resultaat.

Eerst hebben we de letters njsemvolbg ; dan zetten we voor 4 de vierde letter van het rijtje, dus *e*, voor 7 de zevende, dus *o*, voor 2 de tweede, dus *j*. Zoo doorgaande krijgen we : njsemvolbgeojhcmlajjw. Nu nemen we « iet » en dan tweemaal « niet » dus de eerste, vierde en zevende letter, enzoovoorts, we krijgen dan neogjm, van achteren naar voren gelezen : Migoen. Een tweede maal evenzoo te werk gaande krijgen we jmlehlj, met de laatste letter w, en weer omgekeerd : Wilhelmi. Blijft over svbocaj, d. i. Jacobus.

De schrijver is dus : JACOBUS WILHELMI MIGOEN, zeker wel dezelfde die het onmiddellijk volgende pamflet (n° 1402) heeft uitgegeven.

Ik weet niet of ik de eerste ben die het raadseltje oplost ; zoo niet dan sta ik de eer gaarne af aan den rechthebbende. Anders is het mij, als geboren Gouwenaar, een dubbel genoegen, na 300 jaren het raadsel van een stadgenoot te hebben verklaard.

Amsterdam, 19 Febr. 1905 C. P. BURGER JR.

EEN ZELDZAME UITGAVE DER « SOUTERLIEDEKENS » IN HET BRITSCH MUSEUM TE LONDEN

In zijn bibliographie der *Souterliedekens* (Leiden, 1898) vermeldt de heer D. F. Scheurleer onder Nr XVIII een editie der Souterliedekens, die hij in den Catalogus der Letterkundige Nalatenschap van wijlen J. Koning (Amsterdam, 1833) genoemd vond. Het merkwaardige van die uitgave is, dat we hier de achtste-elfde muziekboekjes van Tielman Susato aantreffen. Terwijl op de eerste twee door de studie van Jhr. van Riemsdijk de aandacht is gevallen, aan het derde door R. Eitner in zijn « Monatshefte für Musikgeschichte » (jaarg. 1875) zestien melodieën ontleend zijn en het vierde-zevende door Commer in zijn *Collectio Musicorum Batavorum* (dl. XI) opnieuw uitgegeven zijn, wordt van het 8e, 9e, 10e en 11e muziekboek ter nauwernood gesproken. Goovaerts noemt ze wel in zijn *Histoire et Bibliographie de la Typographie musicale dans les Pays-Bas* (blz. 227), maar waar hij den titel gevonden heeft, blijkt niet. Dat hij het werk zelf niet vóór zich gehad heeft, is duidelijk te bemerken. Met den titel, zooals hij in den Catalogus J. Koning voorkomt, verschilt zijn opgave ook tamelijk veel, zoodat hij ze vermoedelijk uit een ander, mij onbekend werk, heeft overgenomen. Terwijl Goovaerts een uitvoerige levensbeschrijving van Susato geeft, verzuimt hij op deze belangwekkende uitgave te wijzen. Hier toch vinden wij een vierstemmige bewerking der *Souterliedekens*, die van elders niet bekend is.

In het Britisch Museum te Londen (M. K. a. 12) vindt men het volgende : (1)

Sovterliedekens V | Het achtste musyck boeck mit vier | Partien, waer inne begrepen | syn xxxxi psalmen van Dauid, Ghecomponeert by Gherardus | mes. discipel van Iacobus Clemens nō Papa, Seer lustich om | singen ter eeren Gods ende te speelen op diuersche In- | strumenten, Nieulincx in drucke ghestelt by mi | Thielman Susato, wonende voer die | Nyeuwe waghe Inden Crom- | horn tot Antwerpen. | *Svperivs.* | Cum gracia & priuilegio Re. Ma. | Anno. M.CCCCC.LXI. | Ondertekent. Strick. | Men vindse oyck te coop by Claes Dierixsoen pet, |apotekaer | woenende in de kerck straet tot Alcmaer. 4° obl.

In denzelfden band vindt men met afzonderlijk titelblad het « *negëste* », « *thienste* » en « *elfste* » *musyck boeck*, die, achtereenvolgens 41, 43 en 28 psalmen (*met meer ander gheestelycke lofsangen wt der heyligher schrift*) bevatten. Op de meeste titelbladen heet de verkooper *vander pet* (in plaats van *pet*). De aanwijzing V, is op de andere titels veranderd in VI, VII en VIII. Achter den titel vindt men telkens het register. Alle vier deeltjes bevatten evenveel bladzijden (A-E 4) en zijn ongepagineerd. Behalve den superius bezit het British Museum ook den *contratenor*, waarvan het zelfde geldt als van den superius, behalve dat de signatuur hier slechts A-D 4 is. Alleen het 8e muziekboek hiervan is gefolieerd (I-XVI). In den catalogus-Koning wordt de Tenor genoemd ; het daar vermelde exemplaar was dus een ander dan dit, dat, naar de handteekening op 't titelblad te oordeelen, uit de bibliotheek van een Engelsch liefhebber afkomstig is.

(1) Alleen vermeld in den Muziekcatalogus (onder G. Mes); niet in de Printed Book Catalogue.

Of de op den titel vermelde *Gherardus Mes* werkelijk de componist is, betwijfel ik sterk. Ik heb de muziek vergeleken met een uitgave van 1540 (bij Scheurleer n° V) en vond, dat zooals de heer Scheurleer opmerkt, t. a. p. blz. 20 en 86, de melodie herhaaldelijk in den *superius* gelegen is. In sommige gevallen (ik heb niet alle psalmen vergeleken), b. v. psalm 17, 18 en 20 was de overeenkomst bepaald verrassend. De notendruk is zoo fraai, dat men haast aan 't jaartal zou gaan twijfelen.

Vergelijkt men den titel met nr XII in 't aangehaalde werk van den heer Scheurleer, dan springt de overeenkomst duidelijk in 't oog. Wat daar opgemerkt wordt omtrent den tekst is ook hier toepasselijk. De tekst sluit zich aan bij I, de lezing is echter zelfstandig, zooals b. v. uit ps. 6 valt op te maken. De superius bevat lang niet alle strophen ; dit wordt veroorzaakt, doordat men op iedere volgende bladzijde met de muziek van een nieuwen psalm wilde aanvangen. Vaak vindt men daaronder dan de rest van den vorigen psalm. De contratenor-partij, die minder bladzijden telt, bevat nog minder strophen dan de superius.

Londen M. M. KLEERKOOPER

KRONIEK

NIEUWE UITGAVEN

Exposition internationale de photogravure organisée par le *Cercle d'études typographiques de Bruxelles* du 24 février au 11 mars 1906. (Bruxelles, Impr. J.-E. Goossens) 70 p. sm. 8°.

Onder de weidsche benaming van internationale tentoonstelling der photogravure, werd in het einde van Februari en het begin van Maart van dit jaar te Brussel een tentoonstelling gehouden van moderne illustratie-procédés; zij ging uit van de daar bestaande Cercle d'études typographiques.

De catalogus er van verdient de aandacht. Hij toch behelst een inleiding van Paul Otlet, den secretaris van het bekende Institut international de bibliographie waarin op voor leeken bevattelijke wijze uiteengezet wordt de techniek der moderne foto-mechanische reproductiemethoden, eenerzijds de boekdruk-procédé's, zincografie, autotypie en drie- en vierkleurendruk, anderzijds de lichtdrukmethoden en de beteekenis daarvan voor de prentbriefkaarten; moeielijke vraagstukken worden aangeroerd, zooals de meestgewenschte materie voor de lichtfilters en de plaatsing daarvan tusschen origineel en toekomstige drukplaat, de nog geheimzinnige waarde, welke de allerjongste methoden (synchromie, spitzertypie e. m. a.) voor de boekillustratie zullen hebben.

Maar ook uit een ander oogpunt en daarom vooral verdient de catalogus de aandacht, en zulks om zijn typografische ordonnantie. Toen in Februari 1896 de brusselsche Cercle d'études typographiques door eenige drukkerspatroons in het leven geroepen werd, bestond misschien reeds dadelijk de hoop, dat hier een middelpunt gesticht was, waar kracht van zou kunnen uitgaan in de internationale strooming der typografische boekkunstbeweging. De oprichting van de *Annales de l'Imprimerie* door de drukkerij Leempoel te Brussel in December 1901, onder redactie van Emile Lefebvre, hielp daar aan mede en zoo gelukte het aan dezen kring gaandeweg te ontwikkelen een eigenaardige richting in typografischen druk, welke zijn drukken een bijzondere plaats doet innemen afwijkende van hetgeen in andere landen gemaakt wordt. Die brusselsche richting is individueel, hoewel zij verwantschap vertoont met de Fransche, zooals die door Peignot te Parijs voorgestaan wordt en het is daarvan dat de catalogus der tentoonstelling de zeer bijzondere kenmerken draagt o. a. de bruine inkt van den tekst en de licht staalblauwe kleur der ornementatie, de verhouding tusschen hoogte en breedte van den spiegel nl. 45 tot 15, — de alledaagsche is 45 tot 27.8 — en de ordonnantie der sierstukken.

In den catalogus zijn als bijlagen gevoegd verschillende proeven van moderne illustratie-procédé's, o. a. een photogravure van Dr. E. Albert & C° te Munchen-Berlijn, een lichtdruk van The art photogravure C° Ltd. te Londen, een koperautotypie van Angerer & Göschl te Weenen, een autotypie van The Meisenbach C° Ltd. te Londen, genomen met een metzographraster en een aantal drie- en vierkleurendrukken van verschillende firma's. Waar deze prenten ingevoegd zijn tegenover een boekdrukpagina harmonieeren zij daarmede, voor zoover dit in beginsel mogelijk is tusschen letterteksten en afbeelding, tusschen hoogdruk en vlakdruk, tusschen monotonie en veelkleurigheid, een sprekend bewijs, dat die brusselsche richting zeer zeker haar reden van bestaan heeft.

Onder die illustratieproeven is er een, die de bijzondere aandacht trekt, nl. de typografische kleurendruk van Carl Hentschel Ltd. te Londen. Zij doet dat,

om de onder de prent gedrukte toelichting, welke gezet is uit de Cheltenham, onlangs ontworpen door L. Kimball te New-York voor een der zetmachinefabrikanten. Die letter, zoo opmerkelijk door haar lange stokken, om zoodoende met behoud van plat zetsel toch schijnbaar betrekkelijk veel wit tusschen de regels te kunnen brengen, is, behoudens een enkele letter als de *r*, wel bevredigend voor gewoon boekwerk, waaraan geen decoratieve eischen gesteld worden; ik meen op deze eerste toepassing er van die mij onder de oogen kwam wel even te mogen wijzen.

Als orientatiemiddel over den hedendaagschen stand der mechanische reproductie-methoden zal het boekje waarde behouden. Practisch daarentegen zal het spoedig verouderd zijn door de vooruitgang, welke deze tak van nijverheid schier dagelijks ondergaat ; *car*, zegt Otlet te recht, *ce qui est acquis et découvert est probablement peu de chose comparé à ce que demain enfantera, même à ce qu'aujourd'hui porte en gestation ou a secrètement mis au monde.*

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

The development of printing as an art. *A handbook of the exhibition in honor of the bi-centenary of Franklin's birth held at the Boston public library under the auspices of the Society of printers.* [January 1-29] Boston, Massachusetts [Society of printers] 1906. V, 94 p. 8°.

De herdenking van Benjamin Franklin's tweehonderdjarigen geboortedag heeft aanleiding gegeven tot het organiseeren van verscheidene uitstallingen. Daaronder ook een boekententoonstelling, waarvan de catalogustitel hier boven staat. Een keurcollectie was bijeengebracht, waarvan het leeuwendeel behoorde tot de moderne decoratieve drukkerij - werkplaatsen in Noord-Amerika en in Engeland ; ingeleid werd de verzameling door een keuze van historische boeken, waarvan de systematiek in den catalogus even de aandacht trekt, omdat daardoor toegelicht wordt het beloop dat de kunst in boekdruk gehad heeft : handschriften ; het overwicht van Italie 1470-1530 ; het overwicht van Frankrijk 1530-1570; het overwicht van Zuid-Nederland 1570-1600; het overwicht van Noord-Nederland 1600-1700; het overwicht van Frankrijk en Engeland 1700-1800; moderne druk c. 1800-1905. De laatste afdeelingen catalogiseeren inzendingen op het gebied van « commercial printing », meest smoutwerk, vervolgens moderne reproductie-methoden, onderverdeeld in hoogdruk, diepdruk en vlakdruk, en ten slotte uitstallingen van papiermonsters en papierfabricatie.

Wat waarde verleent aan den catalogus zijn, behalve de erkenning van de leidinggevende landen vóór 1800, de daaraan toegevoegde zeer summiere historische beschouwingen en de korte omschrijving der reproductie-technieken, die het gemakkelijk maken bij de heerschende internationale verwarring in benamingen te weten te komen, hoe een druktechniek in Amerika genoemd wordt. Zoo kan b. v. op gezag der beschrijving met voldoende zekerheid vertaald worden : line plate process als zincografie, half-tone relief plates als autotypie, half-tone relief process als drie- en vierkleurendruk, photo-gelatine process als lichtdruk.

Al zijn de inleidingen tot elke afdeeling bijzonder kort, ze zijn daarom toch zaakrijk. Zoo wordt b. v. in het licht gesteld, welken persoonlijken invloed François Ier gehad heeft in het derde tiental jaren der zestiende eeuw om de Fransche typografische drukkunst te doen uitsteken boven de Italiaansche (blz. 8), hoe vermaarde drukkers door te hooge aspiraties de commercieele bedrijfseischen uit het oog verloren, hoe Sweynheim en Pannartz zich financieel benadeelden door hun Grieksche drukken, de Aldijnsche drukkerij voor bankroet behoed werd door tusschenkomst van Paus Paulus IV, en Plantijn door zijn Polyglotten Bijbel een speculatie deed, die hem bijkans ten gronde heeft gericht (blz. 11).

Ook hier wordt Christoffel van Dijck, hoewel met voorbehoud, genoemd als de stempelsnijder der Elseviers (blz. 11). Het geschilpunt is echter sedert een tiental jaren reeds beslist door onderzoekingen van mr. Ch. Enschedé, en wel in dezer voege dat de drukkerijen der Elseviers te Leiden en te Amsterdam administratief geen verband met elkander hielden, dat zij hun lettervoorraad betrokken van

gieterijen, die eveneens andere drukkerijen bedienden, dat slechts de Amsterdamsche Elseviers in het laatst aan hun bedrijf ook een gieterij onder hun beheer hadden, waarop inderdaad een aantal stellen stempels waren door Van Dijck gesneden, maar ook een aantal stellen matrijzen, die zeker niet van dezen graveur afkomstig zijn.

Niet onbelangrijk voor de kennis onzer vroegere buitenlandsche beteekenis is het bericht (blz. 83), dat de eerste papiermolen in Amerika gesticht werd te Roxborough bij Philadelphia in 1690 door William Rittinghuysen, geboren te Broich, Holland (Broek in Waterland?) met den drukker William Bradford. De voorliefde van Bradford voor nederlandsche krachten blijkt ook uit het elders (Faulmann p. 358) vermelde feit, dat toen deze in 1693 uitweek naar New-York, zijn drukkerij tot aan de meerderjarigheid van den jongen Andrew Bradford beheerd werd door een Reinier Jansen.

Ten slotte lees ik in dezen catalogus, p. 45, dat Theodore Low de Vinne, de *doyen* van de amerikaansche drukkers, zich uit het practische bedrijfsleven heeft teruggetrokken en dat zijn drukkerij te New-York thans bestierd wordt door Theodore Brockbank De Vinne. Dit uittreden was mij niet bekend, toen mijn biografie van De Vinne in *Het Drukkers-Jaarboek voor 1906* afgedrukt werd.

Amsterdam J. W. E.

« Zwerver »-uitgaven. — De bewoner en eigenaar van het woonschip « De Zwerver » is onlangs begonnen naast zijn prenten ook boeken in eigen beheer te exploiteeren, die kondschap geven van de kunstrichting welke W. O. J. Nieuwenkamp eigen is. Verleden jaar verscheen een foliant, minder doeltreffend genoemd: *Een boekje met houtsneden* (f. 25.-); dit jaar het eerste gedeelte van zijn *Bali en Lombok. Uitvoerige geïllustreerde reisherinneringen en studies omtrent land en volk, kunst en kunstnijverheid* (pro compleet f. 45.—). In techniek en ordonnantie wijken beide uitgaven van elkaar af; in het eerste is, behalve in de voorrede, uitsluitend de houtsnede aan het woord en eischt elke prent en elke daarbij behoorende benoeming een recto-bladzijde voor zich alleen; in het tweede is de doorloopende tekst over de groot-quarto-oblong bladzijde, recto en verso, over twee kolommen verdeeld en zijn de prenten in autotypie in den kolomspiegel geplaatst. Dat het typografische zetsel van die kolommen het tegendeel van geslaagd is, mag Nieuwenkamp niet tot grief gemaakt worden; hij is, wat met goede reden aangenomen kan worden, afhankelijk geweest van de mindere vaardigheid der niet genoemde typografische inrichting, welke hij den druk van zijn arbeid heeft toevertrouwd. Wel mag hij geoordeeld worden over de letterkeus en de gevolgde lengte- en breedteverhoudingen van de bladzijden. Die letter is objectief gezien niet te misprijzen; de bijzondere behandeling welke deze vette grotesk met haar groot oog en korte stokken vereischt, wil er een goed gesloten bladspiegel ontstaan, heeft zij echter niet ondervonden. De breedten der kolommen zijn hoogelijk te prijzen; steeds zijn deze verschillend, daar zij, in de meeste gevallen bepaald werden door de steeds wisselende breedten van de verschillende prenten en daar deze immer boven aan geplaatst zijn, is zoodoende erkend en gehandhaafd het organisch verband, dat bestaat tusschen prent en tekst. Ik houd deze erkenning voor belangrijk, omdat zij, voor zoover ik mij herinner, nog nimmer in toepassing gebracht is en het is in het bijzonder daarin, dat deze tweede « Zwerver-uitgaaf » in de ontwikkeling van onze moderne boekkunst een aparte plaats inneemt en als zoodanig verdient genoemd te worden.

De eerste « Zwerver-uitgaaf » neemt zulk een eigen plaats niet in. Trouwens dit lag niet in de bedoeling van den maker. Hier stond op den voorgrond — de voorrede zegt het onomwonden — metterdaad aan te toonen dat de houtsnee lang geleden als kunstuiting om haar zelfswille beschouwd, maar verleerd en vergeten, in de laatste jaren weer door enkele jongeren met ijver als waarachtig middel tot kunstuitbeelding wordt beoefend. Prenten, inschriften, randjes en initialen, alle in Nieuwenkamp's eigen handwerk, zijn geheel in xylografie en

gedrukt in donkerbruin, met roode randen en hoofdletters, op geelachtig zwaar papier ; een goed geheel is verkregen dat zeker aan zijn doel beantwoordt.

J. .W E.

MENGELINGEN

Kostbare miniaturen teruggevonden. — H. Yates Thompson doet in *The Burlington Magazine* een romantisch verhaal omtrent een 15e eeuwsch manuscript, dat hij te Londen op een veiling voor zeer matigen prijs kocht, een Fransche vertaling van de tweede helft van Flavius Josephus' Geschiedenis der Joden. Het bevatte een ongewoon fraai geïllumineerde pagina, voorstellend Koning Herodes' intocht in Jeruzalem. Twaalf pagina's waren blijkbaar met een scherp mes uit het boek uitgesneden. Na een pijnlijk nauwkeurig onderzoek bleek het, dat er zich op de laatste pagina van het manuscript gedeeltelijk weggeradeerde opschriften bevonden. Deze werden langs chemischen weg weer leesbaar gemaakt. Er bleek toen in de eerste plaats dat het aan den grooten bibliofiel, den duc Jean de Berry, had toebehoord, ten tweede dat dit tweede deel in het geheel dertien geïllumineerde pagina's had bezeten. Twee vragen deden zich nu voor : Waar bevond zich het eerste deel van het manuscript ? ten tweede, waar mochten de twaalf verdwenen miniaturen gebleven zijn ? Het eerste deel van het manuscript bleek bij nasporing in de Bibliothèque Nationale te Parijs te berusten Aan het slot van dat deel bleken volkomen gelijkluidende inscripties te vinden. En bovendien stond daar te lezen dat de drie eerste miniaturen (van deel I) door den schilder van den duc de Berry gemaakt zijn en de rest door den schilder en illuminator van Koning Lodewijk XI : Jean Fouquet van Tours. De schrijver rustte niet voor hij omtrent de twaalf ontbrekende geïllumineerde pagina's naders was te weten gekomen. Na twee jaar zoeken, bleek het, dat zij — dat is te zeggen tien ervan — in de bibliotheek van den Engelschen Koning op Windsor Castle berustten ! En in de gulle stemming der entente cordiale tusschen Engeland en Frankrijk, besloot de Koning zijn tien miniaturen af te staan, om ze weer bij het manuscript te voegen, dat met des bezitters toestemming aan Frankrijk werd teruggegeven. De Engelsche koning bood het bij zijn jongste bezoek den president Fallières aan en de twee deelen, thans na een scheiding van eeuwen weer hereenigd, zijn te zamen te zien in de Bibliothèque Nationale. De schrijver wekt ieder die de twee nog ontbrekende pagina's, twee miniaturen van Jean Fouquet, mocht ontmoeten, op, om de ontdekking aan hem of aan den directeur der Bibliothèque Nationale te Parijs mede te deelen.

(*N. Rt. Ct.* 23 Mei 1e Bl. B.)

Bibliographie van Van Meteren. — In de jongste aflevering van *De Navorscher* (1906 afl. 1 p. 1 vlg.) geeft de utrechtsche bibliothecaris J. F. van Someren belangrijke aanvullingen en verbeteringen op zijn vroeger (1887) gepubliceerde bibliografische beschrijving der edities van Van Meteren's *Belgische ofte nederlantsche historie* (Delf 1599) en de onder anderen titel verschenen jongere drukken. De editie met het adres « Ghedruckt op Schotlandt buyten Danswijck, bij Hermes van Loven (1611 ?), alsmede de quarto uitgaaf van 1611, schrijft Van Someren thans toe aan den utrechtschen drukker Salomon de Roy en wel op grond van sierletters, koplijsten, vignetten en sluitstukken, die voorkomen in deze uitgaven en in authentiek drukwerk van De Roy.

Dat deze methode van drukwerk-determinatie onvoldoende is naar mijne opvatting, heb ik aangetoond in den vorigen jaargang van dit tijdschift (p. 201 vlg. en p. 277 vlg.). Het kan niet nadrukkelijk genoeg gezegd worden : drukmateriaal was — er wordt beweerd reeds omstreeks 1477, maar het documenteel bewijs daartoe ken ik niet — in de jaren waar het hier om gaat verhandelbaar.

Eerst als bekend is, dat een drukkerij

in het alleen- en uitsluitend bezit was van haar drukmateriaal en dit — ik noemde een voorbeeld uit 1582 — nimmer geleend heeft, mag op grond van letter- en sierstukkenvergelijking een conclusie getrokken worden.

Toch is er voorshands geen reden om aan te nemen, dat Van Someren's oordeel onjuist is. Integendeel. Als bewijsmateriaal wordt nl. ook geciteerd een sluitstuk met een breuk. Zulk een drukblok is om zijn min gunstige conditie een vrij zeker herkenningsmiddel, maar ook wordt als een determinatiefactor in het geding geding gebracht, het niet onder woorden te brengen individueele, dat drukken van zekere typografische inrichtingen laten zien in versiering en ordonnantie, in weerwil dat het drukmateriaal identiek is met dat van andere drukkerijen.

Ten slotte geeft Van Someren de beschrijving en collatie van het nog niet bekende eerste deel eener hoogduitsche uitgaaf (Arnhem, Johan Janssen 1605).

J. W. E.

**

Bibliothekartag. — Het Verein Deutscher Bibliothekare richt dit jaar haar bijeenkomst in te Berlijn op 7 en 8 Juni. Op de agenda komen de volgende punten voor :

1. Die Münchener Bibliothekskurse. Ref. Oberbibl. Schnorr. v. Carolsfeld (München).

2. Ueber offizielle Drucksachen. Ref. Bibl. Maas (Berlin) und Bibl. Prof. Wolfstieg (Berlin).

3. Ueber die Bibliotheken der preussischen Universitätsinstitute Ref. Bibl. Naetebus (Berlin).

4. Die Ziele des Gesamtkatalogs. Ref. Bibl. Dir. Boysen (Königsberg).

5. Die kulturelle Bedeutung der amerikanischen Bibliotheken. Ref. E. Schultze (Hamburg).

6. Berichte der Kommissionen.

Gezamenlijk zullen bezichtigd worden de volgende instellingen : Königliche Bibliothek (Opernplatz) mit Neubau (Unter den Linden, 38), Bibliothek des Reichtags (NW. Königsplatz), Bibliothek des Abgeordnetenhauses (Prinz-Albrechtstrasse 5), Bibliothek des Kunstgewerbe-Museums (Prinz-Albrechtstrasse 8), eene nader aan te wijzen Berlijnsche Städtische Volksbibliothek, Volksbibliothek Charlottenburg (Wilmersdorferstrasse 166).

Voor private bezichtiging of bezoek in kleinere groepen komen buitendien in aanmerking :

Geschäftsstelle des Gesamtkatalogs en Auskunftbureau der deutschen Bibliotheken (W. Behrensstrasse 70), dag. 9-3 u., Universitätsbibliothek (NW. Dordtheenstrasse 9/10), id.

Bibliothek des Kaiserlichen Patentamts (SW. Gitschinerstrasse 97/103), id.

Bibliothek der Korporation der Kaufmannschaft (C. Börse), dag. 9-3 en 6-10.

Oeffentliche Bibliothek und Lesehalle (SW. Alexandrinenstrasse 26).

Wie de inrichting der Koninkl. Bibl. in bijzonderheden wil leeren kennen, wordt daar van Dinsdag af gelegenheid toe gegeven.

Eenige buitenlandsche collega's — waaronder de redactie van dit tijdschrift — werden tot dezen « Bibliothekartag » uitgenoodigd : wij hopen dat door dezen zooveel mogelijk aan den vriendelijken oproep gevolg werd gegeven.

**

Association des Bibliothécaires français. — Men verzoekt ons te willen mededeelen dat op 22 April jl. te Parijs in het lokaal van het Musée Social, 5, rue Las Cases, onder voorzitterschap van den heer Deniker, bibliothecaris van het Museum d'Histoire naturelle een vergadering van bibliothecarissen gehouden werd met het doel een *Association des Bibliothécaires français* op te richten.

Uit de statuten welke door deze vergaring gestemd werden, halen wij, in den den oorspronkelijken tekst, het volgende aan :

Art. 1. — Il est formé entre les membres adhérents aux présents statuts, conformément à la loi du 1er juillet 1901 (art. 5), une Association sous le titre de : *Association des bibliothécaires français*. Son siège social est à Paris, *6, place du Panthéon.*

Art. 2. — L'Association des bibliothécaires français a pour but de s'occuper de toutes les questions concernant les intérêts des bibliothèques et des bibliothécaires.

Art. 3. — Peuvent faire partie de l'Association : 1° les personnes ayant exercé, exerçant ou susceptibles d'exercer, d'après

les lois et règlements en vigueur, la profession de bibliothécaire, 2° les personnes s'intéressant aux bibliothèques. L'admission est prononcée par le Comité, à la majorité des voix sur présentation de deux membres de l'Association.

Art. 4. — La cotisation annuelle, payable en une fois, est de cinq francs; elle pourra être rachetée par le paiement d'une somme d'au moins cent francs. Le titre de membre fondateur est accordé aux personnes payant une cotisation d'au moins vingt francs.

Art. 5. — L'Association est administrée par un Comité composé de vingt membres élus par l'Assemblée générale, à la majorité des suffrages. Le vote par correspondance est admis. Le Comité est renouvelable annuellement par quart; les membres sortants sont rééligibles.

De jonge vereeniging telt reeds meer dan twee honderd toetreders

Het bestuur is als volgt samengesteld :

President: de heer Deniker, bibliothecaris van het Museum d'Histoire naturelle.

Vice-Presidenten : de heeren Michel, conservator der Bibliothèque municipale van Amiens; Martin, administrateur der Bibliothèque de l'Arsenal.

Secretaris-generaal : de heer Sustrac, onder-bibliothecaris bij de Bibliothèque Sainte-Geneviève.

Hulp-secretaris : de heer Gautier, onder-bibliothecaris bij de Faculteit der Rechten te Parijs.

Penningmeester: de heer Poirée, hulpconservator bij de Bibliothèque Ste Geneviève.

Het bestuur heeft in zijn laatste zitting beslist, dat in de eerste plaats dringend is, een onderzoek in te stellen naar den toestand der bibliotheken te Parijs en in de provincie. Een vragenlijst zal daarvoor aan al de leden der vereeniging gestuurd worden.

Om de bibliothecarissen in te lichten over vacaturen, nieuwe stichtingen en verdere zaken van professionneelen aard, zal men trachten te komen tot het stichten van een informatiebureau. De oprichting van regionale comités en de uitgave van een bulletijn worden tot nader orde aangehouden.

**

Dr. R. Garnett †. — Te Londen (Hampstead) is, op 71 jarigen leeftijd, dr. *Richard Garnett* overleden. De bladen melden over zijn levensloop o. m. het volgende :

Eenige jaren geleden (1896) is dr. Garnett afgetreden als eerste bibliothecaris aan het Britsch Museum, na er ruim 45 jaren in verschillende functiën werkzaam te zijn geweest. Als chef der afdeeling « printed books » heeft hij een gedrukten catalogus van de bibliotheek noodzakelijk gevonden, en voor deze uitgaaf eene toelage van 10.000 pd. st. per jaar van de Britsche Regeering verkregen. Het drukken begon in 1880; tien jaren later was de catalogus in 800 deelen, bevattende 4 millioen titels (inbegrepen de verwijzingen) gereed.

Dr. Garnett had den naam, zelf een wandelende catalogus te zijn, de man, die in Engeland het grootste getal boektitels in zijn hoofd had. Hij was voor iedereen steeds hulpvaardig, toegankelijk zelfs voor de onbeduidendste verzoeken van nieuwsgierigen en snuffelaars, en hij gaf daarbij vaak blijken van een wondergroot geheugen. Maar niet alleen was hij een boekenkenner, doch ook een verdienstelijk schrijver en dichter.

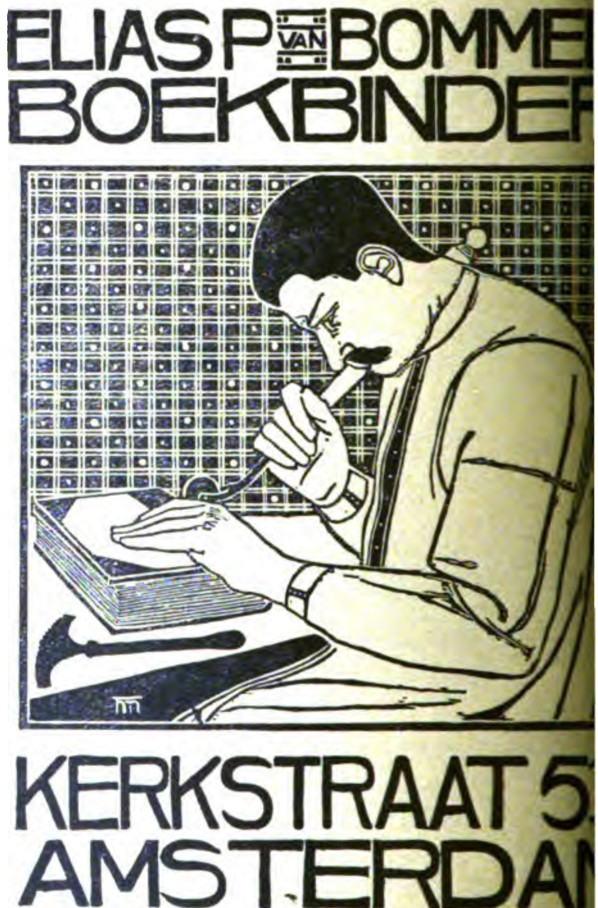
Ontelbaar zijn de klassieke en andere werken, waarvan hij uitgaven bezorgde, de merkwaardige geschriften, welke hij ontdekte en in het licht gaf. Tusschen al zijn werk door schreef hij artikelen over allerlei onderwerpen en gaf, onder meer, levensbeschrijvingen en studies over Carlyle, Emerson, Milton, Shelley en anderen. De onderscheidingen, welke hem ten deel vielen waren ontelbaar. Reeds in 1883 werd hij door de Universiteit van Edinburgh benoemd tot doctor in de letteren honoris causa en in 1895 werd hij benoemd tot ridder in de Bath-orde.

Een merkwaardige bijzonderheid heeft, nu dr. Garnett overleden is, de Daily News uitgebracht. Er zijn ettelijke geschriften over sterrenwichelarij; geschreven door A. G. Trent, die in de voorrede van zijn voornaamste werk wordt aangeduid als een algemeen bekend auteur, wiens naam men echter wil verzwijgen. A. G. Trent is niet anders dan het anagram van Garnett.

**

Met ingang van 1 Mei is benoemd tot conservator bij de bibliotheek aan de rijks-universiteit te Groningen, C. H. van van Fenema, te Groningen. (Stct.)

DIRK
SCHNABEL
TELEGRAM ADRES: SCHNABEL-AMST.
AMSTERDAM
TELEPHOON Nº 2807
BOEKDRUKCLICHÉS
·AUTOTYPIE· BANDSTEMPELS
Ontwerpen en teekeningen
worden op het Atelier uitgevoerd
GEBOUW „FELIX MERITIS" KEIZERSGRACHT 324

ELIAS P VAN BOMME
BOEKBINDE
KERKSTRAAT 5
AMSTERDA

JAARGANG IV NUMMER 4 JULI-AUGUSTI 1906

IV 6583

CAMBRIDGE, MASS.

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN EN V.A. DELA MONTAGNE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 AUGUSTI 1906

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar fr.	**15.—**
NOORD-NEDERLAND.	» fl.	**7.50**
DUITSCHLAND	» M.	**12.50**
ENGELAND.	» Sh.	**12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, Onderbibliothecaris der Stadsbibliotheek, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG IV, NUMMER 4 JULI-AUGUSTI 1906

INHOUD

J. W. ENSCHEDÉ. Over titelbeschrijving op het uitgevers-congres te Milaan . . . . Blz. 147
C. P. BURGER JR. Dool-hoff . . . . » 152
C. H. EBBINGE WUBBEN. Een platduitsche boekaankondiging uit het eind der 15e eeuw . . . . » 159
PROSPER VERHEYDEN. Banden met blinddruk in het Museum Plantin-Moretus. (*Slot*). *Met een plaat* . . . . » 163
V. A. DELA MONTAGNE. Nederlandsche boeken in de Waalsche gewesten en in het buitenland gedrukt (Derde lijst). . » 170
J. W. ENSCHEDÉ. De prijsvraag over het drukkersvak van de Koninklijke Vlaamsche Academie . . . . . . » 174

VARIA :

V. D. M. Een edikt op de titulatuur . . . . » 179
E. D. B. Epitaphia Belgica. . . . . » 182

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . » 185
Mengelingen . . . . » 192

HARVARD COLLEGE LIBRARY
OCT 1 1906
CAMBRIDGE, MASS.

OVER TITELBESCHRIJVING OP HET UITGEVERSCONGRES TE MILAAN

Op het vijfde internationale uitgeverscongres, dat in Juni jl. te Milaan vergaderd is geweest, werden verscheidene punten uit de boekenwereld behandeld, die, van hoeveel gewicht ook voor den boekhandel en de wetgeving betreffende den letterkundigen en artistieken eigendom, niettemin geacht kunnen worden den lezers van dit tijdschrift slechts matig belang in te boezemen. Toch mag deze bijeenkomst niet onvermeld blijven in dit boekenorgaan, omdat dit congres het eenige lichaam is dat zijn internationale vertakkingen heeft over geheel Europa en daardoor leiding kan geven aan het boekwezen, maar ook, omdat over enkele détails rapporten zijn uitgebracht, die eveneens vraagpunten zijn in het bibliotheekwezen. Die rapporten betreffen het systematiseeren van titels, de formaataanduiding in de titelbeschrijving en de unificatie van catalogussen.

Het eerste en laatste onderwerp was saamgevat in een rapport dat werd uitgebracht door den heer P. Barbèra, uitgever te Florence. Het twistpunt over de opportuniteit van het decimaalstelsel van Melvil Dewey was in dit gedrukte stuk eenigszins ontweken, maar toch niet zoozeer of een levendige gedachtenwisseling tusschen de heeren Le Soudier van Parijs en Paul Otlet van Brussel was er het gevolg van. In dien strijd kan ik voorshands geen partij kiezen : het decimaalstelsel ken ik bij ervaring niet, maar het schijnt mij, evenals voor tien jaren, nog immer toe, dat dit systeem geen voeling heeft, eensdeels met den vooruitgang van de wetenschap, waardoor er voor nieuwe vakken en onderafdeelingen geen plaats is, andersdeels, dat het decimaalstelsel geen rekening kan houden met de speciale classificatie-eischen, die een boekverzamelingvan bijzondere strekking heeft, waardoor omgekeerd die speciale strekking niet voldoende tot uitdrukking kan komen in den decimaal-catalogus, en eindelijk, dat het der wetenschap geweld aandoen is de encyclopædie van het kennen en kunnen te persen in een vooropgezet keurslijf van tien klassen, iedere klasse verdeeld in tien secties, iedere sectie in tien afdeelingen, iedere afdeeling in tien onderdeelen, en zoo voorts.

In het tweede deel van het rapport was de heer Barbèra duidelijker. In het midden latende de opportuniteit van het decimaalstelsel, achtte hij het gewenscht, dat in de boekverkoopers-catalogussen der verschillende landen een zekere uniformiteit betracht zou worden.

« La librairie de chaque pays pourrait adopter pour l'impression de ces catalogues une même couleur de papier, afin de reconnaître même de loin, s'il s'agit d'un catalogue anglais, français, allemand, italien, etc. Par exemple, on pourrait adopter la couleur des publications diplomatiques : l'Italie, qui a le livre vert, imprimerait ses catalogues sur papier de nuance verte; la France, qui a le livre jaune, sur papier de nuance jaune et ainsi de suite.

» J'aimerais aussi que la largeur des lignes imprimées fût telle qu'en découpant le catalogue titre par titre on pût appliquer chaque titre sur une fiche de la dimension prescrite par l'Institut bibliographique de Bruxelles (mm. 74 × 125).

» Il serait aussi à recommander que les pages des catalogues fussent imprimées seulement au recto, dans le même but de transporter la matière des catalogues-livres en catalogues par fiches, et avec cela je laisserais libres les maisons d'édition de diviser leurs catalogues par collections, par matières ou par nom d'auteurs, ou bien de leur donner l'ordre chronologique, qui permet de tenir un catalogue toujours au courant au moyen de simples suppléments plus ou moins périodiques ».

Tot zoover dit citaat. Hoewel in de eerste plaats bedoeld om eenheid te brengen in boekverkoopers-catalogussen, zijn deze wenschen toch van uitermate veel beteekenis voor de bibliotheeks-administratie. Immers, was de bedoelde eenheid verkregen en algemeen aangenomen, dan zou een bibliotheek licht kunnen volstaan met den titel van een aangekocht boek te knippen uit een prijscatalogus en niet genoodzaakt zijn, zooals nu, zelf een titel te redigeeren en die te laten drukken voor haar alfabetischen, systematischen en plaatscatalogus. Maar ook, was die eenheid verkregen, dan zou omtrent de keus van een alfabetisch hoofdwoord niet verschillend gehandeld worden. Herinnerd zij b. v. aan de verschillende behandeling van de voorvoegsels Du, La, Le, L', St en Saint, Mc en Mac, O', Fitz, aan het alfabetiseeren van dubbele eigennamen. Dan zou eveneens gelijkmatigheid verkregen zijn in het gebruik en de beteekenis van romein en cursijf, kleinkapitaal, gespatieerd en vet in den catalogus-titel, dan zou de opvolging der bibliografische aanwijzingen zooals : prenten, aantal pagina's en formaat, immer op dezelfde plaats gevonden worden, dan zou de titelbeschrijver weten of hij bij een geïllustreerd boek volstaan kan met het stereotype « m. pltn. » of dat hij de techniek dier prenten moet vermelden, of hij in den titel moet opnemen den naam van den drukker en zoo ja waar hij dien moet stellen, dan zou er gelijkmatigheid gebracht zijn in de taal, waarin bibliografische noten gesteld moeten worden, dan zou hij weten of een boek dat geheel in Arabisch of Chineesch of Grieksch gedrukt is al dan niet een romeinschen catalogus-titel mag hebben, dan zou de alfabetische opeenvolging der letters immer gelijk zijn en niet b. v. de ij, dan eens beschouwd worden als bestaande uit een i en een j, gevoegd zijn tusschen i h en i k, dan weer, gerekend als één type (y), gealfabetiseerd zijn tusschen x en z, dan zou een boek dat zonder datum verschenen is niet met verschillende afkortingsteekens als zoodanig beteekend zijn

(Nld : z. j ; Hgd : o. J ; Fr : s. d ; Eng : n. d), dan zou hij leiding hebben bij het al dan niet vermelden van den naam van den bandteekenaar. Kortom op de talrijke vragen, die de titelmaker heeft te beantwoorden zou hij een afdoend antwoord kunnen krijgen en wel een antwoord dat op alle bibliotheken gelijkluidend gegeven wordt. Het publiek zou daarmede gebaat zijn ; de bezoeker van een bibliotheek zou niet eerst zich moeten inwerken in dc bijzondere bibliografische stelsels op die bibliotheek vigeerende ; hij zou, de catalogussen raadplegende, op de éene instelling niet een andere werkwijze moeten volgen dan op de andere ; de vlugheid, maar ook de nauwkeurigheid van werken zou daarmede gebaat zijn.

Het uitgeverscongres, dat uitsluitend den handel op het oog had, beaamde dit ten volle. Als resultaat der besprekingen nam het onder volgnummer 124 deze beslissing — ik volg hier de redactie zooals mij die werd toegezonden door het Bureau permanent du congrès international des éditeurs, à Berne.

« La cinquième session du Congrès international des éditeurs confirme le vœu émis dans les précédentes sessions de Paris, Bruxelles et Londres, tendant à ce que les catalogues de librairie soient rédigés de façon à en simplifier si possible le maniement et à en unifier, dans la mesure du possible, l'établissement et l'impression, afin que les dits catalogues puissent être facilement classés et être conservés, soit en volumes, soit en fiches.

» Il charge le Bureau permanent de la rédaction d'un règlement international pour l'établissement des catalogues de librairies ».

Dat het Bureau er in zal kunnen slagen dit reglement op te stellen is niet twijfelachtig.

Nauw samenhangende met deze wenschen, was het debat over de formaataanduiding. Daarover was rapport uitgebracht door den heer Lucien Layus, van Parijs, die in zijn *Application du système métrique à la désignation des formats* aanbeval, dat met terzijdestelling van elke formaataanduiding gebaseerd op drukpapiergrootte, daartoe alleen de centimeter-maat gebruikt zou worden.

Theoretisch is zulks volkomen juist. Toch ben ik geen onvoorwaardelijk voorstander. Als ik b.v. het formaat van dit orgaan aangeduid zie met groot 8° (volgens mijn stelsel) of met roy. 8° (volgens stelsel Mart. Nijhoff), dan staan mij (het is een gevoelskwestie) de afmetingen van de bladzijde helderder voor den geest dan wanneer achter den titel staat 277.5 × 183.

Wat moet echter gemeten worden ? Het gebonden (afgesneden) of het gebrocheerde (niet afgesneden) boek ? Hoe te handelen met exemplaren, die hun *témoins* nog hebben ? Moet daar de afgesneden of de niet-afgesneden bladzijde gemeten worden ? Die boeken zijn toevalliger-

wijs grooter dan wel bedoeld is en hoewel van bibliofilisch standpunt merkwaardig, mogen zij toch niet gelden als type van een oplaag.

Dan geeft de oude methode toch zeker een beter beeld van een boek. Ik laat ter verduidelijking hier volgen het benoemingstelsel, dat door mij gevolgd wordt bij titelbeschrijving ; gemeten wordt daarbij de bladzijde, niet de band.

hooger dan 46 cM	gr. fol.
van 33 tot 46 »	fol.
» 28 — 33 »	kl. fol.
» 24 — 28 »	gr. 8°
» 20 — 24 »	8°
» 17.5 — 20 »	kl. 8°
» 15 — 17.5 »	16°
» 12.5 — 15 »	24°
» 10 — 12.5 »	32°
lager dan 10 »	min

Is de breedte meer dan $^3/_4$ der hoogte dan noem ik het boek quarto en wel bij een hoogte

van 28 — 38 cM	gr. 4°
» 20 — 28 »	4°
lager dan 20 »	kl. 4°

Is de breedte minder dan $^3/_5$ der hoogte dan komt voor bovenstaande aanwijzing de letters sm (afkorting van smal).

Is de bladzijde breeder dan de hoogte bedraagt dan komen achter de afkortingen de letters obl. (afkorting van oblong).

Eén en ander pas ik toe met dien verstande, dat bij ingenaaide boeken, die staan op de overgangsgrens van het eene op het andere formaat eenige millimeters terug gerekend wordt om zoo doende het afgesneden (gebonden) exemplaar zijn juiste formaataanwijzing toe te kennen, want om de formaatbepaling van een oplaag, niet van een exemplaar, gaat het.

Dagelijksche ervaring heeft mij de practische bruikbaarheid van dit systeem doen zien ; het geeft de noodige speelruimte om de toevallige grootten van de verschillende bladzijden in één exemplaar, om de verschillende pagina-grootten bij de exemplaren van dezelfde oplaag te elimineeren. Met die toevallige grootten kan formaat aanwijzing volgens de metrieke maat geen rekening houden.

In de exemplaren van een oplaag is slechts één criterium dat niet verandert, dat is de grootte van den bladspiegel. Het zou practisch kunnen zijn die als maatstaf aan te nemen, maar de gevoelskwestie blijft dan toch immer bestaan dat getallen niet zulk een goeden indruk wekken als woorden, geijkt door jarenlang gebruik dat doen.

Maar bovendien schijnt er nog iets te zijn, dat de toepassing van het metrieke stelsel belemmert ; Engeland heeft als eenheid de yard, evenals veelal het geval is in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika ;

Rusland kent de arschin. Zullen die landen in hun bibliografisch werkmateriaal daarvan afstand doen ten behoeve van het Fransche metrieke stelsel ?

Het uitgeverscongres nam in deze geen beslissing, zoodat hier kan worden volstaan met over te drukken de conclusie van den rapporteur :

« Le Congrès émet le vœu :

» 1° que, dans les annonces de librairie et dans les catalogues destinés au public, les formats soient indiqués en centimètres, à l'exclusion de toute appellation basée sur le format du papier ;

» 2° que le premier chiffre désigne la hauteur et le second la largeur du volume non rogné ;

» 3° que le nombre de pages dont se compose le volume soit indiqué ».

Het kwam mij niet ongewenscht voor het bovenstaande mede te deelen in het eenige orgaan in de Nederlandsche taal dat de belangen van het boek in elke opvatting, in den breeden zin, bevorderen wil om eventueel te dezer plaatse ook andere zienswijzen te vernemen.

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

DOOL - HOFF

PROVERB. 14. 12. Meenighen behaeght eenen wegh wel,
Maer eyndelijck brenght hy hem totter doodt.

EPHES. 5. 15. So ziet nu toe, hoe ghy voorsichtelijck wandelt, niet als de onwijsen, maer als de wijsen.

Zoo luidt het opschrift van een merkwaardigen planodruk, in den vorigen jaargang van dit tijdschrift door mij vermeld onder de uitgaven van Claes Braau te Haarlem (blz. 195). Het stuk komt mij belangrijk genoeg voor, om er hier iets naders over mee te deelen.

De strekking wordt door de beide bovenaan geplaatste teksten zeer nauwkeurig aangegeven. Al lezende betreedt men den doolhof, de weg splitst zich in lange paden die rechthoekig ombuigen, alle gevormd van achtlettergrepige versregels, die zich eenigszins eentoonig, maar steeds gemakkelijk vloeiend, aaneenrijgen. Ieder pad stelt den loop van een menschenleven voor, dat het een of andere aardsche doel nastreeft, en ten slotte doodloopt. Zoo gaat het met den weg van hem die « staagh leven wil nae (sijn) plaizier », maar eindigt met de verklaring : « Zijt in u jeugt wat beter schick, opdat gy niet verdwaelt als ick ». Niet beter eindigt de loopbaan van hem die door goochelen en kunstenmaken naam maakt, en even ongelukkig is het einde van den zeer langen weg die voor alles op het verkrijgen van rijkdom gericht was. Ziehier als voorbeeld eenige versregels, waarin het jagen van de menschen naar geld geschilderd wordt.

Ick wil gaen soecken met practijck
Om hier te worden machtig rijck,
Want die hier maer heeft overvloet
Van lant en zant, van gelt en goet,
Van schepen, beesten, huys en hof,
Van sulck een seytmen groten lof,
Die dit alhier bekomen kan,
Dat heet een treftich deftich man,
Die wort gemeenlijck by de lien
Geacht, geeert en seer ontsien.
Dus soeckt nu ieder nacht en dagh,
Hoe hy veel goets vergaeren mach.
De Paep ten Outaer gaet om 't gelt,
De Krijghsman treckt daerom te veldt,
De Zee-luy varen daerom t' zee,
De Huysman melckt daerom het vee,

De borger daerom werckt en wroet,
En 't hoertje daerom schoon voor doet.
Schijnheilig self die 't goet versmaet,
Die soeckt het goed oock vroeg en laet.

Merkwaardig is de schets hoe de gierigaard zich zelven in geval van ziekte behandelt.

En krijg ik zieckte, zeert' of pijn,
Ik ben mijn eygen Medecijn,
Want heb ick wat ondeugd in 't lijf,
So vast ick maer een dag vier vijf.
Als ik niet slapen kan, daer voor
Gebruyk ik 't vullis uyt mijn oor,
Voor koortse die my schudden doet
Ist schraep'lis van mijn nagel goet,
Een zwel een zweer een quade wond
Geneez' ik met een stuckje stront.

Wat doet daarentegen een ander die ziek is ?

Zo hy 't met een Doctor aenleyt,
't Is strax een schelling voor de gank,
En noch een daelder voor de drank,
En 't helpt hem dickwils niet een zier,
Maer menigmael ist peck int vyer.
Dies menig al sijn goed verquist,
En endlijk sijn gesontheyt mist.

Veel spoediger loopt de weg dood van den man die door uiterlijken pronk wil uitblinken. De beschrijving van de kleeding luidt aldus :

Een hooge hoet, een groote pruyck,
Een wimpel om de hals altijt,
Het wambais kort, de mouwen wijt,
Een pijpkans broeckjen sonder ploy,
Voor toegeknoopt, dats warm en moy,
So lang dat het hangt op de kuyt,
De schoen gelijk een varkens snuyt,
Mijn kleeren fray gekleurt, geciert,
Gekoort, gestreept en geschakiert
Met groen, met geel, met root, met blaeu,
So dat ik spiegel als een Pau.

Weer een andere, meer afwisselende weg is die van de studie.

Op dat ic immers niet en dool,
Best treck ic heen na 't hooge school,
Tot Leyden, Loven en Parijs,
Daer wort een mens te wonder wijs,
daer onderwijst de een de aer,

of met een klein omwegje :

daer broet de eene Uyl de aer.
In korten tijt so wortmen daer,
Alsmen met gout haer handen smeert,
Tot een Doctor gepromoveert.

De weg splitst zich in verschillende richtingen ; een er van schildert de loopbaan van den dokter en den advokaat. De verzen die op den eerstgenoemden betrekking hebben, mogen hier volgen.

Word ik een Medicijn Doctoor,
So acht men my een God gelijck,
Wanneer ic maer int water kijck,
Wat yder let en wat hem schort,
En help de lieden op een kort
Van alle pijn en sieckte swaer,
Weèr op de been of op de baer.
Dus soect een yder aan my heul,
Ik werd een eerelijcke Beul.
Men neemt het my niet qualijck af,
Al raeckter somtijts een in 't graf.

. . . .

Maar 't staet mij waerlijck niet wel aen,
Met ziecke luy veel om te gaen,

. . . .

En als de pijn verdreven is,
De krancke weder leven fris,
So dat de Doctor spreeckt om gelt,
Dan wort hy dickwils uytgeschelt,
Dat hy 't niet half verdient en heeft,
Dat hy is stout en onbeleeft,
Een Quacksalver, een malle Door,
Dat is de danck en 't loon daer voor.

Een andere weg leidt door de studie der « seven vrye konsten » :

Soo haest ick de *Gramatica*,
De Letterkonst maer wat versta,
Strax ben ic yder een te wijs,
Int schrijven spellen wonder vijs,
De C gebruyck ick voor een K,
In plaets van F schrijf ick Ph,
Hz is het, Dz is dat, Nz is niet, Wz is wat,
En IHS dat is Jesus, XPR̄S dat is Christus,
En WL met my Uyl beduyt
En met WT so schrijf ick uyt.

. . . .

Door *Astronomia* ik toon
De groote van des hemels troon,
Ook hoe de son int midden staet,
Of rondom d'Aerde rollen gaet.

. . . .

Door *Rethoricaes* konste eel
Een Reden ick aan vijven deel,
En ben door veel gheklaps altoos,
Van woorden rijck en Redenloos.

Weer een andere weg met vertakkingen die soms later weer samenloopen of elkaar kruisen, voert door de studie van talen en letteren, wijsbegeerte, natuurwetenschappen en godgeleerdheid. Ook hiervan mogen eenige staaltjes volgen, die weer toonen dat de schrijver niet onbekend was met wat in al die wetenschappen omging en er niet zonder humor over weet te handelen.

Als ick daer alle talen leer,
Dan boecken schrijf en die lardeer,
Met vremde woorden naemlyk deez' :
Hebreeus, Chaldeeus, Cyris, Cinees,
Arabis, Turx en Indiaens,
Met Griecx, Latijns, Hooghduyts en Spaens,
Met Pools, plat Fries, Iers, Engels, Schots.
Al heeft het dickwils weynig slots,
Een die de sprake niet en ken,
Sal meenen dat ic vrij wat ben.

. . . .

Of als ick Leugenstorijs dicht,
Van Amadis, van Palmerijn,
Van Orssen en van Valentijn,
Van Malegijs, van Manjeviel,
Van Blancefleur en van Virgiel,
Van Ulenspiegels schalk bedrijf,
Of van Marcolphus met sijn wijf,
Van Fortunatus beurs en hoet,
Dat smaeckt de lieden wonder soet,
Een yder dat veel liever hoort
En leest, als Godes heylig Woort.

. . . .

Of anders, als ik arguweer
En heel scherpsinnigh reedeneer
Waer van de aerde schud en beeft,
Waer uyt d'Arcan sijn oorsprong heeft,
Van 't vloeyen vande groote zee,
Van 't drayen van de maelstroom mee,
Waer door in 't een en 't ander lant
Op seker tijt wayt de Lavant,

Waer de Cometen uyt ontstaen,
Hoe hoog sy boven d'aerde gaen,
Hoe dat de krommen regenboog
So kleurig is in onse oog,
Of wat de bock doet met een baert,
Waerom de Aep is sonder staert,
Waerom de Luys ses voeten heeft,
Waervan een jonge Raven leeft,
Hoe dat de Struys sijn Eyers broedt,
Hoe dat de Phenix zich verdoet.
Wat snelder rieckt een Gier of Hondt,
Hoe dat een yder uyt sijn mont
Blaest wat hy wil 't zy heet of kout,
En wat geduerig onderhoud
Het branden van den berg Etna,
Vesuvio en van Hercla.

. . . . ,

Hoe 't was eer Godt de werelt schiep,
Wanneer de duyvel sich verliep,
Hoe lang Adam alleenigh waer,
Wat kleur hy had van baerdt en hayr,
En of hy hadde in sijn lijf
Een ribbe minder als sijn wijf,
Wat vrugt so schoon was in haer oog,
Waerdoor de slange haer bedroog,
Met een rabau of guldeling
Of met een vijg of ander ding.
En van wat vel of yders rock
Gemaekt was die haer God aentrock,
En hoe veel kinders Adam won,
En waer aen datmen Caïn kon,
Waer Noahs Raven heenen vloog,
Van wat fatsoen, hoe breedt, hoe hoog
Dat Nimrod maeckte een ghebouw,
Van Moysis Graf daer yeder nou
Nae soeckt en loopt soo wijt en breet,
Dat hy verdwaelt is eer hy 't weet.

Zoo kunnen al deze studien op verdwalen uitloopen, maar er is één pad dat wij voorbij gegaan zijn :

't Is best ik sulke grillen schou,
En schou ook al 't verdoem'lijck quaet,
Waer na schier al de werelt staet,

. . . .

Zoo doorgaande komt men ten slotte in 't Nieuwe JERUSALEM.

Maar wellicht reeds te veel verzen, zelfs voor den geduldigen lezer. De schets der verschillende wetenschappen meende ik echter zoo

volledig mogelijk te moeten geven. Toch is het hier afgedrukte nog op verre na niet de helft van wat de doolhof te genieten geeft. Ruim 400 versregels staan gedrukt tusschen de lijnen die de wegen vormen, op een oppervlak van 32 bij 40 centimeter. Voegen we daarbij dat de druk zoowel van de gotische letter, als van de lijnen volkomen duidelijk en gelijkmatig is, dat alle ombuigingen, splitsingen en verbindingen nauwkeurig sluiten, en dat om dit te bereiken slechts een zeer spaarzaam gebruik is gemaakt van hulpmiddelen als een kleinere letter of afkorting van uitgangen, dan zal het duidelijk zijn dat we met een kunststuk van samenstelling te doen hebben, dat en den ontwerper en den drukker eer aandoet. Het exemplaar dat mij ten dienste stond behoort aan de Stedelijke bibliotheek te Haarlem, en werd mij welwillend door den bibliothecaris ter bestudeering gezonden. Ook in het Stedelijke archief aldaar is een exemplaar, en de heer Boekenoogen te Leiden bezit er een; ik heb ze niet naast elkaar kunnen leggen, maar aan verschillende drukken zal bij dit werk wel niet te denken zijn.

Een jaartal draagt het stuk niet, maar wij kennen de namen van den drukker en van den dichter.

« Claes of Nicolaes Braau is drukker geweest in de Korte Beggijnenstraat, « Int Schrijfboek » van 1674 tot 1703. Op het Gemeente-Archief hebben wij van hem, met zijn naam en adres maar zonder jaartal, een doolhof, kunstig gezet, een vel folio. Maar verder niets. » Zoo schreef mij de Haarlemsche archivaris in November 1904, toen ik hem om inlichtingen vroeg. Ook Ledeboer geeft deze jaartallen en de lijst van uitgaven die ik bijeen bracht geeft hetzelfde resultaat : de oudste quasi-Antwerpsche uitgaaf is van 1674, de jongste gedateerde drukken zijn van 1703. Vier drukken die ik sedert nog gevonden heb, deels door vriendelijke aanwijzingen van den Haarlemschen bibliothecaris en den heer Dela Montagne, geven ook geene nieuwe dateering. Tot aanvulling van mijn vorige lijst mogen de titels hier volgen.

1. Het Nieuwe Testament. Tot Antwerpen, By Jacobus Woons, voor Niclaes Braau, in de Korte Beggyne-straet, Anno 1686.

2. Den Oprechten Schriftuerelijken Roomsch-catholycken mondtstopper. Door C. Molina. Den 9^{den} Druck. Tot Leuven, By Nicolaes Braau, in de Korte Beggijne-straat.

3. Den 12^{den} Druck. Tot Loven, By Niclaes Braau, in de Korte Beggijne-straet.

4. Motivum Juris of Regts-Bewys voor het Bisschoppelyk Capittel van Haarlem. Uit het Lat. vert., door P. H. Pr. Tot Haarlem, gedrukt bij Niklaas Braaw, Boekdrukker in de Korte Beggijnestraat, in 't Schrijf Boek. 1703.

Iets nieuws bracht mij echter een schrijven van den Archivaris van Haarlem tot wien ik mij nogmaals gewend had, en wel te gelijk met het authentieke bewijs dat Braau werkelijk altijd te Haarlem gewoond heeft, eene nauwkeurigere aanduiding der jaren van zijne werkzaamheid.

« Ingeschreven bij het Boekdrukkersgild te Haarlem A° 1667. Nicolaes Braauw. obijt 1707. 14 October. » woonde in de Korte Beggijnenstraat Int Schijf-Boeck.

Den 30 Augustus 1679 is te Haarlem begraven het kind van Claes Brau, En :

Den 19 October 1707 werd eene opening gemaakt in de Groote Kerk, voor het lijk van Nicolaes Braau, in de

Middelkerk n^r^ 298 . . .	f 4.—	f 10.—
Een half uur beluid . . .	f 6.—	

En nu de dichter, die zich teekent : H. A. Hoejewilt. Vander Haeghen geeft in zijn *Dictionnaire des devises* den naam die door de letters H. A. wordt aangeduid, nl. Hendrik Albertsz, maar in nieuwere werken en woordenboeken vindt men niets over dezen dichter, die toch wel iets hooger staat dan een gewoon verzenmaker. De heer Dela Montagne, die mij hielp zoeken, vond hem ten slotte in v. d. Aa, Nieuw biogr., anthol. en crit. Woordenboek der Nederl. dichters ; daar wordt intusschen slechts één werk vermeld :

Hij «liet in het jaar 1730 te Amsterdam in 12° drukken : May-gift van verscheyde vogelen... hetwelk ons echter alleen bij den titel bekend is ». Niet veel verder brengt de *Naamlijst der doopsgezinde schrijveren en schriften*, van Schagen, waar twee titels vermeld worden, maar slechts één jaartal : 1737. Beide schrijvers schijnen hem wel voor een 18^e^eeuwsch dichter gehouden te hebben. Al zoekende vond ik meer vruchten van zijn dicht- en rijmtalent, en het bleek dat hij in de eerste helft van de 17e eeuw leefde. Ten laatste vond ik ook over hem eenig naricht, en wel in het werk : *Rijper zeepostil*, door E. A. van Dooregeest en C. A. Posjager (1699). Ik stel mij voor later, nog wel eens op dezen « Rijper poëet » terug te komen, maar dien hier toch even de nauwkeurige tijdsopgaaf van zijn dood aan te halen. « Hij overleed in de Rijp op den 14 Februarius, Anno 1667, oudt zijnde 61 jaren ».

Zijn sterfjaar is dus het jaar waarin Braau bij het boekdrukkersgild werd ingeschreven ; nu is het natuurlijk denkbaar dat de *Doolhof* eerst veel later voor den dag gekomen en gedrukt is, maar waarschijnlijker komt het mij toch voor, dat we hier met het laatste werk van den dichter, en tegelijk met een eerste proefstuk van de technische vaardigheid van den drukker te doen hebben.

Amsterdam C. P. BURGER JR.

EEN PLATDUITSE BOEKAANKONDIGING UIT HET EIND DER 15e EEUW

Dat de houten plankjes, die de band van het oude boek vormden, aan de buitenzijde bekleed werden met leer, aan de binnenzijde met een willekeurig stuk perkament, is geen nieuws. Menig oud bandje heeft zo eeuwen lang een veilige schuilplaats geboden aan — zij het ook dikwijls door de binder verminkte — fragmenten van grote waarde. Het is ook op die wijze dat zgn. *eenbladsdrukken*, aan één kant bedrukte bladen, tot ons gekomen zijn. Een aantal van die voortbrengselen van de oude drukkunst wordt uitvoerig besproken in het werk van de Zweed ISAK COLLIJN, *Ettbladstryck från femtonde århundradet, Stockholm (1905)*.

Dergelijke bladen toch zijn van belang, niet alleen voor de geschiedenis van de typografie, omdat er op eenzelfde blad dikwijls verscheiden lettertypen voorkomen, die goede diensten kunnen bewijzen om een incunabel, waarvan men de drukplaats niet kent, terecht te brengen, maar ook omdat ze tot de kennis van het maatschappelik leven in de middeleeuwen in 't algemeen menige bijdrage verschaffen. Men vindt er bijv. onder : aflaatsbrieven, officiele kennisgevingen, plakkaten tegen valse munters, kalenders (met opgave van feestdagen, van zon- en maansverduisteringen, van de meest geschikte tijdstippen voor aderlating), en bekendmakingen of aankondigingen van boekhandelaren. Het is over deze laatste soort dat ik iets uitvoeriger wil meedelen wat Collijn er van vertelt.

Al bestond er in de middeleeuwen sedert de opkomst van de universiteiten een betrekkelik uitgebreide handel in manuscripten — een copiïst te Hagenau zond van tijd tot tijd omvangrijke lijsten de wereld in van hss. die hij in voorraad had — pas in de eerste jaren na de uitvinding van de drukkunst zijn sporen aanwezig van een boekhandel in de moderne betekenis van het woord. Aanvankelik waren in dezelfde persoon verenigd : lettergieter, drukker, binder en uitgever. Om afzet voor zijn werken te vinden was het in den beginne voor deze handelaar voldoende als hij zijn woonplaats en de omliggende steden bezocht. Toen echter de vraag naar gedrukte boeken levendiger werd, was het voor de drukker-uitgever voordelig helpers in zijn dienst te nemen. De verdeling van arbeid begon in dit vak, en de rondreizende handelaar of colporteur ging een gewichtige rol spelen. Hij trok er op uit met een bezending boeken, stelde die ten toon bij een kerk, een herberg,

in 't algemeen op plaatsen waar hij kans had de aandacht van het publiek te trekken. Hij prikkelde de leeslust op die wijze, en trachtte tegelijk enigszins op de hoogte te komen welke soort boeken gezocht werd. Dat zo'n reizende handelaar welkom was in die streken welke de onkosten van een drukker nog niet konden dragen, spreekt van zelf. Soms voerde hij een pers en een voorraad letters met zich, waarmee hij desgewenst kleinigheden — bekendmakingen, liedjes — kon drukken. Hij werkte òf voor rekening van één uitgever, òf op eigen risico, met werk van meerderen. Grote drukkers echter beperkten zich er toe slechts de markten te Leipzig en Frankfort am Main te bezoeken, of wel ze stichtten filialen op vreemde plaatsen. Zo begon de commissiehandel. Men kent uit het jaar 1469 de namen van burgers uit Lübeck die voortdurend in verbinding stonden met Johan Fust, de compagnon van Gutenberg, en van hem boeken vroegen, die ze op hun beurt in commissie zonden naar Reval en Riga. Op Zweden werd de handel voornamelik gedreven uit Lübeck.

Na de reeds genoemde lijsten van de copiist te Hagenau vindt men gedrukte biljetten of advertenties. K. Haebler, die studie maakte van dergelijke stukken (1), verdeelt ze in drie soorten. In de oudste bladen wordt slechts één boek besproken ; dergelijke aankondigingen zijn gewoonlik gedrukt met hetzelfde type als het werk in kwestie, met bijvoegingen als « in huiusmodi littera impressus », of « hec est littera psaltorii », en dergelijke. De twede soort noemt meerdere werken van eenzelfde drukkerij, de derde, boeken van verschillende drukkers. Behalve dit drietal kan nog een vierde soort genoemd worden, nl. die bladen, waar slechts in 't kort medegedeeld is, dat boeken over bepaalde vakken verkocht worden, zonder verdere specificering, dus bijv. « in sacra theologia », « in arte humanitatis », « in grammatica pro puerorum educatione », « in logica », enz.

Onder de derde rubriek valt een platduitse lijst, die de merkwaardigheid bezit de enigste te zijn in deze taal, en hier in zijn geheel volgt :

WITLIK SY ALLEN LUDEN DAT HIR SIND TO KOPE DESSE NAGHESCHREUENE BOKE IN DUDESCH. IS DAT IENIGEN BEHEGELIK IS DESSE NAGESCHREUENE BOKE ALLE EDDER ETLIKE TO KOPEN DE MACH KAMEN IN DE STEDE EDDER HERBERGE HIR NA GESCREUEN HE SCHAL VINDEN ENEN MILDEN VERKOPER. :

(1) Item de Biblie mit den figuren des olden vnde nien testamentes.

(2) Item dat passional, dat is der hilligen lident vnde leuent, dat is een spegel der minschen leuent, wente als sunte Augustinus secht. neen

(1) « Aus den Anfängen des Buchhandels », in J. B. Haupts Antiq. Katalog, 1904.

dink thuet den minschen so seer to dogeden·vnde van den vndogheden als de der hillighen leuent vaken horen lesen edder segghen.

(3) Item de Euangelia auer dat gantze iar mit der glozen, vnde besunderen in der vasten alle dage.

(4) Item vnses heren leuent mit den figuren, alzo de Ewangelisten hebben beschreuen.

(5) Item de teyn gebode gades mit der vthdudinge wo me de schal verstaen. Ok mit den figuren der bade vnde der plaghen de eneme to kamen de de bade auertreed vnde de rade vnses heren, dat sind de bade der nien Ee.

(6) Item de passie, dat is dat liden vnses heren mit sproeken vnde betrachtinge der hilligen lerers, Bisunderen mit den vraghen Ancelmi vnde mit den gheestliken tho reisinghe der innicheit als sunte Bernardus beschrifft.

(7) Item een schon sermoen, wo eene iuncfruwe eren iuncfruweliken staeth schall bewaren.

(8) Item de historie van der verstoringhe der stad van Troye.

(9) Item de historie van deme groten koninge Alexander.

(10) Item eene historie van den souen wijsen meysteren vnde is tomale ghenoechlik to lesende vnde me vind gantz gude exemple dar inne.

(11) Item de historie van der duldighen vrouwen Griseldis, de een spegel is ghewesen aller eerbaren vrouwen in der duldicheit.

(12) Item eene gantze seltzene historie van ener koninginnen geheten Melusina dar de koninge van Cipren, van Frankrik, van Arrogonien, van Bemen, vnde van Norweghen van ghebaren sind, vnde veele ander Greuen, heren vnde vorsten als men in der historien lesen mach.

(13) Item eene godlike lere vnde vermaninge wo sik twe minschen in deme sacramente der hilligen Ee holden scholen dar se gade mede behegelik werden mogen.

(14) Item van viij stade der minschen in der Ee.

(15) Item van ix stucken dar me gade wol mede denet vnde behegelik wert.

(16) Item de zelentroest.

In de Universiteits-bibliotheek te Upsula zijn niet minder dan een dozijn exemplaren van dit stuk gevonden. Ongelukkig genoeg komt Collijn, ondanks een uitvoerig onderzoek, dat te zeer een speciaal punt uit de geschiedenis van de drukkunst behandelt om hier weer te geven, tot de conclusie dat het op 't ogenblik nog niet uitgemaakt kan worden

waar deze lijst gedrukt is. Alleen dit schijnt zeker te zijn, dat nòch Lübeck, nòch Rostock, zoals sommige onderzoekers meenden, hiervoor in aanmerking komen. Evenmin is het mogelik het jaar van vervaardiging met zekerheid vast te stellen ; slechts kan men in 't algemeen zeggen, dat we met een product uit het laatst der 15e eeuw te doen hebben.

's-Gravenhage C. H. EBBINGE WUBBEN

BANDEN MET BLINDDRUK BEWAARD IN HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS

(*Slot*)

38. — Twee platen (89×50) met figuren ten halven lijve, voorstellende de eene Jaël die een nagel slaat in het hoofd van den slapenden Sisera, de andere Judith die het afgehouwen hoofd van Holofernes in de linker-, een opgeheven zwaard in de rechterhand houdt, vindt men viermaal, steeds samen gebruikt. Het onderschrift der eerste luidt :

SIC PEREANT OMNES INI
MICI TVI DOMINE IVDIC

dat der tweede : IVDIT HOLIV en lager

VOLVNTATEM TIMENTIV
MES FACIET DOMINVS PS

In den boog waaronder Judith staat bemerkt men op twee schildjes de initialen S R (1). Die letters staan ook in den achtergrond van het Jaël-paneel. Een rolornament met loofwerk en medaillons loopt rond de stempels. De banden bevatten : A 3430, *Decretorum canonicorum collectanea Gratiani. 1570;* A 3432, *Bonifacius VIII. Sextus decretalium liber. 1569;* A 3433, *Digestorum seu pandectarum pars sexta, 1567;* A 3429.

39. — Met de naamletters SR gemerkt zijn ook de platen (90×58) geprent op A 3431, *Gregorius Papa. Epistolæ decretales summorum Pontificum. 1570.* De eene halffiguur stelt de Gerechtigheid, met weegschaal en zwaard voor, de andere Lucretia die zich zelf een dolk in den boezem stoot ; onderschriften :

IVSTICIA QVISQVIS PIC
TVR LVMINE CERNIS DIC
DEVS EST IVSTVS IVSTA :

en

CASTA. TVLIT. MAGNA. FOR
MAE LVCRE LAVD FACTA T.
MAG EST VVLNE CLARA SV

Het rolornament van de banden nr 38 volledigt de versiering. Roode sneden.

(1) Ander werk van den stempelsnijder SR is beschreven in Weale's catalogus, R 739.

40. — Voorstellingen van de Gerechtigheid en van de Fortuin komen voor op A 3429, *Justinianus. Novellæ constitutiones. 1567.* De eerste wordt afgebeeld als een zittende vrouw met weegschaal en zwaard, in een landschap (88.5×51) ; onderschrift :

IVSTICIÆ QVISQVIS PICTVRA
LVMINE CERNIS DIC DEVS EST

de tweede als een gevleugelde vrouw staande op eene sfeer die op stroomend water drijft ; op den vloed dobbert een schip met twee roeiers ; de achtergrond is een bebouwd landschap ; in een bovenhoek een rad waarop een koning zit ; onderschrift :

FORTVNA VITREA EST CVM MA
XIME SPLENDET FRANGITVR

In beide samenstellingen vindt men een steen gemerkt TK ; die initialen wijzen op den Saksischen stempelsnijder Thomas Kruger (1).

Rond de paneelen is met de rol een ornament, waarin men kinderfiguren ziet, aangebracht. Op vrijgebleven stroken van het voorste deksel staan, in gouddruk, des eigenaars initialen MSV en het jaartal 1571 (2). De rug is met arabesken beprent.

41. — In vakken verdeelde stempels, met een zinnebeeldige vrouwefiguur in elk vak, staan op A 3085, *Evangelia et epistolæ, 1569.* Die van de voorzijde bevat, in de twee bovenste zijner nissen, FIDES en SPES, in de onderste CHARITAS en PACIENCIA ; tusschen de twee eerste namen staan de initialen der graveerders, L. L ; op het paneel der achterzijde worden de figuren genoemd : IVSTICIA, PRVDENCIA, FORTITVDO en TEMPERANO. Op het eerste schutblad is geschreven : *Sum ex libris Ioannis Georgij Brandenburg. 1588.*

Talrijke andere Duitsche banden van wit zwijnsleder, beprent met een groote verscheidenheid van rolornamenten, vol bijbelsche, mythologische, zinnebeeldige en historische figuren, bezit de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus; laat er ons echter niet bij stil blijven : in meest alle bibliotheken vindt men dergelijke werken en kan men ook vaststellen dat de Duitsche rollen, in de tweede helft der 16e eeuw en later, door onze binders op banden van kalfsleder werden gebruikt terwijl de inheemsche paneelstempels geheel verdwenen zonder nochtans vervangen te worden door Duitsche.

De oude versiertechniek, bestaande in het verdeelen van het bandvlak in ruiten waarin kleinere stempels gedrukt worden, houdt veel

(1) Zie Gruel's *Manuel*; Weale, B 192. waar de beide stempels beschreven zijn; Jean Loubier, *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit*, S. 131.

(2) De band nr 192 in Weale's catalogus behoorde denzelfden eigenaar (een klooster ?) toe.

langer stand, althans voor groote formaten, tegen de uit Italië en Frankrijk overgewaaide gouddruktechniek, die andere decoratieplannen aanvaardt.

Bij de onmogelijkheid om al de belangwekkende banden met filets en verlerlei figuurtjes beprent, die men in de Plantijnsche boekerij vindt, te reproduceeren, zou ook de meest wijdloopige en vervelend-nauwkeurige beschrijving weinig nut opleveren, zoodat we ons liever bepalen bij het aangeven van werken met karakteristieke bestanddeelen, die uitwerking en afwijking van het oorspronkelijke plan vertoonen.

Het eenvoudigste net van filets — enkele, dubbele, drie- of vierdubbele filets — is een rechthoek waarin diagonalen getrokken zijn en de middelpunten der zijden twee aan twee vereenigd ; zoo worden vier ruiten en acht driehoeken gevormd, in welke doorgaans een of meer stempels komen.

42. — Bij een bandje van het Roodeklooster blijven die vakjes echter ledig; niet altoos besteedden dus de monnikken aan den tooi van den omslag zooveel zorg als aan menig werk bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Toch werd het boekje — een handschrift op perkament bevattend *Exposicie der regule Sente Augustijns ons vaeders, Dit es tkersten gheloeve* en *Van der helscher pinen*, met op het laatste blad de aanteekening : *Dit boec es der broeders van s^t^ pauwels in zonien gheheeten te rooedcn dale* — door een handig vakman gebonden tusschen eiken berden overtrokken met bruin kalfsleder. De perkamenten schutbladen zijn geknipt uit eene akte van 1390.

43. — Hetzelfde net dient tot versiering van R 272, *De spiegel der volcomenheit*, Antw. Weduwe Roelants Vandendorpe, 1501 ; de vakjes in welke het gladde, zwarte leder is verdeeld, bevatten elk een grooter stempel omgeven door kleinere; men telt acht verschillende stempels ; bovendien staat een lelie op elken buitenhoek en langsheen den rug tweemaal de naam **Ihs**.

44-45-46-47. — Andere toepassingen van een dergelijke versiering vindt men op de banden van R 264 *Die vertroostinghe der ghelatenre menschen*, Antw., H. Eckert van Homber(c)h, 1510; van het handschrift *Catholijcke Sermoenen vergadert door F. D. Æ. Topiarium*, van eene *Biblia manuscripta* (hs. n^r^ 8), de beide laatste boeken met overblijfsels van vijf doppen op ieder deksel (de *Biblia* werd niet, als de twee andere, met sloten toegehouden, maar bij middel van twee aan ruitvormige metalen plaatjes bevestigde riemen) ; en eindelijk van een *Ovidius*, handschrift (n^r^ 68) op perkament; onder en boven de filet-teekening, die met behulp van zes stempels is ingevuld, zijn de namen **augustin⁹ maria agnes** geprent.

48-49. — Het in vier ruiten en acht driehoeken verdeelde veld wordt soms ingelijst door een breede strook waarin stempels symmetrisch of bij rijen geplaatst zijn. Elders wordt het al of niet omlijste veld in een willekeurig aantal ruiten verdeeld, die of met de diagonalen

gelijkloopend blijven, of zelfs dezer richting niet volgen. Een mooi specimen van een dergelijk plan geeft B 1203, *Gemisti Plethonis de gestis græcorum tractatio*, Bazel, R. Winter, 1540, te zien. Drie stempels zijn op dezen band gebruikt : een lelie, het Bourgondische vuurstaal met sprankels en een bij. Als voorbeelden van banden met driewerf ingelijst veld, waarin een rijke decoratie door fraaie en menigvuldige stempels wordt verkregen, mogen de drie deelen van B 3366, *Summa Anthonini*, Spier, Petrus Drach, 1487, aangehaald worden; hoewel zij erg geleden hebben zijn ook om hun stevigen bouw deze drie banden, vervaardigd uit beuken berden en kalfsleder, vroeger roodgeverfd, te prijzen; als schutbladen deden dienst zes notariëele akten betreffende Vlaamsche familiën uit de tweede helft der 15^e^ eeuw.

50. — Van de bandversiering van R 52, *Sermones dominicales*, H. Gran, Hagenau, 1498, is de omlijsting merkwaardig. Zij bestaat uit aaneengesloten afdrukken van een driehoek waarin een draak gesneden is; in de ruiten zijn een lelie en een roos geplaatst. De oude bekleedsels van beide deksels zijn op een vernieuwden band ingelegd (1).

51. — Het schoone werk, dat in fig. 17 wordt gereproduceerd, is uit lindenhout en bruin kalfsleder gemaakt. Op beide zijden (295×200) is eene lijst gevormd door afdrukken van een driehoekigen stempel met een vogel en een slangetje. De ronde stempels, in de ruiten van het veld, stellen voor : een hond (met een J* in den grond), een aap met een I, een draak, een hert, een leeuw, een dubbelen arend; langsheen den binnenkant der lijst ziet men nog lelietjes. Die band bevat eene nederlandsche uitgave van Jan Bottelgier's *Somme ruyrael*, gedrukt te Antwerpen door Henric Eckert van Homberch in 1503.

52. — Merkwaardig om de teekening en de stempels (een schildje met drie leliën staande 2-1 ; een kelk tusschen twee vogels die er uit drinken ; een dubbelen adelaar) is ook de versiering van *Septem tragedie Senece*, een handschrift (nr 45) van Willem Hulsbosch van Boendale (2).

Drie Fransche banden zijn meldenswaard.

53. — Elk der beide deelen van R 342, *Gra(n)t bible en fra(n)cois historiee*, z. j., zit tusschen eiken deksels bekleed met bruin kalfsleder. De versiering is eigenaardig doch nogal onbeholpen. Drie staande strooken en de lijst die er rond loopt zijn gevormd door aaneengesloten langwerpige en driehoekige stempelafdrukken; de naam des binders **Jāuier** (6 × 12.5) staat op het eerste deel tweemaal tegen den rugrand van elk plat, op het tweede deel te midden van het bandvlak. Janvier is noch bij Gruel noch bij Thoinan bekend. Op het perkament, in den band van het eerste deel verwerkt, waren van ouds herhaaldelijk de spreuk

(1) Den driehoekigen stempel treft men aan op een registerband van Jan Mavesin in het Gentsche archief. *Zie Inventaire archéologique de Gand*, nr 92.

(2) Bij het einde staat : *Et finiuntur tragedie Senece scripte per me Wilhelmum Hulsbosch de boendale apud bruxellam oriundum anno domini m cccc lxvj in nob. universitate Pisiensi.*

Post tenebras spero lucem en de naam *J. de Trouille* geschreven ; in 1557 was de bijbel eigendom van *Lois de la court, detailleur de draps de Laine demourant en Tournay.*

Fig. 17

54. — De band (400 × 275) van R 26, *Le livre de Valerius Maximus, translate de latin en francois, par Simon de Hesdin,* z. p. n. j. (met de hand verlucht), is met veel smaak en zeer behendig versierd. Hij gelijkt sterk aan den éenigen Franschen band met blinddruk, die in Bouchot's *Reliures d'art à la Bibliothèque Nationale* gereproduceerd is. Eene lijst samengesteld uit driehoekjes waarin een draak zit, sluit een veld in dat verdeeld is in vier ruiten en acht driehoeken door twee breede diagonale stroken en vier nauwere welke de middelpunten der lijstzijden verbinden; in de driehoeken staat een lelie evenals op de hoeken van ieder plat; elke ruit heeft een ornament van door elkander gestrengelde snoeren; het is kunstig bij middel van slechts twee stem-

peltjes bijeengebracht; korrels zijn daar rond gespreid in symmetrische groepjes. Vijf metalen doppen op ieder plat en twee sloten hebben sporen nagelaten. De rug is vernieuwd; de sneden bleven wit doch zijn geciseleerd in ruiten die elk een bloempje bevatten.

55. — Ook aan *N. F. Quintilianus. Venetiis in ædibus Aldi et Andreæ soceri, 1514*, is veel zorg besteed, hoewel de binder zich hoofdzakelijk van twee loofwerk-rollen bediende; een dier rollen is met zijn initialen I B gemerkt (1).

Aan ieder deksel zaten vroeger vier snoeren : twee bij den voorrand en een aan den boven- en onderrand. De sneden zijn verguld en geciseleerd ; op de voorste ziet men, tusschen loofwerk, de initialen des eigenaars, F. B.

Het Museum Plantin-Moretus bezit ook eenige goede types van Duitsche banden vol kleine stempels en « Rautenranken » (2).

56. — De drie deelen van R 24, den 36-regeligen Bijbel van Albrecht Pfister, Bamberg, of van Johan Gutenberg, Menz, 1450, zijn gebonden in beuken berden en wit zwijnsleder, dat op de buitenzijden diep bruin is geworden. Op ieder deksel is een ruiten-teekening in een drievoudige lijst gevat; ruiten en lijsten staan vol kleine stempels; het bronzen beslag bestaat uit vier hoekstukken, spits naar het midden toeloopend, en een vierkant middenstuk, alle gegraveerd en voorzien van een knop ; op de hoekplaten staan letters : **m. i. m | m. m | n | a** ; rond den middenknop leest men **o Maria hilf Maria in den** (op sommige platen **dem**) **himel.**

Ook de haken en oogen der sloten zijn gegraveerd.

Bovenaan het achterdeksel van elk deel is een ijzeren oog met ring bevestigd ; de boeken waren dus vroeger geketend. Waarschijnlijk werden ze te Neurenberg gebonden (3).

57. — De versiering, die vooral in deze stad gebruikt werd in de 15ᵉ-16ᵉ eeuw (4) — een veld van « Rautenranken » in een lijst gevormd door den gothischen loofstaf — bemerkt men op R 351, *Valerius Maximus*, Venetië, Barth. de Zanis, 1497; de plaatjes der sluitkrabben, die de beuken berden overtrokken met wit zwijnsleder toehouden, zijn gegraveerd : in een rechthoek leest men het sigle **nur.** Op de binnen-

---

(1) Weale beschrijft een werk van denzelfden binder (*Catalogue*, French bindings, nr 114) en stelt vast (*Introduction*, lxix) dat op Fransche banden en Italiaansch brocaat dikwijls het ornament der I B-rol te vinden is.

(2) De uitdrukking wordt gebruikt door Jean Loubier (*Der Bucheinband in alter und neuer Zeit*, S. 78) ; het eigenaardige ornament wordt « kortheidshalve » genoemd « gotische Raute » in den *Katalog der im germanischen Museum vorhandenen interessanten Bucheinbände*, Nürnberg. 1889, S. 27.

(3) In het derde deel vindt men de aanteekening : *Hunc librum donavit conventus Nurnbergensis ord. frm heremitarum intuiti Dei novo conventui antverpiensi ejusdem ordinis et voti 1514.*

(4) Weale, *Introduction*, p cxix.

zijde van het voorste deksel heeft de binder in groote, gothicke kapitalen geschreven *Ferdinandus. me. fecit* en daaronder de niet duidelijke woorden *dico. me. h* (of *p*; de letter is doorgehaald) *emise*(1); boven deze aanteekening staat een naamcijfer met de letters *Fe* en tweemaal het jaartal 1511. « Rautenranken » afgewisseld met stempels deden op nog een vijftal andere banden dienst.

Dat vier vroeger niet gebruikte zalen sedert enkele maanden voor het publiek geopend werden, maakte het den heer Max Rooses, conservator van het Museum Plantin, mogelijk merkelijke uitbreiding te geven aan de verzameling drukken en platen, die den bezoeker onder oogen worden gebracht. Ter gelegenheid van de inrichting dier zalen verhuisden ook een aantal banden van de rekken der bibliotheek naar een paar nieuwe toonkasten.

PROSPER VERHEYDEN

---

(1) Wou de schrijver der aanteekening stellen : *dico me emit?*

(2) Twee nota's, ter aanvulling van het gedeelte van dit artikel welk in de eerste aflevering verscheen, mogen hier plaats vinden.

Naar aanleiding van het onder Nr 2 beschreven bandje met paneelstempels die de spreuk *Gode lof van al* te lezen geven, zegde ik : « in den grooten voorraad bindersstempels, door Weale verzameld, treft men er slechts twee aan, die een Nederlandschen tekst hebben (R 294 en 295) maar zij hooren beide in Holland thuis »; het groote paneel van den Bruggeling Paul van Verdebeke (Weale, R 423), met Vlaamsche opschriften, is bij die twee te voegen.

Het omschrift *Deus det nobis suam pacem et post mortem vitam eternam amen* op paneelen van de banden Nrs 4, 5, 6 en 7, komt in Weale's catalogus voor op het wrijfsel van een band van *Johannes bosscaert* (R 416). Deze boekbinder was een Antwerpenaar. In Ridder L. de Burbure's handschrift vindt men aanteekeningen uit Schepenbrieven waaruit blijkt dat Janne Bosschaert, boecbindere, den 13n Januari 1535, ten behoeve van weezen wier voogd hij was, renten op het huis « den Craen », in de Cammerstraat kocht; en dat hij in 1545 optrad als « meester en regeerder van Onzelievevrouwe gulde in Sint Joryskercke ». De Liggeren der Sint-Lucasgilde vermelden hem niet; een Jan Bosscaert, borduerwerkere, werd in 1483, een Hans Bossaert, schilder, in 1545 als vrijmeester aangenomen; de laatste zou, volgens de uitgevers der Liggeren, de Jan Bosscaert zijn, die in 1538 bij Hinderyck Storm in de leer werd gedaan.

NEDERLANDSCHE BOEKEN IN DE WAALSCHE GEWESTEN EN IN HET BUITENLAND GEDRUKT

DERDE LIJST (*)

BAZEL

Ambrosii Calepini Dictionarivm vndecim lingvarvm, iam postremo accurata emendatione, atqve infinitorvm locorvm avgmentatione, collectis ex bonorvm avtorum monumentis, certis & expressis syllabarum quantitatis notis, omniumqz vocum significationibus, flosculis, loquendi formis, proverbialibus sententiis, cæterisqz ; ad Latini sermonis proprietatem, elegantiam, & copiam pertinentibus rebus, quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit-ita exornatum, ut hactenus studiosorum usibus accommodatuis non prodierit. Respondent autem Latinis vocabulis, Hebraica, Graeca, Gallica, Italica, Germanica, *Belgica*, Hispanica, Polonica, Vugarica, Anglica..... (Drukkersmerk.] Cvm gratia et privilegio Imperatorio. Basileæ. [In fine :] *Basileæ, per Sebastianvm Henricpetri :* Anno Salvtis Nostræ recuperatæ cIↄ Iↄ xcii. Mense Septembri. Folº.

Zorgvuldig bewerkt woordenboek in 10 talen, waaronder het Nederlandsch.
(Antwerpen. — Verz. V. Dela Montagne.)

DOORNIK

Godvruchtige Bemerkingen op het lyden van Jesus-Christus om deszelfs overdenking aen de geloovigen gemakkelijk te maken, werk verdeeld in dry deelen, door den E. V. Seraphinus, Passionist. *Doornik, J. Casterman en Zonen, boekdrukkers.* Z. j. 8º.

DUINKERKEN

Het leven ende goddelycke leeringhen van Sr. Francoyse Clara van S. Lieven Religieuse van de derde Orden van S. Francoys In het Clooster vande Pœnitenten op S. Pieters, neffens Ghendt. By een vergadert uyt gheloofweerdighe schriften van de Eerw. Moeder des selven Cloosters, ende andere treffelijcke Religieusen, die noch leven, ende ghetuyghenisse gheven van het ghene sy ghesien, ende uyt haeren eyghen mondt ghehoort hebben. Door P. Franciscus Cavwe Minder-broeder Recollect. *Tot Duynkercken, By Jan Wyns woonende by de Paters Jesuiten in Sinte Ignatius.* 1677. 8º.

EINSIEDELN

Businger's Bijbelsche geschiedenis O. en N. Testament voor de katholieke jeugd. *Einsiedeln,* 1866. 8º.

EMDEN

Opregte Emder Almanach op het jaar... 1810. Door G. T. Büning. *Emden,* 12º.

(*) Z. IIe jg. blz. 139 vlg. en IVe jg. blz. 107 vlg.

Daarin : « Chronyk of beknopt verhaal der voornaamste geschiedenissen van Oostfriesland... tot op den huidigen dag ».

Schriftelick bewijs Des... Heeren Johan Casimiri, Palsgrauen opden Rhijn, Hertoge in Beyeren, etc. Daerin cortelick verhaelt ende wtgeleyt werden, die oorsaecken waer door zijne vorstelicke Genaden beweeght zijn worden, tot bevrijdinge der benauder Nederlanden, volck te maken, ende met heercracht herwaerts ouer te commen. Wt de Hoochduytsche sprake... ouergheset. *Gedruct tot Embden by Goossen Goebens*, 1578.

Meulman, 360.

Vertaling van : « Auszschreiben des Durchlauchtigen... Herrn Johan Casimirs Pfaltzgrauens bey Rhein, Hertzogens in Bayrn, etc. Darinnen kürtzlich die vrsachen, warvmb sich seine Fürstl. Gn. in jetzige Kriegs Expedition, zu Rettung der bedrangten Niderlanden begeben, auszgeführet werden. Gedruckt zu Newstatt, an der Hart, 1578. »

KAMERIJK

Les coustumes et loix des villes et des chastellenies du comté de Flandre traduites en françois. Auxquelles les Notes latines et flamandes de Laurens vanden Hane, cy-devant Advocat au Conseil de Flandre, sont jointes ; avec des observations sur la traduction. Par M. Le Grand Advocat aux Parlemēnts de Paris et de Flandre. En trois Volumes. *A Cambray, chez Nicolas-Joseph Douilliez, Imprimeur du Roy et Marchand Libraire.* M.DCC.XIX. fol°.

(Brussel. — Koninkl. Bibliotheek.)

De tekst der Costumen en Wetten in 't Fransch en in 't Nederlandsch.

LONDEN

(*) De Cautelen (dat is te segghen, de waerschouwinghe ofte onderwijsinghe) met het canon ende ceremonien vander Misse. Mitgaders de misse gheintituleert, Van tlichaem Iesv Christi. Al in Latyn ende Duytsch, het latyn ghetrauwelijck ghetrocken wten Misboeck na het Roomsche ghebruyck die ghedruckt was tot Lyons door Iehan van Camerick int Iaer M.D. en XX. van den welcken dopschrift in de ander syde staet. Met zeer bequame ende claere aenteeckeninghen ofte wytlegghinghen tot beter verstant des Texts, eerst ghemaeckt int Frācois door Petrum Viretum Dienaer eñ Minister der Kercken Christi nu nieuwelyck ouergesedt voor die ghene diet Francois niet verstaen. *Gheprint te Londen*, Anno 1568. kl. 8°.

Op de laatste bladzijde drukkersmerk van Bynneman, met monogram.

(*) Gvlden Legende vande Roomsche Kercke : mitsgaders hare Heylighdommen, ende Aflaten, aenden Toet-steen der Waerheyd beproeft. Door Symeon Ruytinck, Dienaer des H. Euangeliums. Galat. 3. I. Wie heeft v betoouert, dat ghy de Waerheyd niet en soudt ghehoorsaem zijn ? *Tot Londen, By Thomas Snodham.* 1612. 4°.

S. Ruytinck († 1621) was predikant der Hollandsche gemeente te Londen en feitelijk de oprichter van dezer belangrijke bibliotheek. Z. over S. R. : *De Bibliotheek van de Hollandsche gemeente te Londen*, van D. M. B., in *Bibliographische Adversaria*, III, pp. 33-42.

Geschiedenis van het heylighe Cruys, or history of the holy cross. Reproduced in fac-simile from the original edition printed by J. Veldener in 1483. Text and engravings by J. Ph. Berjeau. *London*, 1863. 4°.

Facsimile uitgave van het door Jan Veldener te Culemborg, 1483, gedrukte *Boec van den Houte* (Campbell, 940). Van den oorspronkelijken druk zijn vier exemplaren bekend : één in de K. B. te 's Gravenhage ; één in de bibliotheek van Lord Spencer (Dibdin III, p. 348-377) ; één in de K. B. te Brussel (v. Hulthem, I, nr 191) ; en één dat in de Veiling Schinkel (Cat. nr 272) verkocht werd en naar Engeland ging.

LUIK

Ivblee (*sic*) Oft Vrevghden-Iaer, Ghehouden over sijnen vyftich-iaerighen Religieusen staet in't H. Orden der Eremijten van S. Augustijn / van Pater Frater Matthias Pavlli, noodende alle Geloovighe tot het Coninckl̈yck Bancket (bedeylt in sevē costelycke gerechten / van 't verborghen Manna / te weten het H. Sacrament des Outaers ; ende de selue door schoone vermaninghen / deuote lofsanghen / ende daghelyckschе dancksegginghen / verweckende tot een geduerigh Christelyck Vreughden-iaer. *Tot Luyck, By Leonaerdt Streel / Gezworen Boeckdrucker van Sijne Doorluchtige Hoocheyt.* 1645. Superiorum permissu.

De van P. F. Matthias Pavlli geteekende « Toe-eygenende Brief » is gedateerd : « Wt ons Clooster van S. Augustijn binnen Maes-Tricht, in 't Iaer ons Heeren 1645. op S. Augustijns dagh. »

Kleine gedichten voor kinderen, van Hieronymus van Alphen. — Petits poëmes pour les enfans, par van Alphen, nouvelle édition, accompagnée d'une traduction française. Par J. F. X. Würth, aîné, Avocat, Juge suppléant près le Tribunal de première instance de Liège, Docteur en philosophie et ès lettres. [Nederl. mottos van Loosjes en van Kampen, gevolgd door Fr. vertaling]. Prix : 1 fr. *A Liège, de l'imprimerie de P. J. Collardin, Impr. de l'Université.* 1824. 35 (36) pp. 8°.

Stadsbibl. Antwerpen, Cat. nr 16992).

NORDEN (Oost-Friesland)

De broederlycke Eendracht, ofte Lof des Vredes Carmine anacreontico uytgedruckt / in forme van een Paraphrasis, oft Corte verclaringhe over den Psal. CXXXIII Met noch eenige Epigrammata, ter selver materie. *Tot Norden, By Pieter Arentsz / Ordinaris ende gepriviligieerde Boeck-Drucker des Graeffschaps van Oost-Vrieslandt.* Anno 1620, 4°. 4 ong. bll.

— Den yver tot Godts Vvet poëtisch vvtbreyding Over den Psalm cxix. In neerlantsche Rymen, numeris trochaicis octonariis. *Tot Norden in Oostvrieslandt. By Pieter Arentsz. Ordinaris Boeck-drucker van zyn Ghenade Graef Enno.* Anno 1620. 4°. 7 ong. bll.

De beide voorgaande werken zijn van de hand van D. R. Camphuyzen. Evenzoo de volgende, die uit dezelfde Nordener pers stammen :

Victoria Victis, Dat is / Den waren segen Gods / ende Lijdens nutticheyt : Dienende tot een volcomen Lijdens Remedie. Gheschreven tot vasticheyt ende troost van alle verdruckte / doch oprechte ende wraeckeloose Christenen. Als oock tot opweckinge ende waerschouwinghe van alle die met den naem ende waere Christen zijnde, haer noch niet volcomentlijck tot dienst van God hebben overgegeven. Gedruckt int Jaer ons Heeren, 1620. 4°. 8 ong. bll.

— Godt de wraeck. Ofte : Troost der Schriftvre in teghenheyt. Begrepen In eene korte uytlegginghe eenigher Psalmen Davids / op Nederduytsche ryme ghestelt: Mitsgaders andere ghedichten ten selven propoost. Anno 1620. 4°. 24 blz.

— Waerschouwinghe Over 't stellen van een Confessie. Begrepen in zeeckere extracten uyt eenighe Brieven aen een particulier vriendt. Wtghegheven door eenige om de waerheyt verdruckte Liefhebbers van Christelijcke ende rechte vryheyt der conscientien. Gedruct in 't Iaer onses Heeren, 1620. 4°. 14 blz.

Ghewillighe Patientie. Ofte lydende Remedie voorhenen met vele bijghevoechde veranderinghe ende merckelijcke fouten / sonder kennisse des Autheurs / uytghegheven onder den naem van Schilt der verdruckte ghemoederen. (1) Ende nu by den Autheur selfs andermael oversien / verbetert ende vermeerdert / tot naerder onderrichtinge van des Christelijcken lijdens ende ghedults nootsakelijckheyt onde hoedanicheyt. In't jaer ons Heeren, 1620. 4°. 8 ong. bll.

— Godt Vvonderlick / Machtich / Goedt. Poëtische VVtbreidinge Over eenighe Psalmen Davids. In Neerlantsche Rymen / Vario genere Carminus. *Ghedruckt onder 't* +. Anno 1621. 4°. 16 blz.

— May-Geschenck Aende Remonstrantsche Ghemeynten. Ghedruckt int Iaer ons Heeren 1621. 4°. 4 ong. bll.

— Brief Tot afrading van't Pausdom. Gheschreven van seker uytghebannen Predikant aen eenen zijnen vriendt. *Ghedruckt onder 't* +. Anno 1621. 4°. 21 blz.

PARIJS

De Marche der Marseillanen. *Parijs, H. J. Jansen, Cloitre Saint-Honoré,* (2) 1793.

J. STAES. *De Sansculotten te Antwerpen*, I, blz. 82.

RAKOW

Thien Predicatien over 'tbegin van 't eerste Capittel des Euangeliums Joannis. Door Valentinum Smaltium. Vertaelt door D. R. C(amphuyzen). *Tot Rakow. By Sebastiaen Sternatzki.* Anno 1631. 4°.

V. D. M.

---

(1) Daarmede is bedoeld :

— Een Schilt der verdructer Ghemoederen Dat is : Een Voorschrift / Hoe sich / een yder Mensche in teghenspoet draghen sal.... Ghedruckt / In't Jaer ons Heeren / 1619. 4°. — De opdracht : De Drucker tot den Leser, is geteekend R. T.

(2) H. J. Jansen, naar zijn naam te oordeelen, denkelijk een te Parijs gevestigd Hollander, trad ook op als mede-uitgever van de volgende werkjes :

— Beknopte geschiedenis der Fransche Staats-omwenteling door J. P. Rabaud. Uit het Fransch vertaald, verciert met zes konst-plaaten naar de teekening van den heer Moreau, en ophelderende aanmerkingen des vertaalers. *Te Parys, By H. J. Jansen, Cloitre Saint-Honoré; en te Leyden, by A. en J. Honkoop.* M.DCC.XCII. 8°.

— Staatkundige aanmerkingen over de tegenwoordige omstandigheden ; door J. P. Rabaud. Om te dienen ten vervolge der Geschiedenis der Fransche Staatsomwenteling. *Te Parijs, by H. J. Jansen, Cloitre Saint-Honoré; en te Leyden, By A. en J. Honkoop,* M.DCC.XCII. 8°.

DE PRIJSVRAAG OVER HET DRUKKERSVAK VAN DE KONINKLIJKE VLAAMSCHE ACADEMIE

Eerst in de maand Juni van 1906 kreeg ik onder de oogen de verslagen uitgebracht in de zitting van 17 Mei 1905 door de leden van den keurraad over de prijsvraag betreffende het drukkersvak uitgeschreven door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. Ze zijn afgedrukt in de *Verslagen en mededeelingen der Academie*, Mei 1905, blz. 248 vlg. Het zij mij vergund over die verslagen als ook over de vraag zelf een en ander in het midden te brengen, niet slechts, omdat het onderwerp als zoodanig mij belang inboezemt, maar ook omdat ik, toen de vraag uitgeschreven werd, het voornemen opvatte mijn krachten te beproeven aan een beantwoording, maar dat voornemen heel spoedig liet varen. Zulks deed ik, omdat de vraag m. i. onvoldoende geformuleerd is. Zij luidt nl. : « Eene volledige Nederlandsche vakwoordenlijst van het drukkersvak, zooveel mogelijk met opgave van de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche benamingen en met afbeelding van de vermelde voorwerpen ». Reeds dadelijk rees de vraag, wat wordt hier bedoeld met drukkersvak ? Er zijn boekdrukkerijen, plaatdrukkerijen, steendrukkerijen en lichtdrukkerijen, bovendien nog blikdrukkerijen, katoendrukkerijen en andere drukkerijen met afwijkende technieken en andere grondstoffen. Het *Woordenboek* van Van Dale verklaart *drukkerij* als werkplaats der boekdrukkers. Huldigt de Academie die opvatting? Zoo neen, dan heeft de vraag in het eene geval eene wijdere strekking dan in het andere. Maar hoe ook, de formuleering der vraag is onjuist, omdat zij niet eng begrensd is.

Indien ik mij vasthoud aan de engere beteekenis volgens Van Dale, wat wordt dan bedoeld met drukkersvak ? Een typografische inrichting bestaat uit vier of vijf afdeelingen : Administratie (kantoor), zetterij (met stereotypie) drukkerij en binderij, waarbij in groote inrichtingen nog komen machinekamer en magazijn. Heeft de vraag alleen op het oog de drukkerij, of de zetterij èn drukkerij, of zetterij met stereotypie èn drukkerij èn binderij, of alle afdeelingen ? Vermoed kan worden slechts zetterij en drukkerij. Het had nauwkeurig gezegd behooren te worden.

Opnieuw vragen, die uit die onnauwkeurige begrenzing voortvloeien. Het materiaal, dat gebruikt wordt ter zetterij en ter drukkerij wordt van elders betrokken. Het gereedmaken van dat materiaal geschiedt in eigen inrichtingen, met eigen hulpmiddelen, met eigen vakwoorden. Die eigen vakwoorden zullen, het spreekt als van zelf, veel gehoord en gebruikt worden op zetterij en drukkerij, maar behooren daar niet te huis in den strikten zin van het woord. Een letterzetter heeft slechts te doen met de drukletter zooals die door de gieterij afgeleverd wordt ; *justeeren*, *stempel*, *compleet-machine* zijn gieterijwoorden, geen zetterij- of drukkerijwoorden. Een zinco of een auto wordt betrokken van een reproductie-atelier, waar gefotografeerd wordt. Daar gebruikt men woorden als *negatief*, *raster*, *etsen*, *filters*, die slechts bekend zijn, maar meer ook niet, op

een typografische inrichting in dezelfde beteekenis. Evenzoo zijn er heel wat woorden betrekkelijk de houtsneden en gravures, de kleurplaten, de persen, de inkten, het papier, die streng genomen niet tot de zetterij- of tot de drukkerijwoorden gerekend mogen worden. Hoe bedoelt de prijsvraag dit? Ook hier is haar formuleering niet begrensd.

Vervolgens, er zijn verouderde woorden. Tot in de achttiende eeuw werden houten spanen gebruikt, thans zijn het interlinies. *Houten spaan* behoort dus vermeld of niet vermeld te worden; de prijsvraag laat het onbeslist. Ook zijn er woorden wier beteekenis gewijzigd is; tot in de helft der achttiende eeuw diende *brevier*, *galjard*, *dessendiaan*, *augustijn* en de andere benamingen der lettergrootten tot aanduiding van den afdruk op het papier; sedert werden die namen overgebracht op de grootten van het corpus en ook daarin is weer verschil al naar mate gebruikt werd en wordt het mediaan- of het augustijnstelsel.

Eindelijk, hoe moet gehandeld worden met vakwoorden, die in dezelfde beteekenis eveneens in andere bedrijven voorkomen, zooals de drukkerswoorden *stang*, *talk*, *transparant*, *sleutel*, *kussenblok*, *stelschroef*, *amarilpoeder*, *excentriek*, *riemschijf* en *braam?* Het schijnt onnoodig ze op te nemen, maar de prijsvraag laat ook dienaangaande in besliste onzekerheid.

Kortom, er waren toen ik mij aan den arbeid zette zoo tal van vragen, voortvloeiende uit de onvoldoende formuleering van de academische prijsvraag, dat het mij ondoenlijk bleek een schema te ontwerpen, dat geloofd kon worden aan de bedoeling te beantwoorden.

Die moeielijkheden zijn, naar het schijnt, ook gevoeld door de beantwoorders van de prijsvraag, maar ook de steller van de vraag, tevens eerste rapporteur over de vier ingeleverde antwoorden, blijft in de begrenzing daarvan, blijkens zijn verslag, zichzelf ongelijk. Zulks blijkt alreeds hieruit, dat het vierde der ingeleverde antwoorden bespreekt boekdrukkerij en steendrukkerij, wat in het rapport omtrent de drie andere niet vermeld wordt. Gereedelijk kan dus verondersteld worden, dat die drie antwoorden alleen de typografie behandelen, maar de rapporteur had zulks in zijn rapport behooren te vermelden. Nu wekt het rapport den indruk van onbepaaldheid.

Verder, er zijn woorden, die geen en woorden die wel genade vinden in 's prijsrechters antwoord. *Lettersnijder* moet opgenomen worden (blz. 251), bijgevolg worden gieterijtermen verlangd, wordt m. a. w. aan de vraag een wijde strekking gegeven; daarentegen wordt gewraakt (blz. 252) *celluloïd*, het materiaal dat op zetterijen in veelvuldig gebruik is voor het snijden van ondergrondplaten, evenals *cijfermuziek*, het bekende chevé-schrift, dat op daartoe ingerichte zetterijen een eigen kast heeft en een afzonderlijke bladzijde inneemt in de letterproeven. Opmerkelijk: *houtsnede* wordt lexicografisch niet goedgekeurd (blz. 252), maar de steller van het artikel *houtgravuur* krijgt een prijsje (blz. 250). Dezelfde wordt loffelijk vermeld voor de behandeling van het woord *muziekletter* — het gelijkwaardige *cijfermuziek* was, zooals bleek, onnoodig —; van het woord *loonbederver* wordt met ingenomenheid gewag gemaakt, *bekwame leerjongen* daarentegen geschrapt; *stereotypiedruk* mag, *driekleurendruk* mag niet; *aldin* en *romaansch* blijft, *duitsch* en *engelsch* — ik neem deze woorden in den zin van onze uit de gothiek afgeleide bijbelletter en in den zin van de eigenaardige snee van de romein en cursief — daarentegen niet; *kommapunt* (puntkomma) mag, *dubbel kruis* mag niet; *drukinkt* is behouden, de verschillende soorten van inkt zooals die benoemd worden, naar « groen en al de kleuren van den regenboog » worden verworpen;

zouden werkelijk echte drukkerswoorden als *normaalblauw*, *miloriblauw*, *bronsblauw*, *kraplak*, *vermiljoen*, *dekwit*, *kremserwit*, *karmijn*, *ultramijn*, *terra di siena* e. m. a. niet gewenscht worden ? Het is niet te gelooven.

De vraag stelt het opzoeken van *Nederlandsche* vakwoorden. Tal en tal van germanismen zijn ingekropen. Moeten die woorden vermeld ? Het rapport laat geen twijfel ; immers *cicero* (= augustijn) en *kegel* (= corpus) worden nominatim genoemd ; *mise en train*, waarvoor, voor zoover ik weet, geen dietsche term bestaat, moet liefst geweerd worden.

Ziedaar evenzoovele bewijzen, waaruit blijkt, dat het den steller zelf van de prijsvraag niet klaar en duidelijk voor den geest stond, tot hoever de vraag zich uitstrekt. Hoe is het dan mogelijk, dat inzenders van antwoorden onderling een eerlijken wedstrijd kunnen aangaan ?

Nog zijn niet alle punten genoemd, waartoe de lezing van het rapport aanleiding geeft. Op blz. 251 staat : « *Materieeloverste* is ongetwijfeld een gesmeed woord, evenals *kooijager*. Wellicht verdient *kooidrijver* de voorkeur naar het Hgd. *Keiltreiber* ». Of *kooijager* al dan niet een woord is, blijve in het midden, maar mag een vakwoordenlijst van bestaande woorden termen uitlichten, omdat ze naar compilators oordeel minder gewenscht zijn, en andere eigenbedachte daarentegen invoegen ? Het antwoord is niet twijfelachtig.

Eindelijk, rapporteur verklaart *lettersnijder* aldus (blz. 251) : « Die man snijdt de matrijzen. Dus dient, m. i., de uitlegging te luiden als volgt : Hij die de matrijzen snijdt of graveert, naar dewelke de letters gegoten worden ». Of het woord *lettersnijder* inderdaad in Zuid-Nederland nog bekend is, vermag ik niet te beslissen ; in Noord-Nederland is het sedert bijkans drie eeuwen verdrongen, eerst door *pensoen* (*poinçon*)-, later door *stempelsnijder* of *-graveur* (1) ; *lettersnijder* ging sedert over op den graveur, die in koperen drukplaten de onderschriften graveert met het burijn en, vergis ik mij niet, op den persoon, die houten biljetletters vervaardigt. Het woord, als in practisch gebruik gelijkwaardig aan stempelgraveur, staat nog in 1862 gedrukt in het *Technologisch Woordenboek* van Karmarsch en Heeren (2), maar dat boek is uit het Duitsch vertaald, en moet in zake inheemsche terminologie, met voorzichtigheid geraadpleegd worden. Chronologisch teruggaande ken ik voor het woord geen jongere Noord-Nederlandsche bron dan Scriverius' *Lavre-Crans voor Lavrens Coster* in 1628 door Adriaen Roman te Haerlem uit « duitsch » gedrukt, waar op blz. 77 staat : « Sooder yemand vande Liefhebbers meer begheert te weten vande twee uytmuntende, ende onlangs by ons ghenoemde lettersnijders » enz., en waar op blz. 70 in gelijke beteekenis voorkomt het woord *lettersteken* (« soo isser den tijdt van drie jaeren ghepasseert ende toeghebragt soo met letter steken en gieten »). Overigens is de verklaring door den rapporteur aan het woord gegeven bezijden de waarheid ; een lettersnijder (stempelgraveur) maakt (graveert) een stempel ; met dien stempel wordt een matrijs afgeslagen en uit die matrijs wordt de drukletter gegoten. Lettersnijder is dus — aangenomen dat het woord nog

(1) De oudste, mij bekende, Noord-Nederlandsche plaats waar stempel gebruikt wordt is de brief i. d. Amsterdam 3 Jan. 1681 van de Weduwe van Daniel Elsevier aan de Weduwe Moretus : « bestaet uyt 27 soorten van stempels » (A. Willems, *Les Elseviers*. Bruxelles 1880, p. LXXXI noot).

(2) Gouda 1862, Dl. II, blz. 1067.

bekend is — : de graveur van stempels, dat zijn de stalen stiften met het negatieve beeld van letters, teekens, e. d. m. *en relief*, dienende om door het inslaan (afslaan) in een koperen plaatje daarvan een matrijs te vormen ; een stempel, ook wel patrijs genoemd, is gemeenlijk ongeveer 6 cM. lang.

Ook tegen den laatsten passus van dit rapport heb ik bezwaar. « Te oordeelen naar hetgeen ik na dezen wedstrijd gezien en gelezen heb, meen ik, ten slotte te mogen neerschrijven, dat de Koninklijke Vlaamsche Academie over 't jaar 1908 ten minste éen werk over het besproken vak zal mogen bekronen en laten drukken, zooals er geen enkel bestaat om het even in welke taal ».

Uit het gerapporteerde blijkt, dat het eerste antwoord gaf 733, het tweede 773, het derde 550 vakwoorden. Veelal zullen die antwoorden gelijke termen behandelen ; als gemiddeld kan gesteld worden dat ongeveer 1000 termen onder de oogen der Academie zijn gebracht. Dat cijfer is zeker te laag. In mijn gestaakten voorarbeid, waarbij de beschikbare bronnen nog geenszins volledig geëxcerpeerd waren, tel ik reeds circa 1500 woorden. Wat elders geschied is, wijst ook op hoogere getallen dan 1000. Zoo schat ik het aantal verklaarde vaktermen in de streng typografische woordenlijst achter

Aug. Marahrens Vollständiges theoretisch-praktisches Handbuch der Typographie nach ihrem heutigen Standpunkt. IIe Band. Leipzig 1870 — op 1200

en in het lexicographisch gerangschikte

Handbuch der graphischen Künsten und der verwandten Zweige... Herausgeg. von Alex. Waldow. Leipzig (1884) — op 5000

Ch. Th. Jacobi. The printers' vocabulary, a collection of some 2500 technical terms. London 1888 — op 2800

L. Irmisch. Wörterbuch der Buchdrücker und Schriftgiesser. Braunschw. 1901 — op 1660

E Desormes et A. Basile. Dictionnaire des arts graphiques. Paris, 1905. — op 3600

Kortom, het lijkt wel eenigszins boud gesproken op gezag van antwoorden, die niet bekronenswaardig geoordeeld zijn, nu reeds à priori te verklaren, dat de Academie een werk zal uitgeven, « zooals er geen enkel bestaat om het even in welke taal ». De toekomst zal het echter moeten leeren.

Toen de tijd aanbrak dat antwoorden ingeleverd moesten worden bij den bestendigen Secretaris der Academie, heb ik bij schrijven van 2 Februari 1905 het Bestuur der Academie ter kennis gebracht, dat ik met het voorbereiden van een antwoord bezig was geweest, maar mij om redenen onthield van het inzenden van een antwoord (Zie *Verslagen en mededeelingen*, Febr. 1905, blz. 87). In dit Tijdschrift is sedert medegedeeld, dat de vraag opnieuw uitgeschreven is (1).

Ik meen in het voorafgaande voldoende toegelicht te hebben, waarom ik mij wederom onthouden zal. Mijn bezwaren tegen de zwevende formuleering

(1) 4e jg. (1906) blz. 48.

der vraag zijn gebleven ; en mij niet kunnende vereenigen met de opvattingen van den keurraad, zooals die neergelegd zijn in de gedrukte rapporten, meen ik het geraden mijn arbeid niet in te leveren.

Bovendien, de Academie stelde als termijn twee en nogmaals twee, te samen vier jaren. Voor een deugdelijk critisch-wetenschappelijk woordenboek raam ik den benoodigden tijd op tien jaren.

Amsterdam J. W. Enschedé

VARIA

EEN EDIKT OP DE TITULATUUR

In de boekerij van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (R 141^{30}) berust het volgende drukje :

Ordinantie ons Heeren des Conincx. Inhoudende de forme ende maniere diemen voort aen sal schuldich zyn t'onderhouden, ende te gebruycken, int geuen vande titelen, soo int spreken als schrijuen. [Wapen van Spanje.] Tot Bruessel, By Rutgeert Velpius, Ghesworen Boek-uercooper, woonende inden Gulden Arent, byt s'Conincx Hoff. M.D.XCVI. Met Privilegie van eenen Iare. Onderteekent d'Enghien. 4°, 8 ong. blz.

Het drukje komt niet voor in de bekende verzamelingen van Thiele, van der Wulp, Petit en Knuttel. Het zal dus wel eene zeldzaamheid en eenige aanhalingen daaruit den lezer misschien niet onwelkom zijn.

De « ordinantie » is van Philips II, en gedateerd van S. Laurent le Royal in Castilien, den 23^n September 1595. Zooals de titel aanduidt is het den Vorst, — dien men allicht beslommeringen van meer ernstigen aard zou toeschrijven — er om te doen een z. i. ergelijk misbruik te beteugelen. Zijne onderzaten in de Nederlanden toch — althans die onderzaten welke hem in de Nederlanden waren overgebleven — bleken verslingerd op eeretitels en -benamingen en hij achtte de opperste macht niet te goed om daartegen in te gaan, zooals hij 't verklaart in een uitvoerig preambuul :

« Alzoo wij tot meer reysen van diuersche plaetsen ende persoonen particulierlyck onderricht zyn geweest dat ouermidts de diuersiteyt van nacien residerende, frequenterende ende hãterende in deze onse Nederlanden ende vã Bourgoignen, zeer groote ongeregeltheden ende desordren aldaer ingebracht zyn geweest, aengaende de titulen, opscriften, ende eerbiedingen die eeneniegelyck ter imitatie van sommige vreempde en wtlantsche taelen, aengenomen ende gebruyct heeft nae zyn geliefte, gheuende ende attribuerende deen den anderen soo wel int spreken als scryuen tegẽ de natuerlicke ende innegeborẽ modestie ende rechtzinnicheyt vande ondersaten der voors. onse Landen, eñ doude gebruyck ende maniere van doene te voeren geplogen ende onderhouden, waerdeur ende ouermidts de groote licentie gecauseert deur den tegenwoordigen tyt die tot soo veel nieuwicheden is geneygt, zulcke excessen soo verre verloopen ende hen verbreyden, dat toelatende zulcke forme, termynen ende manieren van spreken ende schryuen, daer wt anders niet dan meerdere confuzie eñ ongestichticheyt en staet te verwachten, ten waere dat by ons daer inne behoorlyck worde verzien, te meer aengeziẽ dat eenige die hen somwylen niet en zouden beuinden getracteert by zulcke titulen (alsmen deur ydelheyt aen

andere is gheuende) hen vercort eñ geinteresseert soudē mogē houdē, tegē de gene die in hū respect vā gelycke niet en zoudē hebbē gedaen, iae dat oock zulck alreede plaetse heeft gegrepē ōder het slecht eñ gemeyn volck, waerdeur het schādael dagelycx meer en meer is wassende .... »

Om al deze redenen wordt goedgevonden en geordineerd :

» Inden eersten dat niemant van wat qualiteyt, conditie, graet, digniteyt of staet hy zy, en sal getracteert mogen worden schriftelyc noch mondelinge metten titule van Excellentie, dā alleenlyck de gene die van onsen wegen wezen sal, Stadthouder Gouerneur ende Capiteyn generael onser voorschreuē Nederlanden eñ van Bourgoignen ....

» Ende alsoomen van allen ouden tyden heeft gebruyckt in walscher taele t'woort *Vous*, corresponderende op de woorden, *Ghy*, oft *v*, inder duytscher taele, wesende den bequaemsten, eygensten ende gevuechlycxsten termyn inder zeluer taele, Is oock onse wille.... dat men vortaen de zelue woorden altyts sal gebruycken. Verbiedende dat niemant wy hy zy, sal mogē getracteert wordē scriftelyck oft mōdelinge met 'twoort vā *Seigneurie*, oft *Genade*, oft *Edelheyt* in duytscher taele, ende min van *Doorluchtige*, oft *Doorluchtigste Seignorie*, *vorstelycke Genade* oft dyergelycke. Toelatende nochtans den Cardinaelen, Eertzbisschoppen ende Bisschoppen, hun gewoonlycke titulen te dragen ende te gebruyken....

» Maer en verstaen niet dat iemanden wij hij zij worde toegelaten aen te nemen, oft anderen te geuen dē tytel vā *Monseignenr* oft *mynē Heere*, tzy schriftelyk oft mondelingē, dan alleenlycken onsen Stadthouder.... Maer belangende allen anderen gedoogen ende stellē ter discretie van een iegelycken, dat hy sprekende ende andtwoordende zal mogen gebruyckē simpelyk het woordt vā *Monsieur* geextendeert oft geabbreuieert, eñ in duytsche *Mynheer*, oft *ioncker* : eñ de brieuen die deē aen dāder sal scriuē, sullē begonst mogē worden indē ieerstē regel oft linie al veruolgens met t'voors. woordt *Monsieur*, ende in duytsch, *Mijnheer*, oft van *Messire*, ende in duytsche taele, *Heere*, indien de gene aenden welcken men scrijft, Ridder oft Geestelyck persoon is. Ende sal tvoirde inhoudē vande voirs. briefuen veruolcht worden met het woort *Vous*, oft *ghy*, ende *v*, in duytscher taele. Ende opt leste van dyen sal gezeyt oft gestelt worden, *Godt*, oft *Onsen Heere beware v*, oft, *neme v in zyn heylige bewaernisse*, oft diergelycke. Daernae zal de signature volgen van dē genen die scryft met zynen title, in geual hy eenigen heeft, ende dye begeert te gebruycken, sonder daerby te moghen vueghen eenighe woorden van Courtoyzie .... »

Na derwijze wat men de maatschappelijke betrekkingen zou kunnen noemen geregeld te hebben, meent ook de zorgzame Landsvader in het gezinsleven te moeten ingrijpen :

« Woorden van Courtoyzie » mogen alleen gericht worden door « de kinders aen hun vaders, moeders, ende ouders, Gemerct dat zy aende zelue hē nyet genoech en connen veroodtmoedigē : die voorschreuē vaders ende moeders zullen daer by mogen vuegen haere qualiteyt van vader, moeder oft ouders. Gelyck oock zullen doen de man aen sijn huysvrouwe, den broeder aen sijnē broedere, Neue aen Neue, den Oom aen sijnen Neue, ende andere van dergelycke Maegschap .... »

Ten slotte komen de opschriften der brieven aan de beurt, die wel het meest aanleiding tot het te weren kwaad zullen geweest zijn.

« D'opschrift vande brieuē eñ missiuē (sal) beginnen *A Monsieur* tzy int lāge oft corte, oft in duytscher tale aen *Mijnheere* oft *ioncker* ende dat maer eens sonder tselve te moghen repeteren. Ende ingeualle de ghene aenden welcken dopschrift adresseert, is Riddere oft Geestelyck persoon, zal geintituleert mogen worden *Messire* oft *Heere,* sonder tzelue oyck te mogen repeteren, ende zal daernae gestelt worden den titel oft den eygen naem ende toenaē vanden genen daeraen dopschrift adresseert, mette qualiteyt vā synen staet, digniteyt oft officie, geestelyck oft weerlyck zōder daer inne andere courtoisie te gebruycken, noch t'attribueren yemandē wye hy zy eenigen hoogeren oft differenten tytel oft qualiteyt dā zijnē staet, oft officie daerinne hy by ons is gestelt, gedraecht ...

» De selue forme sal oyck onderhoudē worden int regard vande vrouwen zoo int spreken als schryuen, beghinnende den brieff met het woordt *Mademoiselle* oft *Iouffrouwe* int cort of int lanck. Ende indien zy waere Huysurouwe oft Weduwe van eenen Riddere, met het woort *Madame* oft *Meurouwe* onderhoudende oock tzelue int opschrift zonder repetitie vanden zeluen woorden als vore .... »

En nu de sanctie :

« Wy daer tegens sal doen .... worde sonder eenige andere proceduere geduempt ende gecondēpneert te betaelen d'amende vā dertich guldens .... telcker reysen dat hy sulcx sal hebben gedaen. »

Van de geldboete komt een derde aan den aanbrenger, een derde aan den officier, en een derde aan den arme. En daar degenen welke op hoogdravender titulatuur getracteerd worden dan hun toekomt, begrijpelijkerwijze niet steeds zullen geneigd blijken zich daarover te belgen, wordt te hunnen behoeve nog voorzien :

« Is oock ons verstant ende meyninge, dat de voorscreven pene eñ amende niet alleenlyck zal worden geexecuteert tegen de gene die gecontrauenieert zullen hebben, maer oock die zulcx zullen gedoogen, oft deshaluen dissimuleren, sonder tzelue aan te brengen .... »

V. D. M.

EPITAPHIA BELGICA

Het is een, trouwens niet onbekend, klein-8°-boekje dat voor titel draagt : *Epitaphia Ioco-Seria, latina, gallica, italica, hispanica, lusitanica, belgica,* en de schrijver ervan of liever de bewerker dezer bloemlezing, was de Antwerpsche geleerde Franciscus Sweerts (1567-1629), die aan de Antwerpsche bibliotheek, door zijn vriend Aubertus Miræus in 't begin der 17e eeuw ingesteld, meer dan één werk ten geschenke gaf. Het boekje werd gedrukt te Keulen bij Bernardus Gualtherus in 1623.

In de laatste rubriek dezer puntdichtenverzameling komen een honderdtal Vlaamsche rijmen voor, waaronder er zijn die, schoon al niet erg kiesch naar vorm en inhoud, dan toch niet geheel beroofd zijn van pittigheid en vooral van echt vaderlandsche karakteristiek. Op de zeden van dien tijd werpen zij wel eenig licht, al is hetgene op die wijze aan den dag komt doorgaans maar weinig stichtelijk.

Eenige staaltjes mogen hier volgen. Misschien vinden philologen en folkloristen er nog wat in te grasduinen.

Van eenen wtgelopen Moninck.

Hier leyt IOANNES, te voren broer IAN,
Als hy noch droech syn geschoren cruyn,
Maer hij wert gereformeert in een ander man,
Alleen met t' hangen vande cap opden tuyn,
Hy troude CATHARINAM, te voren Suster Lynken,
Hy leefde als een Vercken, en starf als een Swynken.

Een ander.

Alhier onder desen Marberen Steen,
Rust eenen frischen Hoogduytschen alleen,
Freste gheern Speck, dronck gheern Wyn,
Godt wil sine ziele genadich sijn.

Van eenen Cleermaker.

Hier leijdt een Cleer-maecker prijsens weerdich,
Door dien hij was geheel rechtueerdich,
Want watmen hem in handen ghaff,
Hij hiel maer d' minste deel daeraff.

Een ander.

Hier leijt begraven door des doots bedrijff,
Die ontlast socht te wesen van een quaet Wijff,
Maer d' apostill was contrair gegheven,
Want hij quam te steruen, en sij bleef in 't leven.

Von (sic) *Hendrick de Haes.*

Hier leyt begrauen Henderick de Haes,
In syn leuen eenen nobelen Baes,
Hy was tot vluchten wel bequaem en ras,
Maer wist gheen plaets, daer die Doot niet en was.

Een ander.

Hier leyt Magistter *Tilleman,*
O Godt hy was een frommer Man,
Hy leerden de kindern A. B. C.
En nu rust hy hier *in pace.*

Een ander.

Drinck ick, Leser, so bederff ick,
En drinck ick niet, soo sterff ick,
Tis beter gedroncken en bedoruen,
Dan niet gedroncken en gestoruen.

Op eenen Steen gheschreven te Weert.

Elck een sal spreken van groot Wonder,
Als men sal weten wat hier leyt onder.

Op d'ander syde was geschreven :

Voorwaer ick ben seer blyde,
Dat ick leg op myn ander syde.

Van een Hanneken wt.

Och lieue Leser, ten is gheen sluyt,
Hier leyt begrauen een Hanneken wt,
En daer door geworden, alsoo ick versin,
Gheen Hanneken wt, maer Hanneken in.

Ten slotte de uitgebreide monographie van een echt Brabantschen held, waarin de rekening opgemaakt wordt van zijn heldendaden met kan en pot :

Van Heyn Grooten-dorst.

Wie hoorde syn leuen van frayer hals oft borst,
Dan gewoont heeft te Vorst, genoemt Heyn Grootendorst,
Eylacen hy is nu doot, t' mach de Brouwers wel varen,
Want heeft goet Bier gedronkē by de vyftig jaren.
Hy mocht het seer wel, ten is vry gheen sage,
Wy en rekenen maer III. potten alle daghe,
En vyfftich jaren vanden eynde totten beghin,
Hebben effen achtienduysent CCC. daghen in,
Nu dry potten daechs tsamen op een gesomt,
Vier en vyfftig duysent negenhondert potten compt,

Den pot gerekent op een dobbelen stuyver,
Maeckt 5490. guldens suyver,
Welcke somme soud' bedragen hebben veel bat,
Had' hy meer gelts, off beter credit gehat.
Nyettemin defs 54900. potten tsamen
Maecken t' Antwerpen 549. amen.
Nu mach elck dencken, die dit hoort offt leest,
Oft dit Lichaem niet en is suyver gespoelt geweest,
En eer al dat nat daer is door gesoncken,
Ofter niet menighen Worm in is verdroncken,
Soo dat de Medicins van hem niet en hadden te bat,
Want al dronck hy veel, nochthans luttel hy adt.
Godt gheeff hem den Hemel met blyder meyren,
Want inde Hell en souden hem niet begheyren,
T' isser te doncker om naer den Pispot te reijcken,
En mocht Lucifer wel alle syn vier wt-seycken,
Maer spleytmyten en deynen (1) sullen de Hell soo vullen,
Dat er seer weynich Dronckaerts in comen sullen.

E. D. B.

(1) *Splijt-mijte*. Bij Kiliaan : homo sordidus, cumini sector. Dus : duitenkliever.
Deyn. Bij Kiliaan : Euclio, homo auaras, sordidus.

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Nederlandsche bibliotheken (1). — Het jongst verschenen *Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1904-1905*, 's Gravenhage, 1906, behelst de volgende officieele bibliotheeksverslagen.

Blz. 55 :

BIBLIOTHEEK VAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

Het gewone onderhoud had geregeld plaats. Herstellingen of vernieuwingen van grooten omvang werden niet noodig geacht. De schoorsteen in de handschriftenkamer bleek gescheurd te zijn en werd daarom zwaarder ommetseld. In het zijgebouw werden 6 kasten bijgebouwd. De bliksemafleiders werden in Mei 1905 onderzocht en in orde bevonden.

Ook dit jaar werd van de verschillende afdeelingen der bibliotheek een druk gebruik gemaakt. Ongerekend het groot aantal boekwerken door bezoekers in de leeskamer geraadpleegd, werden uitgeleend tegen ontvangbewijs 11.671 boeken, waarvan 3.331 behoorende aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde tegen respectievelijk 11.242 en 3.309 in het vorige jaar. Van andere bibliotheken in het binnen- en buitenland werden 159 boeken, die te Leiden niet voorhanden waren, ter leen ontvangen. Naar buiten de stad werden 1.342 pakketten met boeken verzonden. Het getal personen, die door onderteekening van het reglement voor het eerst in de gelegenheid gesteld werden boeken ter leen te ontvangen, bedroeg dit jaar 338

De verschillende catalogi werden geregeld bijgehouden, evenals die der handschriftenafdeeling.

Uitgeleend werden 101 handschriften, waarvan 14 van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Van de oudere verzameling werden 52 opnieuw uitvoerig beschreven ; bovendien werden onderzoekingen in handschriften ten behoeve van anderen ingesteld en 16 meest buitenlandsche bezoekers langer of korter tijd voortgeholpen. Van 4 handschriften werden photographieën vervaardigd. Uit verschillende binnen- en buitenlandsche bibliotheken en archieven werden 25 handschriften alhier gedeponeerd ten behoeve van Leidsche geleerden. Bij A. W. Sijthoff werd door den conservator dr. P. C. Molhuysen uitgegeven een boekwerk getiteld : « Geschiedenis der Rijksuniversiteitsbibliotheek te Leiden ».

Van de onderneming tot reproductie der meest belangrijke en oudste handschriften (Codices Græci et Latini photographica depicti) werd onder leiding van den directeur [dr. S. G. de Vries] de uitgave voorbereid van het 10de deel bevattende het Weener Diascoudes-handschrift.

Aanwinsten geschiedden in de eerste plaats door aankoop uit de toegestane subsidiën : 587 vervolgdeelen en 451 werken. Op de verkooping van de bibliotheek van wijlen den hoogleeraar P. L. Muller werden ruim 150 geschiedkundige werken aangekocht. Uit de gelden van het legaat Warner werden aangekocht 33 vervolgdeelen en 28 werken; uit dat van Riemersma 16 vervolgdeelen ; van Chastelain 19 boeken ; van Perizonius 13 en van Stolp 24 boeken. Voor rekening der Thorbecke-stichting werden aangekocht 25 vervolgdeelen en voor de Tiele's kamer 32 vervolgdeelen en 4 boekwerken. De

(1) Bij uitzondering worden deze verschillende verslagen over den staat van Nederlandsche bibliotheken niet afzonderlijk gerangschikt naar de plaatsen, maar, om een gezamenlijk beeld te krijgen van den algemeenen toestand, onder één rubriek bij elkaar gehouden. (RED.)

verzameling van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde werd vermeerderd met 294 boeken en 227 vervolgwerken ; die van de Remonstrantsche Broederschap met 11 boeken, 12 vervolgdeelen en 136 pamfletten.

Van 225 periodieken in bruikleen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen werden de vervolgen geregeld ontvangen.

Ten geschenke werden ontvangen van de verschillende Departementen van Algemeen Bestuur 92 boekwerken, 85 vervolgdeelen en 107 kaarten ; van de verschillende Universiteiten 119 proefschriften ; van binnen- en buitenlandsche genootschappen en instellingen 243 werken en 698 vervolgdeelen; van verschillende particulieren 237 werken en 71 vervolgen en van de leeskamer der sociëteit Amicitia 47 boekwerken en brochures en 11 vervolgdeelen. Door ruil met de beschikbare deelen van het Internationale Archiv für Ethnographie werden verkregen 29 tijdschriften en 6 boeken en in ruil voor proefschriften werden ontvangen 6.115 dissertaties en andere academische geschriften van tal van buitenlandsche Universiteiten.

Door aankoop en geschenk werd de handschriftenverzameling vermeerderd met 27 handschriften, waaronder 5 van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Blz. 58:

Bibliotheek van de Rijks-Universiteit te Utrecht

Van 1 tot en met 13 Augustus 1904 werd de bibliotheek voor het publiek gesloten en in dien tijd werden de administratielokalen verplaatst naar het huis aan de Plompetorengracht nr 11, hetwelk voor drie jaar voor dit doel is gehuurd Het gebouw voldoet aan matige eischen, die men daaraan stellen mag.

In verband met deze verplaatsing wordt het publiek niet meer toegelaten in de boekenmagazijnen in de Wittevrouwenstraat.

Op 17 December 1904 had de aanbesteding van de verbouwing der bibliotheek plaats, welke werd aangenomen door den aannemer C. Nieuwenhuyse voor f 139.320.

De bibliotheek vermeerderde met 763 gedrukte boeken, waarvan 431 door aankoop en 332 door geschenk of ruiling werden verkregen, ongerekend de deelen van vervolgwerken en tijdschriften, de academische proefschriften en brochures.

Onder de aangekochte werken bevinden zich ook de aanwinsten uit de auctie der bibliotheek van wijlen den hoogleeraar de Geer van Jutphaas.

De ruiling met de Universiteits-bibliotheek te Rijssel, in het vorige jaarverslag vermeld, is niet ten einde kunnen worden gebracht wegens voortdurende afwezigheid van den aldaar fungeerenden bibliothecaris.

Het Oud-studentenfonds en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen schonken tot aankoop van de reproductie van het beroemde Breviarium Grimani subsidiën.

Van de navolgende colleges en personen, die de bibliotheek met opmerkelijke giften verrijkten, volgen hier de namen : de Bibliotheek van het Nationaal Congress te Washington, de Swedenborg-Society te Londen (40 werken van Sw.), de firma Enschedé en Zoon te Haarlem (14 harer Bijbel-uitgaven), het Bestuur der Nederlandsche Zuiderzee-vereeniging, de Commissie tot uitgave van gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland, hoogleeraar dr J. M. S. Baljon, de heer H. Albert von Bary te Leipzig, dr. W. Caland, de hertog de Loubat te Parijs, de hoogleeraar dr. G. van Overbeek de Meijer, dr. J. W. Gobius du Sart te Woudrichem.

Door gemis aan de noodige werkkrachten kon ook dit jaar geen voortgang worden gemaakt met den arbeid aan den wetenschappelijken catalogus.

Het aantal uitgeleende boeken beliep dit jaar 12.156 tegen 14.297 in het voorgaande, dat der handschriften bedroeg 11 stuks, terwijl 38 handschriften uit buitenlandsche bibliotheken hier werden geraadpleegd.

Behalve dat het drukken der maandelijksche catalogusvellen geregeld voortging, werden 5 extra catalogus-bulletins, bevattende circa 750 boektitels, bekostigd.

Blz. 62 :

BIBLIOTHEEK DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN

Behalve enkele kleinere herstellingen kwam eene verbetering van het closet en de waschgelegenheid tot stand.

Ook in den afgeloopen cursus kon nog geen aanvang worden gemaakt met de opening van de bibliotheek des avonds.

De verschillende catalogi werden geregeld bijgehouden. Eenige verbeteringen werden wederom in den systematischen catalogus aangebracht De nieuwe systematische index op de verzameling brochures, waarmede in het einde van het vorig jaar begonnen was, werd voltooid.

De aanwinsten waren dit jaar bijzonder groot. Twee groote bibliotheken, één van wijlen den hoogleeraar dr. H. A. Kooyker en één van wijlen dr. A. O. H. Tellegen te 's Gravenhage werden aan de bibliotheek door hunne weduwen ten geschenke aangeboden. Zij werden onder groote erkentelijkheid aan de schenksters dankbaar aanvaard. De medische afdeeling (vooral de psychiatrie) is daardoor met vele belangrijke werken vermeerderd.

Bovendien werd de bibliotheek nog verrijkt met 624 boekwerken (brochures, dissertaties, etc. niet medegerekend) waarvan 401 door aankoop, 223 door geschenken.

Onder de aangekochte worden genoemd :

Weekblad van het notarisambt en registratie.

L. A. Lacroix, « La montagne Pelée ».

Onder de geschenken trekken o a. de aandacht :

1. Breviarium Grimani, aangeschaft met financieële hulp van alle curatoren, den secretaris, eenige hoogleeraren, wijders enkele particulieren en corporaties.

2. Eenige medische werken door dr. H. Buringh Boekhoudt te Velp aangeboden.

3 Eenige oudere uitgaven van de firma Enschedé te Haarlem.

Eindelijk dient nog te worden gewezen op het in bruikleen ontvangen van enkele bibliotheken, zooals van het kunstlievend genootschap « Pictura », van het technisch leesgezelschap « Het Noorden », van die beheerd door de vanwege de Nederlandsch Hervormde Kerk aangestelde hoogleeraren.

Het aantal bezoekers bedroeg 14.432 personen, terwijl 13.093 boeken werden uitgeleend.

Het eerste getal is iets hooger, het laatste getal iets lager dan in den vorigen cursus.

Blz. 88 :

BIBLIOTHEEK VAN DE GEMEENTE-UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

De nieuwe aanbouw van het boekenmagazijn werd geregeld voortgezet. De plaatsing van boeken wordt steeds moeilijker.

Zeer groote schenkingen en legaten kreeg de bibliotheek dit jaar niet. In ontvangst genomen werd het legaat van IJsseldijk. De heer H. J. Schouten schonk eene verzameling tijdschriften, platen enz., zich aansluitende bij de collectie-Schimmelpenninck.

De aanwinsten van de Bibliotheca Rosenthaliana waren wederom zeer belangrijk. Ten geschenke van den heer baron G. Rosenthal werd ontvangen eene kostbare verzameling uit de bibliotheek-van Biema.

In September 1904 werd een nieuw reglement voor de bibliotheek vastgesteld.

De druk der catalogussen ging geregeld voort.

Het aantal bezoekers bedroeg 53.070 ; het hoogste cijfer per dag was 239, het hoogste cijfer per avond 44. Uitgeleend en geraadpleegd werden respectievelijk 18.964 en 87.334 boeken; 532 handschriften en 283 kaarten werden geraadpleegd en respectievelijk 191 en 103 uitgeleend.

Blz. 185 :

BIBLIOTHEEK VAN DE POLYTECHNISCHE SCHOOL TE DELFT

Aangekocht of ten geschenke ontvangen 927 deelen Hieronder zijn niet begrepen de bibliotheek van prof. dr. H. Behrens, die door de bibliotheek der Polytechnische School werd aangekocht, en de boekerij van dr. L. Bleekrode, die aan de Polytechnische School werd gelegateerd.

Ingekomen vervolgwerken 645 stuks. Tijdschriften 514 jaargangen en nieuw abonnement op 23 Jaarboeken, 97 Kaarten,

254 bladen. Van 37 Regeeringslichamen berichten en verslagen, 94 stukken. Bestekken van Waterstaat, Koloniën en gemeenten 223 nummers.

Van 74 academiën en genootschappen 457 stukken. Canadian patent office 13 nummers. Abridgments of specifications London patent office 143 nummers.

Gebonden werden 1124 boekdeelen.

Uitgeleend werden 11.423 boekdeelen. Naar buiten de stad werden verzonden 744 paketten.

Het totaal aantal bezoekers is door den overgrooten toeloop niet meer op te geven, het was gemiddeld per dag 80 à 100.

Blz. 285 :

BIBLIOTHEEK VAN DE RIJKSVEEARTSENIJSCHOOL TE UTRECHT

De bibliotheek werd vermeerderd met 95 nummers ; ongerekend de bijgekomen gedeelten van vervolgwerken en een 80tal vaste tijdschriften, benevens nieuwe uitgaven van reeds aanwezige werken. Zij telde aan het einde van het schooljaar 4796 nummers, samen uitmakende ongeveer 13.550 boekdeelen en andere stukken.

Voor zoover in dit *Verslag* genoemd worden de boekerijen van andere onderwijsinrichtingen, bepalen de mededeelingen zich tot stereotiepe uitdrukkingen, zooals : de bibliotheek werd vermeerderd, de bibliotheek werd uitgebreid, enz.

**

Amsterdam. — *Eene Volksboekerij.* — In een aardig huisje van het Kwakersplein te Amsterdam is onlangs, naar wij in de bladen lezen, de tweede boekerij van den Alg. Ned. Diamantbewerkersbond geopend, en dit op verlangen van vele leden die ook in het Westen der stad eene bibliotheek noodig achtten. Blijkens eene opgave in het weekblad van den Bond, bevat de nieuwe instelling eene mooie verzameling van de nieuwste werken op allerlei gebied, en is ook zij — evenals de eerste bibliotheek — op onpartijdige wijze saamgesteld.

Naast de werken van Van Lennep, Cremer, Dickens, dr. Jan ten Brink, enz., vindt men in grooten getale de werken van de moderne schrijvers. Wij noemen o. a. Heijermans, Is. Querido. G. van Hulzen, Borel, Bram v. Doorne, Cyriel Buysse, Maxim Gorki, G. Frenssen, J. de Meester. Fred. v. Eeden, Stijn Streuvels, Marcellus Emants, Eigenhuis, Everts, etc.

Voor de lezeressen uit dit stadsgedeelte zijn speciaal aangeschaft werken van Corn. Noordwal, Corn. Huygens, Chapelle-Roobol, Prinses Elsa, Annie Foore, Ouida, Melati v. Java, M. Metz-Koning, Louise Stratenus, Jeanne Reijneke v. Stuwe, Werner, enz.

« Ook liefhebbers van poëzie vinden mooie verzen in den catalogus ». Er zijn o.a. gedichten van Adama van Scheltema, Ada Negri, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Verwey.

**

Haarlem. — *Stadsbibliotheek.* — *Uit het Verslag van den toestand over het jaar 1905.* — De vermeerdering van gebruik, dat in 1905 van de Stads-Bibliotheek van Haarlem gemaakt werd, is van dien aard, dat aan de vermelding vooraan in het jaarverslag verdere bijzonderheden zich gevoeglijk aanpassen.

Het getal bezoekers toch bereikte dit jaar de som 4617, wat een vermeerdering beduidt van 1400 personen (3233 in 1904). Over de beide laatste decennia blijkt de grootere belangstelling uit de volgende cijfers :

in 1885	. . .	247 bezoekers
» 1890	. . .	402 »
» 1895	. . .	680 »
» 1900	. . .	1806 »
» 1905	. . .	4619 »

Over dezelfde jaren was het getal uitgeleende boeken per jaar 381, 468, 494, 1201, 4224. Per dag gaf dit derhalve in 1905 een getal van rond 15 personen en 14 uitgeleende boeken.

De vermeerdering der boekerij zelve was aanzienlijker dan in 1904. In het journaal werden 1266 nieuwe nummers bijgeschreven, tegen 771 het jaar te voren. Deze vermeerdering was het gevolg van min of meer groote schenkingen en overdrachten. Zoo werden van de Kamer van Koophandel te Haarlem allerhande verslagen, tijdschriften (nieuwe en ter aanvulling van eigen series) en brochures

overgenomen tot een getal van ongeveer 460, en stond de Commissie voor de boekerij van het Nut een partij oude romantische werken af van Haarlemsche uitgevers in het begin der 19de eeuw.

Een en ander maakte bijtimmering van een paar kasten op de zolderverdieping noodzakelijk; gebrek aan de noodige plaatsruimte in de boekzaal en op het portaal dwong daartoe. Wel verre echter, dat deze opstalling op zolder van harte is gegaan: het is er zeer stoffig en lang niet vochtvrij.

Bij de behoefte aan meerdere bergruimte is het te meer jammer, dat het plan om de Bibliotheek mettertijd ook de beschikking te laten over de geheele benedenverdieping van het Prinsenhof — toekomstmaatregel, waarop ik in het vorig jaarverslag zinspeelde — dat dit plan wel een vrome wensch blijven zal. « Het complex van gebouwen, dat door Stadhuis en Prinsenhof gevormd wordt », lees ik in het praeadvies van B. en W. in zake de verplaatsing van het Museum (Raadsstuk n°. 8, 1906), « zal bijna geheel voor de hoofdadministratie der gemeente beschikbaar gesteld en ingericht dienen te worden. Archief en Bibliotheek zullen nog in het gebouw gehuisvest kunnen blijven, doch alle andere lokaliteiten zullen voor den stadhuisdienst moeten worden benut. Niet alleen zullen de museumzalen vrij moeten komen, doch ook de Statenzaal en het Leesmuseum zullen voor kantoren moeten worden ingericht ». Van eene uitbreiding der Stads-Bibliotheek naar de benedenverdieping of naar de museumlokalen zal derhalve weinig spraak kunnen zijn. De Schneevoogtkamer zou nog verruiming kunnen geven, maar mijnerzijds is nooit een voorstel te wachten om deze beziens-waardigheid van Haarlem in te richten tot een boekenbergplaats. Zoo wil het mij voorkomen, dat in de toekomst de Bibliotheek niet in het Prinsenhof zal kunnen blijven gehuisvest. En hoewel er geen periculum in mora is (er blijven gedurende eenige jaren nog wel hoekjes en gaatjes tot boekberging over), ik hoop, dat binnen niet tè verwijderde jaren « de municipaliteijt der stad Haarlem, in achting genomen hebbende dat, door dien het zogenaamde Princenhof, thans de plaats alwaar de Stads Bibliotheek bewaard word, merkelijke veranderingen en vertimmeringen staat te ondergaan, alzo het tot het huys der gemeente staat geapproprieerd te worden, het ten hoogste nodig was na een bekwaam locaal om te zien, alwaar die Bibliotheek, in plaats van in het zogenaamde Princenhof, bij vervolg behoorlijk konde geborgen worden: Heeft de deliberatie goedgevonden en verstaan tot berging derzelve Bibliotheek te despicieeren zeker gedeelte van een huys »...

Hier breek ik het woordelijk citaat (1) af. Wat verder volgt zou buiten den wensch moeten vallen van iederen bibliothecaris, die wist van de lijdensgeschiedenis der Haarlemsche Bibliotheek in den Franschen tijd 1821 toe. De zolder van een pakhuis in de Zoetestraat is voor de Bibliotheek een ware « Rouwkamer » geweest.

De revisie van de boekerij kwam in het afgeloopen jaar geheel gereed en hiermee de alfabetische catalogus in voorloopige beschrijving. Zij heeft jammer veel leemten aan den dag moeten brengen, leemten van te loor gegane boeken. Er bleek een aantal werken, in 1864 aanwezig of sinds dien tijd ingekomen en gecatalogiseerd, uit de Stads-Bibliotheek verdwenen. Voor de 40 jaren bijna waarover het onderzoek liep, is het getal tamelijk groot. De lijst, die in het volgend verslag haar supplement zal krijgen, (2) geeft de vermiste werken 1°. uit den gedrukten catalogus (3 dln. 1848-1864); 2°. die gecatalogiseerd zijn tusschen 1862 en 1896; 3°. die gecatalogiseerd zijn tusschen 1896 en 1902.

(Volgt de lijst).

Hoe al deze boeken uit de boekerij verdwenen zijn, valt uiterst lastig en niet met volle zekerheid na te gaan. Voor zoover zij uitgeleend zijn geweest, kan de laatst bekende leener worden uitgevonden in de registers. Maar wat baat dit, als het werk als terugontvangen geboekt staat? Bovendien, de meeste zijn nooit uitgeleend, komen althans in de leenregisters niet voor. Van enkele blijft de hoop

(1) Uit Memoriaal van de Municipaliteit van Haarlem van den 14 July 1798 tot den 13 October 1799.

(2) Voornamelijk uit de afdeeling « Haarlem ».

bestaan, dat zij nog hier of daar uit een verborgen hoekje der bibliotheek te voorschijn zullen komen.

Behalve een supplementlijst van verdwenen boeken zal het jaarverslag over 1906 opgave dienen te geven van uit boeken gestolen platen en portretten. Dit onderzoek is nog niet geheel afgeloopen, maar de opsomming er van zal helaas eveneens een paar bladzijden vorderen.

De talrijke uitleeningen gaven onzen boekbinders veel opknappingswerk. Ik ben er niet van overtuigd, dat alle leeners en leensters de boeken der Bibliotheek even zorgzaam behandelen, als zij eischen dat anderen met hùn boeken zullen doen.

Het niet tijdig terugbrengen van het geleende is een gelukkig niet algemeen aangenomen gewoonte, die even onrechtvaardig jegens andere lezers is, als lastig voor het personeel. Het oude rijmpje blijkt nog dagelijks waar:

> Geleende boeken terug te geven
> Wordt vaak verzuimd door jong' en ouden,
> Want lichter valt 't, de boeken zelf
> Dan wat er in staat vast te houden.

De heer *W. Nijhoff*, te 's-Gravenhage, deed wederom eenige reproducties maken van titelbladen enz. uit postincunabels der Bibliotheek, die in afl. 6 en 7 van zijn « L'art typographique dans les Pays-Bas (1500-1540) » het licht zagen.

De brandslangen werden nagezien en door het personeel gehanteerd. In de leeskamer werden de beide schouwstukken in één kleur gebeitst en in was gezet. Twee eenvoudige toegangsborden werden aangebracht aan den hoofdingang en aan de Pandzijde; zij brachten een dikwijls geuiten wensch in vervulling. In Mei kwam bovendien het sierlijk bewerkte uithangbord met de wapenschildjes der Predikheeren, van Oranje, van Haarlem en Holland het Prinsenhof aan zijn ouden luister herinneren. Het is een verfraaiing van Haarlem, waarvoor wij zeer erkentelijk blijven.

Ten slotte de mededeeling, dat wij ook dit jaar herhaalde malen in 't belang van Haarlem's ingezetenen boeken uit de groote bibliotheken in Leiden, Utrecht, Groningen, Amsterdam en 's-Gravenhage in leen mochten ontvangen.

Haarlem, April 1906.

De Bibliothecaris,
J. D. Rutgers van der Loeff

Rotterdam. — *Bibliotheek.* — B. en W. dezer gemeente stelden den gemeenteraad voor, in afwachting van het gereedkomen van het voor de bibliotheek bestemde nieuwe gebouw, reeds thans vast te stellen de verschillende regelingen, die te zijner tijd voor die instelling vereischt zullen zijn.

De aangeboden ontwerp verordening bevat o. m. de volgende bepalingen:

De bibliotheek leent kosteloos boeken uit. De aan de bibliotheek verbonden leeszaal wordt kosteloos opengesteld.

De bibliotheek is dagelijks, behalve op de Zondagen en de algemeen erkende Christelijke feestdagen geopend van des voormiddags 9 tot des avonds 10 uur, op Zaterdag tot des avonds 11 uur. Op Zon- en feestdagen van des morgens 9 tot des namiddags 2 uur en van 1 September tot 1 April ook des avonds van 7 tot 10 uur; op die dagen worden geen boeken uitgeleend.

Om boeken ter leen te kunnen ontvangen moet men in het bezit zijn van een door den bibliothecaris afgegeven kaart. Deze kaart moet schriftelijk op een daartoe aan de bibliotheek verkrijgbaar formulier worden aangevraagd. Zij wordt niet uitgereikt dan aan personen boven 15 jaar, inwoners van Rotterdam zijnde.

Een catalogus van de uit te leenen boeken ligt, in het voor de afgifte bestemde lokaal, voor de houders van leeskaarten ter inzage. Een ander exemplaar van dien catalogus ligt in de leeszaal, waar bovendien een catalogus van de werken, die als regel alleen ter inzage worden verstrekt, en een lijst der aanwezige tijdschriften aanwezig zijn.

Wat de samenstelling van het personeel betreft, er wordt voorgesteld, dat aan het hoofd der bibliotheek zal zijn geplaatst een ambtenaar met den titel van bibliothecaris, (wiens benoeming bij den raad

zal berusten), op een salaris van f 1800 met vrije woning en vooruitzicht op opklimming tot f 2500

Verder wordt voorgesteld, de mogelijkheid open te laten, dat aan den dienst onmiddellijk onder den bibliothecaris en als diens plaatsvervanger een titularis met den rang van onder-bibliothecaris worde verbonden op een salaris van f 1200 tot f 1800. Het ligt evenwel voorshands niet in de bedoeling, die plaats te vervullen.

Voorts wenschen B. en W. te worden gemachtigd, ten laste van het loopende jaar te beschikken over het bedrag, dat vereischt is voor de aanstelling van een tweeden helper, voor het drukken van de catalogussen en voor nieuwen aankoop, voorzoover deze, nadat men de aanwezige boeken behoorlijk kan overzien, reeds dadelijk bepaald noodig mocht blijken.

**

Rome. — *Nederlandsch Historisch Instituut.* — De Italiaansche correspondent van de *N. Rt. Ct.* schrijft (nr van 28 April jl. 1e B).

De naam op den post der begrooting, de bibliotheek, belangstelling ook in giften van een niet onaanzienlijk bedrag, het werk dat voortgaat, de sympathie van de andere wetenschappelijke instellingen van verschillende landen te Rome, — ze vormden tot nog toe het Nederlandsch Historisch Instituut. Het begon te functionneeren, naarmate het ook in het vaderland meer bekend werd, als vraagbaak voor geleerden, die uit Rome iets willen weten of in Rome komen werken en is vele landgenooten voor studie hier, met inlichtingen van dienste geweest. De leider, dr. G. Brom, heeft nu officieel den titel directeur gekregen, hetgeen de positie van de jonge instelling in het Romeinsch wetenschappelijk milieu voor zoover geregeld heeft. De boekerij blijft vooralsnog in het Pruisisch Historisch Instituut. Een eigen zetel heeft het Nederlandsch Instituut — eene uitzondering in de rij der naties te Rome in wetenschap vertegenwoordigd — niet.

De benoeming werd, als een verrassing, aan dr. Brom gebracht door den stichter van het Instituut, prof. Blok, voor wetenschappelijke doeleinden weer eens in Italië. Het sprak van zelf dat prof. Blok in zijne instelling feestelijk ingehaald werd, dáár als in heel het studeerende Rome een zeer gezien gast, trouwens bij alle buitenlandsche geleerden bekend als de vertegenwoordiger en leider der geschiedkunde in ons land. Het werd een internationale, officieele, vaderlandsche en genoegelijke feestweek, zooals die nog nooit door een Hollander en door Hollanders in Rome gevierd is.

Dr. Brom is naar de volle maat van zijne verdiensten en met de onomwonden genegenheid, die hij hier in de geleerde wereld geniet, gevierd, zoodra men zijne definitieve benoeming vernomen had. Op dien morgen in Vatikaansch archief en bibliotheek kwam spontaan uit hoezeer men de persoonlijkheid van den nieuwbenoemden directeur, en het Nederlandsch initiatief, in deze kringen te Rome op prijs stelt.

**

Venetië. — Te Venetië is in druk verschenen, maar niet voor den handel bestemd, een geschrift waarin, op 117 bladzijden folio, een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis der « bibliotheca nazionale Marciana », welke in April 1905, is overgebracht geworden van het bijkans vier eeuwen geleden door Jacopo Tatti (gen. Sansovino) gebouwde prachtpaleis, bekend onder den naam « libreria vecchia », naar het palazzo della Zecca (voorheen de Munt), dat eveneens een bouwwerk van Sansovino is.

Het ontstaan dezer bibliotheek, in welke o. m. het zeer kostbare « Breviarium Grimani » wordt bewaard, heeft men te danken aan Francesco Petrarca, die bij uitersten wil (1374) zijn boekerij vermaakte aan Venezia's schutspatroon, den heiligen Marcus, evangelist, ofschoon het bewijs, dat aan dien wil behoorlijk is gevolg gegeven, niet kan geleverd worden. Het oudst bekende legaat aan de « Marciana » was dat van kardinaal Bessarion (1469), bestaande uit ca. negen honderd Grieksche en Latijnsche codices. Door giften van Venetiaansche patriciërs en hooge geestelijken in de 16e en de 17e eeuw wies de rijkdom der bibliotheek snel.

In 1807 gaf Napoleon bevel, het gebouw der libreria vecchia te ontruimen en tot

zijn paleis interichten. Het verzet van den beroemden beeldhouwer Canova, die in gunst stond bij den keizer, hielp evenmin als dat van den bibliothecaris Morelli. Toch wist deze met de uitvoering van het besluit te dralen, vijf jaren lang, toen de bibliotheek en de kunstschatten verplaatst werden naar het oude palazzo der doges, een behuizing, die men moeilijk slechter had kunnen kiezen. Aan den hoofdbibliothecaris, dr. S Morpurgo, heeft het eindelijk mogen gelukken tot het overbrengen van de boeken en handschriften bij de autoriteiten gehoor te vinden, vooral na het ineenstorten van de Campanile op de piazza di S. Marco en den brand der openbare bibliotheek in Turijn. Het boek, dat aan de vestiging der « Marciana » in het Zecca-paleis herinnert (titel : « La Biblioteca Marciana nella sua nuova sede »), is onder het toezicht van den heer Carlo Frati, dr. Morpurgo's opvolger, door dr. Giulio Coggiola saâmgesteld en met tal van platte gronden en platen in zwart- en kleurendruk geïllustreerd.

San Francisco. — « The Library Journal » maakt breedvoerig melding van de ramp, welke de aardschudding en de hierdoor uitgebroken branden, 18 April ll. te San Francisco hebben teweeggebracht, met betrekking in 't bijzonder op de openbare boekerijen.

De « Public library », eene verzameling van ca. 160.500 deelen, sedert 1893 in het stadhuis, is totaal vernield. Een der hoofdambtenaren schreef, kort na de catastrofe, in een brief : « The main library is entirely gutted, — I could not find even a souvenir or part of one. It is burned bare and absolutely nothing was saved ». Maar, nu reeds is er voor een millioen dollars aan chèques saamgebracht, om een nieuw gemeentehuis en bibliotheek te bouwen.... « San Francisco will rise nobler than ever before ».

De « Mechanic's Institute library », met ongev. 120.000 deelen, in 't hartje van de handelsstad, is eveneens geheel verloren. Uit de assurantie en andere fondsen zal genoeg geld komen voor een nieuw gebouw en boekerij.

Ook de oudste, in 1852 gestichte, bibliotheek de « Mercantile library », met hare 80.000 deelen, behoort tot het verleden. En van de « Sutro library », waarvan, door een steeds nog niet ten eind gebrachte procedure, ettelijke duizend deelen, in kisten gepakt, een prooi der vlammen zijn geworden, mag men ruim de helft, waarlijk door een toeval, als gered beschouwen.

Adolf Sutro — lezen we — was burgemeester van S. Francisco ; bij zijn overlijden, in 1897, bleek uit het testament niet, zooals door den erflater was beloofd, dat hij een gedeelte van zijn boekenschat zou schenken aan de gemeente, een ander deel aan de universiteit van Californië. Daaruit ontstond de rechtsstrijd.

Sutro had, voor het bijeenbrengen van zijn verzameling, overal in de oude en de nieuwe wereld zijne agenten. Zoo kocht er een, in 1886, toen de goederen van eenige Beiersche kloosters door de regeering van het koninkrijk geconfisceerd waren, bij den verkoop verschillende in pakken saamgebonden perkamenten en papierenhandschriften en incunabelen.

Behalve de vermelde groote bibliotheken zijn nog acht kleinere door het vuur of het water onherstelbaar beschadigd geworden.

Aan de gevolgen der ramp ontsnapt is bv. de in 1905 door de universiteit van Californië voor 250.000 dollars aangekochte « Bancroft library », met ruim 50.000 deelen.

MENGELINGEN

Onderling uitleeningsverkeer. — Door de Berlijnsche Academie van Wetenschappen is het voorstel gedaan, dat de geleerde genootschappen, bibliotheken en archieven zich onderling verplichten elkander alle boeken, handschriften en

archiefstukken (behalve die, welke op goede gronden niet verzonden mogen worden) uit te leenen op voorwaarde dat de instelling waarheen het uitgeleende gezonden wordt zich verbindt :

1° het gezondene op eene brandvrije en veilige plaats te bewaren ;

2o alle eventueele schade er aan of verlies er van te vergoeden tot een maximum-bedrag, bij de verzending door de uitleenende instelling bepaald. Dit bedrag kan hooger zijn dan de aangegeven waarde bij de verzending.

3° het geleende op dezelfde wijze, d. w. z. in dezelfde verpakking en met gelijke aangegeven waarde binnen den bepaalden tijd terug te zenden en de verzendingskosten te vergoeden.

Dit voorstel is door de Berlijnsche Academie van Wetenschappen aan de tot haar in betrekking staande buitenlandsche geleerde genootschappen toegezonden met verzoek de verschillende regeeringen uit te noodigen tot het plan toe te treden, eene lijst der instellingen in elk land, die voor aansluiting in aanmerking komen, op te maken en vrijdom van invoerrechten voor de verzendingeu toe te staan. De Nederlandsche regeering heeft het voorstel aangenomen.

(*Nederlandsch Archievenblad*, 14e jrg. (1905-1906) 4e afl. blz. 258.)

✠✠

Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. — Onder bovenstaanden naam worden door dr. J. Collijn te Upsala, Rudolf Haupt te Halle, H. O. Lange te Kopenhagen, prof. dr. K. Haebler te Dresden en dr. E. Voullième te Berlijn pogingen in het werk gesteld om te geraken tot de oprichting van een vereeniging die zich ten doel stelt een zoo groot mogelijk aantal incunabel-drukletters te reproduceeren. Dit zou leiden tot publicaties, van waarde als bibliografisch-typografisch referentie-apparaat naast de verschillende incunabel-catalogussen en repertoria, die reeds verschenen of nog in voorbereiding zijn, en naast het *Typenrepertorium* van dr. Haebler, dat ik verleden jaar in dit *Tijdschrift* besprak (blz. 277). Jaarlijks zal daartoe gepubliceerd worden een band van omstreeks 100 blad facsimile's.

Het is natuurlijk niet mogelijk nu reeds een oordeel te hebben over de werkmethode, die gevolgd zal worden. Met het mij toegezonden proefblad kan ik veel meer instemmen dan met het *Typenrepertorium* van dr. Haebler. Wel wordt ook hier gevolgd het systematiseeringsstelsel volgens M- en Qu- vorm, en geschiedt de bepaling van het lettercorpus volgens de door mij ongeschikt geachte methode, van meting van 20 regels, maar naast gefacsimileerde typeerende bladzijden zullen worden vertoond de zooveel mogelijk compleete alfabetten. Daar kan ik mij ten volle mede vereenigen. Die werkmethode is vier jaar geleden op het getouw gezet, hoewel met onvoldoend materiaal en met onvoldoende techniek in een Duitsch drukkersvakblad door von Biedermann. Met betere hulpmiddelen, zoowel bibliografische als werktuigkundige,zal die « alfabetiseering » der incunabelen, thans geschieden. Dat is het in het bijzonder, waar zeer nadrukkelijk op gewezen moet worden, omdat deze internationale vereeniging daarmede te gemoet wil komen aan het hoofdgebrek, dat, naar mijn inzien, het *Typenrepertorium* van Haebler aankleeft.

Het proefblad vertoont een bewerking van de *Dialogus creaturarum* (Hain 6128), in 1483 door Johann Snell te Stockholm gedrukt. Hoe de facsimile's verkregen zijn wordt in de bijgevoegde groot-quarto brochure niet toegelicht. Op gezag van den wetenschappelijken naam der onderteekenaars moet vertrouwd worden, dat hier geen nateekenen, doortrekken of retoucheeren heeft plaats gehad. Dit proefblad, gedrukt door Justus Cederquist te Stockholm schijnt een gewone zinco, maar is, zooals de brochure leert, een fototypie. Het moet geloofd worden. Maar daar hier de hoogste graad van nauwkeurigheid in reproductie gevorderd, zelfs geeischt wordt, ware een beschrijving van het procédé niet onwelkom geweest om, op grond daarvan iets nader ingelicht te zijn omtrent de diplomatische waarde der reproducties. Een fototypische drukplaat nl. is een lijmrelief, die uiterst gevoelig is voor temperatuur en vochtigheidsinvloeden ;

gemeenlijk wordt daarom van zulk een drukplaat een galvano genomen en daarvan gedrukt. Een gewone galvano is micrometrisch niet gelijk aan het origineel; de lood-galvano volgens de systemen van Fischer en van dr. Albert is correcter. Is hier gedrukt van een galvano en, zoo ja, volgens welk systeem? Is die galvano gemaakt in een localiteit met de juiste temperatuur en vochtigheid? Of is er gedrukt rechtstreeks van de fototypische drukplaat, wederom in een localiteit met de juiste temperatuur en vochtigheid?

Aangenomen dat bij dit proefblad de noodige voorzorgen genomen zijn, zal zulks ook het geval zijn bij volgende bladen? Dit Zweedsche incunabel is bewerkt in Stockholm; het ligt voor de hand te gelooven, dat als een unicum van een Duitsche, van een Italiaansche, van een Fransche, van een Nederlandsche bibliotheek bewerkt zal worden, het gereedmaken der drukplaat zal toevertrouwd worden aan een plaatselijk reproductie-atelier in Duitschland, in Italië, in Frankrijk, in Nederland. Zullen die alle de vereischte, maar vooral dezelfde technische voorzorgen nemen? Het lijkt twijfelachtig. Maar dan zullen de facsimile's inwendig ongelijkmatig van nauwkeurigheid zijn, zonder dat zulks vast te stellen is.

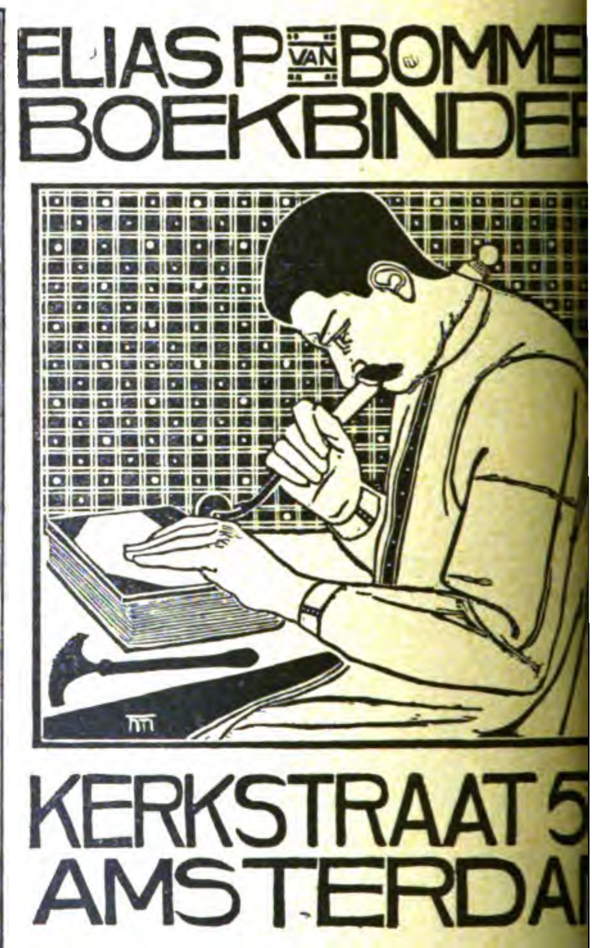
Het lidmaatschap der vereeniging kost hoogstens 25 mark per jaar en dit vrij aanzienlijke bedrag in aanmerking genomen, mogen voorzeker de hoogste eischen gesteld worden, te meer daar hier een critische publicatie beoogd wordt van eerste-rangs wetenschappelijke beteekenis.

J. W. E.

« Een bibliothecaris die las ». — Het Amerikaansche tijdschrift *Public Libraries* brengt een stukje onder dezen titel naar aanleiding van Garnett's overlijden.

De Engelsche pers, haast zonder eene uitzondering, zoo luidt het ongeveer, prijst hem als een voortreffelijk literair figuur, en stelt vast dat uit zijn levensloop blijkt dat hij zijn kennis niet leerde in den gewonen cirkelgang van school, college of universiteit. Hij bracht zijn leven door in dienst van een der groote bibliotheken der wereld, en maakte de boeken in wier omgeving hij werkte schatplichtig aan zichzelf evenzeer als aan de anderen, en daarbij komt het dat hij zoo'n hoogen rang als geleerde heeft bereikt.

Hierin, voegt *P. L.* erbij, ligt een les voor eenieder die het voorrecht heeft te genieten wat een bibliotheek, ja zelfs de kleinste, aan schatten bevat. Men ontmoet soms bibliothecarissen die op geenerlei wijze nut schijnen getrokken te hebben uit hun omgeving, die luchtig heenpraten over lezen en over boeken, en die zich evenzeer verbonden voelen aan het materiaal dat zij dagelijks te hanteeren hebben, als bijv. een bediende in een hoedenwinkel. Al te vele bibliothecarissen hebben eens hooren zeggen, dat « de bibliothecaris, die leest, verloren is » — wat, eigenlijk gezegd, toch maar een valsch paradoxe is. Feitelijk is het tegendeel de waarheid: « *de bibliothecaris, die niet leest, niet véel en niet góed leest, is verloren* ».

DIRK
SCHNABEL
TELEGRAM ADRES: SCHNABEL-AMST.
AMSTERDAM
TELEPHOON No 2807
BOEKDRUKCLICHÉS
·AUTOTYPIE· BANDSTEMPELS
Ontwerpen en teekeningen worden op het Atelier uitgevoerd
GEBOUW „FELIX MERITIS" KEIZERSGRACHT 324

ELIAS P VAN BOMME
BOEKBINDE
KERKSTRAAT 5
AMSTERDA

JAARGANG IV NUMMER 5 SEPTEMBER-OCTOBER 1906

TV 6583

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN EN V.A. DELA MONTAGNE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 OCTOBER 1906

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, Onderbibliothecaris der Stadsbibliotheek, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG IV, NUMMER 5 **SEPTEMBER-OCTOBER 1906**

INHOUD

J. W. ENSCHEDÉ. Houten handpersen in de zestiende eeuw. *Eerste gedeelte. Met 17 platen* . . . . Blz. 195

PROSPER VERHEYDEN. De grenzen der loopbaan van Doen Pietersz. (1516-1536). . . . . » 216

V. A. DELA MONTAGNE. Simon Jansz., drukker te Delft. . » 218

W. MEIJER. Jean-Maximilien Lucas. . . . . » 221

L. KNAPPERT. De Index librorum prohibitorum te Leiden in 1530 . . . . » 224

VARIA :

V. D. M. Protectionisme in het boekdrukkersbedrijf . . . » 228

Een belangrijke veiling. Oude Nederlandsche topographie. *Met 6 platen*. . . . . » 230

N. B. De platen behoorende bij de studie van J. W. Enschedé over Houten handpersen in de zestiende eeuw worden duidelijkheidshalve reeds bij het eerste gedeelte gegeven.

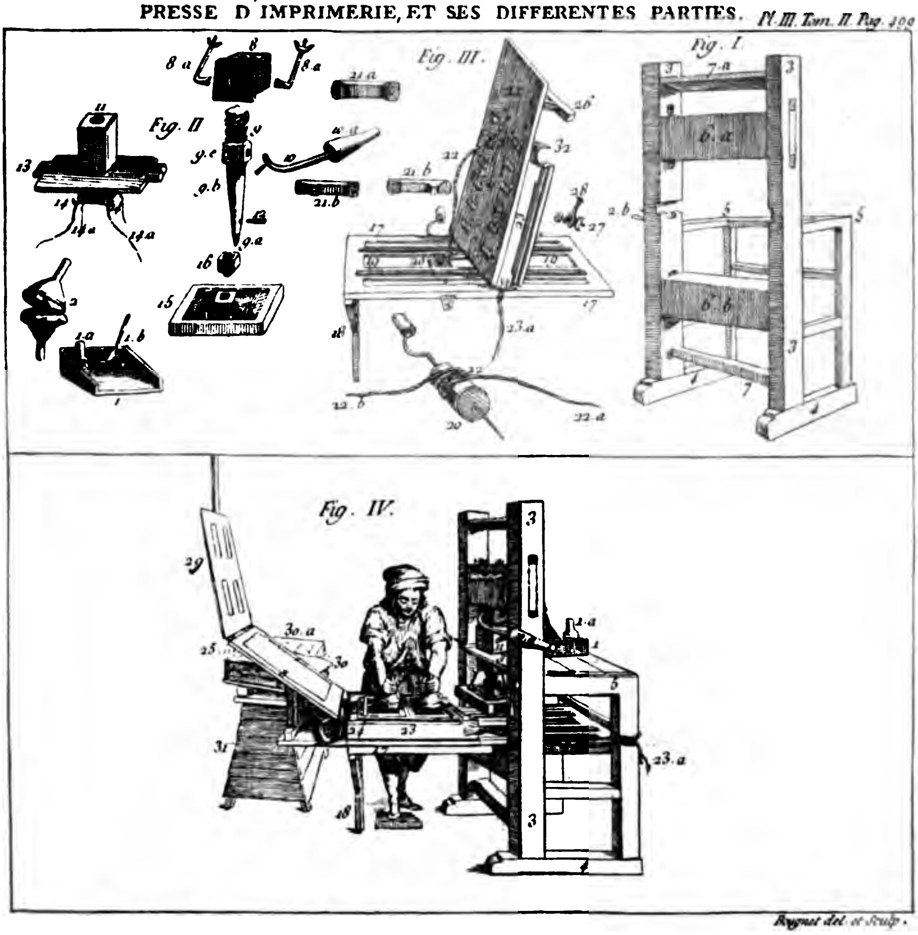
HOUTEN HANDPERSEN IN DE ZESTIENDE EEUW

Boeken, trouwens drukwerken in het algemeen, kunnen niet begrepen worden ten opzichte van hun uitwendigen vorm, indien de middelen, die tot hun samenstelling gediend hebben, niet gekend zijn. Is het verkrijgen van die kennis voor het moderne boek alreeds moeielijk door de veelheid der hulpmiddelen, die, in samenwerking met elkander gebruikt, het hoe van het verkregen resultaat niet immer duidelijk herkenbaar maken — herinnerd zij b. v. aan de gekleurde prentbriefkaarten in autochromie van dr. Trenkler & C° te Leipzig met chromolithografischen onderdruk en autotypischen zink(koper)druk waarover (zie *Börsenblatt* 8 Okt. 1906 S. 9779) onlangs voor het Duitsche Reichsgerecht een procedure aanhangig was, en aan de typografische knippatronen in onze alledaagsche dames-modetijdschriften — bij het oude boek doen zich bezwaren van anderen aard voor. Het is voor de verklaring van oude boeken niet de theorie van boekdruk, die moeielijkheden geeft, maar wel de preciese wetenschap hoe die theorie in praktijk gebracht werd. Over de constructieve samenstelling der vroegere mechanische hulpmiddelen is onze tijd bijzonder slecht ingelicht. Wel is waar heeft de conjecturaal-critiek voor den incunabelentijd reeds tot belangwekkende resultaten geleid, zij blijven niettemin gissingen, hoe waarschijnlijk zij ook geacht moeten worden, en zulks, omdat aanknoopingspunten aan den feitelijken toestand inderdaad ontbreken.

Iets beter is de verhouding tegenover de drukkerijtechnieken van de zestiende eeuw. Er zijn althans afbeeldingen bewaard gebleven, die tot basis kunnen dienen, al zijn de gevolgtrekkingen die uit de beschouwing daarvan kunnen worden afgeleid, voor tegenspraak vatbaar. Als een verdedigbare poging zij o. a. gewezen op de reeds in het eerste nummer van dezen jaargang vermelde reconstructie van den handgietvorm naar Amman (1568), welke Heinrich Wallau in het vorige jaar deed.

Is, voor·zoover althans bekend, die houtsnede van Amman de eenige zestiende-eeuwsche afbeelding van het lettergietersbedrijf, over het drukkersbedrijf zijn meer bronnen beschikbaar. Toch zijn de afbeeldingen van zestiende-eeuwsche drukpersen al even weinig geschikt het eigenlijke wezen van de zaak rechtstreeks en onmiddellijk te leeren kennen, als zulks het geval is bij het geciteerde gieterijprentje. Die afbeeldingen toch zijn hoofdzakelijk drukkersmerken ; den teekenaars van dergelijke merken was het niet te doen om een afbeelding van het voorwerp te geven, wel om met gebruikmaking van dat voorwerp een voorstelling te ontwerpen, die in afdruk een decoratief gunstige werking zou kunnen doen. De nauwkeurigheid van het voorwerp en de weergeving der details werd daarbij niet immer voldoende betracht,

PRESSE D'IMPRIMERIE, ET SES DIFFERENTES PARTIES. Pl. III. Tom. II. Pag. 400

1. Inktblok.
1 b. Spatel.
2. Drukballen.
2 b. Balpennen.

Fig. 1. Gestel.

3. Stijlen.
4. Voetstuk.
6 a. Hootd.
6 b. Kalf.
7 a. Kap.

Fig. II. Schroef en bijhoorende deelen,

8. Moer.
9. Schroef.
10. Boom.
11. Bus.
12. Pin, gaande door de schroef om de bus te steunen.
13. Brug.
15. Degel.
16. Pan.
17. Rooster.
18. Juk.
19. Ribben.
20. Rons.

Fig. III. Kar met onderdeelen.

21. Plank.
21 a b. Slak.
22. Zeel.
23. Bak.
25. Tympaan.
26. Galg.
28. Pentuur.
29. Verschet.

Fig. IV.

30. Schoone bladen.
30 a. Afgedrukte vellen.
31. Drukbank.

zoozeer, dat drukkersmerken met persafbeeldingen immer een exegese behoeven om verstaanbaar te zijn. In de volgende bladzijden wordt getracht te schetsen den ontwikkelingsgang der persconstructie van vóór vier eeuwen. Het onderwerp werd, voor zoover is kunnen worden nagegaan, nog nooit behandeld. Niet voor alle vraagpunten, die zich hierbij voordoen, is een antwoord gevonden ; niet alle antwoorden zijn onbetwistbaar juist. Zulks mocht echter niet beletten tot publiceering van het verkregen resultaat over te gaan. Dat anderen, die meer en vollediger materiaal onder hun bereik hebben, in dit opstel aanleiding mogen vinden ook hunnerzijds aandacht te schenken aan deze materie.

Vooraleer echter over te gaan tot een uiteenzetting van hetgeen die oude afbeeldingen leeren, is het gewenscht de handpers te beschrijven, zooals deze in de zeventiende en een deel der achttiende eeuw in gebruik was. Getracht is daarbij van elk onderdeel den vakterm, met vertaling in het Fransch, Engelsch en Duitsch te geven. Ook hierin is het lang niet zeker, dat elk constructiedeel goed benoemd is. Houten handpersen zijn geheel buiten gebruik geraakt en bijgevolg zijn de daarbij behoorende woorden evenzoo verdwenen. Nederlandsche bronnen bestaan er tot naricht bijkans geene en die er zijn, zijn óf onduidelijk in hun terminologie, óf zeker onjuist, óf zij spreken elkaar tegen. Ook hierin zij dus de lezer van deze bijdrage verzocht op zijn hoede te zijn, bij mogelijken twijfel zelf een onderzoek te doen en de resultaten daarvan te publiceeren.

Een drukpers moet twee bewegingen tot stand brengen : een verticale, d. i. het eigenlijk gezegde drukken, en een horizontale, d. i. het brengen van den lettervorm en wat daaraan annex is onder het eigenlijke drukapparaat. Eén en ander is opgesloten in een gestel. Dit gestel bestaat uit twee rechtopgaande stijlen (jumelles, cheeks, Wänden), die onderaan rusten in een voetstuk (patins, feet, Füssen), bovenaan verbonden zijn door een kap (chapeau, cap, Krone), onderaan door een kalf (sommier en bas, winter, Unterbalcke). Ter drie kwart hoogte ligt in en tusschen de stijlen het hoofd (sommier d'en haut, head, Oberbalcke) dat in de stijlen rust op stukken vilt, de voering (foulage, wadding) en aan de kap somtijds verbonden is door ijzeren bouten, welke veroorloven het hoofd hooger en lager te te stellen. In het midden van het hoofd is een geelkoperen moer (écrou, nut, Mater), waarin de metalen schroef (vis, spindle, Spindel) zich beweegt, het andere spits toeloopende einde (pivot, toe) draait in een koperen pan (grenouille, pan, Pfänngen), die is ingelaten in het bovendeel (crapautin, plate) van den degel (platine, platen, Tiegel). De houten of metalen degel kan slechts recht op en neer gaan ; vier haken aan zijn bovenvlak zijn met pakdraad stevig verbonden aan haken aan de onderzijde van de bus (?) (boîte of boete, hose of garter, box, Büchse). Deze bus is verticaal doorboord ; door dit gat loopt de schroefspil. Om aan deze bus een evenwijdige, niet schommelende verticale beweging te ver-

zekeren gaat zij door een ter halverwege tusschen hoofd en degel gelegde in de stijlen rustende brug (tablette, till of shelff, Brücke). De omdraaiing van de schroef wordt te weeg gebracht door een daarin door en door gestoken boom (barreau, bar, Bengel).

Het deel dat een horizontale beweging ondergaat en ondersteunt splitst zich in tweeën : het rooster (berceau, ribs, Schienen) en de kar (train, carriage, Karren). Het rooster bestaat uit twee houten, met ijzer beslagen ribben (petites poutres of bandes de fer, ribs, Schienen), aan de eene zijde steunende op het kalf, aan de andere zijde op een op den vloer van het vertrek rustend juk (pied, fore-stay); somtijds is het rooster overlangs voorzien van houten opstaande zijkanten (leiders) om des te beter te beletten, dat de kar bij het heen en weer gaan een schommelende beweging maakt.

Het rooster dient, zooals gezegd, om tot steunsel te dienen voor de heen en weer gaande kar (1). Onmiddellijk boven het rooster is de plank (table, plank, Laufbrett), aan welker onderzijde zijn bevestigd stukjes ijzer of staal, slakken of houvasten (pattes, crampons, cramps, Klammern) die over de ribben glijden. Op de plank ligt vast bevestigd de bak (coffre, coffin, Karren), een vierkant houten raam, welks bodem bestemd is den lettervorm (forme, form, Form) te dragen. Deze bodem heet het fundament of de plaat (marbre, bed, stone, Platte, Fundament) en is van geel koper of van steen. Aan een der korte zijden van den bak is draaibaar de tympaan (2) (grand tympan, outer tympan, Deckel), die, opengeslagen, rust op de op de plank bevestigde galg of stoel (chevalet, gallows, Galgen, Kalgen). De tympaan is een houten raam bespannen met perkament, waaraan draaibaar bevestigd is een dun ijzeren raam, het verschet (frisquette, frisket, Rähmchen).

Om de kar te doen heen en weer gaan is onder het rooster, dicht bij de stijlen een rons (rouleau, rounce, Waltze), die door handbeweging omgedraaid wordt door spil (broche, spindle) en slinger (manivelle, spit, Kurbel). Om de rons is een zeel of riem (corde, girthing), wiens eene einde bevestigd is aan een haak van den bak, aan de andere zijde aan de galg.

Nog zij melding gemaakt van de bom (petit tympan, inner tympan, kleine Deckel of Einlegedeckel), een vierkant houten raampje, dat in de tympaan past ; tusschen tympaan en bom wordt gelegd het drukdoek (blanchets larges, blanket, cover, Filz, Drucktuch) om den druk smijig en veerkrachtig te maken, van het inktblok (encrier, ink-block, Farben-

(1) In het Nederlandsch, Fransch en Engelsch zijn onderscheiden de deelen kar en bak, train en coffre, carriage en coffin ; het Duitsch had voor beide deelen, naar het schijnt, slechts het woord Karren.

(2) De *Woordenlijst* van De Vries en Te Winkel spelt timpaan en noemt het woord onzijdig ; op grond der afleiding (**τύμπανον**) spel ik tympaan en beschouw het woord overeenkomstig het spraakgebruik als niet-onzijdig, op gezag van Van Cleef (1844) als vrouwelijk.

stein) aan de achterzijde en de balpennen (chevilles, ball stocks, Ballknechte) in den voorsten stijl van de pers.

De werking en behandeling van deze pers is aldus. Zoodra de vorm onbewegelijk op het fundament vast gelegd is in den bak, wordt verschet op tympaan, deze beide op den vorm toegeklapt, en een afdruk blind genomen. De daardoor ontstane moet in het vel van het verschet wordt weggesneden. Indien dus een te bedrukken vel op de tympaan gelegd en het verschet daarover geslagen wordt, blijven van dat vel juist die plaatsen onbedekt welke correspondeeren met het zetsel van den vorm, terwijl het vel toch vastgehouden wordt op de tympaan door het verschet, dat tevens zoodoende de marges van het blad voor vuil worden behoedt. De vorm wordt ingeïnkt met de drukballen (balles, balls, Ballen) en de kar door het omwentelen van de rons geschoven, ingevaren onder den degel, door het overhalen van den boom wordt het vel afgedrukt. Weer wordt de kar verder ingevaren en door herhaling van dezelfde manipulaties wordt de naast liggende helft van den vorm afgedrukt. Door de kar in omgekeerde richting te bewegen, kan tympaan en verschet opengeklapt, het afgedrukte vel van de puncturen (pointures, points, Punkturen) genomen worden, dat ten slotte neergelegd wordt op de drukbank (banc, bank).

Bij een bediening door twee personen, één om den vorm in te inkten en een ander om het vel onder den degel te brengen en af te drukken, werd gerekend dat een 250 afdrukken in het uur gemaakt konden worden (1).

Hoewel allerminst volledig is de hier gegeven beschrijving van de zeventiende-eeuwsche houten handpers, haar onderdeelen en haar werking voldoende om de vroegere persafbeeldingen te leeren verstaan. Er moet echter nog op één bijzonderheid gewezen worden en wel op het feit, dat een vorm niet in één tempo kon worden afgedrukt. Zulks was inderdaad een groot nadeel, dat eerst verholpen werd in 1773 door François-Ambroise Didot (2). Trouwens bij de houten handpersen, die een zestig jaar geleden nog veel op onze drukkerijen in gebruik waren,

---

(1) Joh Enschedé (?, overl. 1878) in *Nederlandsch Magazijn*, Amst. 1837, blz. 163.

(2) Het eerste boek, dat op een dusdanige pers werd gedrukt was: Longi *Pastoralium de Daphnide et Chloe, libri quatuor Ex recensione & cum animadversionibus* Johan.-Baptistæ Casparis d'Ansse de Villoison. Excudebat Franc. Ambr. Didot, Parisiis, sumptibus Guill. de Bure natu majoris, Bibliopolæ, M.DCC LXXVIII. In de Prolegomena schrijft De Villoison dienaangaande (p. xc): « Hina acutè & utiliter excogitavit [peritissimus Typographus Franc.-Ambr. Didot], & ad imaginem à se delineatam exigendum perficiendumque, feliciter, nec sine magnis sumptibus, curavit, novum typographicum prelum, cujus ea est natura, quodque ad id valet, ut operariis illud moventibus, eas addat vires, quibus totam plagulam, quàm longè latèque patet, semel & æquabiliter premant subjectam; cùm anteà non unâ, sed iteratâ compressione, priori quidem, prior plagulæ dimidia pars, posteriori verò, posterior, subacta premeretur. Ex quo quidem novo & hùc usque inusitato prelo primam omnium exire voluit hanc Longi Editionem ».

was het niet anders (1). De reden, dat aan den degel geen groote afmetingen gegeven kon worden ligt voor de hand. Hoe grooter het oppervlak was, dat in één tempo afgedrukt moet worden, hoe grooter krachtsinspanning vereischt werd van de zijde des drukkers en gesteld dat er twee drukkers aan den boom gezet zouden worden om de noodige kracht te oefenen, dan zou het houten samenstel van de pers zelf daaraan geen weerstand kunnen bieden; niet slechts drukt de schroef door haar draaiing naar beneden op den degel, maar evenzeer naar boven in het hoofd. De ijzeren stanhope-pers, die het eerst in werking was in 1800 te Londen (2), verbeterde dit door ijzerconstructie en een hefboom-apparaat, dat indirecte aangrijping aan de schroef gaf. De oudere degel-afbeeldingen laten dan ook zien, dat deze immer klein van afmetingen is, niet veel grooter dan één pagina folio; De Vinne, een practisch vakman, die zeker vertrouwen verdient, noemt als grenzen van het drukoppervlak ongeveer 25.5 bij 36.5 cM (3), zonder die meening echter te argumenteeren.

De oudste *volledige* persafbeelding, welke geciteerd kan worden, is het bekende drukkersmerk van Josse Bade te Parijs (fig. II), dat herhaaldelijk in facsimile vertoond is (4); het wordt, naar het schijnt ten onrechte, door Faulmann (5) gebracht op het jaar 1498, maar mag op gezag van Falconer Madan niet vroeger gedateerd worden dan 1507 (6). Er is

---

(1) ... « tot welker bekendheid ook behoort, dat deze persen uit twee slagen of teugen bestaan, om derzelver zware bewerking te gemoet te komen ». (Van Cleef, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland.* 's Gravenh., 1844, blz. 121.) — Blijkbaar als een merkwaardige vooruitgang was ingezonden op de tentoonstelling van Nederlandsche Volks- en Kunstvlijt, in 1825 te Haarlem gehouden, door J.-H. Bouhoulle, te Antwerpen, een « gegoten ijzeren letterdrukpers om imperiaal papier in een trek te drukken ». (*Catalogus*, blz. 301, nr 2603); uit het *Rapport der Hoofdcommissie ter beoordeeling* (blz. 183) blijkt dat het een stanhope-pers en de inzender reeds in 1820 met een zilveren medaille bekroond was.

(2) Dit jaartal medegedeeld door J. Johnson, *Typographia or the printers' instructor.* Londen (1824), vol. II p. 536.

(3) « *The resistance offered by a printing surface of about ten by fourteen inches was all the press would bear* ». (*Scribner's Monthly,* April 1880, p. 866.)

« *A mechanician will see at a glance that a press so constructed could no exert more power than the printing of two octavo pages of type at one impression, and that it would fail entirely to face the black background of a large woodcut.* » (Moxon's *Mechanick exercises or the doctrine of handy-works applied to the art of printing. A literal reprint in two volumes of the first edition published in the year 1683. With preface and notes by* Theo L. de Vinne. Londen 1896, vol. II p. 411.)

Bij hedendaagsche groote ijzeren handpersen zijn deze maten 88 en 65 cM. blijkens den in 1902 door Karl Krause, te Leipzig, verspreidden catalogus van diens machines voor het boekenbedrijf.

(4) O. a. door Silvestre, *Marques typographiques.* Paris 1853, vol. I no 7; *Bibliotheca belgica : Marques typographiques.*

(5) *Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst.* Wien, 1882 S. 22.

(6) Falconer Madan, *Early representations of the printing press* in *Bibliographica.* London 1895, vol. I p. 226.

reden om te gelooven, niet dat dit merk geen betrekkelijk goede afbeelding geeft, maar wel dat deze persverbeelding niet als type mag gelden van de drukpersen, die in het eerste kwartaal der zestiende eeuw in het midden van Frankrijk in gebruik waren. Er is nl. in facsimile een houtsnede bekend uit een Lyonschen druk van 1499 (fig. I) (1), waar op fragmentarisch eveneens een pers voorkomt, die, voor zoover gezien kan worden, een constructie vertoont, welke in sommige opzichten meer overeenkomt met het tweede merk van Bade uit 1520 (fig. V) (2), welk tweede merk constructief afwijkt van dat uit 1507. Maar ook wordt dat merk van 1507 door andere drukkers slechts met wijziging van de inscriptie op het hoofd, van de initialen en van het chrismon, maar overigens onveranderd gebruikt, opmerkelijk genoeg door drie drukkers in de Nederlanden. Die Nederlanders zijn Jacob van Breda te Deventer in 1515 (fig. IV) (3), Dirk van den Borne in diezelfde plaats in 1518 (4) en Pieter de Keysere, die te Gent zijn werkzaamheid aanving in 1516 (5). Uit het feit, dat Bade afkomstig was uit Assche in Brabant (ten N.-W. van Brussel), reden waarom hij in zijn pershoofd voert de inscriptie: Prelū Ascēsianū, kan dus wel aanleiding genomen worden te veronderstellen, dat deze drie identieke persafbeeldingen niet slechts zakelijk, maar ook historisch bij elkaar behooren en dan een eigenaardig Vlaamsch type vertegenwoordigen. Het is daarbij zeker wel de aandacht waard, dat onder de verschillende uitgeversadressen van Bade er ook een voorkomt (1512) als « In prelo Cesareo », wat wellicht wijst op een directe relatie met Pieter de Keysere voor diens vestiging te Gent (6).

(1) In een editie van een Doodendans gedrukt te Lyon zonder naam van drukker den 18 Februari 1499. Verkleind facsimile naar Noël Humphreys' *Masterpieces of early printing*. Londen 1870, pl. 20, in Alfred W. Pollard, *Early illustrated books*. London 1893, p. 164.

(2) Silvestre, Vol. I n° 468 ; *Scribner's Monthly*. p. 865 ; H. Meisner und J. Luther, *Die Erfindung der Buchdruckerkunst*. Bielefeld und Leipzig 1900, S. 62.

(3) Facsimile met het jaartal .1.5.15 en het monogram M. K. in Wouter Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays-Bas*. livr. 1. blad Deventer Jacobus de Breda I ; op het pershoofd : Prelū Jacobi.

(4) Dit op gezag van het gedrukte *Extract uit een Brief van den Heer Meuschen, in s'Hage, in dato 2 April 1775, aan den Wel-Eerw. en zeer Geleerden Heer C. C. H. van der Aa, Secretaris der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem; welk Extract zyn Wel-Eerw. aan Joh. Enschede, Boekdrukker en Letter-Gieter aldaar heeft medegedeeld.* Joh. Enschedé (overl. 1780) ontleende zijn wetenschap aan een sedert niet teruggevonden editie van Plautus' *Comediæ*. In dit extract. blz. 4, afgedrukt een copie van het merk in houtsnede van Cornelis van Noorde, waarvan een afdruk in R. van der Meulen, *De boekenwereld*. Leiden (1897), blz. 37. Op het pershoofd : Prelū Borneū

(5) Facsimile in Silvestre, vol. II n° 1055; A. Siffer, *Schrijven en drukken*. Gent 1904, blz. 42 ; *Bibl. belg. marq. typ.* Op het pershoofd : Prelū Cesareñ.

(6) Ph. Renouard, *Imprimeurs parisiens*. Paris 1898, p. 12, die dit adres mededeelt, interpreteert het anders, maar eveneens onvast. Een Robert Caesaris Gandavus, eveneens met de zinspreuk In prelo Caesaro, was in 1512 en 1513 boekdrukker in het huis waar een Pierre Caesaris in 1509 was overleden (*l. c.* p. 55 et 56).

Trouwens als drukker had Bade handelsrelaties met Gent, wat blijkt uit *Jn hoc opusculo contenta Liuini seu Leuini archiepiscopo & martyrio Gandavorumqz tutelaris diui vita ab Eligio Houcario Gādauensi elego carmina cōscripta;* het impressum daarvan bericht, dat het geschrift gedrukt is « in edibus Ascēsianis » d. i. door Josse Bade voor Victor van Crombrugghe en Gerard Zweemere te Gent (1) in Januari 1511 (1512 ?). Wanneer tegen deze veronderstelling aangevoerd wordt, dat ook Jehan Baudouyn te Rennes in 1524 in zijn drukkersmerk dezelfde pers laat zien (2) dan zou zulks verklaard worden op grond van de een of andere relatie tusschen beide drukkers, omdat een aantal der jongere Fransche boekdrukkersmerken, die drukpersen laten zien, veelal door familieverwantschap hunner eigenaars met Josse Bade, daarmede onmiskenbaar in verband staan.

Het merk van Jacob van Breda (fig. IV) is echter nog in een ander opzicht belangrijk. Voor eenige jaren heeft Dr Houck de vraag gesteld of Jacob van Breda door zijn tweede huwelijk omstreeks 1515 schoonvader is geworden van Dirk van den Borne, welke te Deventer eveneens het drukkersbedrijf beoefende (3). Ook Van den Borne gebruikte als merk een drukpers (fig. III) (4), dat voorshands niet vóor 1513 gedateerd mag worden (5) ; in dezelfde editie van *Plautus* (1518), waar op de laatste bladzijde Van den Borne's pers van Bade is afgedrukt, bevindt zich achter den titel het oudere merk van Van den Borne (6). Beide persen zijn constructief verschillend. « Gemelde Dirk van Borne is zekerlyk een groote verbeteraar der drukpers geweest », oordeelde Joh. Enschedé naar aanleiding daarvan (7). Zulks schijnt min juist ; veeleer kan gemeend worden, dat Van den Borne, van nabij kennis gemaakt hebbende met de betere constructie der Vlaamsche persen bij zijn stief-schoonvader (?) in gebruik, ook dergelijke persen heeft aangeschaft. De pers, die hij gebruikte, had dat Vlaamsche karakter niet ; want vergelijkt men het merk van 1513, voor zoover het daarvan zichtbare deel zulks toelaat met het drukpersje, dat, naar gezegd wordt, Lucas Cranach aanbracht in een randbordure voor Johann Grüneberg te Wittenberg in Saksen (fig. VI) (8),

(1) Beschreven *Bibliotheca belgica* i. v. Houckaert H. 176.

(2) Silvestre, Vol. II. no 1153. Pershoofd zonder inscriptie; het chrismon en de initialen zijn vervangen door een wapenschild.

(3) M. E. Houck, *Iets over Deventer's oudste drukkers* 1903. Overdruk blz. 9

(4) Facsimile in Nijhoff, *L'Art typographique.* livr. 6, blad Deventer Theodoricus de Borne II ; copie in houtsnede door Cornelis Van Noorde *Extract* enz , blz. 3 ; Van der Meulen, *De boekenwereld*, blz. 36 ; *Bibl. belg. marques typ.* Als vignet gebruikt op de titelbladzijde van G. W. Moons, *The oldest type-printed book in existence.* London 1901.

(5) *Mitteilungen aus dem Antiquariate von Joseph Baer & Co.* Frankfurt a/M. 17e jrg. (1904) no 1/2 S. 36.

(6) Joh. Enschedé in *Extract enz.*

(7) *Extract*, blz. 4.

(8) Facsimile van een titel uit 1520 in Meisner und Luther *a. a. O.* S. 101, en Faulmann *a. a. O.* S. 313 ; uit 1521 in Pollard *l. c.* p. 78 ; fragment (het persje alleen naar Butsch) Faulmann *a. a. O.* S. 21.

dan schijnt het aannemelijk tusschen beide afbeeldingen verwantschap vast te stellen. Bij die opvatting zou de eerste pers van Van den Borne (fig. III) als vertegenwoordiger van een Duitsch type mogen gelden en dit wint aan waarschijnlijkheid, daar Van den Borne, zooals zijn naam aanduidt, afkomstig uit het dorp Borne in Twenthe, bij de inrichting zijner drukkerij wel gestaan zal hebben onder den invloed van Richard Paffraedt, die, naar het schijnt bij Ulrich Zell te Keulen het vak geleerd heeft, maar in ieder geval uit Keulen kwam, toen hij omstreeks 1475 een drukkerij te Deventer begon (1).

Met een en ander is dus uiteengezet, hoe of een beschouwing der oudste persafbeeldingen dwingt tot een ethnografische indeeling en wel in een Duitsch type (Van den Borne 1513 (fig. III) en Grüneberg [fig. VI]), een Vlaamsch-Hollandsch type (Bade 1507 (fig. II), de Keysere 1516, Van den Borne 1518 en Jehan Baudouyn 1524) en een zuid-Fransch type [Lyon 1499] (fig. I).

Terwijl er geen voldoende gegevens zijn om den ontwikkelingsgang van het eerste type in Duitschland te vervolgen, terwijl na het type van Van den Borne uit 1518 de volgende Nederlandsche afbeelding is uit 1589 (2) — de beide kleine persjes in het Museum Plantijn-Moretus, die geacht worden uit Plantijn's tijd te dagteekenen (3), hebben voor de zestiende en de eerste jaren der zeventiende eeuw geen bewijskracht, de reden daarvan zal later blijken — terwijl engelsche afbeeldingen uit de zestiende eeuw eveneens weinig in getal zijn, is zulks niet het geval met Frankrijk. In Frankrijk werd de drukpers met voorliefde als merk gebruikt, zoodat, wanneer deze merken zoo noodig verklaard worden met gebruikmaking van de duitsche en engelsche er een vrij geregelde ontwikkelingsgang valt op te merken.

Er doet zich daarbij echter een moeielijkheid voor; de chronologie der merken Bade 1507 (fig. II), Van den Borne 1513 (fig. III) en Bade 1520 (fig. V) is constructief niet wel te verklaren. Immers het is waarschijnlijk, dat een eenvoudiger persconstructie ouder moet zijn dan een jongere. Terwijl de wijze waarop de spil op den degel werkt in het jongere merk van Bade (fig. V), wat verwacht zou kunnen worden, ook inderdaad een betere is, is zulks niet het geval met het gestel en het hoofd; dit merk laat geen hoofd zien, maar een schroef, die in de kap werkt; in het oudere merk van 1507 (fig. III) is reeds de constructie van een hoofd, met ijzeren bouten verbonden aan de kap, wat tot in den

(1) W. B. J. van Eyk, *De proto-typographie te Deventer tot 1500*. Deventer (1873), blz. 9.

(2) Merk van Gillis Rooman te Haarlem op titelbladzijde van *Veelderhande liedekens, ghemaeckt wt den Ouden ende Nieuwen Testament.* Gedruckt t'Haerlem, in de Jacobine-strate, in de vergulden parsse, by Gillis Rooman : ten coste van Willem Jansz. Buys, woonende in de Warmoes-strate in den Liesveltschen Bybel, tot Amsterdam. Anno 1589. (Wieder n° 98). Facsimile van het merk in *Bibl. belg.*, *marques typ.*

(3) Emm. Rosseels, *Het huis van Christoffel Plantijn*. Antw. (1886), blz. 127.

jongsten tijd der houten persen zoo zou blijven (1). Overigens is de pers van 1520 (fig. V) lomp gebouwd. Aan hetgeen De Vinne over deze pers vertelt, is het volgende ontleend (2) :

Zware houten rechtopgaande stijlen zijn bovenaan verbonden door een massief zware kap. In deze kap draait een zware houten schroef, die bewogen wordt door een persboom. Het geheel is moeielijk te hanteeren, wat blijkt uit de krachtsinspanning van den drukker, die zijn arbeid verricht op bloote voeten en den boom behandelt met *beide* handen. Van een inrichting, welke den druk veerkrachtig zou kunnen maken is niets te bespeuren ; de druk moet bijgevolg « dood » zijn geweest en ongelijkmatig, omdat de mate van drukkracht direct afhankelijk was van de immer toevallige krachtsaanwending van de zijde des drukkers. Bovendien zal de druk krachtiger geweest moeten zijn aan het einde dan aan het begin van het overhalen van den boom. Veel der aangewende kracht ging onnut te loor. De sterke rechtstandige stutten (étançons, braces) tusschen kap en zoldering van het vertrek bewijzen, dat de opwaartsche kracht der schroefbeweging van dien aard was, dat de pers gevaar liep uiteen gerukt te worden.

Bade's pers van 1507 (fig. II) is hierin zeker beter geconstrueerd. De bouw is lichter, de schroefspil dunner, de druk iets veerkrachtig door het hoofd, de krachtsinspanning geringer blijkens het beter gekleed zijn van den drukker en zijn arbeidsverrichting met één hand.

Er zijn meer verschillen op te merken, waarbij nu eens de oudere dan weer de jongere pers de voorkeur verdient. Van een rooster, zooals dat later voorkomt, is in beide gevallen niets te zien. In de plaats daarvan bestaat het horizontale vlak van de pers uit een breede plank — niet wetende hoe de authentieke naam is, noem ik haar roosterplank ter onderscheiding van de plank waarop de bak rust. Over deze roosterplank wordt de kar heen en weer geschoven; om haar richting te geven heeft de roosterplank der jongere afbeelding (fig. III) opstaande zijkanten (leiders), die bij geen van de oudere of jongere afbeeldingen der zestiende eeuw voorkomen.

De beweging van de kar over de roosterplank geschiedt in het merk van 1520 (fig. V) door directe aanvatting met de hand (3). Terwijl andere

---

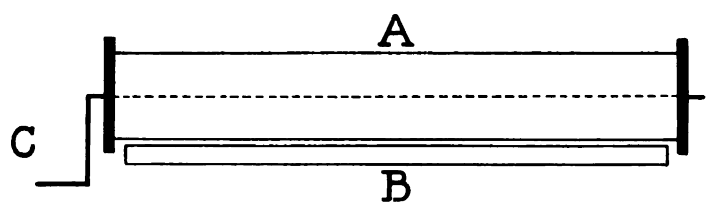
(1) Voor het begin der negentiende eeuw wordt verwezen naar de afbeeldingen o. a. in C. G. Täubel, *Allgemeines theoretisch-practisches Wörterbuch der Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey*. Zweyter Band. Wien 1805 ; *Museum der voornaamste uitvindingen en nieuwe ontdekkingen in de wetenschappen en handwerken*. Amsterdam, E. Maaskamp(1809), Dl. I teg. blz. 54 ; *Prentverbeeldingen van een zevental hoofduitvindingen ter beschaving van den menschelijken geest* in *De van ouds vermaarde Erve Stichters Enkhuizer Almanak voor den jare 1823*. Amsterdam. H. van Leeuwen, en *Nederlandsche tafereelen van kunsten, ambachten en bedrijven voor kinderen*. Zalt-Bommel, Johannes Noman, 1828, Eerste stukje blz. 24.

(2) *Scribners Monthly*, p. 865.

(3) Even zoo in de in ornementatie gewijzigde herhaling zonder jaartal bij Silvestre *l. c.* Vol. II n[r] 774 ; verkleining in Van der Meulen, *Over de liefhebberij voor boeken*. Leid. 1896, blz. 107 ; andere verkleining in Meisner und Luther *a. a. O.* S. 82, waar echter geen leiders zijn te zien.

houten persafbeeldingen voor zoo ver zichtbaar een mechaniek hebben om de kar door een spil met slinger — een uitzondering daarop is de oud-model pers die Moxon afbeeldt (1) —, onder den degel in te varen, is zulks bij deze pers niet het geval; eigenaardig genoeg ontbreekt spil met slinger eveneens aan de ijzeren columbiapersen, die vertoond worden in allegorieën op Laurens Coster, ruim een halve eeuw gedrukt (2).

Bij de persen die spil met slinger laten zien, om de kar in te varen zijn twee stelsels dienaangaande op te merken. Beide zijn echter niet duidelijk; het ééne stelsel komt voor bij het merk van Bade uit 1507 (fig. II), de daarvan afhankelijke van Van Breda (fig. IV), De Keysere en Baudouyn, in de randversiering van Cranach (fig. VI) en in een persafbeeling uit het midden der zestiende eeuw in een mij niet bij name bekende duitsche kroniek (fig. X) (3). Aan de smalle zijkant van den bak is aangebracht een buiten de pers uitstekende slinger, welks vorm er duidelijk op wijst dat deze bevestigd is aan een spil, die niet zichtbaar is. Het schijnt, dat een en ander zoo verklaard moet worden, dat aan de smalle zijde van den bak overlangs en draaibaar bevestigd is een houten cylinder. Wordt deze cylinder, welks mantel raakt aan de roosterplank, om zijn as gewenteld dan zal hij over de roosterplank voortrollen en de kar in zijn beweging mede nemen. Afwijkingen van de rechte lijn kunnen daarbij niet vermeden worden, omdat het aangrijpingspunt van die beweging niet ligt in het hart van de kar en de beweging van den slinger belet het aanbrengen van leiders; die houten rol moet daarom aan haar platte vlakken met schijven voorzien zijn geweest, welker afstand gelijk is aan de breedte van de roosterplank. In doorsnede zal die mechaniek dus ongeveer aldus geweest zijn :

A rol, B roosterplank, C slinger

(1) Moxon, *l. c.* Vol. I teg. p. 37.

(2) Vignet in [A. D. Schinkel], *Hedendaagsche voorstelling van Coster*. 's Gravenh. 1853 omslag, verso; houtgravure door Bal naar Bakker Korff in [J. J. F. Noordziek], *Uitvinding der Boekdrukkunst.* Haarl. 1854, blz. 83. Ook de ijzeren handpers die de Erven Loosjes te Haarlem in werking hadden op de typografische tentoonstelling aldaar in 1856 had blijkbaar slechts een handvat aan de kar (J. J. F. Noordziek, *Gedenkboek der Costers-feesten*. Haarl. 1858 blz. 194).

(3) Los kwarto blad in bezit van den heer R. W. P. de Vries te Amsterdam Plat gezet uit augustijn fractuur, regelbreedte 36 augustijnen, 46 regels; marginalien plat gezet zonder uitvulling uit galjard fractuur. Hoofdregel : Wo vnd wann die Truckerey vnd Büchsen erfunden. Cap. clix.; reg. 46 : Münch/mit nammen Berchthold Schwartz. Custos : Mentz. De persafbeelding schijnt vrij onbeholpen gecopieerd te zijn naar Bade's merk.

Dat deze mechaniek niet kon voldoen ligt voor de hand. Indien in aanmerking genomen wordt, dat de straal van den cirkel, die de slinger kon beschrijven noodwendig gering moest zijn en dus als korte hefboomsarm niet berekend was op het oefenen van veel kracht; indien daarbij overwogen wordt dat groote slijtage niet te vermijden was door het over elkander wrijven van de onderzijde van het fundament over de roosterplank — immers op de afbeeldingen is niets te zien waaruit aanleiding genomen kan worden te besluiten dat tusschen kar en roosterplank een smeerlap of iets van dien aard was aangebracht — dan is het duidelijk, dat deze constructie moest falen in haar taak de kar heen en weer te bewegen. Niet gering moet er over gedacht worden welke kracht daartoe noodig was. Zooals vroeger gezegd is, kan geloofd worden dat de afmetingen van den bak er op berekend waren een vorm van twee bladzijden folio op te nemen. Een dergelijke vorm weegt thans ongeveer 50 k. g. en circa 1500 zal dit gewicht niet veel anders geweest zijn; immers de letterstaafjes die bij vergissing mede gedrukt in Keulsche boeken van 1468 en 1476 (1) komen ongeveer overeen met de ook nu nog gebruikelijke hollandsche hoogte (66 punten), terwijl de zeer oude drukletters, die in 1878 gevonden werden in de Saône bij Lyon zelfs eerder nog wijzen op een grootere hoogte. Het schijnt daarom niet wel mogelijk, dat de hier gegeven interpretatie inderdaad de juiste is en tot een andere te besluiten, b.v. tot tandreep en tandrad geven de afbeeldingen voorshands geen vrijheid.

Slechts bij het oudste merk van Josse Bade (fig. II), het daarvan direct afhankelijke prentje van Cranach (fig. VI) en de copie in de Duitsche kroniek (fig. X) is deze constructie toegepast; in het chronologisch daarop volgende merk is de slingerconstructie anders. Josse Bade's zoon Conrad, van 1545 tot 1562 drukker te Parijs, Genève en Orleans (2), had als merken eveneens een drukpers (fig. VII) (3), waarvan het kleinste herhaald werd door Eloy Gibier te Orleans (4) (1556-1568), werd nagevolgd door Jean Le Preux sinds 1561 te Parijs en later te Lausanne en door Enguilbert de Marnef, gezamenlijk met de Gebroeders Bouchets te Poitiers (1567) (6). Deze merken zijn zeer zeker niet onafhankelijk van elkander en vormen één type, dat leert de constructieve verbetering der karbeweging na Josse Bade's tijd. Dat die verbeterde karbeweging ook elders toegepast is, bewijst

(1) Facsimilé's bij Talbot Baines Reed, *A history of old english letter foundries*. Londen 1887, p. 23, 24.

(2) Renouard, *l. c.* p. 15.

(3) De twee constructief identieke typen bij Silvestre *l. c.* Vol. II nr 758 en 867; Meisner und Luther *a. a. O.* S. 81.

(4) Facsimile in Silvestre *l. c.* Vol. II nr 964; Meisner und Luther *a. a. O.* S. 88.

(5) Renouard *l. c.* p. 237. Facsimile in Silvestre *l. c.* Vol. II nr 498: Meisner und Luther *a. a. O.* S. 74.

(6) Facsimile in Silvestre *l. c.* Vol. I nr 562; Meisner und Luther *a. a. O.* S. 68.

niet slechts het tweede merk van Eloy Gibier te Orleans (fig. XI) (1), maar ook de drukkerij-afbeelding, die voorkomt in de *Ordinarye of Christians*, in 1548 door Anthony Scoloker te Londen voor Willyam Seares aldaar gedrukt (fig. VIII) (2). Hoe deze constructie was, blijkt niet. De slinger is geplaatst dicht bij één der opgaande stijlen ; hij heeft die plaats zoowel in de merken die de kar geheel (3) als gedeeltelijk ingevaren (4) voorstellen. De slinger met spil is dus niet bevestigd aan de kar, maar aan de roosterplank, hetzij er boven hetzij er onder. Het eerste is niet mogelijk, omdat de kar dan haar vast steunvlak zou ontbeeren, het laatste is niet waarschijnlijk, omdat in dat geval een verbinding van de kar met de spil of rons moet bestaan door koorden, wat steeds ontbreekt of omdat op de een of andere wijze een directe verbinding moet bestaan door een tandrad of iets van dien aard tusschen spil en kar, en de roosterplank daartoe openingen moet hebben, die evenmin gezien worden.

Hoe de oplossing van dit vraagstuk geweest is, blijve in het midden, wat te verontschuldigen is, omdat in het midden der zeventiende eeuw de wetenschap van deze wijze .van krachtoverbrenging reeds te loor gegaan was. Toen in 1754 de haarlemsche drukker Joannes Marshoorn een nieuwe editie ter perse legde van Schrevelius' *Harlemias*, voegde hij daarin allerlei koperen prenten aan oudere boeken ontleend, o. a. een drukkerij gezicht tegenover blz. 416. Hoewel hollandsch graveerwerk uit het einde der zeventiende eeuw, is het model waarnaar gegraveerd is door en door duitsch, wat zijdelings bevestigd wordt door een vergrootte, in ameublement en kamerbetimmering gewijzigde herhaling te vinden voor *Die wol-eingerichtete Buchdruckerey* van 1721 (5). Het duitsche origineel kan dus gesteld worden op circa 1650. De teekenaar van dat origineel plaatste in het vertrek twee persen, die hij ter wille van de rariteit voor oud wilde doen doorgaan, links een pers met ingevaren, rechts een pers met uitgevaren kar. De pers met uitgevaren kar en opgeklapte tympaan en verschet copieerde hij naar de welbekende houtsnede *Der Buchdrücker* van Jost Amman (1568) in Hans Sachs' *Eygentliche Beschreibung aller Stände* (fig. XIII) (6) op welke afbeelding niet zonder invloed gebleven was de drukkerij-afbeelding voorkomende in Stumpff's *Gemeiner loblicher Eydgnoschaft... Chronick*

(1) Facsimile in Silvestre *l. c.* Vol. I nr 544 ; Meisner und Luther *a. a. O.* S. 68.

(2) Facsimile in Henry R. Plomer, *A short history of english printing*. London 1900, p. 130; verkleind, Johnson *l. c* Vol. I p. 55. Het jaartal 1548 komt voor op den tweeden boektitel (*Catalogue of early printed and other interesting books... offered for sale by J. & J. Leighton*. London, no 3758).

(3) Geciteerde persen van de groep Conrad Bade (fig. VII).

(4) Geciteerde persen van Gibier en Scoloker (fig. XI, VIII).

(5) Nürnberg, gedruckt und zu finden bey Johann Andreä Endters seel. Sohn und Erben.

(6) Gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Georg Raben, in verleging Sigmund Feyerabents. M.D.LXVIII, fol. IIJ.

1548 door Christoffel Froschouer te Zürich gedrukt (fig. IX) (1); voor de andere pers had hij geen voorbeeld en gaf daaraan een rooster, wat de geciteerde afbeeldingen uit de zestiende eeuw niet toelaten te doen.

Hoe dit zij, de pers van Conrad Bade (fig. VII) was in dit opzicht zeker een verbetering. Maar ook was zij dat in een ander opzicht; in de groep Josse Bade 1507 (fig. II, IV, VI, X) is de roosterplank aan één der langszijden ondersteund door een schot of een stut, in de andere persen door een schoor of juk aan de kortzijde (fig. V, VII, VIII, XI, XII). Beide persen van Josse Bade en na diens overlijden (1535) de herhalingen van het grootste merk door zijn schoonzoon Jean de Roigny (2) en Michel de Vascosan (3), beiden te Parijs, vertoonen niet de knipjes, die de reeds genoemde fransche merken alsook dat van Josse Bade's kleinzoon Michel de Roigny laat zien (fig. XII) (4). Die knipjes hadden blijkbaar ten doel de bom stevig vast te houden in het tympaanraam, want voor zoover zichtbaar, schijnt immer de tympaan in deze afbeeldingen uit een dubbel raam te bestaan. Er is op grond van deze gegevens aanleiding te gelooven, dat de bom een inventie geweest is van Conrad Bade, waaruit echter niet de gevolgtrekking gemaakt mag worden, dat ook hij het drukdoek heeft ingevoerd. Niet, om het moderne woord te bezigen, het toestel, maar de wijze van bevestiging daarvan, werd in dat geval door hem gewijzigd.

(Wordt voortgezet)

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

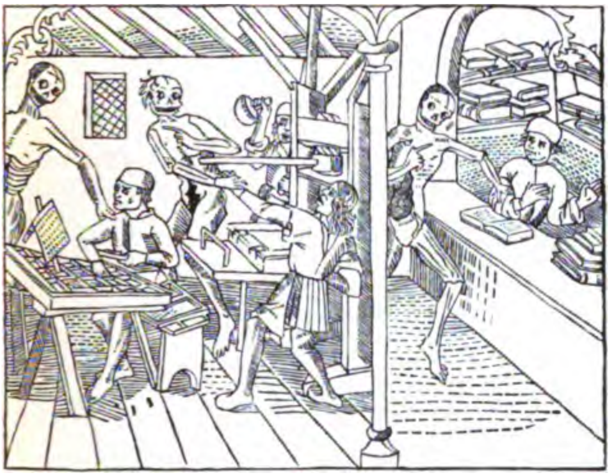
(1) Behalve eenig verschil in de bus-constructie is bij Amman het hoofd bevestigd in de stijlen door zwaluwstaarten en bij Froschouer opgesloten door wiggen.

(2) Renouard *l. c.* p. 329. — Facsimile van het merk Silvestre *l. c.* Vol. II n^r^ 787. Bij Van der Meulen *Over de liefhebberij*, blz. 107, ten onrechte toegeschreven aan Josse Bade.

(3) Renouard *l. c.* p. 359. — Facsimile van het merk Silvestre *l. c.* Vol I n^r^ 98.

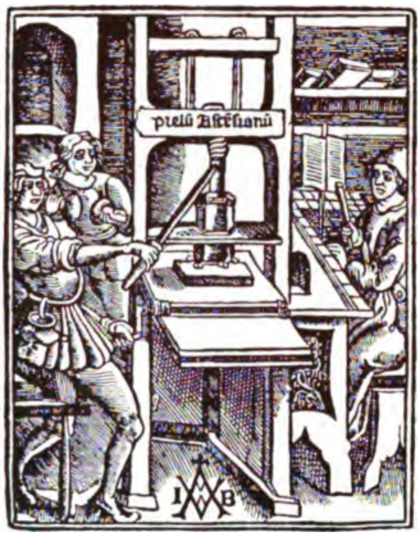
(4) Renouard *l. c.* p. 330. — Facsimile van het merk Silvestre *l. c.* Vol. I n^r^ 625; Meisner und Luther *a. a. O.* S. 74. Een omgekeerd en gemutileerd facsimile gaf Johnson (Vol. II p. 408) zonder vindplaats of identificeering en ging van daaruit over in Faulmann *a. a. O.* S. 23 en in zeer slechte reproductie in J. Luther Ringwalt, *American encyclopædia of printing*. Philadelphia 1871, teg. p. 358.

I

Zetterij, drukkerij en boekwinkel in *Danse macabre*. Lyon 1499. Naar Humphreys (verkleind)

II

Merk van Josse Bade. Parijs
Naar Silvestre

III

Merk van Dirk van den Borne, Deventer, na 1512.
Naar het origineel

IV

Sequitur nocturnus Sep timus psalmorum Dauiticorum .ʃ.

Prostant venales Dauen trie in edibus Jacobi de Breda

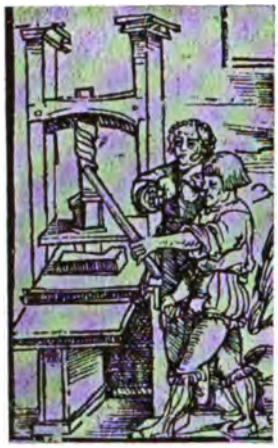
Merk van Jacobus de Breda, Deventer, 1515.
Naar het origineel

V

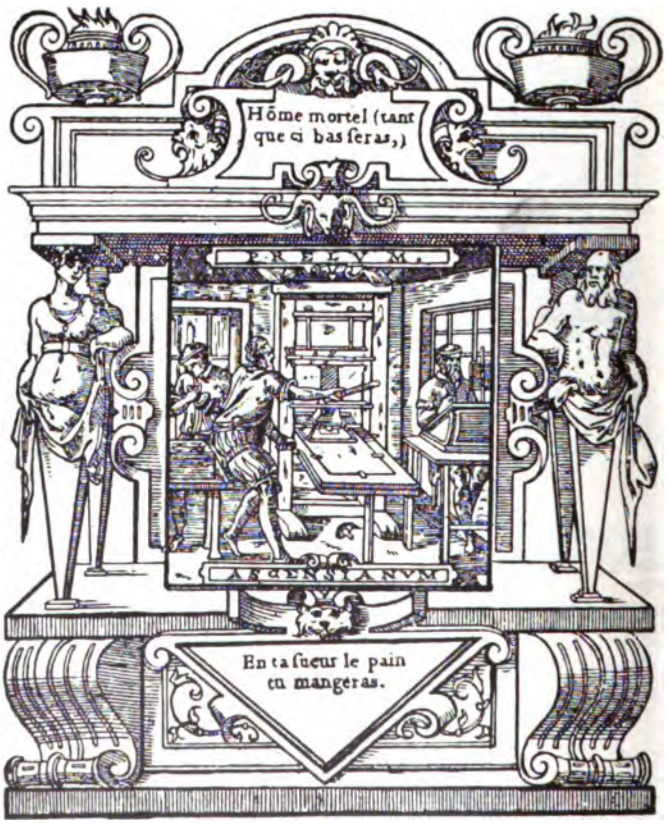
Merk van Josse Bade. Parijs 1520. Naar Silvestre

VI

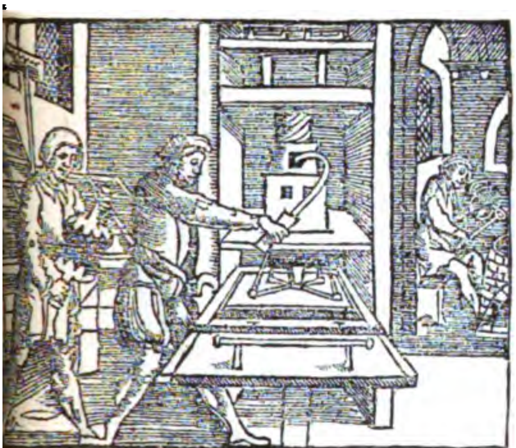
Fragment eener randbordüre door Lucas Cranach (?) voor Johann Grüneberg, Wittenberg, 1520.
Naar het origineel

VII

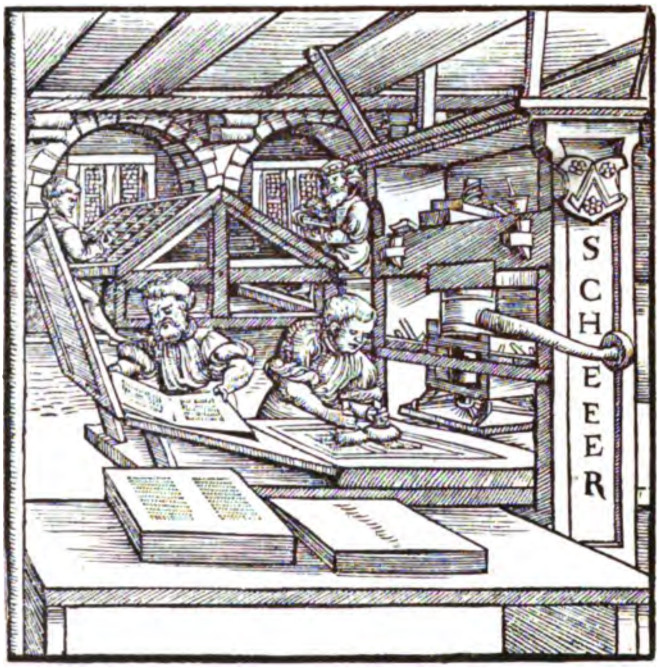
Merk van Conrad Bade. Parijs en Geneve 1546-1561

VIII

Merk van Anthony Scoloker. Londen 1548.
Naar het origineel

IX

Pers in Stumpff, *Gemeiner loblicher Eydgnoschaft.... Chronick.* Zürich, Christoffel Froschouer, 1548, fol. 23 recto.
Naar het origineel

X

Pers in een onbekende Hoogduitsche kroniek c. 1550.
Naar het origineel

XI

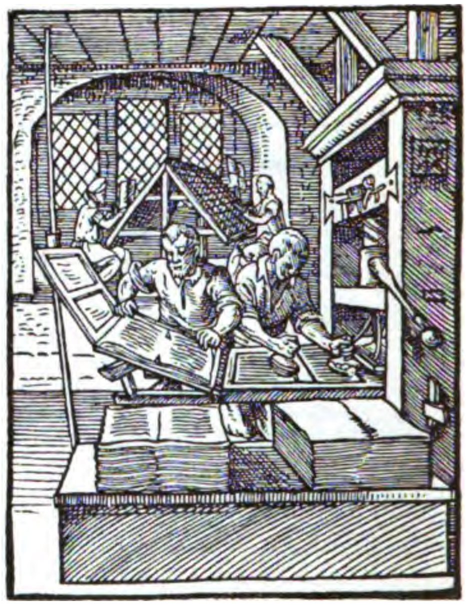
Merk van Eloy Gibier
(Orléans 1556-1588). Naar Silvestre

XII

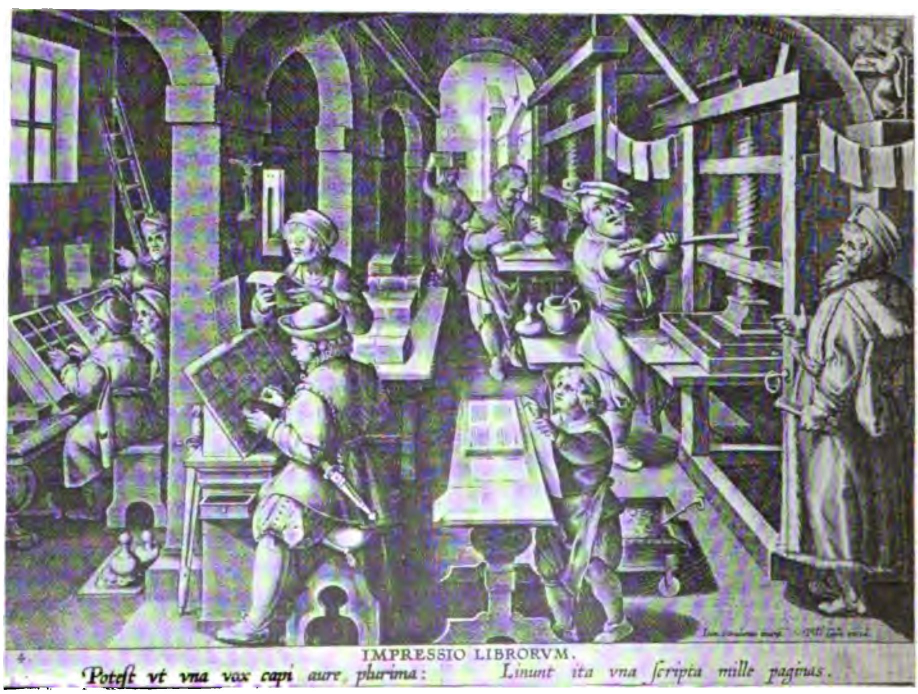
Merk van Michel de Roigny.
(Parijs, 1565-1591). Naar Silvestre

XIII

« Der Buchdrücker ». Houtsnede door Jost Amman in Hans Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände.* Franckfurt am Mayn, S. Feyerabend, 1568, fol. F iij. Naar Georg Hirth (verkleind)

XIV

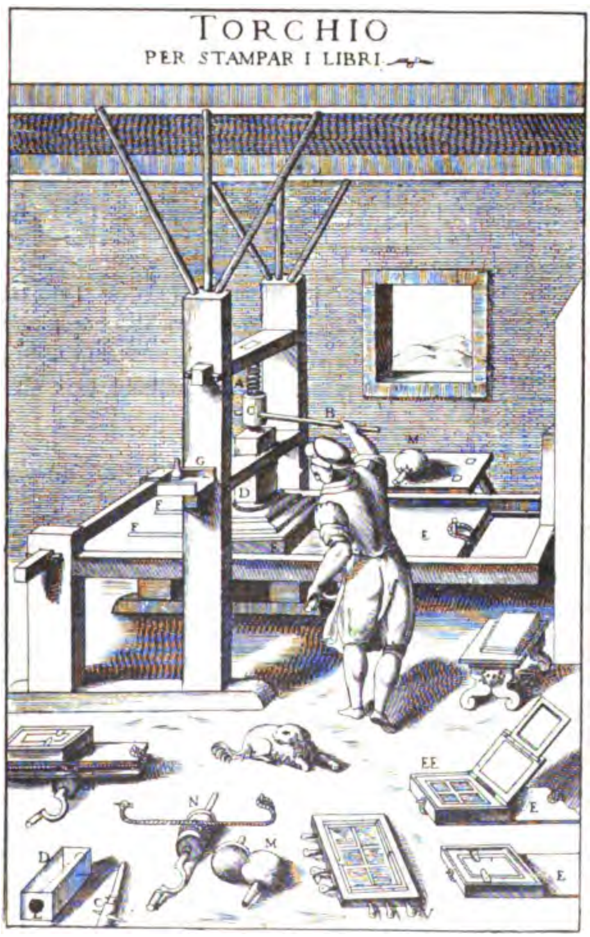
Zetterij en drukkerij c. 1575.
Kopergravure door Ph. Galle naar Joan. Stradanus in diens *Nova reperta.*
Naar het origineel (verkleind)

XV

Fragment van den titel der serie *Nova reperta* door Ph. Galle naar Joan. Stradanus. c. 1575. Naar het origineel (verkleind)

XVI

Persontwerp in Zonca, *Nova teatro di machine et edificii.* Padoua, Pietro Bertelli. 1607, p. 64. Naar het origineel (verkleind)

DE GRENZEN DER LOOPBAAN VAN DOEN PIETERSZ. (1516-1536)

De drukkersloopbaan van Doen Pietersz. kon E. W. Moes in *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende Eeuw* niet nauwkeurig afbakenen.

« Het eerst, zegt hij (I, 36), dat wij nog wel niet Doen Pietersz.' naam maar toch zijn adres aantreffen, is in 1518 ». Op het titelblad van *Dat licht der kersten*, Brussel, In den Zeeridder (Thomas Vander Noot), 1518, staat inderdaad dat het boek te koop was zoowel te Amsterdam, in Engelenborg, als te Brussel. Moes zegt verder : « Kwam Doen Pietersz. ons in 1518 nog maar als boekhandelaar onder de oogen, eenige jaren later noemt hij zich uitdrukkelijk boekdrukker ». De eerste gedateerde uitgave van den vruchtbaren prenter is immers *Onser liever vrouwen mantel*, van 1520.

Een post uit de rekening van het zegelrecht van 1516-1517, uit het archief der Rekenkamer in het Rijksarchief te Brussel (1), wijst uit dat hij den 23ⁿ December 1516 van den Geheimen Raad zijne aanstelling tot drukker verkreeg. Die post werd den 3ⁿ Januari 1517 ingeschreven en luidt als volgt :

> Van eenen consente om te mogen printen voer Doen Peterss poerter ende innegeseten van Amsterdamme alle alsulcke boeken volumen ende nyeuwe wercken ende in sulker talen als hem goetduncken sal blyckende byder copien hier mede overgegeven vander date xxiij Decembris anno xvj s[igna]ta J de Cock xij s. ix d.

Men mag dus vermoeden dat Doen Pietersz., zoo al niet in 1516, toch reeds in 1517-1519 gedrukt heeft.

Wanneer en hoe de man zijn bedrijf opgaf is voor E. W. Moes niet duidelijk. Hij zegt (t. a. p., I, 80) : « Deze dagteekening [30ⁿ Augusti 1532] is de laatste die ik op eenige uitgave van Doen Pietersz. heb aangetroffen. Of hij kort daarna gestorven is, dan wel, of hij, die eens zulke streng verboden lectuur gedrukt had, zich niet meer veilig te Amsterdam gevoelde, sedert daar een andere geest kwam heerschen — in 1534

(1) Register 20786, *Rekeninghen vanden profyten vanden zegele in Brabant* (1515-1526). — In het *Bulletin du Bibliophile belge*, 1856, pp. 73-84, gaf Alph. Wauters eene lijst van octrooien verleend aan drukkers in de 16ᵉ eeuw, volgens de registers 20781 en volgende ; het octrooi van Doen Pietersz. is in die trouwens zeer onvolledige lijst niet vermeld.

werd immers ook de schout Jan Huybertsz. afgezet — daarop kan vooralsnog het antwoord niet gegeven worden ».

Uit eene akte verleden vóor de Mechelsche schepenen, den 17[n] Augusti 1536, en die mij bereidwillig werd aangewezen door den heer Victor Hermans, stadsarchivaris te Mechelen, blijkt dat Doen Pietersz. toen in die stad verbleef met zijne dochter Kathelijne en zijn schoonzoon Willem van Kessel ; hij schonk hun heel zijne have, daarin begrepen « den alem van synder neeringe aengaende der printerien van boecken », mits welke gift schoonzoon en dochter beloofden, den bijna zestigjarigen man — hij werd immers tusschen 1478 en 1480 geboren (1)— « syn leefdagen lanck » kost en kleederen, vast ook inwoon, te verschaffen.

Ziehier den tekst uit register n[r] 160 (Goedenisboeken), fol. 153 :

Doen Peterss boeckprentere van Amstelredamme heeft getransporteert opgedragen ende overgegeven Willemen van Kessel ende Ka[ne] synen wive des voirs. Doens dochter, alle syn haeffelycke goeden ende alle den alem van synder neeringen aengaende der printerien van boecken, oic mede alle de sculden diemen hem iegenwoerdelyc sculdich ende tachter es allomme waar dat zy, om byden voirs Willem ende synen wive die goeden ende den alem voirs terstont te aanveerden ende de sculden voirs te heysschen te manen op te beuren ende tontfangene quitancie daer af te gheven ende daermede te moghen disponeren gelyc met hueren anderen goeden. Gelovende de voirs Doen Peterss dit iegenwoerdich transport altyt goet vast gestentich ende van weirden te houden ende dair tegen nemmermeer te seggene te doene noch te comen by hem selven noch by yemande anders opt verbandt van allen synen goeden. Des hebben de voirs Willem van Kessel ende Kathelyne syn wyf gelooft den voirs Doen Peterss hueren vader syn leefdagen lanck geduerende te houden van ate van drancke ende oic hem tonderhouden van cleederen van schoenen ende van al tgene dat hem behoeflyk ende nootelyck wesen sal, nyet vuytgesondert.

17 Augusti 1536.

Moes was dus op het rechte spoor toen hij giste dat Doen Pietersz. omstreeks 1534 Amsterdam verliet. Hoelang de drukker heeft vertoefd te Mechelen, waar 't anders niet veel veiliger was, is nog niet uit te maken, evenmin als wat er van zijn gereedschap is geworden. Noch Pietersz noch Willem van Kessel noch diens vrouw zijn vermeld in de enkele nog bestaande zestiende-eeuwsche parochieregisters te Mechelen. Heeft Van Kessel gedrukt, in die stad of elders ? Het antwoord op deze nieuwe vraag moet ik ook schuldig blijven.

September 1906 PROSPER VERHEYDEN

(1) E. W. MOES, t. a. p., I 35.

SIMON JANSZ., DRUKKER TE DELFT IN DE 16e EEUW

Van dezen drukker, die zich voornamelijk schijnt toegelegd te hebben op het printen van almanakken, prognosticatiën, tijdingen, en derg., is zeer weinig bekend. Dr. Ledeboer (*Alphab. Lijst der Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland,* p. 87) stelt 's mans werkzaamheid tusschen 1540-1569 ; de titel van een door hem gedrukt boek is medegedeeld door Dr. G. D. J. Schotel (*Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes,* I, p. 28) en luidt als volgt : *Almanak van den iare o. H. MDLXVI. Gecalculeert Talcmar bi mi Doctor Laurens van Oirschot. Gevisiteert ende oprecht bevonden, sonder Suspicie van heresie bi mi Martinum Duncanum, pastor in die oude Kerck te Delft. Gheprent tot Delft in Hollant bi mi Symon Jansz., won. by die vischmarkt.* De traditie wil, alzoo Dr. Schotel, dat het eenig bewaard gebleven exemplaar in 1574 door de Spanjaarden in een schans buiten Leiden werd achtergelaten. Waar het boekje nu berust is niet bekend; volgens eene vaste gewoonte verliest Dr. S. daaromtrent geen woord.

Dat de opgave van Dr. Ledeboer, aangaande den werktijd van den Delftschen drukker, vermoedelijk nagenoeg juist is, kan benaderend blijken eenerzijds, wat betreft den afloop zijner werkzaamheid, uit het jaartal op den geciteerden titel, anderzijds, wat betreft den aanvang ervan, uit het door hem uitgegeven, bij Dr. W. P. C. Knuttel (*Catalogus van de Pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke bibliotheek,* I, nr 88) aangehaalde schrift, dat wel spoedig na het verhaalde en dus in 1543 zal verschenen zijn : *Een waerachtige nyeu tijdinghe, van tghene dat anno duysent vijfhondert ende drieenueertich den vieren-twintichsten dach in Maerte ter eender vren na noene in Ghelderlant gheschiet is, ghecopieert wt eenen brieue int hof van Brabant ghesonden, luydende aldus. Gheprent tot Delft in Hollant.* [In fine :] *Gheprent..... By mi Symon iansz.* 4°. 8 blz.

Nog geven opheldering omtrent het begin van 's mans drukkersloopbaan de volgende stukken berustende in het Rijksarchief te Brussel (carton : *Impression et Vente de livres,* I). Het zijn het request waarbij Simon Jansz., ten gevolge van het keizerlijk edikt van 30 Juni 1546, — dat allen « printers librariers ende vercopers van boucken » de verplichting oplei, wilden zij voortaan het beroep aanvangen of voortzetten, daartoe privilegie te verkrijgen, en in handen van daarvoor aan te wijzen officieren, den eed af te leggen de voorschriften van het edikt na te leven, die vooral het drukken van kettersche boeken op het oog hadden, —octrooi aanvraagt om zijn beroep te mogen voortzetten, en de daarbij gevoegde «certificatiën» van de geestelijke overheid en van de Regeering der stad Delft, blijkende uit het laatste bescheiden dat S. J., in 1546, reeds sedert verscheidene

jaren te Delft gedrukt had « prongnicatiën, almanacken ende andere boecken ».

Op het request van Simon Jansz. werd gunstig beschikt, blijkens de op den kant geschreven apostille : « Vuues les certifications de la ville et ceux de Delft fiāt approbation suyuant le placcart f[t] à Bruxelles le XXI. jour d'octobre XV[c]xlvi ».

Nu moest hij nog den eed afleggen en geadmitteert worden door het hof van Holland. Een zich noemende *Constanter* schrijft in « De Navorscher » (XVII, p. 77) dat die admissie geschiedde, volgens de Memoriaalboeken van 't Hof van Holland, 1546-1568, op 15 September 1546, wat wel eene vergissing zijn zal, daar het privilegie slechts dagteekent van 21 October van dat jaar.

De Memoriaalboeken vermelden nog dat wanneer Simon Jansz., in 1565, toelating vroeg om zijn boven aangehaalden Almanak te mogen uitgeven, het Hof hem die toelating verleende uit overweging dat hij « zeedert XX jaeren herwerts de almanacken by M. Pieter Foreest ende andere doctoeren gemaect, geprent ende vercoft hadde, gelyc hy oec altyts gewoenlick was te prenten die placcaten van zijne Majesteit alhier in Hollandt gepubliceert ». « Sedert 20 jaren » zal hier wel in ruimen zin moeten verstaan worden, vermits, zooals boven gezegd is, de Delftsche regeering in 1546 getuigt dat S. J. reeds sedert verscheidene jaren werkzaam is, en er ons een druk van hem bekend is uit het jaar 1543.

De stukken in het Brusselsch archief hebben den volgenden inhoud :

Aen de Coninge.

Thoint uwe onderdanige Simon Jansz[e] boeckprinter ende vercooper wonende bynnen der stadt van delft hoe dat uwer ma[t] heeft gelief te ordinneren ende statueren dat geen printers of vercoopers van boecken hen dies nyet en souden voertaen moghen onderwinden sonder daar toe te hebben consent ende octroij van uwer ma[t]. Ende dat bleke jerst vanden goeden naeme ende fame der seluer nu eest soo dat de voirsz suppl. soude geerne mit printen ende vercoopen zyn broot gewinnen als hy tot hier toe gedaen heeft hebbende allessins altyt hem gereguleert nae de ordonnancien van uwer ma[t] gemaect opt stuck vanden drucken ende vercoopen vande boecken gelyck hy alnoch begheert te doene. Ende al eest oyck soo dat suppl. anderssins staet tot goeden naeme ende fame als blyct by certificatie vander stadt van delf ende oyck van zyn pastoer alles hier aen gehecht, soo en soude hy nochtans nyet meer moegen drucken sonder te hebben van uwer mat prouisie van octroye hier toe dienende Bidt daer om de suppl. dat uwer ma[t] gelieven wille hem te accorderen de voirsz octroye om te moegen drucken ende vercoopen hem anderssins regulerende nae de ordonnancie by uwer ma[t] daer op gemaect, Dewelck doen̄ &[c].

Bijden inhouden van deesen sij kenlick allen richteren oft officieren gheestelick oft weirlick dat ick lambrecht Willemsz priester, onweirdich pastoer van der ouder Kerreck tot Delf, in Hollandt certificeer voirder gherechte waerach-

ticheijt hue dat sijmon jansz printer ende boecken vercoper wonēde onder onse parrochie is een ioncmā ghuedt eñ rechtop van ghelooue ende niet ghediffameert van enighe quader opinie ofte sekte, maer een naerstich joncmā om mit Ghod eñ eeren, sijn broet wel suerlick te winnen, alsoe mij eñ allen ghueden burgheren wel es beckint, eñ alsoe hy op mij heeft begheert oetmoedich als vā sijn pastoer te hebben certificacie vande selue des voerscreuē es : eñ alsomē dan van rechts weghen niet behoirt die rechte waerachticheijt te verswijghen, soe es waerachtich dat voerschreeuē staet tot meerder kennisse heb ic ōwaerdich als pastoer dit ghescreeuē ende dat seeghel mijns officijs opt spatiē deeses mijns certificatijs ghedruckt opden xvj dach octobris anno xv^c ende ses eñ ueertich

(L. S.) ✠ Lambrecht Willemsz ps^t.

Wy Schoudt burgermeester scepene eñ Regierders der stede vā Delff certificeer̄ eñ doen te wetē dat die thoenre van desen symon Jansz genaempt een boeckprinter eñ vercoper es gebor̄ eñ woenachtich binnē deser stede hebbende alhier guede naeme eñ faeme vā zijnre conuersatie eñ leuene onder den gene die hem kennende zyn sonder eenichsins gesuspecteert te zyn van eenighe heresie en die soevele wy connē verstaē hem altyts ghedraecht heeft naeder ordonācē eñ insettinge der heiliger Kerke, end oyck in voorledē jaeren verscheydē prongnicatiē almanacken eñ andere boecken gedrukt heeft sonder yenighe suspecte leeringhe Ende wātet redelicken es getuygenisse der waerheyt te geuē bysonder soo wanneer mē des versocht wordt als wy nu worden, soe hebben wy deser stede segele tē saeckē hier angehange des toircondē hebben wy dē voirsz ons^r stede zegele tē saecke hier onder an doē hangē den xixē octobris āno xv^c zes eñ veertich.

(L. S.) (Handteeken.)

Antwerpen V. A. Dela Montagne

JEAN MAXIMILIEN LUCAS

In September 1904 heb ik omtrent J. M. Lucas in den Tijdspiegel 't een en ander vermeld, dat ik hier thans nog eens wil mededeelen, omdat de man tot nu toe als uitgever niet, of nagenoeg niet bekend was, en ook omdat mij door den Heer J. W. Enschedé later nog eenige gegevens zijn verschaft, die in mijn stukje in den Tijdspiegel ontbreken.

— 11 Oct. 1685 is uit Rouen naar Rotterdam vertrokken een emeritus predikant, Lucas Janssen genaamd, die genoodzaakt was voor de vervolging de wijk te nemen. Hij vluchtte met de predikanten Legende en Basnage. (Zie La Revocation de l'Edit de Nantes par E. Lesens). Hij was toen 80 jaar oud en had van 1632-1682 te Rouen gepredikt.

In 1672 verschijnt te Rouen, bij Jacques Lucas en David Berthelin 12°, Fr. van Schooten, Table des sinus, des tangentes et secantes pour le le rayon 10,000,000.

(Prijs-Cat. Fred. Muller et Cie, Mathematiques, 1900, N° 501).

In 1673 verschijnt te Rouen bij Jean Lucas 4°, J. Claude. La défense de la Reformation contre le livre (de Nicole) intitulé, « Prejugez légitimes contre les Calvinistes » (par le ministre Jean Claude). Se vend à Quévilly.

Uit deze gegevens maak ik op dat er te Rouen in de tweede helft der 17de eeuw een protestantsche familie Lucas heeft gewoond, die met Holland in relatie stond en waarvan 2 leden, Jean en Jacques Lucas, in 1672 en 1673 uitgevers waren.

Nu ontmoeten wij den 12 Dec. 1686 in verhoor bij schepenen van Amsterdam een zekeren Maximilaan Lucas, die zegt oud 40 jaar te zijn, geboren is te Rouaan, en beschuldigd wordt van het uitgeven van seecker libel, getiteld : Cataloge enz. (zie hieronder sub 5°).

In 1688, den 24sten April verschijnt hij wederom voor schepenen en geeft dan op 52 jaar te zijn. Hij is dus of in 1636 of in 1646 geboren te Rouen. Hij was in 1673 te Amsterdam als uitgever bekend ; in 's Gravenhage werd 10 Juli 1694 begraven het kind van Mr Luca en den 22sten Febr. 1697 is, volgens 't Luyboeck f 3 ontvangen voor het recht van begraven van het lijk van Jean Maximiliaan Lucas.

Van de door hem uitgegeven werken ken ik tot nu toe :

1° Receptio publica unius Juvenis medici, in academia burlesca, Johannis Baptistae Molière, doctoris comici. Ed. 3ième. Revisa et de

beaucoup augmentata super manuscriptos trovatos post suam mortem. A Amsterdam chez Jean Maximilian Lucas 1673, pet. in-8°. (Veiling Beyers. Utrecht Oct. 1902, N° 1246). Bijzonderheden omtrent dit boek vindt men in de laatste uitgave van Molière's Werken.

2° Réponse aux faussetés et aux invectives qui se lisent dans la Relation du Voyage de Sorbière en Angleterre, 12° Amsterdam. 1675. Dit verhaal van Sorbière dagteekent van 1663. Het boekje zelf is te Parijs in de Bibliothèque Nationale te vinden.

3° zijn La vie et l'Esprit de Spinoza volgens mijne onderzoekingen en die van Stanilaus Graaf von Dunin Borskowky (Zie Steins Archiv) vóór 1680 geschreven door Monsieur Lucas, eerst later echter gedrukt. (Zie Freudenthal. Quellenstudien enz.)

4° De Fransche Vertaling van het Theol. Pol. Tractaat van Spinoza, in 1878 onder verschillende titels 8° uitgekomen, wordt in 3° mede aan Mr Lucas toegeschreven.

5° Cataloge des livres nouvellements imprime à Straetsburgh etc., een hoogst vermakelijk schimpschot op Lod. XIV en zijn politiek, berokkende den schrijver zijn veroordeeling te Amsterdam in 1686. (Het boekje bevindt zich op de Koninklijke Bibl. te 's Gravenhage).

6° De Quintessences, een blad dat van 1689-1697 door Lucas is geredigeerd, en geheel in den stijl der Cataloge geschreven is.

Men kende hiervan tot nu toe alleen de latere seriën. Hatin verklaart in Les gazettes de Hollande blz. 181, geen exemplaar te kennen vóór 1707, toen de oorspronkelijke uitgever dus reeds lang begraven was; in Thysius' Bibliotheek te Leiden bevindt zich echter een Handschrift getiteld : la Quintessence of Pit der Nouvelles, dat de Holl. vertaling bevat van de Quintessences van Januari 1690 en van 2 Febr. 1690. De vertaler vraagt of iemand misschien nog de Quintessences van 1689 bijeen heeft, om ze te koopen.

Uit den omvang dezer vertaling die met blz. 117 begint, zou men het begin der Quintessences in Juli 1689 willen stellen, wat overeenkomt met de opgave van Barbier. In 1688 is Lucas uit Amsterdam verbannen: niet onwaarschijnlijk is hij toen naar Leiden gegaan om zijne Quintessences uit te geven.

6° Allermerkwaardigst is echter dat dezelfde Bibliotheek van Thysius sub. 5353 (12513) nog 6 reepen of lardons van de Quintessence zelve bewaart. Ze beginnen 16 Aug. 1693 en eindigen 14 Dec. 1693.

Dit is het laatste werk dat mij van hem bekend is.

Vermoedelijk is Lucas later ook weder uit Leiden verjaagd en heeft hij zich toen in den Haag gevestigd. — Bekend is dat de Quintessences na zijn dood in den Haag zijn uitgekomen. (Zie Hatin).

Nu wij weten dat Lucas' eerste boek, een Receptio publica unius Juvenis medici is geweest, en hij in den Haag gestorven is, laat het zich

zeer goed verklaren hoe de Murr, Boulainvilliers en anderen hem medicus Hagensis noemen.

Mocht iemand, hetzij te Rijssel waar 17 Aug. 1699 alle Quintessences zijn in beslag genomen, hetzij in Fransche boekerijen, b.v. te Rouen, nog andere Quintessences uit den tijd van Lucas weten te vinden, dan zou ondergeteekende zich zeer verplicht rekenen daarvan mededeeling te ontvangen.

W. MEIJER

DE INDEX LIBRORUM PROHIBITORUM TE LEIDEN IN 1530 (1)

In datzelfde jaar 1530, waarin M. Claes van Berckel der regeering zooveel moeite veroorzaakte, had zij ook maatregelen te nemen vooreerst tegen verboden boeken, vervolgens ook tegen verboden samenkomsten, een en ander in overeenstemming met de algemeene plakkaten. Den 8sten Januari 1530 liet de Leidsche overheid het volgende aflezen (2) : « Alzoe onse gen. vrouwe onlancx zekere placaten alhyer in hollandt gesonden heeft inhoudende hoe ende in wat manieren hoir genade wil datmen straffen ende corrigeeren sal denghenen die de secte vanden luyteranen ende zijnen assistenten houdende sijn. Ende alsoe de commissarijssen gecommitteerd by onse gen. vrouw om te volcomen de execucie van dien inden selven placaten bevonden hebben zekere duysternisse, hebben dat gescreven an onsen gen. vrouw ende daarop over gesonden heeft de verclaringe die men hier lesen sal, updat een ygelick hem daer nae sel moegen weten te reguleeren ». Dit begin der aflezing behoeft weinig toelichting. De genadige vrouw is nog Margaretha van Oostenrijk, die eerst in December van dit jaar 1530 te Mechelen overleed. Met de plakkaten wordt gedoeld vooreerst op dat van den 17den van Hooimaand 1526, waarbij verboden werden de werken van Luther, Pomeranus, Carlstadt, Melanchthon, Oecolampadius e. a. en alle bijbels of bijbelboeken in Duitsch, Fransch of Hollandsch. Een nieuw plakkaat, weder tegen verboden boeken, volgde den 14den van Wijnmaand 1529 en werd den 25sten afgekondigd. Hierin waren de verduidelijkingen opgenomen, waarvan ook de Leidsche regeering gebruik maakte (3). Welke boeken noemt zij? « Chrisostomus mit annotatiën ende glosen van ecolampadius ende salmen nyet vercopen noch in handen van menschen laten ». In 't jaar 1523 had Oecolampadius eene vertaling gegeven van de homiliën van Chrysostomus, ofschoon hij hem niet onverdeeld bewonderde, gelijk ook Luther in een brief van 20 Juni 1523 zijne geringe sympathie voor den vaak gezwollen redenaar niet verborgen hield (4). Het gevaarlijke der vertaling school niet in den inhoud, maar in den

(1) In de Juli-aflevering van het *Theologisch Tijdschrift* (Leiden, S. C. van Doesburgh) vervolgt de hoogleeraar Dr. L. Knappert zijn studie over de *Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg*. Wij vinden daarin (blz. 367 vlg.) mededeelingen over de houding der magistratuur in het verbieden van kettersche boeken ; wij vroegen en verkregen van den schrijver en van de uitgevers-firma verlof dien passus in dit *Tijdschrift* te mogen overdrukken. De titel is door ons er aan toegevoegd. (J. W. E.)

(2) *Aflezingsboek* op datum fol. 9 verso en 10 recto.

(3) Vergel. *Derde Memoriaal van Sandelyn*, fol. 283. Brandt, *Reformatie*, I, 99 vlgg., 103.

(4) Verg. Hagenbach, *Johannes Oecolampad*, 1859, S. 44, noot 2 Het was in de voorrede van deze vertaling dat Oecolampadius zich verdedigde tegen het smaadschrift van Cochlaeus. Abr. des Amorie van der Hoeven, *Joannes Chrysostomus*, 1825, blz. 51-57, roemt het juist in zijn held, dat hij dien hoogdravenden, zwellenden stijl vermeed, waaraan Kant den naam van « dol geworden proza » gaf.

overzetter. Dit geldt ook van het volgend verboden boek : « Die grammatica dialectica ende rhetorica van philippus melanthon al ist zoe. dat die materie principale die hij tracteert nyet te reprobeeren en is, nochtans menget hij dicwils exempelen ende leringhe tenderende tot dwalinghe ende smaeckende luthers secte, immers lutherum prijsende in zijne prefatie van rhetorica. Daeromme sijn dese drie naevolgende boucken nyet geadmitteert te wetene institutiones rhetoricae, rhetorica ende dialectica van sijn grammatica al ist datse goet van sommighe wordt geindiceert is nochtans beter den naem van melanthon niet te nomineeren, opdat die jongers doir sijn grammatica niet geoccasioneert en worden zijn andere boucken te lesen die hij in de heylige scryfte gescreven hebbende gecondempneert zijn ». De hier bedoelde uitgave van Melanchthons Grammatica ging vooraf aan die van 1538 te Antwerpen bij M. van Hoochstraaten, « ab authore nuper et aucta et recognita », waarop in 1543 de syntaxis volgde. Reeds in 1524 had de vroeger genoemde Amsterdamsche schout Jan Hubrechtsz., Melanchthons boeken bestudeerd (1). Waren grammaticale studiën in zich zelve niet zoo bijzonder gevaarlijk, ook omdat zij uit den aard de breede volksklasse niet bereikten, de naam des schrijvers was al eene bedreiging en werd best verzwegen. Desgelijks die van Oecolampadius. De Leidsche aflezing zegt : « Van de tafele van ecolampadii inde boucken van sint jeronimus (want die bij hem gemaeckt was al eer hij aposteerde ende in ketterijen viel ende hij dairinne alleen gecolligeert heeft tgene dat jeronimus gescreven heeft ende nyet vanden zijnen daer toe gedaen en heeft) soe laetmen die toe nochtans dat men zijnen naem nyet en noeme omme redenen welcke boven verhaelt ». Boven verhaald : was het werk al feilloos, de naam des schrijvers riekte sinds te sterk naar ketterij. Wat het boek aangaat, reeds in Weinsberg had Oecolampadius, toen hij in deze zijne geboortestad pastoor was, te zamen met zijnen vriend Brenz zich met de werken van Hieronymus bezig gehouden en daarop in 1520 den genoemden Index gemaakt (2), dus inderdaad « aleer hij aposteerde ». De Index der verboden boeken van 1550, uitbreiding van die van 1546 en opgemaakt door de theologische faculteit van Leuven, verbiedt reeds « Joannes Oecolampadi libri omnes » (3).

Het geschrift dat thans volgt was om zijn zelfs wille verdacht. « Daer wordt noch verboden een bouck geïntituleert unio dissidentium omme dieswille dat hij ***alleen allegeert*** die oude doctoren, te weten augustinus, jeronimus, ciprianus int gene daerse schynen te allegeeren tgene ***dat men trecken mach tot voordeel van luthers leeringhe*** ende want hijse ***niet en allegeert int gene daersij expresselick tegens den voirz. luther*** scryven ». De cursiveering is van mij en toont waarom het ging. Het bedoelde boek had inderdaad de verzoenende strekking te verzamelen dat wat verbond en niet dat wat scheidde. De titel luidt : « Unio dissidentium, omnibus unitatis et pacis amatoribus utilissima ex praecipuis ecclesiae christianae doctoribus ». De schrijver was Herman Bodius en het werk verscheen te Keulen bij Joannes Gymnicus (Gymnich), eerst in 1527, later nog eens in 1531. In datzelfde jaar 1527 kwam er reeds een Fransche vertaling, terwijl het in 1529

(1) WAGENAAR. *Amsterdam*, I, 265.
(2) Vergel. Hagenbach. *Johann Oecolampad*, S. 15.
(3) SEPP, *Verboden lectuur*, blz. 31.

ook in Engeland verboden werd (1). Thans echter vinden wij, ook in onze aflezing, een boek dat ik niet kan thuis brengen. « Wordt oick omme die voirsz. redenen verboden een ander bouck geïntituleert schuteum fidei in duytsche den schilt des geloofs int dwelck oick geallegeert worden die oude doctoren tracterende vanden gelove, wercken ende geestelicke eetinghe, geen mencie maeckende vande sacramentale eetinghe ende gelove ». Het boek schijnt dus kettersch vooral op 't punt van de Mis. Maar welk wordt bedoeld? Natuurlijck niet dat van Joh. Bunderius, « Scutum fidei orthodoxae adversus venosa tela Johannis Anastasii Veluani » (2). Want dit werk is zuiver roomsch en verscheen bovendien eerst in 1556. Vervolgens vindt men op den Index van 1550 « Den schilt ofte die wapene des gheloofs ». Sepp (3) gist dat dit eene overzetting zal zijn van Farel's « Le glaive de la parole véritable etc. », door hem tegen een libertijnsch tractaat geschreven (4). De gissing schijnt mij gewaagd. Maar ook bovendien, Farel's geschrift is van 1550 en onze aflezing is reeds in 1530. Eindelijk lezen wij nog: « Angaende den nyeuwen testamenten worden verboden diegene die geprent zijn van adriaen van bergen, christolf remonde, ende jan van gheel mit versatiën oft annotaciën. Dandere die by denselven personen int 't jaer van 25 en 26 geprent zijn sonder annotaciën, glossen oft prefatiën sijn geadmitteert ». Randschriften, noten, inleidingen en derg. bevatten vaak het kettersche materiaal, terwijl ook de versieringen en afbeeldingen tusschen den tekst aanleiding gaven tot scherpen spot, b. v. tot de voorstelling van den Duivel (in het verhaal van de Verzoeking) met een monnikspij (5), of van het Beest uit de Openbaring met de pauselijke kroon (6). De drie hier genoemde drukkers zijn overbekend. Adriaan van Bergen met zijne spreuk « Lof God van al » leerden wij reeds kennen (7). In den herfst van 1523 gaf hij een N. T. in 3 dln. 8°. Vóór elk hoofdstuk staat eene « corte bedudenisse ». In 1524 herdrukte hij het eerste deel, waarin de Brieven voorkwamen en gaf in datzelfde jaar, 25 Mei, een volledigen herdruk met kantteekeningen en met een « prologhe » (8). Van de Remonde's of Ruremunde's, die hunne zaak hadden in 't huis van Wachtendonck op de Lombardsvest te Antwerpen, zijn Hans en Christoffel 't meest bekend. Van den eersten zij slechts herinnerd aan zijn N. T. volgens Luther, van 26 September

---

(1) F. H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, I, 1883, S. 105 f. SEPP, *Verboden lectuur*, blz. 29 vlg.

(2) Vergel. *Kerkh. Archief*, I, 1857, blz. 104 en Hille Ris Lambers, *Kerkhervorming op de Veluwe*, 1890, blz. 122.

(3) *A. w.* blz. 91.

(4) Vergel. C. SCHMIDT, *Wilhelm Farel*, 1860, S. 31. f.

(5) Aldus in den 6[den] en laatsten door Jacob Liesvelt uitgegeven bijbel, 3 Juni 1542 op Matth. 4, 3. Deze afbeelding kostte hem het leven in 1545. Zij wekte nog meer ergernis, dan b. v. eene kantteekening als deze, op I Joh. 5: « de saelicheit compt alleen door J. Christum ». SEPP, *Verb. lect.* blz. 67. Lelong, *Boekzaal*, 567 vlg.

(6) Aldus in het N. T. van Hans van Ruremunde van 1525. Van Druten, *Gesch. der Nederl. Bijbelvertaling*, II, 1897, blz. 404.

(7) In een vroeger gedeelte van deze studie. Hij had zijne zaak « int gulden missael op die Camerpoortbrugghe ».

(8) VAN DRUTEN, *a. w.* blz. 371 vlg. 376 vlgg. Uitvoerig bij De Hoop Scheffer *Kerkhervorming* blz. 257 vlg. die aantoont, dat waarschijnlijk het gansche N. T. reeds in 1523 verscheen, zoodat het deel met de Brieven van 1524 inderdaad een herdruk is. Van Bergen werd in 1542 te Delft onthoofd.

1525 met ophelderingen (1); aan zijn O. T. in 4 deelen, ook van 1525 (2); aan zijn N. T. in 16°, van 10 Juni 1526, in het zoogenaamd Nedersaksisch d. w. z. in de volkstaal van onze oostelijke gewesten (3); van den laatsten aan zijn N. T., van 1525 en (gelijkluidend) van 1528. Jan van Gheelen, eindelijk, wiens drukkerij zich mede bevond op de Lombardsvest te Antwerpen in « Den Witten Hasewint », gaf, behalve geschriften van anderen aard (4), een N. T. in 1525, zijnde de derde uitgave naar den tekst naar Erasmus (de eerste van 9 Nov. 1524 bij Cornelis Heynricksz. te Delft) (5). Hieraan ging misschien in 1524 vooraf een N. T. met glossen tusschen den tekst, dat voor eene vertaling van de Vulgaat wilde doorgaan (6). Men ziet dat de onderscheiding van de plakkaten en ook van onze Leidsche aflezing, dat de drukken dezer uitgevers van 1525 en 1526 « sonder annotaciën, glossen ofte prefatiën » zouden zijn, niet opgaat, wat trouwens niemand verwondert, die weet hoe moeilijk 't is de chronologie der oude bijbelvertalingen naar jaar en maand vast te stellen. Hoe duidelijk blijkt, om hierop ten slotte nog eens den nadruk te leggen, dat de hervorming nog niet tot de gansche bevolking was doorgedrongen, daar immers de verboden lectuur, met uitzondering, het is waar, van de bijbels, nog bestaat in geleerde theologische werken en in 't Latijn gestelde verhandelingen. De grenzen zijn natuurlijk niet scherp te trekken, te minder daar ook de volksklassen, zoo al niet door 't geschreven, dan toch door 't gesproken woord werden bereikt. Dit brengt ons op het tweede, in den beginne vermelde, punt : in 't jaar 1530 had de Leidsche regeering ook te waken tegen verboden samenkomsten.

Leiden L. KNAPPERT

(1) De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 270. Van Druten, *a. w.* blz. 404.

(2) VAN DRUTEN, *a. w.* blz. 366 vlg. Lelong, *a. w.* blz. 533-556.

(3) VAN DRUTEN, *a. w.* blz. 410 vlg. Lelong, *a. w.* blz. 556 vlg. De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 278.

(4) B. v. Der Leecken A. B. C. ; Belial, een rechtelijck ghedinghe tusschen Belial den helschen procureur ; Een nieu Liedenboeck enz.

(5) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 270 noot 1 en 275 noot 1. De Maatsch. der Ned. Letterk. bezit een exemplaar.

(6) Vergel. Doedes bij van Druten, *a. w.* blz. 387.

VARIA

PROTECTIONISME IN HET BOEKDRUKKERSBEDRIJF

Met den datum van 28 Maart 1612 werd door de aartshertogen Albert en Isabella een Placcaat uitgevaardigd op verzoek der boekdrukkers en -verkoopers van Antwerpen, die geklaagd hadden dat « alsnu, midts de verscheydenheyt des tijdts ende vele veranderinghen zedert opghecomen », de vroegere ordonnanciën op het stuk van boekdrukken bezwaarlijk meer konden nageleefd worden, en aangevraagd nieuwe bepalingen te stellen « om te ontgaen het ondersoeck, vervolgh ende quellingen die hen souden moghen aenghedaen worden, soo by (de) Fiscalen, als bijde Officialen vande Gheestelijcke Hoven, ter oorsaecke oft ondert pretext vande voorseyde Placcaten ». In dit nieuwe placcaet nu, waar voornamelijk over de admissie in het gild en over de boekenkeuring wordt gehandeld, komt een staaltje van protectionisme voor, protectionisme waarvan wellicht de Antwerpsche boekprentende gemeente groote verwachtingen zal gekoesterd hebben, maar dat van zoo belemmerenden aard is dat er de weêrgade moeielijk van zal te vinden zijn. Geen boek zou men meer in den vreemde mogen laten drukken, ten zij eerst de onderneming van het werk aan stadgenooten zou zijn aangeboden, en dezen zouden steeds desverlangend de voorkeur genieten, al mochten ze tot twintig ten honderd meer eischen dan het drukken in het buitenland zou gekost hebben.

« Verbieden », zoo luidt de tekst, « alle Druckers ende Boeck-vercoopers
» onser voorseyden stadt, eenighe Boecken te doen drucken in andere Landen,
» op den naam van ghedruckt te zijn binnen Antwerpen, 't en zy dat sy daer af
» te voren de wete ghedaan hebben aen den ... superintendent (1), oft sijnen
» ghecommiteerden, om bij hen voorghehouden te worden aende Druckers van
» Antwerpen, oft yemandt van henlieden 't selve werck soude willen aennemen
» ende aenveerden op ghelijcken voet, conditien, fraeyheyt oft schoonheijt van
» Letteren, ende deuchdt van Pampiere, als gheschieden soude inde voornoemde
» andere Landen : 't welck alsoo aenveert zijnde, sullen de uoornoemde Druckers
» ende Boeck-vercoopers gehouden wesen de voorseyde Boecken te doen
» drucken binnen Antwerpen, al waar't saecke dat hen 't selve thien, vijfthien,
» iae twintich ten honderdt meer soude costen als buyten 's landts. Ende inge-
» valle dat het werck bij die van Antwerpen niet aenveerdt en wordt, ende dat
» dien volghende de Druckers ende Boeck-verkoopers de voorseyde Boecken
» doen drucken buyten 's landts, soo sullen sy daar voor even wel moeten ver-
» andwoorden, ende instaen, als of sy ghedruckt waren binnen onser stadt
» voorseydt. »

Er komt in ons Placcaet nog iets anders aan den dag : de Antwerpsche drukkers van 1612 moeten in hun vertoogschrift den Hollandschen vakgenooten

(1) De « Superintendent oft Ouersten vande Druckers ende Boeck-vercoopers » werd, als blijkt uit eene andere plaats in het Placcaat, uit de leden van het gild, « ghenoemt, ghecommiteert, ende ghestelt » door den Bisschop van Antwerpen.

ten laste hebben gelegd dat dezen zich aan oneerlijken nadruk bezondigden, want, verbiedt het placcaet verder:

« ..... dat binnen onser stadt niet en sullen moghen ghebracht, vercocht,
» noch te coope ghestelt eenighe Boecken, die aldaer op andere tijden ghedruckt
» zijn gheweest, ende naermaels inde vereenichde Provincien naergedruckt zijn,
» met usurpatie vande namen vande Druckers van herwaerts-over, op ghelijcke
» pene van confiscatie vande selue Boeken, ende arbitrale correctie ».

En zoo komt hier weêr eens tot zijn recht het bekende : *Nil novi sub sole !*

Het « *Placcaet ende ordinantie vande Eertzhoghen onse ghenadighe Heeren ende Princen Voor de Boeckdruckers ende Boeck-vercoopers,* » werd « ghepubliceert ter puyen af van den Raedts-huyze » te Antwerpen den 7^n April 1612, en aldaar in 6 blz., 4°, gedrukt by Ioachim Trognesivs. V. D. M.

EEN BELANGRIJKE VEILING

OUDE NEDERLANDSCHE TOPOGRAPHIE

> *Oud-Nederland.* Catalogus van geteekende en gegraveerde stads- en dorpsgezichten, plattegronden, kaarten, boeken en pamfletten. Veiling te Amsterdam, bij Frederik Muller & Co. 10 Dec. 1906 en volgende dagen. 216 bladz., 2035 n^{os}; uitslaande Index en 16 reproductiën. gr. 8°.

Er is geen land ter wereld, waar zóóveel is gedaan aan de afbeelding van steden en dorpen, zoowel met de teekenpen en het penseel, als met de graveerstift, als de Zeventien Nederlandsche Provinciën. De verzameling, welke door de firma Frederik Muller & C° te Amsterdam den 10 December a.s. en volgende dagen zal geveild worden, geeft hiervan een sprekend bewijs. De Catalogus samengesteld uit de Collectiën D.... te 's Gravenhage, Jhr. van den Bogaerde, kasteel te Heeswijk, Ridder Gustave van Havre te Antwerpen, en uit gedeelten van verschillende andere collectiën, waarbij een verzameling prenten en teekeningen van Amsterdam (Coll. H.), beschrijft meer dan 2000 nummers, waarvan 1385 behooren tot de rubriek plaatsbeschrijving (kaarten, prenten, teekeningen, boeken en pamfletten). Met behulp van dezen Catalogus wordt hier een beknopt overzicht gegeven van de geschiedenis der Nederlandsche topographie. (1)

Zondert men het hoogst primitieve profiel der stad Utrecht uit, dat voorkomt in den Fasciculus temporum van W. Rolevinck, gedrukt te Utrecht door Jan Veldener in 1480 (niet veel meer dan een opeenstapeling van eenige daken van huizen waartusschen men den Dom zou kunnen herkennen), dan dagteekenen de oudste gedrukte topographische documenten in de Nederlanden van het midden der 16^e eeuw. Tot deze oudste stukken behoort een houtgravure voorstellende de stad Amsterdam in vogelvlucht (n° 851). Hierop zijn de verdedigingswerken, welke in 1542 werden aangelegd, nog niet afgebeeld; zij moet dus dagteekenen van voor dit jaar. Deze houtgravure is tamelijk primitief, hoewel er naar gestreefd is, topographisch juist te zijn; van meer belang is de oudste plattegrond van Antwerpen, in hout gesneden door Cornelis Anthonissen, « schilder in de Schrijvende Handt », en in 1544 uitgekomen (n° 177). Dit plan beslaat een oppervlakte van meer dan een vierkante meter, en is zeer uitvoerig en fraai bewerkt. Men vindt er bijv. alle gevels der huizen op aangegeven, zoodat men zich met behulp van deze kaart een zeer nauwkeurig beeld kan vormen van de gedaante van Antwerpen in het midden der 16^e eeuw.

(1) De in dit artikel tusschen haakjes geplaatste getallen, verwijzen naar de nummers van Frederik Muller & Co's Catalogus.

Voegt men bij deze twee gravures nog het oudste plan van Antwerpen, door H. Cock in 1557 in koper gegraveerd (no 836) en enkele andere, dan heeft men het voornaamste genoemd, wat er gedrukt is vóór het verschijnen van de beroemde beschrijving der Nederlanden door Guicciardini, in 1567. (1)

Guicciardini, een Italiaan die de Zeventien Provinciën zelf bereisde en het laatste gedeelte van zijn leven te Antwerpen doorbracht, geeft een zeer levendige en betrouwbare beschrijving van ons land; merkwaardig is bijv. wat hij zegt aangaande het karakter van de bewoners. Zijn werk bevat de plattegronden, in hout gesneden, der elf voornaamste steden. Van de meeste is dit het eerste gedrukte plan, zoodat dit werk van Guicciardini het uitgangspunt vormt van de topographie van Nederland. Het is het eerste « Stedeboek », nog in zeer bescheiden vorm.

Negen jaar na het verschijnen van den eersten druk van Guicciardini, werd de Nederlandsche topographie belangrijk uitgebreid door de uitgeversfirma Braun en Hogenberg te Keulen. Deze firma verzamelde gedurende vele jaren uit alle oorden van Europa authentieke afbeeldingen van steden en merkwaardige plaatsen. Zij werd hierin voornamelijk geholpen door den Antwerpschen schilder George Hoefnagel. Hij doorreisde, sedert 1560, geheel Europa en vervaardigde teekeningen van steden tot aan het eind der 16e eeuw. De eerste uitgave verscheen in 1576 onder den titel « Civitates orbis terrarum ». Het publiek was niet alleen zeer ingenomen met deze uitgave, maar gaf ook blijken van belangstelling door de uitgevers de behulpzame hand te bieden. Zoo zond de beroemde Heinrich von Rantzau hun verschillende gezichten van plaatsen in Sleeswijk, Holstein en Denemarken. Gerard van Groesbeeck, bisschop van Luik, deelde hun zeer vrijgevig (« liberalissime communicavit ») een fraai gezicht van Luik mede. Dr Remacle leverde « perhumaniter » gezichten van Limburg en Hoei. Kanunnik Musius bood « perbenigne » een gezicht van Namen aan. Simon à Bello Monte, sacellanus in de kerk van St. Servaas, bezorgde een gezicht van Maastricht, door hem zelf vervaardigd. Het resultaat van dezen gezamenlijken arbeid was een verzameling van 571 plans en gezichten (no 990). Hieronder bevinden zich vele afbeeldingen van steden in de Nederlanden, zooals : Amsterdam, Antwerpen, 's Gravenhage, Rotterdam, Gouda, Sneek, Oostende, Doornik, enz.

Tegelijkertijd gaf de firma Hogenberg, een halve eeuw lang, prenten uit van de merkwaardigste gebeurtenissen van den dag, in dien tijd voor het grootste gedeelte veldslagen, belegeringen, plunderingen en andere krijgsbedrijven. Deze prenten hebben een groot belang voor de topographie, zij geven een afbeelding of plan van menig klein plaatsje, dat niet in het stedeboek vertegenwoordigd is; ook vindt men hier voor het eerst afbeeldingen van stads*gedeelten*. De uitgave had plaats in afleveringen van een tiental bijeen. Een dergelijke origineele aflevering is van zelf van de hoogste zeldzaamheid. Wij vinden er een beschreven in den Catalogus van de Bibliotheek Gustave van Havre, in Dec. 1905 door de firma Frederik Muller & Co verkocht (no 709). In de thans aangekondigde veiling komt een serie van 259 dezer prenten voor, in een origineel perkamenten omslag (no 991 van den Catalogus).

De topographie bepaalt zich in dezen tijd tot het geven van een plan van de

(1) Descrittione di tutti i Paesi Bassi. Anversa, Gu. Silvio. 1567. kl. folio (No 989 van den Catalogus).

stad en een generaal gezicht. Wat men hierin bereiken kon, bewijzen de fraai gegraveerde gezichten door Pieter Bast, waarvan hierbij dat van Franeker is afgebeeld (nº 618). Geeft men stadsgedeelten, dan zijn het afbeeldingen van gebouwen; voor pittoreske stadsgedeelten hebben de graveurs die zich met topographie bezig houden geen oog; dit blijft zoo de geheele 17e eeuw door, met slechts enkele uitzonderingen. Hieraan is het toe te schrijven, dat 17e eeuwsche gezichten van dorpen en kleine stadjes zoo schaars zijn, wanneer er tenminste in de plaats geen belangrijk gebouw is of een kasteel. Dorpsgezichten behoorden tot het terrein der fantasie; beeldt men een dorp af, dan plaatst men den naam er niet bij. Zoo is het met de serie gezichten van het platteland van Brabant, die in 1601 te Antwerpen verscheen onder den titel : « Regiones et villae rusticae Brabantiae » door C. Curtius geteekend en door Ph. Galle uitgegeven (nº 1317). Bij geen dezer gezichten, welke een interessant beeld geven van het Brabantsche landleven in het begin der 17e eeuw, wordt een naam vermeld.

Zoo bezitten wij een zeer fraaie serie gravures uit denzelfden tijd, door J. v. d. Velde, voorstellende de twaalf maanden. Men heeft altijd vermoed dat men hier met topographische afbeeldingen in Holland te doen had, maar het is niet uit te maken, welke plaatsen men voor zich heeft. De firma Frederik Muller & Co beschrijft thans echter in den Catalogus een zeer merkwaardig exemplaar van deze serie, waarbij op elke prent in de 17e eeuw met de hand is bijgeschreven, welke plaatsen zijn voorgesteld (Nº 194). Zoo blijkt, dat de prent van Maart voorstelt : « De wech naer Hillegom van Lis » ; Juni : « Ouwerkerk nae Apkou toe » ; Augustus : « Groenendal in de Kremperwaert » ; September : « Woerden » ; December : « Delfshaven van achteren », enz. Dit exemplaar is voor de topographie van Nederland in het begin der 17e eeuw een belangrijke aanwinst. Merkwaardig is, dat de graveur zich een naïeve vrijheid heeft veroorloofd in de achtergronden van enkele zijner prenten, voornamelijk bestaande in het aanbrengen van een heuvelachtig verschiet. Hij offerde hierbij aan den smaak van den tijd. Men wilde zich een verschiet voorstellen «op zijn Italiaansch» met heuvels en bergen. Hetzelfde vindt men later terug bij de etsen van Jan Luyken. Intusschen maken die bergen bijv. bij de « Kleppel Mans beurt (buurt) by Rotterdam » op ons een komischen indruk.

De fraaiste topographische uitgave in de 17e eeuw is het Stedeboek van Blaeu, dat in 1649 verscheen en in twee zware folio-deelen 270 afbeeldingen geeft (plattegronden en gezichten) van steden en dorpen in de Zeventien Nederlanden. In dit werk, één der klassieken van een Oud-Nederlandsche bibliotheek, vooral een exemplaar in ouden perkamentenband, zooals er in dezen Catalogus twee beschreven worden (nº 995, met Latijnschen tekst ; en 996, met Hollandschen tekst), bereikt de hier besproken periode van topographie haar hoogste punt, en wordt er tevens mede afgesloten. Sedert verschijnt geen werk in dezelfde manier van dezen omvang, en men kan de vraag stellen, of in latere perioden een werk uitgegeven is, dat hiermede kan gelijk gesteld worden. De fraai gegraveerde plattegronden zijn voor een groot deel gemaakt naar origineele opmetingen, en de vele plans van belegeringen naar teekeningen van ooggetuigen. Hierdoor verkrijgt het werk een bijzonder belang voor de krijgskundige geschiedenis van het begin der 17e eeuw, en illustreert het op merkwaardige wijze de schitterende veldtochten der Prinsen van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik.

Het succes, dat Blaeu met zijn Stedeboek had, bracht een ander Amster-

damsch uitgever er toe, een concurreerende uitgave op touw te zetten. J. Janssonius, bekend door de uitgave van een groot aantal kaarten, kwam in het bezit van de oude koperen platen van Hogenberg, welke nog zeer goed te gebruiken waren; hij voegde er eenige bij van den Duitschen graveur Merian, en completeerde de verzameling met nieuw gegraveerde platen of van elders ontleend. Zoo stelde hij een stedeboek samen van de geheele wereld, in 8 deelen, welke in 1657 verschenen. Dit stedeboek is uiterst zeldzaam, en voor zoover wij weten is er nog nooit een volledig exemplaar van voorgekomen. De Catalogus van Frederik Muller & Co beschrijft het deel, dat de steden van Noord-Nederland bevat (n° 999). Het heeft 52 bladen met plans en gezichten, alle fraai gekleurd.

Deze twee stedeboeken schijnen voor een geruimen tijd aan de behoefte van het publiek voldaan te hebben; immers verscheidene jaren verschijnen er op topographisch gebied geen boeken van beteekenis. Op het eind van de 17e eeuw begint er echter verandering te komen, in verband met de langzamerhand veranderde leefwijze. Naarmate de rijkdom in Holland in de 18e eeuw toenam en er meer en meer weelde ontstond, begonnen de rijke patriciërs zich in den zomer op het land terug te trekken, waar zij zich fraaie buitenplaatsen lieten aanleggen met groote parken, die beroemd waren door geheel Europa. Hiermede opent zich voor de topographie een nieuw terrein, en ontstaan de series afbeeldingen van buitenplaatsen met hunne tuinen. Men kent er verscheidene van het eind der 17e en begin der 18e eeuw, gegraveerd door Stopendael, Moucheron, en anderen, uitgegeven door N. Visscher, Danckers, Valck, Schenk. Wij verwijzen slechts naar de in den genoemden Catalogus beschreven series, voorstellende Clingendaal (n° 321), Duinrel (356), Honselaarsdijk (401, 402), Heemstede (556), Dieren (715), 't Loo (730), Rozendaal (755).

Hun voornaamsten teekenaar vinden de patricische buitens in Abr. Rademaker. 317 zijner teekeningen werden omstreeks 1730 door L. Schenk te Amsterdam in 5 deelen uitgegeven, welke uitgave bekend is onder den titel van Hollands Arcadia (n° 1008), waarbij men als een soort supplement zou kunnen rekenen « De zegepralende Vecht » (n° 1068). Dit is het fraaiste werk over het Hollandsche buitenleven in de 18e eeuw. Men ziet hier de kostbare buitenplaatsen met de groote, kunstig aangelegde tuinen, in al hun pracht afgebeeld. Dit boek doorbladerende, verbaast men zich over den rijkdom van Holland in die dagen. Wat een verschil met de dagen, toen het Stedeboek van Blaeu ontstond. Men wordt onwillekeurig gedrongen deze twee boeken met elkander te vergelijken. Het Stedeboek van Blaeu maakt dan wel een veel eenvoudiger indruk, maar het spreekt van *algemeene* welvaart, van een land, waar de handel en het bedrijf bloeit, ook in de kleine steden; elke bladzijde spreekt van een energiek volk, dat zijn volle kracht gebruikt. In de 18e eeuw is Holland een « Arcadia » geworden, de Haarlemmertrekvaart is « Hollands Tempe », de Vecht is een « zegepralende » rivier geworden. Elke pagina van Rademaker spreekt van weelde en pracht, en van smaak, maar ook van rust en ledigheid, de kalme trekschuit, een roeibootje in het water, een man aan het visschen, bekoorlijke zomerhuisjes, alles ingericht op kalm en kostbaar genot. Rijk Holland rust en geniet !

De afbeelding der groote steden ondergaat in denzelden tijd ook een merkbare verandering. Werd in de 17e eeuw de physionomie van een stad gezocht in de monumentale gebouwen, thans wordt de aandacht geschonken aan de stadsgedeelten, de « coins pittoresques », en hieraan heeft men de fraaie groote

prenten te danken, door Schenk en De Leth te Amsterdam uitgegeven. Deze groote prenten, elk samengesteld uit twee folio-bladen, geven een zeer merkwaardig beeld van het stadsleven in het begin der 18e eeuw. Wij vinden er in Frederik Muller's Catalogus verscheidene genoemd van Amsterdam, waarop vooral de fraaie stadsgrachten tot hun recht komen (nos 185-189), van Alkmaar (204), van Zaandam (293), van Delft)331*b*, 332), Dordrecht (352), 's Gravenhage (379), Leiden (422), Rotterdam (451).

De achttiende eeuw is bizonder vruchtbaar geweest op topographisch gebied; ook de kleinere steden en dorpen worden in tal van kleine prentjes afgebeeld. Zij worden minder kostbaar uitgevoerd en een ondernemend uitgever zendt een volledige verzameling afbeeldingen van Nederlandsche steden en dorpen in het licht, gekozen uit de teekeningen van Pronk, De Beyer, De Haan en de andere klassieke meesters der 18e eeuwsche topographie. Deze serie « Vaderlandsche gezichten behoorende tot de Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden » (de bekende beschrijving der Nederlanden in de 18e eeuw; zie no 1010 van den Catalogus) was voor een vrij matigen prijs te bekomen; en zoo was menigeen in de gelegenheid een topographischen atlas van zijn land te bezitten. Wij zouden deze serie het best kunnen vergelijken met een album postbriefkaarten uit onzen tijd. Legt men echter deze naar photographische opnamen vervaardigde kaarten, naast de 18e eeuwsche gravures, dan is er een groot verschil. Er gaat van deze oude gravuretjes met hun zorgvuldig geteekende geveltjes en torentjes, en met hun aardige stoffeering van personen en rijtuigen en schepen, een bekoring uit welke de wazige, doode autotypieën in het geheel niet bezitten. Deze gravures geven een zonnig beeld van ons land; elk prentje heeft een opgewekte kalme stemming. Zij dragen een sterk nationaal karakter.

Op het eind van de 18e eeuw begint er een nieuw element in de topographische afbeelding te komen, een verschijnsel, dat samengaat met een dergelijk in de litteratuur, en dat men met den naam van Romantiek pleegt te bestempelen. Het is thans niet in de eerste plaats te doen om een getrouwe afbeelding van de plaats waar men woont en die men kent, maar men zoekt in de werkelijkheid om zich heen, die plekjes, die het meest gelijken op de fantasieën, die men zich op de een of andere wijze gevormd heeft. Zonder dus de landstreek te flatteeren, wordt toch door de bizondere keuze van pittoreske plekjes en toevallige hoekjes een geïdealiseerd (maar ook eenzijdig) beeld van het land gegeven.

Dit nieuwe element vertoont zich in de topographie het eerst in de serie gezichten, welke door den bekenden Amsterdamschen uitgever N. Maaskamp in navolging van den Tegenwoordigen Staat omstreeks 1805 werd uitgegeven (no 1015). Hij doet een nieuwe keuze uit de teekeningen der 18e eeuwsche klassieken en neemt diegene welke het meest pittoresk zijn, en nieuwe in denzelfden geest voegt hij er aan toe. Reeds aan de onderschriften van vele der prentjes ziet men dat zij meer gekozen zijn om het fraaie gezicht dan om de belangrijkheid van de afgebeelde plaats. Men ziet er « den Overtoom, ziende na de Baarsies », een « Wintergezicht aan den Uythoorn », « Aan de Oude Wetering », « 't Diemermeerse Tolhek op zijde », enz.

Met de serie van Maaskamp begint een tijdperk van overgang. De oude gegraveerde gezichten voldoen niet meer; de topographie maakt ook de verschillende nieuwe methoden van techniek mede, de stippelgravure, de aquatinta, de

kleurendruk, en eindelijk de lithographie, die ten slotte het geheele terrein der topographie verovert, waarnaast voor boekillustratie voorbijgaand de staaldruk in zwang geraakt. (Men denke aan de serie van Terwen, Het Koningrijk der Nederlanden, 1858-62, n° 1022, de beste Nederlandsche gezichten in staalgravure).

Naar het ons voorkomt zijn de meeste series gemaakt met het oog op ons land bezoekende vreemdelingen ; zij geven min of meer het land weer, zooals het zich voordoet aan een reiziger. Hierin ligt al van zelf opgesloten, dat zij idealiseeren, en hiermede is in hoofdzaak aangegeven waardoor zij zich van de 18e eeuwsche gravures onderscheiden. Deze laatste geven het land, zooals de bewoners het zien. Typisch is bijv. dat de menschen, welke op deze 19e eeuwsche prenten voorkomen, gewoonlijk hun Zondagsche kleeren aan hebben. Wij hebben hier vooral het oog op de series van Arnhem en omstreken, die eigenlijk de eerste afbeeldingen zijn van deze fraaie streek.

Aan het debiet aan vreemdelingen is het waarschijnlijk ook toe te schrijven, dat, ondanks de vele suites welke uitgegeven werden, toch de gelithographeerde gezichten uit de eerste helft der 19e eeuw zoo zeldzaam zijn, veel zeldzamer dan de 18e eeuwsche. Vooral interessant zijn zij, wanneer zij uit de hand gekleurd zijn, wat men een enkele keer aantreft. In den Catalogus van Frederik Muller & C° komen er verscheidene voor (1).

De periode der lithographie gaat sedert omstreeks 1870 langzamerhand over in die van de photographie, in welke periode wij nog leven. De wedergave van het landschap of van het stadsgezicht geschiedt thans geheel mechanisch en staat dus lijnrecht tegenover alle vroegere methodes.

Naast de gegraveerde en in druk uitgegeven afbeeldingen welke men de officieele topographie zou kunnen noemen, heeft er altijd, en vooral in de 18e eeuw, een meer intieme topographie bestaan, in *teekeningen*. Het aantal topographische teekeningen van Nederland is niet minder omvangrijk als de gravures. In de 18e eeuw is het teekenen van topographische afbeeldingen een beroep geworden, waarin mannen als Pronk, Rademaker, De Beyer, Van Liender, De Haan, Schouten, Bulthuis en verscheidene anderen in uitblonken.

Wanneer in het begin der 18e eeuw het verzamelen meer en meer in zwang komt, wordt het een gewoonte, een topographischen Atlas van zijn land te bezitten. Men kent nog de fraaie, in Russisch leder of rood marokijn gebonden « kunstboeken », waarin de bladen in volgorde werden opgezet. In een dergelijken Atlas waren de teekeningen gelijkelijk vertegenwoordigd met de prenten. Men kan zelfs vermoeden, dat vele teekeningen aan den wensch van verzamelaars hun ontstaan te danken hebben. Men zie bijv. den Catalogus van een anonieme collectie in 1759 (2), te Amsterdam verkocht waar men in bijna

(1) Wij noemen bijv. Alkmaar (n° 206), Haarlem (244), Zaandam (294), Delft (337), Dordrecht (354), Den Haag (390-392), Leiden (430), Rotterdam (468-471), Middelburg (520), Utrecht (592), Leeuwarden (626), Groningen (641), Arnhem (703, 704, 706, 707, 710), Nijmegen (747). Een voornaam uitgever van typographische series was Frans Buffa te Amsterdam.

(2) « Schouwburg der Nederlanden en onderhoorige landschappen, begrepen in 110 deelen, 't welk verkogt zal werden 26 Maart 1759 en volgende dagen ten huize van Jan Hartog boekverkoper op de Cingel bij de Gasthuysmolensteeg, te Amsterdam. »

elk door den eigenaar bijeengebracht deel verscheidene teekeningen van Stellingwerf vindt, die wel speciaal voor dezen verzamelaar zullen gemaakt zijn.

Er waren verzamelaars, die zelf de teekenstift ter hand namen, zooals de bekende Andries Schoenmaker, zóó beroemd als verzamelaar, dat men driemaal een medaille op hem sloeg, op zijn 72e en op zijn 73e jaar en bij zijn dood, in 1735 (1). Men bezit nog van hem een groot aantal folianten met beschrijvingen der Nederlandsche steden en dorpen van zijn hand, waarin zich honderden door hem zelf naar anderen geteekende gezichten bevinden (2).

Vooral de teekeningen in O. I. inkt van C. Pronk waren zeer gezocht, en ongetwijfeld vervaardigde hij ze op bestelling. Zoo zal wel de fraaie serie teekeningen van Hoorn (no 251) door hem voor een verzamelaar gemaakt zijn. Er bestaan vele copieën naar zijn teekeningen en waarschijnlijk heeft hij zelf hetzelfde onderwerp meermalen geteekend. Tot de fraaiste teekeningen behooren die van J. de Beyer, vooral de gekleurde. Wij verwijzen naar de hier afgebeelde teekening van de Markt te Arnhem (No 696) (3).

De topographische teekeningen vullen in vele opzichten de gegraveerde gezichten aan. Onder de teekeningen vindt men die aardige stadsgezichten, die door hun stoffage van wandelende personen, van karossen, van schuiten, van wat niet al, ons zoo'n interessanten blik verleenen op het stadsleven in vroeger dagen, die een merkwaardig oud geveltje bewaard hebben, een typisch poortje, een smal gangetje. Men zou zich zonder de teekeningen geen volledig beeld kunnen vormen van ons land in vroeger eeuwen.

De beschrijving van honderden teekeningen (waarvan de fraaiste gereproduceerd zijn) geeft aan den Catalogus van Frederik Muller & Co een blijvende waarde.

Het gaat niet aan, hier den geheelen inhoud van genoemden veilingcatalogus te bespreken. Wij zouden nog kunnen wijzen op tal van fraaie en zeldzame historieprenten, en op de kaarten, waarbij vele documentaire. Onder de boeken vindt men naast de standaardwerken over topographie, en de klassieke stedebeschrijvingen (zooals Nederland alleen ze bezit), tal van zeldzame en curieuse pamfletjes en plano-bladen. Ook onder de historische werken en in de rubriek « Zeden en Gewoonten. Geïllustreerde werken der 16e-19e eeuw » vindt men menig nummer, dat aanleiding zou geven tot een bespreking. Wij denken hier bijv. aan het onder de rubriek « Oude Reisbeschrijvingen » in origineele uitgave voorkomend journaal der eerste reis om de wereld door een Hollandsch kapitein, nl. de reis van Sebald de Weerdt beschreven door Berent Jansz. Potgieter. Amsterdam, 1600 (no 1494) ; of : een geheel onbekenden bundel gedichten van protestanten uit de 16e eeuw : « Veel Schoone Gheestelijcke ende Schriftuerlijcke

(1) Beschrijving van Nederlandsche historie-penningen, ten vervolge op het werk van G. van Loon. Amsterdam, 1821. Iste deel, 2e, 3-5.

(2) Een aantal dezer folianten behooren tot de Bibliotheek van het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam : het deel bevattende Gelderland berust op het Rijksarchief te Arnhem.

(3) In den Catalogus van Frederik Muller & Co vindt men nog een teekening van Amsterdam door De Beyer afgebeeld (no 48). Voor andere teekeningen van dezen meester zie men de Nos 44-47, 49-51, 658, 696, 969, 1120, 1316.

Referynen, ghemaeckt wten ouden ende nyeuwen Testamente, die noyt in druck en zijn wtgegaen. Ghedruckt Int Jaer ons Heeren 1558 » (n° 1697).

En dan de afdeelingen « Liedboekjes « en « Volksboekjes », waar elk nummer tot een bespreking uitlokt!

Alleen zij hier nog de aandacht gevestigd op de « Antverpiana ». De merkwaardigste prenten der Antwerpsche topographie zijn hier aanwezig, als het eerste gezicht van de stad (± 1540, n° 851), het eerste plan van de stad (1557, door H. Cock, n° 836), het groote, fraai gegraveerde panorama van Antwerpen door Joh. Bapt. Vrients, van 1630, hetwelk een lengte heeft van meer dan twee meter (n° 852). Dergelijke groote panorama's, het fraaiste wat de 17e eeuwsche topographie heeft opgeleverd, bestaan ook van enkele andere Nederlandsche steden, zooals van Rotterdam (n° 443), Middelburg, Amsterdam.

Bizonder belangrijk zijn de teekeningen. Men vindt er verschillende van de fortificatiën der stad, waaronder een van omstreeks 1600, ter lengte van 190 centimeters (n° 858), een curieus « Patroon aengaende de bolwercken ende casamatten bij St. Joris Poorte. 1619 », een documentaire teekening van de hand van den officieelen landmeter van Albertus en Isabella, M. Coignet (n° 860); een fraaie teekening van de landingsplaats van het fort Lillo door J. Storck, welke wij hier afbeelden (n° 857).

Vermelding verdient ook een fraai gecalligrapheerd blad, op perkament geschreven, en den Magistraat van Antwerpen aangeboden door Dirck Dycke in 1565 bij het leggen van den eersten steen van het nieuwe Stadhuis. Den schrijfmeester werd hiervoor door de Heeren de som van « xxv. Livr. Arth. » geschonken.

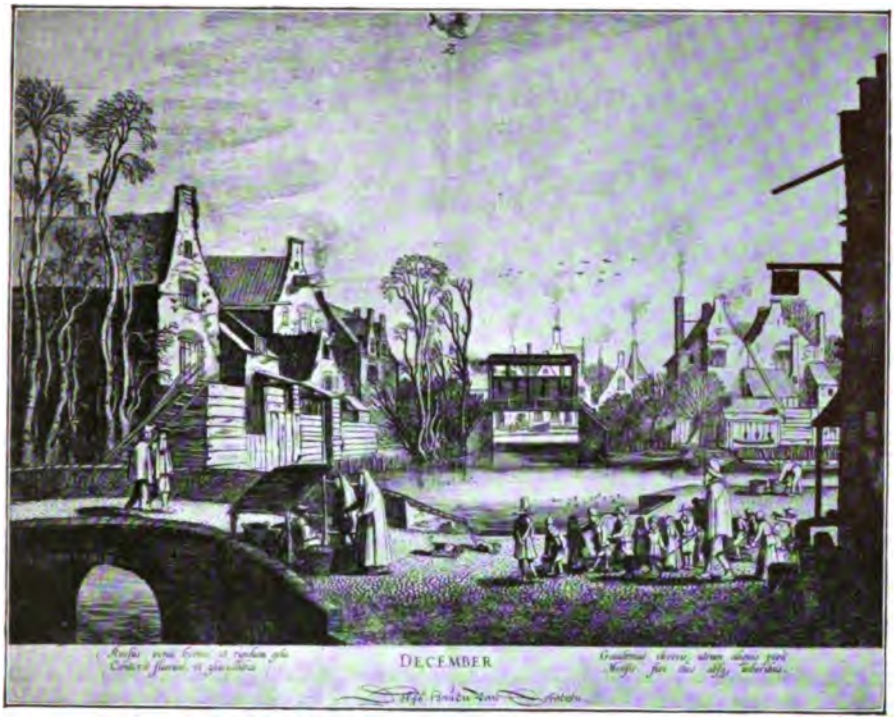
Voor de geschiedenis van de kathedraal zijn belangrijk 7 teekeningen uit de 17e eeuw van verschillende ornamenten der kerk : het koorhek, het kerkhof met de afsluiting en andere (n° 866).

Wij noemen verder nog 4 fraaie teekeningen in kleuren van J. C. de Kock en H. J. Verbruggen, voorstellende de praalwagens van den Ommegang van 1718 (n° 879) ; tal van prenten over de beweging van 1830, over Van Speyck en Chassé.

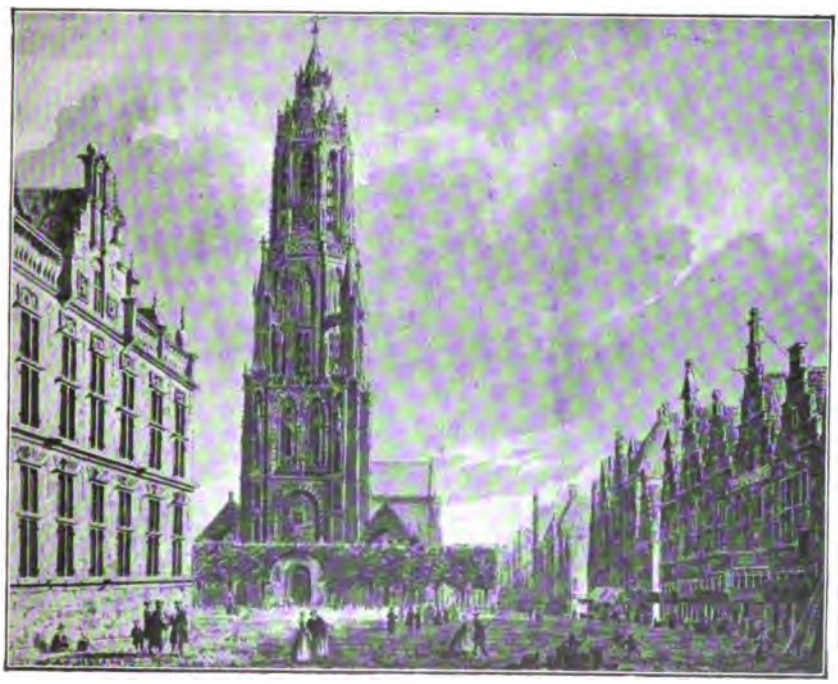
Uit deze kleine opsomming ziet men reeds, dat de collectie tal van bladen bevat, die voor de geschiedenis van Antwerpen belangrijk zijn. De afdeeling plans alleen bevat reeds 79 bladen, waaronder menig merkwaardig en wellicht uniek blad schuilt.

Het hier bijeengebrachte geeft inderdaad een volledig beeld van het leven in vroegere eeuwen in de Zeventien Nederlanden (1).

(1) De zes hier medegedeelde platen zijn aan den Catalogus der veiling ontleend.

Delfshaven, door J. van de Velde

Delft. Markt, door A. de Haan

Arnhem, door J. de Beijer

Woerden, door J. van de Velde

Franeker, door Pieter Bast

Lillo, door J. Storck

JAARGANG IV NUMMER 6 NOVEMBER-DECEMBER 1906

Tv 6583

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN EN V.A. DE LA MONTAGNE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN

MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, Onderbibliothecaris der Stadsbibliotheek, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG IV, NUMMER 6 — NOVEMBER-DECEMBER 1906

INHOUD

PROSPER VERHEYDEN. Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesveldt . . . . Blz. 245

J. W. ENSCHEDÉ. Houten handpersen in de zestiende eeuw. *(Slot)*. . . . . » 262

VARIA :

V. A. DELA MONTAGNE. Gecensureerde volksboeken . . . » 278

J. D. RUTGERS VAN DER LOEFF. Een merkwaardig boekje der Stadsbibliotheek van Haarlem . . . . » 279

FLORI VAN DUYSE. Gedichten bij eerste missen, bestedingen en geestelijke jubilæums . . . . » 280

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . » 286

Nieuwe uitgaven. . . . . » 287

Mengelingen . . . . » 290

Titel en Register voor den 4n jaargang worden met eene volgende aflevering verzonden.

VERHOOREN VAN MARK MARTENS EN VAN JACOB VAN LIESVELDT (1536)

In de « papiers d'Etat et de l'Audience » (1) berustend in het Rijksarchief te Brussel, liggen, bij stukken van zeer verschillenden aard, drie rechterlijke verhooren waarin verklaringen van Mark Martens en en van Jacob van Liesveldt opgeteekend zijn. De drie bescheiden hebben wellicht tot een zelfde dossier behoord; de verhooren van Martens, 't eene van den 19n Januari 1535 (1536 n. s.), 't andere van den 18n Juli 1536, zijn elk op een dubbel blad papier geschreven; de ondervraging van Jacob van Liesveldt, van den 29n Augusti 1536, die zich aansluit bij de tweede van Martens, staat achter deze op de tweede helft van het inliggend blad. Het eerste stuk is vrij duidelijk geschreven; misschien is 't enkel een kopij; de beide laatste zijn met vlugge hand heel klein en slecht gekribbeld en hier en daar is een woord tusschen de regels ingevoegd; de volzinnen zijn niet altijd behoorlijk gevormd; die teksten zijn blijkbaar oorspronkelijke opstellen; de laatste is trouwens door Jacob van Liesveldt eigenhandig onderteekend : *Ita est liesueldt.*

Een rechterlijk ambtenaar die te Brussel verblijft onderhoort den Brusselschen boekverkooper en den Antwerpschen drukker; in de twee laatste stukken noemt hij zichzelf « procureur » en wij moeten dus veronderstellen dat hij de procureur-generaal van Braband is (2); hij zelf gaat te Antwerpen Jacob van Liesveldt ondervragen; uit deze omstandigheid is af te leiden dat aan de zaak buitengewoon veel belang werd gehecht.

Martens wordt de eerste maal in verhoor genomen omdat hij boeken verkoopt die bij de overheid als kettersch bekend, minstens verdacht zijn; de boeken werden later op den Index gebracht. Een half jaar later worden hij en van Liesveldt ter verantwoording geroepen wegens het uitgeven van een Vlaamsche en een Fransche niet geoorloofde vertaling der bulle, waarbij Paulus III het concilie van Mantua uitschrijft.

De drie teksten geven getuigenis van den ijver, waarmede de keizerlijke ordonnanciën van 1521, 1526, 1529 en 1531 betreffende kettersche boeken door de gerechtdienaars werden toegepast; zij zijn bijdragen tot de biografie der onderhoorden en bieden gelegenheid om

(1) Lias nr 1235, uit de reeks nrs 1234-1249 welke volgens den inventaris bevatten : « Collection de documents variés extraits des liasses de l'audience par MM. Gachard et Pinchart et concernant spécialement les arts, sciences et lettres. »

(2) In 1585-36 was procureur-generaal van Braband Pieter du Fief. Hij werd benoemd den 13n Februari 1522 (1523 n. s.) en stierf in zijn ambt den 8n Juni 1553. (Medegedeeld door den heer A. Gaillard, Algemeen Rijksarchivaris).

ettelijke titels, die in Chr. Sepp's *Verboden Lectuur* (1) niet of onvolledig toegelicht werden, in verband te brengen met bewaard gebleven boekjes ; zij leveren eindelijk eenige niet te versmaden bijzonderheden over den boekhandel dier dagen.

Ziehier de eerste ondervraging van Mark Martens :

xix Ja^{rij} xv xxxv

Merck Mertens boeckvercooper woenende bynnen der stadt van Bruessele oudt xxxiij jaeren oft daeromtrent, Geedt ende geintrogeert seeght dat seker duytssche boecxkens innehoudende den pater noster Ave maria de thien geboden ende andere oratien die men ten iersten den jongen kinders inder scholen is leerende, geprent tantwerpen by Jannen Graffier zonder date vander impressie ende zonder naem vanden aucteur, dat hij dier heeft gecocht gehadt een zeker getal vanden voors. Jan Graffier ende voirts vercocht eensdeels inder stadt van Bruessele, nyet weetende te seggen int zeker hoe vele noch oyck aen wyen maer nae syn vuijterste onthouden soe en synder by hem die spreect gheen twintich vercocht, in welck coopen ende vercoopen hy die spreect nyet en heeft gemeynt qualyck te doene oft eenichssints te contravenieren dedict ende bevelen onss heeren de keysers besunder gemerct dat de voors boecxkens innehouden den naem vanden prenter ende de plaetsse dair die geprent sijn.

Seeght voirts dat hy insgelycx inder stadt van Antwerpen soe van Willem Voersterman als van Machiel van Hoechstraten gecocht heeft gehadt zeker duytssche boexkens geintituleert de fonteyne des levens die hy sedert een oft twee jaeren als nu ende als dan wederom vercocht heeft gehadt inder voors. stadt van Bruessele soe dat hy dier nu nyet boven iij, vier oft v en heeft, nyet weetende te specificeren oft vercleeren hoe vele in getale hy gecocht heeft gehadt, vercocht noch aen wyen. Welcken boeck hy insgelycx gemeynt heeft gehadt hem georloeft geweest te syn vercoopen aengesien dat de selve innehoudt den tyt vander impressien, de plaetsse ende den naem vanden drucker, hoe wel dat dact^{r} vanden selven dair inne is geomitteert.

Seeght voirts dat hem tvercoopen vanden voors boecken hem die spreect noeyt en is verboden geweest maer wel tvercoopen van eenen anderen duysschen geintituleert den gulden orationael ende dat byden amptman deser stadt, dyen hy sindert tvoirs verbot noeyt vercocht en heeft gehadt hoe wel dat van gelycken boecken daegelycx soe tot Loeven, Antwerpen, Mechelen als elders worden vercocht, jae geprent. Gevraecht by wyen de selve gulden orationael syn geprent geweest ende noch geprent wordden seeght dat hy er gesien heeft geprent by Henric inden Mol, Merten de Keysere, Adriaen van Berghen, Jacop van Liesvelt tot Antwerpen, soe in duytssch, walsch als Latyn ende houdt hy die spreect dat men nau eenen boeckvercooper en soude vinden soe tot Loeven, Mechelen als Antwerpen sy en hebben al sulcke boecken te vercoopen jae oyck geheel Vlaenderen duere.

---

(1) Verboden Lectuur Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht door Christiaan Sepp. Leiden, E. J. Brill, 1889.

Voirts gevraecht wat duytssche boecken oft oyck ander van nyeuwe compositie oft translatie men nu maect oft nu heeft te coope, seeght dat hy nyet en weet datter eenighe nyeuwe compositie oft translatie sindert j oft ij jaeren herwaerts syn gedruct, oft te coope gecommen dan de translatie in duytssche van seker boecken by Erasmum gecomposeert. Deen geintituleert simbolum oft credo Erasmi, tweede geintituleert deendrachticheijt der kercken, ende tderde, de compositie vander bermerticheijt goids, dyer hy die spreect van alle drie te coope heeft

Het blijkt niet uit dit verhoor, dat aan Martens iets wordt ten laste gelegd ; slechts de bekentenis wordt van hem gevergd, dat hij de boekjes verkoopt die de onderzoeksrechter hem opnoemt en hij moet er bij zeggen hoeveel hij er in voorraad heeft ; maar dat Martens wist waar de ondervrager naartoe wilde is merkbaar uit zijne herhaalde verontschuldigingen : hij betuigt telkens dat hij « nyet en heeft gemeynt qualyck te doene » ; waar hij vertelt dat hij, op bevel van den amman van Brussel, het uitventen van *den gulden orationael* heeft gestaakt, voegt hij er bij, ten bewijze hoe onschadelijk het boek moet zijn, dat het in alle boekwinkels te Antwerpen, te Leuven, te Mechelen en in gansch Vlaanderen wordt verkocht.

Van de « duytssche boecxkens innehoudende den pater noster Ave maria de thien geboden ende andere oratien die men ten iersten den jongen kinders inder scholen is leerende, geprent tantwerpen by Jannen Graffier zonder date vander impressie ende zonder naam van den auctor » heb ik nog geen exemplaar aangetroffen. Het werk wordt door Martens zelf zoo uitvoerig beschreven dat verwarring zelfs niet mogelijk is wat den aard ervan betreft ; het is een schoolboekje gedrukt door Jan Grapheus. Een vroegere uitgave van *Kinder Leere. Dat Christen gheloove. De thien gheboden. Den Vader onse. Van de wet. Ende Evangelie*, die te Antwerpen bij Mattheus Crom in 1542 en 1543 (1) verscheen, zal het niet zijn, want in deze handleiding komt geen Ave Maria voor. Om dezelfde reden kan men niet denken aan het volgende boekje, dat op den Index van 1550 staat (2) doch aan Sepp (blz. 80) onbekend bleef :

¶ Een de- || uoet boexkẽ/ ghenomẽ || wt die H. ſcriftuere/ in welcke be- || grepen zijn drie principale hooft- || ſtucken/ te weten. Die .x. Ghebo || den. Den Credo in Deū/ Ende || dat Pater noſter/ die eenẽ yege- || liken Chriſtẽ menſche ſculdich is || te weten op dat hy ſalich || mach worden || ✠ ||

(Deze titel in een omlijsting in houtsnede).

De 24 ongenummerde bladen kl.-8° zijn gemerkt a ij - c iiij, zonder reklamen. — Bl. 24, recto, regel 27 :

(1) *Bibliotheca Belgica*. — Deze en latere uitgaven der *Kinder Leere* werden op den Index gebracht.

(2) Met den titel : *Een deuoet boecxken ghenomen vuyt die heylighe Scrift, int welck begrepen zijn die principaele hooftstucken der X gheboden*.

❡ Gheprent Tantwerpen by mi Adriaen van || Berghen int Gulden Miſſael.||

Een exemplaar wordt bewaard in de Stadsbibliotheek te Antwerpen.

Martens bekent dat hij « soe van Willem Voersterman als van Machiel van Hoechstraten gecocht heeft gehadt zeker duytssche boexkens geintituleert de fonteyne des levens » zonder naam van schrijver maar met aanduiding van plaats, drukker en jaartal voorzien ; hij heeft zulke werkjes sinds twee jaar te koop.

Uitgaven van *De Fonteyne des Levens* gedrukt bij Vorsterman of bij Michiel Hillen van Hoochstraten, c. 1534, heb ik niet aangetroffen ; het is waar dat Martens enkel zegt dat hij de boeken gekocht heeft bij die drukkers. Toch mag men hopen dat eens uitgaven der *Fonteyne*, bij hen verschenen, voor den dag komen ; een Latijnsche tekst zag immers het licht te Antwerpen, bij Marten de Keyser, in September 1533, onder den titel : *Fons vitæ, ex quo scaturiunt suavissimæ cōsolationes, adflictis mē.ibus in primis necessariæ, ne in adversitate & dolore pro tinus animum despondeant*. Het Museum Plantin-Moretus bezit het exemplaar dat uit de verzameling G. van Havre komt.

Sepp (1) kent deze Latijnsche uitgave niet ; hij haalt er twee andere aan : een druk van G van Salenson, te Gent, 1555, volgens het *Bulletin du Bibliophile belge*, (XIX, 102) (2) en een Neurenberger druk (apud Joan. Montanum et Ulricum Neuberum) van 1561, volgens Brunet.

De Fransche (3) en de Vlaamsche (4) vertalingen kwamen op de Appendix van Alva ; van de Fransche kent Brunet twee Lyonsche uitgaven, van 1543 en 1549.

De Nederlandsche overzetting zou, « volgens eene wijd verbreide overlevering », het werk zijn van Willem van Zuylen van Nyevelt, die ze in 1533 te Embden bij Gaillart uitgaf. Sepp geeft een overzicht van den inhoud van het boekje maar niet den titel. Volgens eene andere uitgave van 1533, *gheprent tot Delft in Hollant, bi mi Cornelis henriczoen. Lettersnijder. wonende aen die vischmarct*, die bij Sepp slechts uit een aanteekening geschreven in een exemplaar van een latere uitgave bekend is, doch waarvan de bibliotheek der Gentsche Hoogeschool een exemplaar bezit, luidt de titel : *De Fonteyne des levens, wt welck een yegelic die doer zijn sondē of andere ongevallen verdruct is, scheppē mach vercoelinghe eñ troost zijnder sielen,*

(1) Sepp, t. a. p., 202

(2) Waar men vindt eene bijdrage van Edmond Vanderstraeten : *Douze impressions gantoises du XVIe siècle inconnues aux bibliophiles*. De schrijver licht een inventaris der boeken van de Kortrijksche boekverkoopers Rogier en Antheunis Gheviaert [van Ghemmert ?] alias Schieveyns toe ; het stuk werd op last van Alva [die trouwens bevel had gegeven op éenzelfden dag, den 16[n] Maart 1568, over heel het land de winkels der boekhandelaars te sluiten en te onderzoeken] opgesteld door den inkwisiteur Pieter Titelman ; op dien inventaris komt voor : *Fons vitæ, latine. Gandavi, impressum Gerardum Salensson, 1555.*

(3-4) Sepp, t. a. p., 228.

ghetogen wt die heylighe schriftuere. Het overige der bladzijde is ingenomen door een houtsnede (Christus, die een T-vormig kruis rechthoudt, staat in een bekken waarin zijn bloed vloeit) met xylographisch onderschrift : *Die daer dorst die come tot mi ende drincke Johannis. vi.*; rechts : *Smaect ende siet hoe soet dat die Heer is;* links : *Salich is die man die God zijn begheer is. Psal. xxxiij*. Het voorwoord : *Dē Leser salicheyt in Christo Jesu.* is gedagteekend *Den .xxi. Julij, Anno. 1532*.

In den catalogus der doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam, 2e afd. bl. 13, wordt nog een druk van 1533 vermeld, te Steenwijk verschenen.

De uitgave van Ameet Tavernier, te Antwerpen, 1564 (1) bevat een geestelijke goedkeuring van den 20n December 1548; kort na dezen datum zal wel een nog onbekend gebleven uitgave verschenen zijn. Sepp kent nog een paar latere drukken

Het *Fonteynken* komt voor bij de boeken die in het bezit gevonden werden van de Leuvensche burgers gevonnist wegens ketterij in 1543. Volgens Dierik Gheylaert was het werkje te koop op de markt te Leuven (2), en zijn broeder Boudewijn verklaarde het *Fonteynken* dat hij bezat verbrand te hebben, « mits dat de voirgeschreven meestere Goirt (predikheer) zoe gepreekt hadde opde luteranen. » (3)

De *Gulden Orationael*, waarover Martens uitvoerig spreekt, moet *Dat gulden Ghebedeboecxken* zijn, welk op den Index van 1550 en op de Appendix van Alva gebracht werd. Sepp, p. 80, verwijst naar den catalogus van Isaäc Le Long's verzameling, waarin twee Antwerpsche drukken van 1532 vermeld zijn ; de namen der prenters bleven in dien catalogus echter achterwege ; het is mogelijk dat Le Long's exemplaren uitgaven van Hendrik Peeterssen en van Jacob van Liesveldt waren, want Marten de Keyser legde *Dat gulden Ghebedeboecxken* reeds in 1531, voor rekening van Godevaert vander Haghen, ter perse, Jan van Ghele, voor denzelfden boekverkooper, in 1532, en Adriaan van Berghen in 1535.

Hier volgt de beschrijving der eerste uitgave, naar het exemplaar dat in de veiling van Havre (Catalogue, n° 1376) aan den heer Frans Claes, te Antwerpen, werd toegewezen :

(Titel rood en zwart, in een omlijsting in houtsnede met het drukkersmerk van Marten De Keyser :)

Dat gul- || den ghebede boecxken wt || den ouden ende nieuwen Tefta- || mente vergadert/ na der manie- || ren fo die heylighe Vaders/ beyde || mannen ende vrouwen plaghen || tot God in harē nooden te biddē. || ℭ Item noch

(1) Vermeld bij Sepp, t. a. p., en bij Dr Schotel. *Vaderlandsche Volksboeken*, II, 315.

(2) Collection de Mémoires relatifs à l'histoire de Belgique. Mémoires de Francisco de Enzinas, texte latin inédit avec la traduction française du XVIe siècle en regard, 1543-1545, publiés avec notice et annotations par Ch.-Al. Campan. Bruxelles, 1862-1863, t. I, 2e partie, pièces justificatives. p. 552.

(3) T. a. p , p. 560.

ſommighe ſchoone || ende deuote onderwijſinghen || oft declaratien van dē thien || Gheboden/ van dat || ghelooue/ eñ van || den Pater || noſter. ꝛc. || ℭ Gheprint Tantwerpen bi || Merten de Keyſer. An. 1531. ||

192 bladen (16 ongenummerde en 176 genummerd Fo. I-Fo. clxxvi). Goth., sign. ✠ en A-Y iiij. Reklamen. kl.-8°.

F. 1 *verso :* ℭ Die inhoudinghe des boecx. F. 2 *recto :* KL (*kalender*). F. 8 *recto :* ℭ Dat verſtant ofte die inhou- || dinghe des Kalenders. F. 8 *verso* : ℭ Almanack van .xxv. iaren. F. 9 *recto* (*lettertafel*). F. 9 *verso* (*xyl.* : *zon*) ℭ Vvildi altijt wetē welcke dat die ſon- || daechs letter zijn ſal/ eñ wanneer tſchric- || kel iaer zijn ſal... F. 10 *recto* (*xyl.* : *maan*). ℭ Item wilt ghi altoos weten welcke || dat gulden ghetal is van wat iaer dat ghi || begheert/... F. 10 *verso :* ℭ Prologhe. F. 11 *verso :* ℭ Een onderwijſinghe hoe dat || men tot God ſal bidden. F. 16 *verso* (*blank*). F. 17 *recto :* ℭ Moyſes Teſtament || Deuteronomij int .xxxij. Capitel. || H(*xyl*)Oort ghi hemelen... F. 19 *recto, regel 22* : ℭ Hier na beginnen die ghebeden || der heyliger vaderē/ der patriarchē/ pro || phetē der rechterē/ coningē/ der doechde||lijcker mannē eñ vrouwē/ eñ ooc der Apo || ſtolen/ van beyde teſtamenten. Eñ is ghe || deylt in .vi. manieren van ghebeden. (*Boven de volgende blz. tot F. 86 recto, staat:* Die Oratien Der Bybelen). F. 86 *verso :* ℭ Hier na volghen die dry hooft || ſtucken onſen gelooue aengaen || de/ te weten. Die .x. gheboden. Den cre || do in Deum. Ende het Pater noſter. De || welcke een yegelijc Chriſten men- || ſche ſchuldich is te weten. || F. 108 *verso* : ℭ Een wtlegginghe : ende ver- || ſtant des Pater nosters (ouerghe || ſet wten latijn int duytſche dwelck Eraſ- || mus van Rhotterdā ghemaect/ ende op de || ſeuen daghen vander weken ghe- || oordineert eñ ghedeelt heeft. || F. 132 *verso :* ℭ Een belijdinghe der ſonden || voor God/ aenruerende den || Pater noſter. || F. 136 *verso*: ℭ Een ſchoon expoſitie op- || ten Magnificat. F. 141 *recto :* ℭ Een ſuyuerlijcke declaratie || opden Nunc dimittis. || F. 145 *recto :* ℭ Een ſchoon wtlegginge ende || ouerdenckinge opten vijftichſtē || Pſalm. Miſerere mei Deus. Ghemaect || door Hieronymus van Ferrariē/ broeder || der Frediker *(sic)* oorden in die laetſte || daghen zijns leuens. || F. 174 *verso :* ℭ Hier begint den xxx. Pſalm || In te dñe ſperaui. Vutgeleyt door den ſel- || uen Hieronymū Sauonarole in die laet- || ſte dagen zijns leuens/ den welckē hi niet || voleynt en hadde/ want hi vanden || doot voorcomen was. || F. 192 *verso, regel 26 :* ℭ Hier eynt dat boeck. ꝛc. als int beginſel. || ℭ Gheprint Tantwerpen by Merten de || Keyſer voor Godeuaert vander Ha- || ghen boeck vercooper in onſer || Vrouwen pant. An. 1531. ||

Dat gulden Ghebedeboecxken is alzoo eene verzameling tractaatjes, waarvan het eerste en meest uitgebreide, de *Oratien der Bybelen*, een vertaling is van O. Brunfels' *Precationes biblicae sanctorum patrum illustriumque virorum et mulierum utriusque Test. Antw., per Jo. Crinitum et Mart. Caesarem,* welk met verkorten titel, op den Index van 1550 staat en van daar op de Roomsche en Spaansche indices gekomen is (1). Met de Latijnsche uitgaaf van den *Gulden Orationael* bedoelt Mark Martens gewis de *Precationes* en met de « walsche » de uitgave welke op den Parijzer index

(1) D[r] Fr. Heinrich Reusch, Der Index der verbotenen Bücher. Bonn, Max Cohen u. Sohn (Fr. Cohen), 1883, I Bd. S. 126.

van 1551 staat (1). Brunet geeft den titel dezer laatste : *Oraisons des saincts pères, patriarches, prophètes, juges et roys, des hommes et femmes illustres et aussi des apostres tant de l'Ancien que du nouveau testament*, 1530, in-12, zonder naam van schrijver noch drukkersadres (2).

Het stuk *die dry hoofdstucken onsen gheloove aengaende* is een overdruk, met lichte afwijkingen in de spelling, van het hooger genoemde *Een devoet boexken, ghenomen wt die H. scrifture, in welcke begrepen zijn drie principale hooftstucken,* Antw., Adr. van Berghen, z. j. Maar de *devote contemplatie*, die in dit boekje volgt op de uiteenzetting van den Vaderons, is in het *gulden Ghebedeboecxken* vervangen door *Een wtlegginghe : ende verstant des Pater nosters,* van Erasmus ; zoodra die ten einde is volgt weer het slot van het *devoet boexken,* namelijk *een seer schoon devote biechte,* die nu echter den titel krijgt van *een belijdinghe der sonden.*

Sepp, blz. 230, heeft reeds aangestipt dat de beide schriftjes van Savonarole, die hij in een late uitgave van het *gulden Ghebedeboecxken* aantrof, niet afzonderlijk op den Index voorkomen (3).

De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit een druk van 1532, insgelijks voor Godevaert vander Haghen ter perse gelegd, ditmaal door Jan van Ghelen. De titel van 1531 wordt als volgt volledigd :

> ¶ Itē een fuyuerlijcke onderwij || finghe vandē Ghelooue/ Hope/ || eñ Liefde. Itē noch een vertroo- || ftinghe der crancke. Eñ hoemē || voor die crancke bidden fal ꝛc. || ¶ Cum Gratia et Priuilegio.

Deze uitgave is dus met twee stukken vermeerderd. In het boek heet het eerste (F. clxxvij) : *Vanden drien Godlijcken duechden te wetene, gheloove, hope, ende liefde, een schoon onderwijsinghe.*

Het tweede heeft een uitgebreide titel (F. c.lxxxv) : *Troostinghe der Godlijcker schrift. Aen den ghenen die in lichamelijcke crancheyt ghevallen sijn. Ende hoemen voor die crancke bidden sal. Aen den ghenen die in doots nooden ligghen : Ende hoemen hem dat gheloove voorspreken sal. Aen wijf, kinderen, ende ander vrienden, dye de huysvader af ghestorven is. Aen vrouwen die in arbeyt gaen. Gaspar Hubertinus.*

Het vermoeden van Sepp (blz. 81) bevatte dus waarheid : de *Troostinghe* is een vertaling uit het Duitsch van Casper Huberinus wiens naam in latere uitgaven van *dat gulden Ghebedeboecxken*, ja reeds in die van 1535, bij Adriaen van Berghen, en van 1540, bij Hendrik Peeterssen (beide beschreven in W. Nijhoff's *Feuilles provisoires*), weggelaten werd. Jacob van Liesveldt gaf in 1542 het werkje afzonderlijk uit ; hij werd

(1) Reusch, t. a. p.

(2) Sepp, blz. 61, zegt dat « Jan Rommeny, bijgenaamd Bruynen Baert, en Maarten de Keyzer te Antwerpen een vertaling [van de *Precationes*] verspreid hebben » maar geeft verder geen inlichtingen over die uitgave.

(3) Paus Paulus IV stelde een aantal sermonen van Savonarole op den Index van 1564 (zie Dr Fr. Reusch, t. a. p., S. 369).

vervolgd maar vrijgesproken (1) omdat « alle tgene dat int voers boexken begrepen stonde, was al oudt ende over vele lange jaeren,... by diverse printers openbaerlick gedruct ende vercocht geweest, vuyt welcken ouden boecken tvoers boexken alleenlick was getrocken ende naegedruct, sonder dat daer eenige nyeuwicheyt in was oft yet by oft toe gedaen hadde geweest... »

Eene kerkelijke approbatie blijkt intusschen niet uit de uitgaven die we kennen ; wel is op den titel der uitgaven van 1532 en 1535 vermeld : *Cum gratia et privilegio*, maar was dat geen oogenverblinding ? Van octrooi noch goedkeuring is in die boekjes verder spraak.

Op den titel van het hooger vermelde exemplaar van den druk van 1532 is, van ouds, geschreven : *Prohibitus. vide pag. 192 ;* en Fo. cxcij vindt men, onderlijnd met de pen, de hier gecursiveerde woorden : « Ende dat sulcken God, ... daer mede hi mi ... door syn onschuldich bloet verlost heeft, die des doots ancxten selve gheleden, *ende die eewighe helle selve beproeft*, ende overwonnen heeft ... » ; verder : « Ick gheloove dat ick buyten desen sterven des soons ons Heeren Jhesu Christi, *noch met wercken noch met verdiensten* Gods ghenade ende salicheyt vercrijghen en mach ». F. cxciij leest men nog : « Ic gheloove, dat ic door den selven als een levende eewige godlijcke gave, ende geschenc met dat gheloove werde verchiert, vander doot op ghewect, van sonden ghevrijt, ende vrolic ende troostelic, *vry ende seker inder conscientien gemaect. Want dit is mijne stoutheyt, dat ic sulcken ghetuyghenisse des gheests* in mijnder herte bevinde, dat God wil mijn vader sijn, sonde vergheven, ende eewich leven schencken. »

Wat den censor — want de aanteekeningen zullen wel van een boekenkeurder zijn — aanstoot gegeven heeft in de *Troostinghe* moet uit de onderlijnde woorden blijken. Waren dat wellicht de passages, die aan Liesveldt het proces van 1542 berokkenden ?

Dat Martens zich niet vergiste waar hij ook uitgaven van het *Gulden Ghebedeboecxken* bij Hendrik Peeterssen en Jacob van Liesveldt opnoemde blijkt uit de verhooren der Leuvensche burgers (2). Jan Scats « heeft wel gehat een boexken geheeten *t'Gulden gebedeken*, d'welc geleden mach zyn vj oft vij jaren, d'welc hem alsdoen genomen wordde, ende wist nooyt waer dat voere, ende was gedruct *inden mol* ter Antwerpen by Henric Peters, *cum privilegio* » (3) ; en wanneer de procureur-generaal van Braband, Pieter du Fief, die het proces leidde, « exhibeert ende employeert in forme van thoene die boecken hier nae volghende, gevonden ten huyse Jans van Uusberghen, teghen den selven Jan, gevanghen » wordt ook opgenoemd : « Item noch een boexken geintituleert. *T'gulden gebede*

(1) Antwerpsch Archievenblad, VII, 465.

(2) In de reeds geciteerde Mémoires de Francisco de Enzinas T. I, 2e partie, pièces justificatives.

(3) T. a. p. 344.

(4) T. a. p., p. 594.

boexken vuytter Ouden ende Nyeuwen Testamente vergadert, etc., geprint t'Antwerpen, opde Camerpoert Brugghe, inde schild van Artois, by my, Jacob van Liesvelt ». Raadsheer Boone was van oordeel « dat de boecken by hem (van Uusberghen) bevonden zijn verboden ».

Volgens de verklaringen van Martens was hem het verkoopen van den *Gulden Orationael* reeds vroeger door den amman van Brussel verboden ; het proces der Leuvenaars leert dat het bezit van dit werkje aan vervolging blootstelde ; de geestelijkheid predikte er zelfs tegen : Joos Van der Balck « bekynt wel gehat te hebben, omtrent twee jaeren geleden, een boexken geheeten *t'Gulden gebedeken*, getoegen vuyt den Ouden ende nyeuwen Testamente, d'welck hy verbrant heeft in presentien van zynder huysvrouwe, nadien dat hy tselve omtrent eenen jaere bynnen zynen huyse gehat hadde. Ende verbrande tselve, want verboden wordde op de kerckdoere ende anderssins byden predicanten datmen tselve niet hebben en mocht. » (1).

Toen de rechterlijke ambtenaar, die Martens uithoorde, hem vroeg wat er zooal nieuws op de boekenmarkt kwam, was de man uit *Hemelrijk* op zijn hoede : hij maakte zijn ondervrager wijs, dat er bij zijn weten sinds een of twee jaar « herwaarts » geen nieuw boek of vertaling verscheen buiten Vlaamsche uitgaven van drie werken van Erasmus : het *Simbolum ojt credo,* de *Eendrachticheyt der kercken* en de *Bermherticheyt Gods,* waarvan exemplaren in zijn winkel te koop lagen. De geschriften van Erasmus waren in 1536 nog geen algemeen verboden lectuur, hoewel het bezit van *Den kersten Ridder* en de *Bereydinghe totter doot* in 1543 aan de Leuvensche burgers als misdaad werd aangerekend.

De *Eendrachticheyt* staat op den Index van 1558 en op de Appendix van Alva, de eerste maal onder de benaming *Erasmi Roterodami liber de sarcienda Ecclesie concordia, deque sedandis opinionum dissidiis ; in linguam Gallicam et Teutonicam translatus* (2), de tweede maal met den Vlaamschen titel : *Erasmus van die Eendrachticheyt der Kercken. Antwerpiae bij Wouter van Lijn anno 33 ende Liesuelt* (3). Zoomin als Sepp vond ik een exemplaar dezer uitgave, — de eerste, want de Latijnsche tekst, in datzelfde jaar 1533 geschreven, ging dadelijk ter perse bij J. Grapheus en bij M. Hillen.

Van den druk van *Simbolum ojt credo,* door Martens bedoeld, bewaart de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een exemplaar waarvan hier een beschrijving volgt (4) :

Symbolū Apol'OR' [*Het overige in eene omlijsting in houtsnede :*] ℂ Een cla- ‖ re wtlegginghe des A- ‖ poſtelſchen geloofs/ eñ der thien ‖ Ghcboden Gods/ doerden eer- ‖ weerdigen leeraer Eraſmū van ‖ Rotterdam/ nyeu gemaect ‖ ende wtghegeuen. ‖ ℂ Eñ nv Anno .xxxiiij. met gro ‖ ter neerſticheyt wt dye

(1) T. a. p., p. 632.
(2) Sepp, t. a. p., p. 107.
(3) Id. p. 226,
(4) Ook beschreven, de inhoud echter bondiger, in W. Nijhoff's *Feuilles provisoires.*

Latyfche || fprake in onfer Duytfcher ton- || gen ouergefet/ eñ gedruct by mi || Adriaen van Berghē int Gul- || dē Miffael in die Camer- || ftrate. || 1534. ||

132 bl. kl. 8° gemerkt Aa ij-Rrij.

F. *1 verso* : ¶ Den Doerluchtigē Here/ Here Thomas van || Rolfchefordt Graue van Normandie ende van || Wylfyr/ wenfcht Erafmo Roter. falich- || heyt ende weluaert. || [*onderaan de bladzij* :] Vaert wel. Ghegeuē tot Friburg in Brif- || gaw. Int Jaer na die gheboorte Chrifti. || M.D. XXXIIII. || — F. *2 recto* : ¶ Een onderwijs des Chrifteliken || oft Apoftelfchē gheloofs. I. || ¶ Symbolon ofte Cathechifmus/ || dat is een onderwijs int Chriften geloue/ waer || in die tfamenfprekende perfonagiē die een ghe- || noemt wort die Meefter/ als die tgheloue leert || eñ beduyt. Eñ dye ander Leerionge oft Difcipel || als die tgheloue van fynē Meefter ontfangt en- || de leert. — F. 130 *verso* : ¶ Dat Gheloue des heylighen lee- || raers S. Athanafij/ datmen ghemeenlick Sym- || bolon Athanafij noemt. Dwelcke men in || die ganfche Chriftenheyt alle daghe || in die Kercken finghet || ende leefet. || — F. 132 *recto onderaan* : ¶ Gheprent Tantwerpen in die Camerftrate || Int guldē Miffael by Adriaen van Berghen. F. 132 *verso* (*blank*).

Steven Joessen, te Kampen, drukte deze uitgave na; hij liet in den titel « nu » weg, waar Adriaan van Berghen zegde : « Ende nu anno xxxiiij ... overgheset » en hij stelde geen jaartal op zijn herdruk.

De *Bermherticheyt Gods*, die volgens Martens onlangs verschenen was, schijnt niet te vinden te zijn; men mag echter aannemen dat ze inderdaad in 1534 't zij bij van Berghen, 't zij bij van Liesveldt werd gedrukt. Immers zal *Een sermoon van de onbegripelijcke barmherticheit Goods ghemaect door D. Erasmus Rotterdā/ghetranslateert wt den latȳne in goeden duytsche. Gheprent tot Leyden Bij Mij Peeter Janzoon woonende op sinte Pancraciꝰ Kerchof* (in fine : *Eñ men salse te coope vinden tot Amstelredā Bij Henrik Aelbrechtzoō inden Guldē Bibel* (1) even goed een nadruk zijn van een Antwerpsche uitgave als *Een costelijc, aendachtich ende deuoet boecxken van de bereydinge totter doot ghemaet* [sic]/ *vanden eerweerdigē eñ vermaerdē leeraer Erasmo van Rotterdam int Jaer vā xxxiiij. in latȳ eerst wtgegeuē eñ nv met grooter neerfticheyt in onfer fprakē ouer geset* ... [In fine:] *Gheprent tot Leydē/ bij mij Peeter Jansoon woonende onder den Thooren van sinte Pancracius kercke* (2), zonder jaartal, dat onder den zelfden titel, reeds werd *Gheprent Thantwerpē by mi Adriaen van Bergē, voor Wouter van Lin anno 1534.*(3)

Trouwens staat *Een sermoon Erasmi van de onbegrijpelijcke bermherticheijt Gods, bij Liesveldt ende Henrick Peeterssen* op den Index van Alva. (Sepp, blz. 250.)

Nu wij meest al de boeken kennen waarover het onderzoek liep,

(1) Niet bekend bij E. W. Moes, *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende Eeuw*. — Een exemplaar in de bibliotheek der Hoogeschool te Leuven. — Van dit werk bestaat ook een druk van Corn. Heinricz, Delft.

(2) Een exemplaar in de bibliotheek der Hoogeschool te Leuven.

(3) Catalogus Serrure, nr 138. Sepp, t. a. p., p. 215, betwijfelt of *Van de bereydinghe totter doot bij Erasmus*, ingeschreven op Alva's Appendix, wel als Nederlandsche vertaling van een geschrift van Erasmus bestaat. Hij kent trouwens geen uitgaaf van de *Bereydinghe*.

mogen wij ons afvragen of het verhoor van Martens niet in verband staat met vervolgingen, waarvan men in het *Antwerpsch Archievenblad* sporen terugvindt.

In de rekening van den schout, van 1535-36, is de som opgeteekend, die werd « gegeven den scerprechtere vanden bibels ende andere boecken van Jacoppe van Liesvelt, boeckprentere, te verbrandene mitten houte ende stroo daartoe gedaen. » (1)

In den oorspronkelijken tekst der rekening is nevens dezen post geschreven : *luterie.*

Den 23n Juli 1535 werd Adriaan van Berghen op aanklacht van den schout van Antwerpen gevangen genomen ; hij werd beschuldigd kettersche boeken in zijn huis gehad te hebben en de verspreiding van Luthersche lectuur te hebben bevorderd ; de Vierschaar beval den schout, te zeggen met welke boeken hij den verweerder « belastte », nadat zij den eisch om den drukker, die ziek in het Steen lag, bij « scherpe examinatie » te onderhooren, had afgewezen ; de schout zegt enkel den 10n November 1535, « dat de boecken daer hy den verweerdere, by maniere van inventaris, declaratie aff gedaen heeft, dat die vuyt des verweerders huyse gecomen syn, sint der lester relaxatien vanden selven verweerdere (2), dwelck *reus* ontkent heeft, *salvo jure impertinente* » (3) ; of het *Gulden Ghebedeboecxken*, in ditzelfde jaar bij van Berghen gedrukt, op dien inventaris voorkwam, is niet zeker : van zelf kettersche boeken te hebben ter perse gelegd werd de prenter niet beschuldigd. Men weet dat hij den 3n Januari 1536 veroordeeld werd terstond « een pelgrimagie tot Nicossien in Cypers » te beginnen ; de schout geeft in zijn rekening als reden : « van dat hy favorabel is geweest ende gesuffrageert diverse Lutherianssche persoenen » (4), maar het vonnis zegt dat Adriaan van Berghen is « favorabel geweest ende gesuffrageert dat alhier inder stadt diverse Lutheriaenssche ende heretike boecken gesaeyt, gebrocht ende vercocht syn geweest, hoewel hem tselve te meer stonden expresselick verboden heeft geweest... ende nyettegenstaande den gracien die hem voertyden (van gelycken gecommitteert hebbende) gebeurt es. » (5).

---

(1) *Archievenblad,* VII, 428.

(2) Hij bedoelt het vonnis van den 27n November 1534, toen van Berghen werd vrijgesproken van een beschuldiging, « heretique » boeken te hebben verkocht. (*Archievenblad*, VII, 301).

(3) *Archievenblad*, VII.

(4) T. a. p. VII, 367.

(5) T. a. p., VII, 378. Bij deze passage verwijst de verzamelaar van het *Archievenblad* ten onrechte naar de vrijspraak van 1534, die immers geen gratie kan genoemd worden. Het vonnis bedoelt een veel oudere zaak.

In de *rekeninghen vanden profyte vanden zeghele in Brabant* (Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, reg. nr 20786, rekening 1522-1523) vindt men, onder « XIX Januarij :

Van eender quytsceldingen gedaen Aerde Lints ende Adriane van Bergen, beyde printers van eenen vierendeel Jaers dat zy achtervolgende sekere condempnatie noch souden hebben moeten blyven gevangen sittende· Gemaict met inckelen steerte. de data xiiij Januarij anno xxij [1523, n. s.] **Sta Dublyoel** xv s. gr.

Het schijnt mij toe dat deze post in verband moet gebracht worden met twee

De twee verhooren, door den procureur-generaal van Braband eigenhandig opgeteekend, luiden als volgt :

Op heden xviij[e] daghe in Julio a[o] xv[c] ende xxxvj soe heeft Merck Mertens in handen van my procureur gebrocht xxxij coiren geprendt vander translatie

---

andere, uit de rekeningen van den schout van Antwerpen, als volgt overgedrukt in het *Archievenblad* (VII, 125) :

« Van Adriane den boeckbindere, want hy van synen mesdaden ende Luteryen » opte Cake gestaen heeft, daerom hier . . . . niet.

« Van Aernde den boeckbindere, vanden selven stucke ende mits redenen als » voere, hier . . . . niet. »

Génard voegt er bij : « Volgens Diercxsens had deze terechtstelling op 11 October 1522 plaats »

Mij dunkt dat men niet moet aarzelen, in Adriane den boeckbinder onzen Adriaan van Berghen, in Aernd den boeckbinder een tot nog toe onbekend gebleven drukker met name Aerd Lints te zien. Dat ze hier printer, daar boekbinder worden genoemd is niets buitengewoons ; vele drukkers en boekverkoopers waren ook binders, — zoo Godevaert Back, Geeraard Leeu, Anthonis de Leeu, Nikolaas De Grave, Godevaert vander Haghen, Willem Vorsterman, om slechts eenige Antwerpsche voorbeelden aan te halen. De beide drukkers-boekbinders, in October samen op de kaak gesteld, bekomen in Januari, krachtens een en dezelfde akte, kwijtschelding voor de drie maand gevang die ze nog hebben uit te doen.

Samen moeten zij zich schuldig gemaakt hebben aan de « mesdaden ende Luteryen » waarover de schout spreekt ; die « mesdaden » zullen wel niet méér dan 't verspreiden, misschien ook het drukken van kettersche boeken geweest zijn. Zoo komen we tot het besluit dat Lints een medewerker van A. van Berghen was.

Misschien werd ook hij bedoeld in den volgenden post der rekening van het zegelrecht van 1524-1525 (onder xxij aprilis) :

Van eender loteryen met inckelen steerte voer Aerde Lynts, om te moegen opsetten onder de coopluden seker prysen, totter sommen toe van vj[c] Rinsgulden cens. De data xxj aprilis anno xxv nae paesschen, signata Boete xv s.

Men weet dat er in 1522 jacht op kettersche lectuur werd gemaakt, — een uitwerksel der eerste plakkaten van Karel V : « in May (1522) dede den Keyser alhier verbranden alle de Lutersche boeken » zeggen de *Annales Antverpienses* van secretaris Van Kessel (*Archievenblad*, VII, 127) En Adriaan van Berghen had juist in 1522 een boekje uitgegeven dat later op den *Index* kwam, namelijk *Een schoone exposicie en verstant op Credo in Deum ende op dat heylighe sondaechsie gebet, Dwelc allen Kersten menschen noot is te weten.* (Sepp 80).

Het kan een louter toeval zijn, maar het is niet zonder belang vast te stellen dat in de rekening van het zegelrecht in Braband, de post betreffende Adriaan van Berghen en Aerd Lindts onmiddelijk op een anderen volgt, denzelfden dag ingeschreven, en die inlichtingen geeft over het proces wegens ketterij, dat in 1522 voor Cornelius Scribonius Grapheus, den stadssecretaris van Antwerpen, slecht afliep. Ziehier dien tekst :

Van eenre continuatien met inckelen steerte voer Cornelise Grapheus van te moegen, inde plaetse van gevangen te moeten bliven zyne leefdage lanck inde stede van Bruessel te moegen houden zyn gevanckenisse bynnen der stat van Antwerpen de data xiiij Januarij anno xxij (1523 n. s.) St[a] Dublioul vij s. vj d.

De akte waarbij aan Cornelis Grapheus werd toegelaten terug naar Antwerpen te keeren werd denzelfden dag onderteekend als de kwijtschelding van straf voor de twee

vander bulle vanden toecommende consilie generael in duysscher talen ende een in walsscher.

Seggende dat hy nyet en weet hoe vele dier geprendt zyn want de prentere ende hy staen te gelycke gewinne ende proffyte ende sal naemaels van hem weten hoe vele daer gedruct zyn geweest. Maer van alsoe vele datter in zyn handen zyn gecommen zoe dunct hem datter geweest zyn omtrent vj[c] soe walssche als duyssche, dair af er iij[c] ende vyfftich gelevert ende vercocht eenen geheeten den Scot Jan, nu doer tlant dair mede gaende ende danderen heeft hy hier ende daer vercocht ende sommighe gegeven. Naeden welcken ick den voirs Merck hebbe bevolen te recouvreren alle den voirs quoyeren by hem vercocht ende gedistribueert soe verre tgene hem moegelyck is, egheen meer te vercoopen, doen oft laten vercoopen, oft oeck prenten, opte pene van hondert gouden Carolus gulden soe by hem als byden voers prenter te verbueren emmers soe lange ende totten tyt dat zyn consent gesien ende de correctie by meesteren Adam Baudewijns gedaen anders hier op sal zyn geordineert, hem voirs geordineert hebbende die van Antwerpen gerecouvreert te hebben tusschen dit ende sondach naestcomende. Alles in presencie van Lieven [?] Bouwens [?] ende Henric van Paelck.

xxix Augusty a° xv[c] ende xxxvj tot Antwerpen.

Jacop van Liesvelt, prentere woenende inder stadt van Antwerpen oudt xlvij jaeren oft daeromtrent, geedt ende geintrogeert seeght, dat hy heeft geprent de bulle vanden consilie generael, in walssche ende duyssche ende opte selve gestelt cum gratia et privilegio Imperialis majestatis, vuyt dien dat Merken Mertens hem heeft gesonden gehadt, een Requeste metter appostille inhoudende de voers. gracie ende privilegie. Ende welcke Requeste hy die sprect den selven Merck tot zyn scrijven omtrent een maent geleden heeft wederom met eenen wageman gesonden, zyn naem nyet wetende, maer is een Mecheler geweest, seggende dat hy den voirs. wageman toe seeghde twee stuvers om dat hy de selve Requeste sekerlyck bestellen soude.

Gevraeght waer om hy den voirs Merck de selve Requeste wederom heeft gesonden, seeght dat hy tselve heeft gedaen om deswille dat de voirs Merck hem screef dat ick procureur die moeste hebben. Ende geintrogeert oft sindert dese prosses totten tyde van oversenden de voirs. Requeste by hem altoos is geweest seeght neen maer dat hy die acten voerseider gedruckten bullen noch te voeren dat den voirs Merck noch hadde gesonden om byden selven bewaert te wordden, die de voirs Requeste hem die sprect wederom gesonden hadde sonder des versocht te zyne ende dat ten eynde soe hy seeghde om dat hy die sprect, daer mede tegen den Mer[c]grave hem soude verantwoorden, soe verre de selve hem iet heysschen wilde tot sake vander voirs druckinge, dwelck soe

---

Antwerpsche prenters. Was er eenig verband tusschen het proces van den secretaris en dat der drukkers? Hadden deze, in 1520, de thans onvindbaar geworden Vlaamsche vertaling gedrukt, die Grapheus maakte van Jan van Goch's *De libertate religionis christianae ?*

De stadssecretaris moest machtige voorsprekers hebben : reeds den 16[n] October 1523 werd hem toelating verleend om opnieuw ambten te bekleeden; ook dat blijkt uit de rekening van het zegelrecht, waar, onder xxvj[a] octobris 1523, ingeschreven werd :

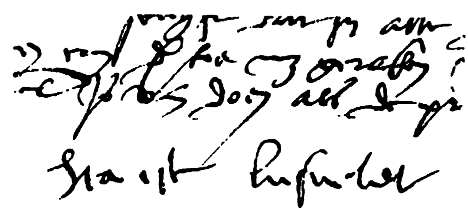
Van eender Rehabilitatien voer Cornelyse Grapheus om te moegen wederom comen ende bedienen officien etc. de data xvj octobris anno xxiij, signata Verderue xij s. ix d.

hy die sprect seeghde van egheen noode en was, want eenen iegelyck genoech notoir was dat hyt consent hadde aengesien dat hy die sprect vuyt crachte vanden selven alle den prenters van Antwerpen by Mercel van Ymmerseel (1) daer mede hadde doen verbieden dergelycke bulle nyet te prenten welck oversenden wederom by Merck gebuerde omtrent iij, iiij oft v daghen ombegrepen nae dien hy die sprect de selve overgesonden hadde, ende dwelck zess weken ruyme is verleden.

Gevraeght oft dese voirs bulle nyet en is geprent geweest aleer den oirlof wordde gegheven, seeghde neen maer is wel waer, datter een vorme daer af geprendt is geweest om te proeven die gecorrigeert ende herstelt is geweest naeden voirs consent, ende de correctie die daer af gemaect is geweest.

Ende gevraeght naede voirs correctie ende minute daervuyt de voirs bulle is gedruect, seeght dat hy alle diligencie heeft gedaen om die te vinden maer en can daer toe nyet geraken want die gescoert is, gelyck men gewoenlyck is van doen als de prente gedaen is.

Ita est Liesveldt.

Fragment van het handschrift van Jacob van Liesveldt's verhoor, met zijn handteeken.

Het druksel, waarover het onderzoek loopt, is als volgt beschreven in Wouter Nijhoff's *Bibliographie de la Typographie néerlandaise des années 1500 à 1540. Feuilles provisoires,* n[r] 1301, naar een exemplaar bewaard in de bibliotheek der Hoogeschool te Utrecht :

¶ Bulle ons alderheylich // stē vaders in Gode ende heere. heren Pauli // bider godliker voorsienichz de derde Paus // van dien nâme Inhoudende de vercō // dinghe ende inthimatie van they- // lich generael Concilie. // (*Wapen*) // Cum gratia et priuilegio // Imperialis Maiestatis //

4 bldn., Goth., 43 regels, met sign. Aij, Zonder reklamen. 4to.

F. 1 *recto* (*titel*). F. 1 *verso* : P(*xyl*) Auwels Bisschop dyenare alle der dyenaren // Gods tot eewiger memorien. // F. 4 *verso*, regel 16 : .... oorlooft ende consenteert. Marck martens poor // ter der stadt van Bruessel/ den suppliant/ te moghen prenten/ oft doē pren // ten wient hem belieft/ het boecxken oft quoierken ruerende vandē Consi- // lie generael *enz.* ... *regel* 22 : ... Actum te Bruessel/ den // tienden dach in Julio int iaer ons. xv.c. ende xxxvi. ende gheteekent. //

(1) Marcelis van Ymmerzeele wordt vermeld, als hebbende getuigen gedagvaard, in de rekening van den Markgraaf van het land van Ryen, schout van Antwerpen, van 1535-'36.

Boudewijns // ❡ Gheprint Thantwerpen op dye Cammer poort Brugghe Inden Schilt van Artoys By my Iacob van Liesuelt. // ende Marck Martens. // (.·.) (.·.) (.·.) (.·.) (.·.) (.·.) //

De Fransche uitgave, waarvan Martens gewaagt, is mij onbekend.

Uit de verhooren is op te maken dat, naar de meening van den procureur-generaal, op de druksels valschelijk « cum gratia et privilegio Imperialis Maiestatis » werd gesteld en dat de vermelding van een octrooi van den 10ⁿ Juli 1536 insgelijks een onwaarheid was ; hij is er zeker van dat de verbeteringen, door Adam Boudewyns bevolen, niet gedaan werden. En hij had toch, om wat het octrooi betreft achter de waarheid te komen, slechts bij den Geheimen Raad op inlichtingen uit te gaan ; een van beide kan dus waar zijn : of de bulle kwam inderdaad van de pers vóór de vertaling goedgekeurd en de toelating tot drukken gegeven werd ; of de procureur-generaal sarde ten onrechte Martens en van Liesveldt.

Wanneer hij den Brusselschen boekhandelaar ondervraagt is 't hem vooral er om te doen, te weet te komen hoeveel exemplaren van de bulle reeds gedrukt en aan den man gebracht zijn; hij slaat de twee-en-dertig Vlaamsche « quohierkens » en het Fransche aan, die Martens nog in zijn bezit heeft; hij beveelt hem, al de overige der zeshonderd exemplaren, die Martens van den drukker ontving, en die reeds verkocht of uitgedeeld zijn — ook die waarmeê « de Scot Jan » het land afloopt — zooveel mogelijk terug te halen ; worden er nog in omloop gebracht of gedrukt, vóor het consent gezien en de verbetering gedaan is, dan zal een zware boet zoowel Liesveldt als Martens treffen; de voorraad druksels, die nog te Antwerpen is, moet vóor het einde der week ingeleverd worden.

Wanneer de procureur, vijf weken later, den drukker te Antwerpen onderhoort, wenscht hij vooral te weten hoe deze 't waagde, de bulle zonder toelating te drukken. Jacob van Liesveldt beweert te goeder trouw gehandeld te hebben en zijn uitlegging zit zeer wel ineen. De bulle was gezet vóór het octrooi (van den 10ⁿ Juli) zou gegeven zijn, dat hij voor echt hield; daarna werd de tekst volgens de « correctie » gewijzigd; rond half Juli zond de drukker het rekwest, waarop gratie en privilege aangeteekend stonden, aan Martens terug maar deze stuurde 't spoedig weder opdat de drukker zich desnoods zou kunnen verantwoorden tegenover den Markgraaf — namelijk den schout van Antwerpen. Nutteloos was, volgens van Liesveldt, die voorzorg; hij had immers aan zijne Antwerpsche vakgenooten door Marcel van Immerseel laten aanzeggen dat het hun verboden was de bulle na te drukken. Dat gebeurde, volgens van Liesveldt's uitleggingen, den 18ⁿ, den 19ⁿ of den 20ⁿ Juli; het zal wel waar zijn: Martens wist immers den 18ⁿ dat de drukker zijn « consent » zou moeten toonen. Intusschen is het zonderling dat Martens den procureur heeft in den waan gelaten dat het octrooi aan van Lies-

veldt, en niet aan hem zelf was verleend ; dit stilzwijgen van Martens is van aard om ons te laten gelooven dat hij zijn drukker een valsch privilege toezond. Geen tien dagen later vertrouwde van Liesveldt het rekwest toe, met veel aanbevelingen en een extra-loon, aan een Mechelschen voerman, die het stuk aan Martens zou bestellen ; want deze had den drukker laten weten dat de procureur het wou hebben. Toch zagen we niet in Martens' verhoor dat het privilege van hem geëischt werd en uit de ondervraging van den drukker blijkt dat de procureur het stuk nog niet gezien had den 29ⁿ Augusti. Haalde de boekhandelaar een nieuwe streek uit toen hij, onder een voorwendsel, zijn rekwest terugvroeg; vermoedde hij dat de procureur den drukker zou gaan ondervragen en wou hij vermijden dat het valsch octrooi in handen van den rechterlijken ambtenaar kwam ?

Van Liesveldt kon bij zijne verklaring nog voegen dat, vóór de toelating om te drukken werd gegeven, een proef getrokken werd op welke de tekstverbeteringen — zonder twijfel bedoelt hij die van den boekenkeurder — gedaan werden ; nadat het octrooi was verleend werd het zetsel verbeterd. Zoowel de proef als de kopij had hij vruchteloos teruggezocht : ze werden na 't afdrukken van den vorm gescheurd.

Wij weten niet hoe de zaak voor Martens en voor van Liesveldt afliep; waarschijnlijk bleef ze zonder gevolg; in elk geval geval heeft ze de goede betrekkingen tusschen beiden niet of niet lang verstoord; in 1540 drukte van Liesveldt, op grond van een octrooi aan Martens toegestaan den 7ⁿ October, twee uitgaven van een keizerlijke ordonnantie op het weren der ketterij en op de rechtspleging, die te Brussel afgekondigd werd den 4ⁿ October. Het schijnt echter dat de drukker zijn Brusselschen kliënt op 't stuk van de echtheid der octrooien niet erg meer vertrouwde en wilde voorkomen dat men hem, drukker, naar die stukken zou vragen. Achter den titel eener ordinantie betreffende 't beteugelen van gewelddaden, afgekondigd den 28ⁿ November 1541, die zoowel te koop was « in die edel, eñ v̉maerde princelike stadt van Brussel op de groote merct in hemelrijck, Bi my Marck Martens », als « Tantwerpen op die Camerpoort brugghe, indē schilt vā Artoys, ten huyse vā Jacob yan Liesueldt » (dezes groot drukkersmerk staat op de laatste bladzijde) zegt de prenter « Totten Leser » dat de uitgave is toegelaten « gelijct opentlijck blijckt, byden Octroye van synder hoogher Maiesteyt hier op verleent, » den 4ⁿ December 1541, « wesende eñ rustende onder dye handen van Marck Martens. Elck wachte hem van schaden ». (1)

Op een « Placcaat eñ edict tegent concept eñ voornemen der Anabaptisten, eñ andere quaetwillighe », van den 17ⁿ December 1541, insgelijks door van Liesveldt voor Martens gedrukt, was blijkbaar geen plaats over voor dergelijke waarschuwingen.

De wantrouwige voorzichtigheid van Jacob van Liesveldt schijnt

(1) Er bestaat ook eene Fransche uitgave (Cat. van Havre, nr 1093.)

nog door in het volgende werkje (een exemplaar is in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, die het kocht in de veiling Della Faille) :

¶ Een feer fuy || verlijc Tractaetkē/ gemaect || by broeder Jan Glappion vander minre- || broeder oordeñ/ der Keyferlijcker maiefteyt || Biechtvader/ eñ heeft dat felve der .K.M. || ghefonden ende toeghefchreven/ voortijts || als hy noch in leuen was/ eñ is ghenaemt/ || die Tijtcortinghe der Pelgrimagien || des menfchelijcken leuens/ eñ is || ghedeylt in feuen dachreyfen/ allen kerften men || fchen nootelijck || ende profij- || telijck. || ¶ Cum Gratia & Preuilegio || Imperiali. || ¶ Men vindtfe te coope Tantwerpē inden || Schilt van Artoys Bi Jacob vā Liefueldt || eñ te Brueffele op die groote merckt || in hemelrijck/ By Marck/ Martens. ||

Titel noch colophon vermelden een jaartaal. Op het verso van het titelblad leest men : « Het wort verboden allen anderen Printeren ende boeck vercoopers, dit boecxken niet na te drukken oft doen na drukken, ende die te vercoopen oft doen vercoopen, op die verbuerte vanden naghedructen boecken, en daer en boven noch hondert Karolus gulden. Die daer naerder bescheyt af wilt sien, die come byden Printer des boecxkens, hy sal hem daer af sijn Octroye laten sien ende lesen. » En daaronder : « Elck wachte hem van schaden ».

Gratie en privilege hebben niet belet dat het boek op den Index van 1550 te recht kwam, onder den titel *Een suuer traktaetken genaemt Tytcortinge der pelgrimagien des menschen levens, dat men broeder Jan Glapion toeschrijft.* Paquot noch Sepp (blz. 72) kennen een exemplaar ; zij weten niet of het boek wezenlijk van Glapion is. Sepp zegt: « Het raadsel zal alleen » kunnen worden opgelost door den gelukkige, wien een exemplaar der » *Pelgrimagie* in handen mocht komen. Intusschen moeten wij wel opmer- » ken, dat de Index de woorden gebruikt : « dat men broeder Jan Glapion » toeschrijft », waaruit blijkt, dat zijn naam op den titel als auteur niet » genoemd is geworden. »

Sepp heeft echter gerekend zonder de slordigheid van de samenstellers van den Index, zoo dikwijls door Reusch en door hemzelf in het licht gesteld : de woorden « dat men broeder Jan Glapion toeschrijft » zijn aan den titel ontleend doch uit hun verband gerukt.

Oct. PROSPER VERHEYDEN

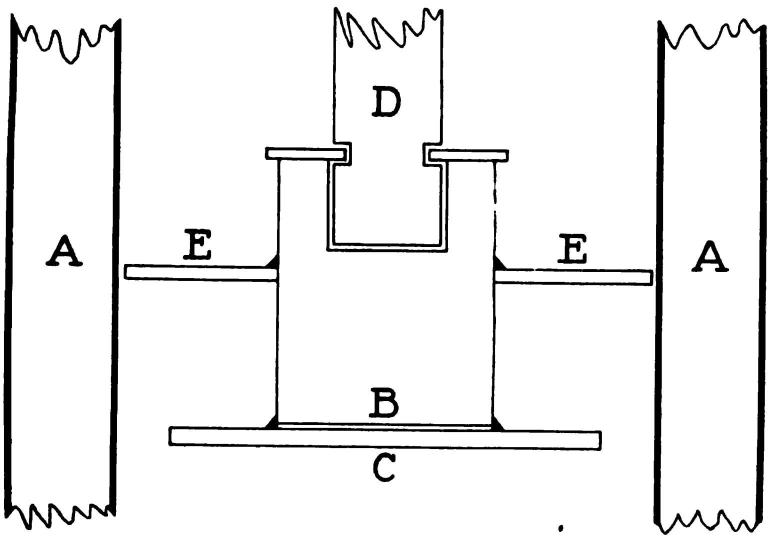
HOUTEN HANDPERSEN IN DE ZESTIENDE EEUW

(Slot)

De oude pers van Bade had echter reeds in Josse's werkplaats een zeer belangrijke verbetering ondergaan, die, zooals aangetoond zal worden, door hem wellicht van Lyonsche werkplaatsen werd overgenomen en wel in de wijze, waarop de draaiende beweging van de schroefspil omgezet werd in een evenwijdige. De oplossing van dit vraagstuk was inderdaad niet eenvoudig om de zeer bijzondere eischen, die de druktechniek stelt. Gezocht moest worden naar een constructie zoodanig, dat van het oogenblik af, dat de vorm slechts even aangeraakt werd door den degel deze alleen een beweging naar beneden kon maken zonder, al was het nog zoo weinig naar voren, naar achteren, naar rechts of naar links uit te wijken, en omgekeerd, dat de degel bij zijn opwaartsche beweging geen zijdelingsche uitwijkingen zou kunnen maken ; deed hij dat wel, dan moest bij het overzetten van inkt op papier de druk noodwendig veegen en zou er geen sprake van een zuiveren scherpen afdruk zijn. Dat hieraan voldaan is sinds het eerste begin der boekdrukkunst, bewijzen de incunabelen, maar hoe dit bereikt werd door de persconstructie is niet duidelijk. Schijnbaar is een verklaring in deze van Bade's oudste merk niet moeielijk, omdat alle deelen waar het hier op aankomt zeer duidelijk te zien zijn. De pers echter is voorgesteld op het oogenblik dat zij is toegeschroefd, waardoor met voldoende klaarheid niet gezien kan worden welke stukken aan en in elkander verbonden zijn, noch hoe. Toch zijn er enkele aanwijzingen die houvast geven.

Van boven af beginnende, — zie fig. II, IV, X — bestaat de pers uit kap, dwarsbouten, hoofd, spil, kraag met brug, degel. De kraag, door haakjes of spijkers — het is onduidelijk te herkennen — vereenigd aan den degel, was slechts verticaal beweegbaar, wat dadelijk volgt uit haar zeskantige gestalte en vast aansluitende brug. Die brug was niet, zooals later, vast verbonden in de stijlen met een opening in het midden om leiding te geven aan de kraag, maar vereenigd met de kraag; het geprofileerde lijstje dat zich bevindt ter plaatse, waar de kraag in de brug verdwijnt, bewijst het. Uit één en ander moet dus volgen dat de kraag aan de bovenzijde voorzien was van een uitholling (pot), waarin de schroefspil rust. Ook de wijze is te zien waarop verkregen werd dat door de schroef de kraag met degel bij het terugdraaien terug gevoerd werd om ruimte te maken voor de karbeweging : aan de bovenzijde van de kraag is een geprofileerd lijstje zichtbaar. Zulks leidt tot de veronderstelling, dat in dit

lijstje gezien moeten worden de zijkanten van een uit twee segmenten bestaande plaat (ringkraag), die vast verbonden op de kraag met haar cirkelvormige opening omsluit een gladde ringvormige inkerving in de schroefspil. Schematisch en in doorsnede kan de verbinding tusschen spil en kraag dus geweest zijn:

A stijlen, B kraag, C degel, D spil, E brug.

Deze constructie kan niet voldoende zijn, omdat de zuiver verticale beweging van kraag met degel niet gewaarborgd was. Zoover bekend, wordt zij slechts aangetroffen in de groep Bade 1507 (fig. II). Het tweede merk van Bade daarentegen (fig. V) vertoont de kraagconstructie, die tot in het einde der achttiende eeuw in Frankrijk gehandhaafd bleef. De brug ligt vast in de stijlen en heeft een rechthoekige opening om de rechthoekige kraag door te laten. De degel hangt met koorden aan de hoekpunten van de kraag. De kraag zelf is doorboord. De schroefspil gaat er doorheen en rust met een (metalen) punt in een (metalen) pan in het midden van den degel. Er was dus onmiddellijke krachtsoverbrenging van schroef op degel. Hoe de kraag bewegelijk bevestigd was aan de spil, zoodat hij de verticale beweging van deze laatste volgde, blijkt niet; evenmin van welk materiaal deze constructiedeelen waren vervaardigd.

In de verticale krachtsoverbrenging was Bade's pers van 1520 dus zeker een betere dan de vorige. Het blijft echter een open vraag, waarom hij het pershoofd heeft laten vervallen en de schroefmoer heeft aangebracht in de kap. Hoewel onbeantwoord moet worden gelaten, waarom kap en hoofd, zoolang dit laatste volgens de constructie van Blaeu niet reguleerbaar was, een beter constructie was dan kap alleen,

bewijzen de afbeeldingen jonger dan 1520 immer, dat zulks noodzakelijk was (1).

In kap èn hoofd was de vroegere pers van Bade bijgevolg de betere. Beide persen geven dus een wonderlijke mengeling te zien van constructie-deelen, wier chronologie feitelijk niet sluit met de persontwikkeling, zooals die gereconstrueerd zou moeten worden uit de afbeeldingen, getoetst aan de mechanica. Het merk van 1507 is beter in kap en hoofd en in de erkenning van een slinger-mechaniek voor karbeweging, dat van 1520 in de krachtsoverbrenging van spil op degel door een kraag en door jukondersteuning van de roosterplank. Het zou zeker belangrijk wezen zulks te kunnen verklaren en, hoewel de juistheid eener verklaring problematiek moet zijn, lijkt het toch niet ongewenscht een poging daartoe te wagen.

Er zijn dan twee gegevens, die een, het zij erkend wankelbaren bodem vormen.

Voordat Bade zich in 1498 te Parijs vestigde was hij corrector bij Jean Trechsel — wiens dochter hij zou huwen — en bij Jean de Wingle, beiden boekdrukkers te Lyon (2). De waarschijnlijkheid bestaat dus dat Bade daar bekendheid heeft verkregen met het perstype, zooals dat, hoewel uiterst fragmentarisch, afgebeeld is in den reeds geciteerden Lyonschen druk van 1499 (fig. I) (3). Wat daarvan te zien is komt meer overeen met Bade's pers van 1520 dan met de andere ; bij beide loopt de schroef in het hoofd, is de brug vastgelegd tegen de stijlen en heeft de roosterplank een ondersteuning aan het korte einde. Daarentegen is in de Lyonsche afbeelding de roosterplank zonder leidingen en is een galg zichtbaar, die in de gestalte daar er aan gegeven echter meer doet denken aan een stuiting voor de kar. Onwaarschijnlijk lijkt het dus niet te meenen, dat Bade's pers van 1520 aan een Lyonsch model van een kwart eeuw te voren ontleend is. Hoe dan te verklaren de pers van 1507 ? Reeds is de mogelijkheid verondersteld dat deze pers de verte-

---

(1) Een uitzondering vormt wellicht het boekdrukkersmerk van Jan Walschaert, te Amsterdam, waar de schroef gaat door het hoofd èn de kap. Afdruk op titelbladzijde van *Novvm testamentvm harmonicvm, Ebraicè, Graecè, Latinè. & Germanicè. Proverbi Dei & linguarum cultoribus editum. Ab Elia Hvttero Germano.* Amstelodami. Apud Iohannem VValschaert. M.DC.XV. Facsimile van het merk in *Bibl. belg., marques typ.* — Een zeer gesleten herhaling van het schild met de pers, zonder cartouche, op den titel van *Proeve van letteren en ornamenten ter drukkerye van Johannes Altheer, ordinaris drukker der Ed. Mog. Heeren Staaten 's Lands van Utrecht. Eertyds gebruikt door Willem Jan Reers, ordinaris drukker van Hun Ed. Mog.* 1788.

Aan de koperen titelplaat van Mallinkrot, *De ortv ac progressv artis typographicæ* (Coloniæ Agrippinæ, apud Ioannem Kinchivm. M.DC.XXXX) kan geen documenteele waarde gegeven worden, daar hier historische reconstructie-factoren denkelijk aanwezig zullen zijn.

(2) Renouard *l. c.* p. 11.

(3) Pollard *l. c.* p. 164.

genwoordiger is van een vlaamsch type. In 1509, twee jaren nadat, voor zoover bekend, Bade het eerst gebruik maakt van het oudere drukkersmerk, overlijdt te Parijs Pierre Cæsaris, die daar van 1473 of 1474 tot 1478 de boekdrukkunst beoefend heeft. Van der Meersch meende dat hij behoorde tot het geslacht De Keysere (1), waarvan één der leden te Gent, zooals gezegd is, ditzelfde drukkersmerk gebruikte. Daarom komt als van zelf het denkbeeld boven drijven, dat dit persmerk oorspronkelijk niet van Bade maar van het geslacht De Keysere is. Documenteele bewijzen ontbreken vooralsnog; kunnen die geleverd en kan dus met te meer grond aan Bade's pers van 1507 een eigenaardig vlaamsch karakter toegekend worden dan zou ook in die richting een verklaring gevonden worden van het hier besproken vraagpunt. Zich in Parijs als drukker vestigende, ging hij gebruik maken van de persconstructie, die hij daar vond en toen hem bleek, in het bijzonder wat betreft het kraagapparaat, dat deze niet kon voldoen, keerde hij terug tot de Lyonsche constructie, hem van vroeger bekend, die hij hier en daar gewijzigd (leidingen en stuiting) navolgde.

Indien samengevat wordt wat tot hiertoe is toegelicht, is de resumtie dus deze :

In den aanvang der zestiende eeuw waren drie perssoorten in gebruik

a een zuid-fransch (Lyon 1499);

b een noord-duitsch (Van den Borne 1513);

c een vlaamsch (groep Josse Bade 1507).

De duitsche pers wordt circa 1525 verdreven door (Van den Borne 1515; blad R. W. P. de Vries) of vermengd met de vlaamsche (Grüneberg 1520).

De zuid-fransche pers komt naar Parijs (Josse Bade 1520). Verbeterd door Conrad Bade, verspreidt zij zich van Parijs uit over Frankrijk, maar ook naar Zwitserland (Genève). In Zwitserland ontmoet zij de reeds door vlaamsche invloeden gewijzigde duitsche pers, wat aanleiding geeft tot een nieuw type (Froschouer 1548), dat op zijn beurt de duitsche pers weer verdringt (Amman 1568).

De fransche pers van Conrad Bade behield de superioriteit ; zij stak over naar Engeland (Scoloker 1548), ging over Antwerpen naar Spanje (2) en was in de zeventiende en achttiende eeuw alom in gebruik

(1) Renouard *l. c.* p. 54. — Claudin betoogt (1900) dat hij, afkomstig uit Silezië, Wagner heette « et que le nom de Kayser traduit en latin par Cesaris n'était qu'un sobriquet ».

(2) Blijkens het boekdrukkersmerk van Artus Taberniel van Antwerpen, van 1605 tot 1615 drukker te Salamanca (Facsimile in *Bibliotheca belgica, Marques typographiques;* Paul Bergmans, *Les imprimeurs belges à l'étranger.* Gand 1897, p. 62).

in de Nederlanden (1), waar zij gaandeweg verdrongen werd door de handpers, volgens de constructie van Willem Jansz. Blaeu (overl. 1638) (2).

De verbeteringen te beschrijven door hem aan de oude handpers gedaan, valt thans buiten het bestek. Slechts dit zij opgemerkt, dat de Blaeu-pers in het buitenland bekend werd als de hollandsche (3).

---

(1) Als bewijsmateriaal noemen wij o. a. de volgende afbeeldingen: merk van Jan Walschaert 1605 hiervoor aangehaald en verder het merk van Vincent Kasteleyn te Haarlem 1608 (uitknipsel bij den heer R W. P de Vries te Amsterdam; herhaald op titel van *Privilegie van 't gilde der Boeck-druckers, Boeck-verkoopers en Boeck-binders, binnen Middelburgh in Zeelant.* Tot Middelburgh. By Christoffel Verelst [1674]); merk van Jan Pietersz. van de Venne te Middelburg 1625 (op titel van J. Cats, *Houwelyck*); merk van Adriaen Rooman te Haarlem 1628 (Sam. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem.* blz. 526; op titel van P. Scriverii *Lavre-crans voor Lavrens Coster;* facsimile *Bibliotheca belgica, Marques typographiques*); gildepenning van het boekdrukkersgild te Middelburg 1631 (Blades n° 117); gezicht in een drukkerij 1643 (Antonivs a Burgvndia, *Des wereldts proef-steen* ..... verlicht door P. Gheschier. T'Antwerpen gedruckt by de Weduwe ende Erfgenamē van Jan Cnobbaert, blz. 19; het schijnt twijfelachtig of de bus recht- of zeshoekig in doorsnede is; in het laatste geval zou deze pers een zijdelingsche bevestiging geven aan het vlaamsch type van Bade's oudste merk); vignet in hout door Dirk de Bray te Haarlem, c. 1660 (Vis Blokhuyzen n° 108; afdruk op titel van *Laurier-krans, gevlogten om 't hoofd van Laurens Koster.* Te Haarlem gedrukt by Cornelis van Teylingen, 1726 [Aäron van Hulkenroy]); initiaal O ter drukkerij van Philips de Cro-Y te Leiden 1667 (H. Stevin, *Wisconstich filosofisch bedryf.* Aenhang blz. 2); vignet saamgesteld uit drukkerijvoorwerpen, kopergravure 1767, door Herms. Vinkeles naar Corns. Ploos van Amstel (afdruk op titel van *Epreuve de lettres, fleurons, signes, & autres caracteres d'imprimerie qui se fondent dans les trois fonderies des freres Ploos van Amstel,* à Amsterdam, sur le Princegraft, pres du Bloemgraft); afbeelding eener drukpers in E. Buys, *Nieuw en volkomen woordenboek.* Amst. 1770. Dl. II, teg. blz. 179; deze afbeelding is een copie van die, welke voorkomt in *A new and complete dictionary of arts and sciences... by a society of gentlemen.* Second edition. London 1764. Vol. III, part. II, teg. p. 2591. De beschrijvende tekst op blz. 198 vlg is een slechte onzaakkundige vertaling van den engelschen tekst p. 2591. Dit is te betreuren, omdat dit de oudste nederlandsche beschrijving met afbeelding is; de beschrijvingen zonder plaat in het *Algemeen kunstwoordenboek der wetenschappen door* A. H. Westerhovius, Leiden 1734, blz. 262 (Hubner's *Staats- en koerantentolk*) en *De burger-boer of land-edelman, zynde een beknopt zak-woordenboek van het buiten-leven.* 2e dr. Amst. 1766. Dl. II, p. 434, behandelen de constructie van Blaeu, maar zijn niettemin herhaaldelijk geraadpleegd).

(2) Voorbeelden daarvan zijn o. a. gildepenning van het boekdrukkersgilde te Middelburg, 1631 (Blades, nr 102); merk van J. Lindenberg, te Amsterdam, 1711 (kopervignet op titel van A. de Muncq, *Eenzaame bezigheden,* achter A. Alewijn, *Vermeerderde zede- en harpgezangen.* Amst. 1711); koperen plaat en koper vignet, beide door en naar J. van Schley, 1739 in (P. Marchand) *Histoire de l'origine et des premiers progres de l'imprimerie.* A La Haye, chés la veuve Le Vier et Pierre Paupie. M.DCC XL; portret van Izaak Enschedé, te Haarlem, door Cornelis van Noorde, 1755 (*De lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen,* Haarlem [1893], teg. titel; *Catalogus van voorwerpen betrekking hebbende op Joh. Enschedé en Zonen.* Haarlem, 1903, omslag).

(3) Volgens het onderschrift bij een dergelijke persafbeelding (moderne houtgravure) in Th. Lefevre, *Guide pratique du compositeur et de l'imprimeur typographes.* Nouv. édit. Paris 1883; het verdient de aandacht dat de gedetailleerde afbeelding van de pers met bus in *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey* (Leipzig, bey Christian Friedrich Geszner, 1740, teg S. 174), een voorstelling geeft van de «*Büchsze*

Er zijn voor het samenstellen van dit overzicht eenige bronnen uit de zestiende eeuw of die daartoe gerekend worden, niet benut. In de eerste plaats het bekende gedicht van Bergellanus *De chalcographiæ inventione poema encomiasticum*, dat in de uitgaaf te Mainz verschenen in 1541, naar gezegd wordt, een persafbeelding bevat; een exemplaar van deze editie is niet opgespoord kunnen worden. Buiten debat zijn gehouden :

a) De ongedateerde speelkaart met drukpers, door Lacroix (1) in de zestiende eeuw geplaatst. Het aanwezig zijn van rooster en daaronder geplaatsten slinger doet vermoeden dat deze afbeelding een eeuw geantidateerd is.

b) De drukkerij-afbeeldingen door Saenredam, naar J. v. d. Velde in Ampzing, *Haerlem* (2) en Scriverius' *Lavre-crans* (3) ; de opschriften « Boeckdruckerye te Haerlem gevonden ontrent het jaer 1440 » en « Typographia Harlemi primvm inventa circa annum 1440 » maken het betwistbaar in hoeverre hier gegeven is een reconstructie der dusgenoemde haarlemsche prototypografie naar de opvattingen van 1628, of dat hier werkelijke persafbeeldingen uit dit laatste jaar vertoond worden, of dat, wat voorshands waarschijnlijk lijkt, een oncritische vermenging gegeven wordt van vroeg zeventiende-eeuwsche hollandsche persen met onbetrouwbare subjectieve historische inzichten.

c) De reconstructie van de Gutenbergpers met het jaartal 1441 (4), welker juistheid niet zonder bedenking is.

d) De beide kleine persen in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, die geacht worden uit den tijd van Plantin zelf afkomstig te zijn. Hoewel de zekerheid bestaat dat het gestel tot de zestiende eeuw terug te brengen is, wat voldoende blijkt uit den stijl van het vertimmerd hout en de vormen van het verwerkte materiaal (5), bewijst het aanwezig zijn van een rooster en van een slot, dat zij, wat het mechaniek betreft, op zijn vroegst rond 1625 gesteld moet worden. — En eindelijk

e) en dat met name wat italiaansche gegevens leeren. In weerwil dat er slechts weinig bronnen uit dat land beschikbaar zijn, is hetgeen deze leeren zoo zeer afwijkend van hetgeen tot dusver geschetst is, dat de vraag gerechtigd schijnt of voor de zestiende eeuw niet gesproken moet worden van een eigen transalpijnsch perstype.

---

von obĕ mit dem Holländisch Schlosz». In Weenen werd deze pers ingevoerd omstreeks 1700 door Johann Peter van Ghelen, die, geboren te Antwerpen in 1645, daar evenals zijn vader en grootvader de boekdrukkerij beoefend heeft (Anton Mayer, *Wiens Buchdrucker-Geschichte*. Band I, Wien, 1883, S. 321).

(1) *Histoire de l'Imprimerie*. Aangehaald Meisner und Luther *a. a O.* S. 96.

(2) Teg. blz. 376.

(3) Teg. blz. 100. Beide drukkerij-gezichten zijn te samen vereenigd tot een langwerpig tafereel gebruikt als koplijst in Blades, *The pentateuch of printing*. Chicago, 1891, p. 45.

(4) Afgebeeld Meisner und Luther *a. a. O.* S 61.

(5) Mededeeling van den heer Max Rooses, te Antwerpen.

De hoofdbron is een niet-gedateerde kopergravure naar Stradanus, voorkomende in diens prenten-serie *Nova reperta*, omstreeks 1575, door Philippus Galle te Antwerpen in het licht gegeven (1); het opschrift luidt: « Impressio librorum » (fig. XIV). Jan van der Straet(2), te Brugge geboren in 1523, leefde bijna gedurende heel zijn lange loopbaan in Italië, waar hij als ontwerper voor kunstnijverheidsambachten zich verdienstelijk maakte. Hij werkte als zoodanig, niet in vlaamschen, maar in italiaanschen trant en vereenzelvigde zich geheel met de heerschende kunstopvattingen van zijn nieuw land, in het bijzonder van den kring der florentijnsche Academie; Stradanus was een veritalianiseerde Vlaming. Antwerpsche prentenhandelaars kwamen met hem in relatie om zijn teekeningen in koper te doen brengen, waarbij het zeker de aandacht trekt, dat in het derde kwartaal der zestiende eeuw een Florentijn als boekverkooper te Antwerpen werkzaam was(3). Die teekeningen werden dan, aangevuld en meer uitgewerkt, door de Vlaamsche graveurs in koper gegraveerd (4). Stradanus' prenten zijn daarom in opvatting florentijnsch, in uitwerking vlaamsch. In weerwil dus van hun vlaamsch aspect kan met reden aangenomen worden dat zij, waar het betreft afbeeldingen van voorwerpen daarentegen italiaansch zijn en dat klemt in het onderhavige geval des te meer, omdat de persafbeelding, waar het hier om gaat, niet past in het kader der nederlandsche, duitsche of fransche persen, zooals die tot dusver besproken zijn.

Van een kar-constructie is niets te zien. De bak ligt geheel los. Tusschen roosterplank en bak is een uitstekende losse plank, waarvan de bedoeling niet duidelijk is; achteraan bij een der stijlen is een handvat met ring, waarvan de beteekenis niet blijkt. Het zou kunnen zijn, dat plank en handvat op de een of andere wijze er toe dienden den bak naar voren te brengen; het hoe van deze constructie blijve echter onverklaard. De vorm is in den bak opgesloten met schroeven waarvan de koppen duidelijk zichtbaar zijn en werd bij elken druk uit den bak genomen en op een drukbank gelegd ter ininkking, wat opgemaakt kan worden uit de pers op het tweede plan der prent. Tympaan ontbreekt; in de plaats daarvan ligt op het drukvlak (zetsel) een raam, denkelijk opgevuld met doeken of met perkament — de zwart-witte prent laat zulks uit den aard der zaak onbeslist —; de schroef loopt boven door een hoofd, beneden door een moer, in een dwarslegger bevestigd, welk laatste de plaats inneemt van de brug bij de cisalpijnsche pers. Aan de onderzijde der schroef is

(1) Facsimile (verkleind) o. a. in Meisner und Luther *a. a. O.* S. 107; *Ned. Magazijn* 1835, blz. 97; Fumagalli (*Dictionnaire géographique d'Italie*. Florence, 1905, p. XXXVIII) noemt 1600 als jaar van uitgave.

(2) Over hem schreef Dr. J. A. F. Orbaan zijn academisch proefschrift: *Stradanus te Florence 1553-1605*. Rotterd. 1903.

(3) 1563. Antonio di Martini Borini. Zie Pr. Verheyden in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*. 4e jrg. (1906) blz. 61.

(4) Orbaan, *t. a. p.* blz. 90.

daaraan draaibaar bevestigd een klos en tusschen dezen klos en de hier oneigenlijke genoemde tympaan is wederom een los houten (?) plankje, dat den degel geacht kan worden. Dat inderdaad deze klos draaibaar bevestigd is en deze « degel » los ligt, blijkt, hoewel onduidelijk, uit de pers op het tweede plan, die geopend is afgebeeld Indien aangenomen wordt, wat wel waarschijnlijk is, dat de bevestiging van deze klos aan de schroef geschiedde op een dergelijke wijze als bij onze huiselijke servetpersen het bovenblad verbonden is aan de schroef, dan blijkt de beteekenis van den « degel » deze geweest te zijn te voorkomen, dat een draaiend vlak in onmiddellijke aanraking zou zijn met de « tympaan ».

Dat deze constructie zeer onvoldoende was ligt voor de hand. Het schijnt niet te vermijden, dat tijdens het omdraaien van de schroef tusschen deze los liggende deelen verschuivingen plaats vonden; het smetten van drukwerk moet daarom allerminst zeldzaam geweest zijn. Maar ook het neerleggen van de « tympaan » ten onderste boven op den vorm, hoe kon dan het smetten ontgaan worden? Hoe was het mogelijk het registeren bij den weerdruk te waarborgen? Honderde en nog eens honderde foutdrukken moeten getrokken zijn geworden. Toch weerspreken de feiten deze opvattingen. De kostelijke italiaansche Renaissance-drukken zijn er ten bewijze voor. Moet daarom geloofd worden, dat Stradanus' afbeelding geen documenteel gezag heeft? Dat mag voorzeker niet. Moet vasthoudende aan het « nova reperta » op den titel in de pers een nieuw ontwerp gezien worden? Het algemeen aspect van de prent wekt voorzeker niet dien indruk. Of moet de schuld geschoven worden op onbekwame interpretatie gegeven aan de oorspronkelijke teekening door de antwerpsche ateliers-graveurs, die, kennende de vlaamsche en de fransche pers, de italiaansche constructie niet begrepen en, gemeenzaam uitgedrukt, er wat van maakten? Een bevestiging van die veronderstelling zou kunnen gevonden worden in de titelpagina der serie *Nova reperta*. Daarop zijn in decoratieve ordonnantie herhaald de voorwerpen, die op de verschillende bladen dier serie zijn voorgesteld, daaronder ook de pers (fig. XV) en dan trekt het de aandacht, dat die beide persafbeeldingen niet identiek zijn : het « tympaan » raam ontbreekt en de dwarslegger nadert in gestalte meer tot een brug. Zulks geeft wel eenigszins te denken.

Gesteld echter, dat zoo de prent verklaard moet worden, dan blijft niettemin als kenmerk van de italiaansche pers over de schroef die door een hoofd en een kalf gaat en een klos verticaal beweegt. Nadert dit type door de splitsing in hoofd en kap het vlaamsche type, in de klos, de voorgangster van de kraag is deze pers zeker typeerend door onbeholpenheid, en de pers zou daarom tot een oudere tijdkring teruggebracht kunnen worden dan Stradanus' werkzaamheid als leverancier van prentontwerpen zou kunnen doen vermoeden. Het is niet onaanneemlijk dat in deze persafbeelding gezien moet worden de constructie zooals die in de vijftiende eeuw van Duitschland uit in Italie door Sweynheym en

Pannartz werd ingevoerd, althans daarmede bijzondere overeenkomsten vertoont. Daarvoor pleit o. a. de eigenaardige vorm van den klos, die niet den rechtstand heeft van de vlaamsche, wat bij die pers, trouwens niet strikt noodzakelijk bleek en, in verband met deze italiaansche afbeelding beschouwd, er toe zou kunnen leiden in haar een derivaat te zien van het onbekende urtype. Dat urtype is de Gutenberg-pers en het is dus nu duidelijk, waarom de restauratie der vermoedde persfragmenten, door Klemm geschied, geen vertrouwen verdient; een degel ter breedte van de pers en draaibaar bevestigd aan een klos, die op haar beurt één geheel vormt met de schroefspil, het een, zoowel als het ander is al even onwaarschijnlijk.

Italië is bijgevolg in de zestiende eeuw in de persontwikkeling ten achteren gebleven, bij Frankrijk in het bijzonder, en deze conjectuur krijgt een hoogere graad van waarschijnlijkheid, indien kennis genomen wordt van een voorstel tot persverbetering in het begin der zeventiende eeuw in Italië gedaan. In 1607 verscheen te Padua bij Pietro Bertelli een kleinfolio boek waarvan de titel luidt : *Novo teatro di machine et edificii per uarie et sicure operationi cō la loro figure tagliate in rame e'la dichiaratione, e dimostratione di ciascuna. Opera necesaria ad architetti, et a quelli, ch' di tale studio si dilettano di Vittorio Zonca, architetto della magnifica communita di Padoua.* Uit deze publicatie blijkt de auteur te behooren tot die groep van intellectueelen, die poogden door ontwerpen op papier de nieuwe ontdekkingen der natuurwetenschappen practisch-bruikbare waarde te geven. Bij voorkeur behandelt hij vraagstukken uit de mechanica: hijschblokken, sluisdeurbeweging, weefgetouwen, stampwerktuigen, pompinrichtingen, enz. Daaronder ook de drukpers (fig. XVI). Zijn voorslagen zijn, voor zoover kan worden nagegaan, nimmer in toepassing gebracht, maar in weerwil daarvan is zijn ontwerp allerminst zonder historisch belang, omdat vrij duidelijk gezien kan worden, welke min gewenschte eigenschappen de pers van Stradanus had. De beschrijving van zijn ontwerp, die hier achter volgt, is niet gemakkelijk te begrijpen ; ik zoude daarin althans eenigermate niet geslaagd zijn, had fr. Bonaventura Kruitwagen F.O. M. te Woerden met vriendelijke welwillendheid mij niet een interlineaire vertolking verschaft, die mij in staat gesteld heeft een vrije vertaling te geven. Het valt daarbij op te merken, dat de klos van Stradanus door Zonca genoemd wordt een bussola, een kastje, tot de keus van welk woord de cisalpynsche boite, box, Büchse, zeker niet zonder invloed geweest is. Enkele woorden vereischen een verklaring.

tavola, is al naarmate dit gewenscht scheen, vertaald met degel, roosterplank, loopplank.

telaio, is beschouwd als tympaan en als raam.

metallo, wordt gebruikt als tegenstelling van ferro en is daarom opgevat als klokspijs, brons.

presente kan niet beteekenen tegenwoordig in gebruik zijnde,

omdat Zonca ook elders dit woord in gelijken zin aanwendt, zonder dat ook daar blijkt van een practische toepassing der voorgestelde machine.

Torchio per imprimer le lettere per stampar i libri

La bontà, & facilità della presente Machina consiste nella vite, & nella tauola, che alcuni chiamano piano, laqual tauola viene con vn capo premuta dalla vite, & ambe due queste cose sono quelle di maggior importanza.

Et primieramente dirò della vite, che vuol esser fatta di metallo, gettata, perche viene meglio, & piu netta, se ne può fare anco di ferro, ma non sono cosi buone, ma uoglione esser fatte queste uiti à quattro capi, cioè con quattro spire, helici, ouero uermi, accioche il mouimento suo sia piu presto, percioche se fusse fatta in altra maniera, come sarebbe à vn capo, ò à dui piu tardamenre si mouerebbe, la onde seguirebbe che'l Maestro calcando con la mazza la uite conuerebbe circondar questa tre uolte attorno, & in quella à vn capo vna sol uolta, e piu prestamente. Questa uite va pur dentro della sua madre fatta dal medesimi metallo, laquale non lascia passar la uite di sopro dal suo trauersale. Ma la tauola, ouero piano che si dica uuol esser anch'essa gettata di metallo, accioche uen ghi piu liscia, come quella c'ha da calcare egualmente le lettere. Di ferro nō sarebbe buona, perche non si porria tirar col martello egualmente piana, po trebbesi far di pietra, ma questa è frangibile, anco di legno. ma è manco buona, si come quella di pietra è manco buona di quella di metallo. Ma chi pur uolesse la tauola, & la uite di legno facciala di vliuo. La uite nella parte inferiore hà una bussola fatta in forma quadrangolare di ferro, laqual altro non fa che tenir suso, con la corda il sopradetto piano, & è la bussola di cotal forma quadrata, accioche meglio calchi il primo, mediante un piron fatto di piramidal forma di acciaio, & è col capo piu grosso affermato in vn buco con un altro pironcino, che è nel tronco della uite, in quella parte, che può entrar due dita nella bussola Sotto di detta machina nell'altezza di dui piedi, e mezo,

Pers om met letters boeken te drukken

De voortreffelijkheid van de hier vertoonde constructie bestaat in de schroef en in den degel, ook wel het « vlak » genoemd. Deze degel rust met een zwaren klos tegen de schroef. Beide zaken zijn van het hoogste belang.

Eerst zal ik spreken over de schroef. Zij moet gegoten worden van brons, omdat zij dan beter en gladder [van oppervlak] is. Men kan haar ook maken van ijzer, maar dat is niet zoo goed. De draad van de schroef moet geconstrueerd zijn uit vier gangen (windingen) om haar veel spoed te geven. Want als zij b. v. een of twee gangen had, zou de spoed van de schroef geringer wezen en als de drukker haar dan met den boom wilde aanhalen zoude hij drie toeren moeten doen, terwijl zulks bij deze schroef slechts een keer behoeft te geschieden.

Van boven loopt de schroef in een moer eveneens van brons. Die moer is zoodanig bevestigd, dat de schroef niet buiten den dwarslegger kan uitsteken.

De degel of het « vlak » is ook van gegoten brons daar zij [volkomen] vlak moet zijn om gelijkmatig te kunnen drukken op de letters.

Van [gesmeed] ijzer kan zij niet gemaakt worden, want een hamer kan hem geen gelijkmatige oppervlakte geven. Steen zou kunnen dienen, maar dit is breekbaar. Ook kan hout gebruikt worden, maar dat is minder goed dan steen, dat op haar beurt weer minder goed is dan brons. Wil men echter de schroef en den degel van hout maken, zoo gebruike men olijfhout.

Onderaan de schroef is een vierkante ijzeren kraag, die met een koord verbonden is aan den degel. De kraag is vierkant om des te beter de drukking [van de schroef] te kunnen overbrengen op de eerste [d. i. den degel]. Zulks geschiedt door een conische stalen pen, die met het breedste einde rust in een uitholling van de moer-

nella quale potrà facilmente un' huomo operare ui sarà collocata una tauola con le sue sponde per larghezza di tutta machina in castrata in quei legni posti in piedi, che tēgono insieme tutta la fabrica riserrata. Sopra di questa tauola camina il carro dentro, del quale sono rinchiusi i ponzoni delle lettere, è guidato dall' operante con un manico che auolge mediante una corda il molinello attorno indietro, & innanzi, sotto di questro carro sono alcuni ferri per lo lungo, si come medesimamente ve ne sono nella tauola alcuni altri, sopra de' quali (quando saranno vnti con oglio) scorre facilmente il carro. Quando l'operante con la mazzi di ferro dà due uolte alla vite, & tira con il manico il molinello, verso la destra mano, ciò fatto lo apre, come se susse vno telaio di sinestra, appoggiandolo ad alcuni legni, come si vede nel dissegno, ne caua il foglio stampato, poi con ambe le mani piglia quei mazzi rotondi pieni di lana, bagnandoli nella tinta fatta di negro fumo, raggia, & oglio di lino, & con hauerli percossi insieme due uolte ò più percotē con questi i punzoni che sono nel telaio, poi lo risserra, ritorna guidar il carro alla sinistra, poi preme con la mazza la vite, & ritorna medesimamente à stampare, & cosi stampano à foglio per foglio infinito numero di carte. Tutta questa machina, ò torchio si fabrica di legno di larice, con cauicchie del medesimo senza alcuna sorte di chiodi' di ferro, talmente ch'ella si può disfare, & portar in qualunque luogo. Il molinello hà il fuso, & il suo manico di ferro fisso nell a parte inferiore della sopradetta tauola, che hà le sponde, ma la corde ch' è auolta ad esso molinello è con vn capo legata ad vn chiodo sotto detta tauola, & con l'altro capo (passando ambe dui per vn buco quadrato di vna tauola posta di sotto da quella da le sponde) è affermata ad vn chiodo nella coda del carro, talmente che uoltando il manico del molinello verso la vite, l'operante spinge il carro verso quella, & riuoltando indietro il manico, ritira il carro indietro. Oltra à ciò il telaio di sopra che viene spinto dalla vite è fatto di carta pecora, accioche calcando, & stampando non si stracci la carta che vi sta sotto, nella quale s'imprimono le lettere.

schroef, waarmede zij verbonden is door een dwarspen zoodanig, dat het andere einde van die stalen pen ter lengte van twee vingers steekt in de kraag.

Onder deze constructiedeelen bevindt zich ter hoogte van twee en een half voet (welke hoogte het den drukker het gemakkelijkst valt zijn arbeid te verrichten), een roosterplank, overlangs voorzien van leiders; deze leiders zijn opgesloten in de stijlen, die rustende op het voetstuk het geheel vast aaneengesloten houden.

Over deze roosterplank gaat [heen en weer] de kar [met den bak], waarin de drukletters zijn vastgemaakt. De kar wordt door den drukker bewogen door een handvat [d. i. slinger], dat door middel van een zeel de rons naar rechts en naar links doet draaien.

Onder aan de kar zijn in de lengte ijzeren [ribben], evenals in de roosterplank, waarover, als zij met olie gesmeerd zijn, de kar gemakkelijk loopt.

Als de drukker met den ijzeren boom de [moer]-schroef twee keer omwentelt en met den slinger de rons naar rechts draait, opent hij aan de zijde de tympaan, laat die steunen tegen een schot, dat op de plaat te zien is en neemt het gedrukte vel er af. Vervolgens neemt hij in iedere hand een der beide drukballen (die met wol zijn gevuld), doopt die in den inkt (die bestaat uit roetzwart, terpentijn en lijnolie) en na deze twee of meermalen tegen elkander te hebben doorgekneed, bewrijft hij daarmede de [letter]-staafjes die in het raam staan, sluit dit [d. i. klapt de tympaan toe], brengt de kar naar links [onder den degel] en drukt, door de [moer]-schroef met den boom te hanteeren. Zoo worden blad na blad gedrukt, in oneindig aantal.

Deze machine of pers wordt geheel gemaakt van lorkenhout, met pennen van hetzelfde hout, zonder ijzeren nagels, zoodat zij uit elkander genomen en naar believen kan worden verplaatst.

De rons heeft een spil en een slinger van ijzer, en is aangebracht onder de roosterplank. De zeel, die om de rons is gewonden, wordt bevestigd met het eene einde aan een haak in de loopplank en is met het andere einde — beide einden gaan door een vierkant gat in een plankje onder de roosterplank — vastgemaakt aan

een haak aan de achter[linker]-zijde van de kar zoodanig, dat de drukker door het omdraaien van den slinger in de richting van de schroef [d. i. naar links] de kar in die richting beweegt, en door terugdraaiing van den slinger deze terugtrekt.

Verder wordt de bovenkant van de tympaan, waarop de schroef haar drukking oefent, gemaakt van perkament, opdat het daaronder liggende papier, waarop de letters afdrukken, niet scheure door het schokken en persen [van den degel].

La ragione adunque di questa machina dipende tutta dalla composition della vite, & di quella dell'asse nella ruota, dalla vite à quattro capi, come ho detto, che fa tutta l'operatione dalla parte di sopra, & dal molinello, perche piglia l'origine sua dall' asse nella ruota, come ho detto, dal qual asse, come s'intenda mi ricorda nella machina del carro delle Zaffosina hauer dichiarato. Delle viti similmente, & delle sue ragioni nel principio di questo libro ho dichiarato, quelle che hanno il mouimento loro piu tardo, & quelle che l'hanno piu veloce, si come è la presente, del presente torchio, che dicone à quattro capi. La ragion delle quali, benche al cuneo, ma più propriamente alla Ieua si possano attribuire, & di tutte queste viti, & delle differiente loro. & come si facciano dirò vn giorno particolarmente, non essendo questa materia stata trattata d'alcuno quanto il bisogno richiederia, bēche Giacobo Besson nel Teatro delle sue Machine ne habbia vn poco accennato [1], & similmente Vitruuio nella descrittion della Coclea habbia toccato due maniere di viti con quelle parole, diuiduntur circinationis eorum tonantibus in partes quatuor, uel octantibus in partes octo. nelle quali parole par ch' intenda di due helici, oueri vermi.

De waarde van deze pers ligt dus in de constructie der schroef, en in de spil van de rons [d. i. de karbeweging], en wel in de schroef met vier gangen, zooals ik verklaard heb, die aan het bovendeel [van de pers] werkt, en in de rons, omdat deze samenhangt met de spil, zooals ik gezegd heb.

De constructie daarvan herinner ik mij te hebben verklaard bij de « carro delle Zaffosina ». Eveneens heb ik in het begin van dit boek verklaard de constructie van schroeven, die minder en die meer spoed hebben, zooals in het onderhavige geval bij de pers, welke genoemd wordt een vierdradige Dezelfde eigenschappen daarvan worden eveneens waargenomen bij de wig, maar vooral bij de katrol (?)

Over die verschillende schroefsoorten, hun kenmerken en hoe zij uitgeslagen worden zal ik nog wel eens in het bijzonder handelen, daar dit onderwerp nog door niemand naar behooren besproken is. Echter heeft Giacomo Besson in zijn Theatro delle Machine er wel een en ander over gezegd en ook heeft Vitruvius in zijn beschrijving van de snek twee soorten vluchtig beschreven met de woorden : men verdeelt de cirkelomtrekken door.....(?) in vieren of door octanten in achten, waarmede hij, naar het schijnt, twee soorten van schroefgangen op het oog heeft.

A, vite di metallo à quattro capi.
B, mazza di ferro fissa nel tronco della vite.
C, tronco della vite, & si vede nella figura à basso il pironcino dou' entra nella bussola.

A. Bronzen schroef met vier draden.
B. IJzeren persboom, bevestigd in de moerschroef.
C. Moerschroef. Onderaan op de prent de dwarspen, die door de kraag gaat.

[1] Giacobo Besson in princ. lib. 10. cap. 11. Vitr. li. 9. c. 11.

D, bussola fatta di ferro.	D. IJzeren kraag.
L, buco di detta bussola segnato di punti.	L. Gat in genoemde kraag, in de figuur door stippellijnen aangegeven.
Z, piano di metallo sospeso dalla bussola con le corde.	Z. Bronzen degel met een koord bevestigd aan de kraag.
E, carro doue stanno le lettere che si stampano.	E. Kar, met de letters die afgedrukt worden.
FF, ferri nella tauola, doue camina il carro, & è di bisogno che siano anco sotto di quello.	FF. IJzeren [ribben] op de roosterplank waarover glijdt de kar [loopplank] aan de onderzijde evenzoo van ijzeren [ribben] voorzien.
G, cassetta oue si stampa la tinta di negro fumo, oglio di lino cotto, & raggia.	G. Bakje, waarin gemengd wordt de inkt, bestaande uit roetzwart, gekookte lijnolie en terpentijn.
M, mazzi di pelle sottili, con i quali si bagnano i punzoni delle lettere.	M. Ballen van dun perkament, waarmede de lettertypen worden ingesmeerd.
N, molinello col manico di ferro.	N. Rons met ijzeren slinger.
N, vn'altro uolta si uede il detto mollinello, passar con la corda per il buco della tauola.	N. Een tweede keer ziet men de rons met de zeel gaan door het gat in de roosterplank.
T, telaio di ferro, che si mette dentro il carro, nel quale si compartisse le lettere, & si fermano con pennole, ouer cunei di legno, & con alcune viti.	T. IJzeren raam, dat in de kar wordt gelegd en waarin de letters worden op- en aaneengesloten door pennen of houten wiggen [kooien] en door eenige schroeven.
V, viti piccoline, che affermano il detto telaio.	V. Schroefjes, die dit raam bevestigd houden.

Indien Zonca's voorslagen goed begrepen worden dan verwierp hij de draaiende schroef, maar bevestigde hij deze onbewegelijk in een dwarslegger (pershoofd) en liet hij om die schroef door een boom zich bewegen een moer (tronco della vite), die door een ringvormig stuk draaibare verbinding had met de kraag. Ook geeft hij eene beschrijving van het rooster met de rons, spil en slinger om de kar te bewegen en schrijft hij voor een een metalen schroef en een metalen degel.

Was Zonca in dit alles oorspronkelijk of zijn er buitenlandsche invloeden aan te wijzen, die zijn project beinvloed hebben? Indien dit laatste het geval is, dan is het zeker wel opmerkelijk dat deze juist naar Nederland heen wijzen. Tusschen blz. 88 en 89 geeft hij, echter zonder beschrijving, een afbeelding van den meelmolen, die door Spinola in den zomer van 1606 gebruikt werd in zijn leger, dat voor Lochem en Grol lag (1); het is bekend, dat in die dagen zich heel wat Italianen in ons leger bevonden (2), terwijl bovendien in Italië hard gewerkt werd in de

(1) Niet bij Muller en Van Stolk — Gemoderniseerde houtgravure door E. Vermorcken *De oude tijd.* (2e jrg.) Haarlem 1870 blz. 205.

(2) Zie de desbetreffende rekening van den ontvanger-generaal van Zeeland betreffende de administratie te lande over 1604 5 afgedrukt door C. de Waard Jr. in *De uitvinding der verrekijkers.* 's Gravenh 1906 blz. 323 vlg. — Vgl. diens mededeelingen over de destijds te Middelburg gevestigde kristalfabriek, door Italianen in die stad overgebracht (t.a. p. blz. 107 vlg. en 307 vlg.).

toepassing en ontwikkeling der exacte wetenschappen. Het is veelal niet vast te stellen of en zoo ja in hoeverre er geestelijke wisselwerking bestaan heeft tusschen de toenmalige onderzoekers in verschillende landen, maar eigenaardig is het zeker, dat als de eigenlijke persverbeteraar uit dezen tijd een Amsterdammer genoemd wordt : Willem Janss. Blaeu, die zich daar in het einde der zestiende eeuw gevestigd had. De Vinne noemt als het jaar, waarin hij die verbetering deed, 1620 (1), op welken grond blijkt niet, maar zonder beteekenis is voorzeker niet de overeenkomst tusschen de karbeweging bij Zonca en bij Blaeu, die bezwaarlijk onafhankelijk van elkander ontworpen kunnen zijn. Daarbij de naam bussola en er is om één en ander wel aanleiding te meenen, dat Zonca zijn pers ontwierp onder nederlandsche invloeden. Die nederlandsche invloed kan vrij rechtstreeks geweest zijn. Jodocus Hondius, Blaeu's oudere stad- en tijdgenoot, die door zijn omvattende werkzaamheid op cartografisch gebied in waarheid de wegbereider geacht kan worden van Blaeu en Janssonius, was ongetwijfeld een geestverwant van Willem Janss. Blaeu, wiens eigen astronomischen en aardrijkskundigen arbeid bekend geacht mag worden, terwijl van Hondius wordt bericht, dat hij in zijn jongelingsjaren vertoefd heeft te Parma, dus in Italië (2).

Maar al worden dergelijke invloeden niet aangenomen en moet verondersteld worden, dat Blaeu's persverbetering na Zonca's project geplaatst moet worden — strikt noodig is dit niet, omdat Tycho Brahe bij wien Blaeu in 1591 als amanuensis was (3), aan zijn observatorium op Hven een huisdrukkerij had (4) — ook dan nog is hetgeen Zonca wil van beteekenis voor de kennis der toestanden. Al kwam zijn vaste schroef niet in practijk, de karbeweging, de metalen schroef daarentegen wel. In de metalen schroef had hij reeds een voorganger gehad in den boekdrukker Danner te Neurenberg, die in het midden der zestiende eeuw een geelkoperen schroef gebruikt moet hebben (5), in den metalen degel echter niet. Immers, in Moxon's beschrijving van de Blaeu-pers wordt nadrukkelijk gezegd dat deze gemeenlijk gemaakt wordt van beukenhout met een ijzeren bovenblad (crapautin) (6), en koperen degels komen dan ook, voor zoover kan worden nagegaan, betrekkelijk laat voor ; als oudste noord-nederlandsche datum kan voorshands slechts geciteerd worden het jaar 1713, toen ter drukkerij-veiling van Abraham Elsevier onder de hamer kwamen « vier schoone druk-perssen, waar onder drie met kopere Degels zijn » (7); andere drukkerijen zooals die van

(1) Moxon *l. c.* Vol. II, p. 410.
(2) A. C. Kruseman, *Aanteekingen betreffende den boekhandel, enz.* Amst. 1893 blz. 522.
(3) P. J. H. Baudet, *Leven en werken van Willem Janss. Blaeu.* Amst. 1871 blz. 2.
(4) K. Faulmann, *Im Reiche des Geistes.* Wien 1894, S. 218.
(5) *Handbuch der graphischen Künsten herausgegeben... von Al. Waldow.* Leipzig (1884) S 157, 158.
(6) Moxon *l. c.* Vol. I p. 67, 68.
(7) Facsimile van den titel van den veiling-catalogus Blades *l. c.* p. 109.

wijlen Joan Blaeu te Amsterdam (1695) (1) volgden een middenweg en bevestigden onderaan tegen den degel een koperen plaat, wat in de achttiende eeuw de meest gebruikelijke methode schijnt geweest te zijn (2).

Zonca's voorslagen, hoewel misschien niet in elk opzicht zijn inventies, wijzen er niettemin op, dat hij een eigen weg ter verbetering wilde volgen, gedeeltelijk onafhankelijk van hetgeen buiten Italië reeds sedert bijkans drie-kwart eeuw bereikt was. In verband met Stradanus' afbeelding kan daarom besloten worden tot een stilstand in de italiaansche persontwikkeling der zestiende eeuw. Hetgeen echter aan deze zijde der Alpen verkregen was, zou ook in Italië in gebruik komen en was dat trouwens reeds vóor dat het project van Zonca gepubliceerd werd. Het drukkersmerk uit 1602 van Vittorio Baldini te Ferrara uit dat jaar vertoont het gewone perstype (3), evenals de oude handpers afkomstig van de Stamperia Medicea Orientale te Rome, die berust op de Laurenziana te Florencië (4).

Veel is in deze bijdrage onbesproken gelaten, omdat de afbeeldingen daarover geen licht verspreiden. Genoemd zij b. v. de materie der constructiedeelen en de vorm en het beloop der schroefwindingen. Het is niet waarschijnlijk dat ook daarover nog gegevens te voorschijn zullen komen; onmogelijk is zulks natuurlijk niet. Eerst dan, wanneer daarover betrouwbare bronnen beschikbaar zullen zijn, zal het mogelijk wezen een volledige reconstructie der zestiende-eeuwsche handpers te beproeven om zoodoende te weten hoe de drukker van voór vier eeuwen zijn handwerk beoefend heeft, waarin hij vooral in het eerste kwartaal tot zulk wonderfraaie resultaten gekomen is.

NASCHRIFT. — In het eerste deel van dit artikel bleef de nederlandsche naam van de boîte, box, Büchse onbeslist ; ik noemde dit constructie-deel « bus », het niet-vaststaan van deze vertaling aandui-

(1) *Proeve der drukkerijen van d'Erfgenamen van de Hr Joan Blaeu zalr, bestaande in negen schoone druk-parssen, alle met kopere fondamenten en platen aan de degels enz. welke verkocht zal worden tot Amsterdam op Donderdag, zynde den 7 April 1695 op de Bloem-Graft, aan de Noort-zijde, in het pak-huis daar tegenwoordigh gemelte drukkerije is staande.* (Universiteits Bibliotheek te Leiden, legaat Prosper Marchand 744 D.)

(2) Blijkens de beschrijvingen der destijds nieuw gemaakte drukpersen, die gecatalogiseerd zijn in de catalogussen der drukkerij-veilingen in Mei 1793 en Juni 1794 gehouden te Amsterdam door de Erfgenamen C. Stichter en F. J. van Tetroode.

(3) Facsimile naar Guidub. Bonarelli, *Orazione recitata nell' aprire dell' Academia degl' Intrepidi.* In Ferrara, Appresso Vittorio Baldini, Stampatore dell' Academia, 1602, 4°, bij G. Fumagalli, *Dictionnaire géographique d'Italie pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans ce pays.* Florence 1903. p. 129.

(4) Autotypische reproductie in Fumagalli, *l. c.* p. 535. Op gezag van Biagi, den directeur der Laurenziana, wordt gezegd dat deze pers afkomstig is van de Typographia Medicea linguarum externarum te Rome (1590-1614) en tot de zestiende eeuw gebracht. Mijnerzijds zou ik de pers tot een aanzienlijk jongere periode rekenen.

dende met een vraagteeken (p. 197, reg. 3 v. o.) Sedert vond ik het juiste woord nl. « kraag » in *De burger-boer of land-edelman*, 2e dr. Amst. 1766, dl. I, p. 435. Dit woord gebruik ik daarom in dit tweede deel op die plaatsen, waar in analogie met het eerste deel het woord « bus » verwacht zou worden.

Dat het jaartal 1773 (p. 199, reg. 3 v. o.) een zetfout is voor 1778 blijkt uit de bijbehoorende tweede noot.

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

VARIA

GECENSUREERDE VOLKSBOEKEN

In het aartsbisschoppelijk archief, te Mechelen, vonden wij, in een dossier het voormalig bisdom van Antwerpen betreffende, een los blaadje bevattende aanteekeningen in handschrift van het begin der 17e eeuw, over te verbieden volksboeken. Blijkbaar een verslag opgesteld door iemand die voor last had gehad een onderzoek in te stellen naar wat er in de Antwerpsche boekwinkels bedenkelijks werd te koop geboden. Inmiddels zijn die aanteekeningen van eenig belang daar zij het bestaan doen kennen van zekere drukken van tot blauwboekjes omgewerkte ridder-romans, drukken die voor het meerendeel spoorloos verdwenen zijn.

Het blaadje heeft den volgenden inhoud :

✠

Boecken die vercocht worden, dewelcke seer schadelijck sijn voor de Catholycke Joncheijt.

1. Inden eersten de *historie vanden vromen Galien Rhetore* apud Paulum Stroobant Antwerpiæ. Libellus fabulosus, dubius, nullo cenroris nomino.
2. *Historie van Valentijn, ende Ourson* : plena amatorijs nugis.
3. *Historie vanden Ridder met den Swaen.* Apud Jeronymum Verdussen, Antverpiæ, fabulosa mendax inqua miscentur prophana divinis.
4. *Historie van Venus* (1), venerea apud Paulum Stroobant.
5. *Historie vanden onbekenden sone Keijser Barberossa;* falsa, turpis, venerea, apud Paulum Stroobant.
6. *Historie van floris ende Blancefleur*, venerea fabulosa.
7. *Historie vanden Jongelinck Florent ende Lion*, apud Paulum Stroobant, nulla auctoritate vel privilegio.
9. *Historie vande destructie van Troyen* ubi plurima veneria et amatoria
10. *Historie vande Schoone vrome Melusina.*
11. *Historie van Maijken van Numwegen*, ubi necromantia docetur
12. *Historie vande seue vroomen van Roomen.*

De twee geciteerde drukkers : Paulus Stroobant e Hieronymus Verdussen waren te Antwerpen werkzaam einde 16e en begin 17e eeuw.

V. De la Montagne.

(1) Onduidelijk in het handschrift.

EEN MERKWAARDIG BOEKJE
DER STADS-BIBLIOTHEEK VAN HAARLEM

In de « Bibliotheca Belgica » wordt, onder H 224, een werkje beschreven, dat in 1565 te Gent bij Gheleyn Manilius gedrukt, de Psalmen Davids bevat, « liedekinswijs in dichte ghestelt op de voysen en mate van Clement Marots Psalmen », door L[ucas] D[e] H[eere].

Van deze uitgave waren den geleerden bewerker van bovengenoemde bibliografie slechts 2 exemplaren bekend : dat der Universiteits-Bibliotheek te Gent, waaraan vier bladzijden ontbreken (55-58) en dat in Engeland der particuliere « Bibliotheca Lindesiana ».

Het lijkt mij van belang genoeg er nog eens de aandacht op te vestigen, dat ook de Stads Bibliotheek van Haarlem een goed bewaard gebleven volledig exemplaar van dezen Gentschen druk bezit. Te meer, daar in het verslag van genoemde bibliotheek over 1905 deze bundel moest worden opgenomen op de lijst van sinds eenige jaren vermiste boeken. Gelukkig is hij in Juli van dit jaar uit een schuilhoek tot de bibliotheek waar hij thuis hoorde teruggekeerd, en al mocht het blijde bericht hiervan niet tijdig genoeg doorkomen tot Prof. Dr. L. Knappert (die in een naschrift van zijn verhandeling over oud Nederlandsche psalmberijmingen in Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterk. 1905-1906, het Haarlemsche boekje nog als verloren moest aanduiden), de mededeeling in dit tijdschrift is mij thans dubbel aangenaam.

Een drukfout waarschijnlijk in de beschrijving door Van der Haeghen mag ik hier wel verbeteren ; van de opgenoemde nummers der psalmen moet voor 127, 117 gelezen worden.

Of het Haarlemsche exemplaar datgene is dat op de auctie van Damme, den Haag 1764, f. 1.6 opbracht, is mij onbekend. Zoo ja, dan is het vroeger of later in bezit gekomen van A. van der Willigen (1766-1841), die bij zijn dood zulk een schitterend legaat van Nederlandsche dichtstukken, tooneelpoezie, psalmen en geestelijke liederen aan de Haarlemsche Bibliotheek vermaakte.

Haarlem J. D. RUTGERS VAN DER LOEFF

GEDICHTEN BIJ EERSTE MISSEN, BESTEDINGEN EN GEESTELIJKE JUBILAEUMS

Van de hand van den heer Florimond van Duyse verscheen in *Volkskunde* (XVIII, blz. 121), een opstel over *Gedichten bij Eerste missen, Bestedingen en geestelijke Jubilaeums*. Het is, meenen wij, de eerste maal dat dit — in Zuid-Nederland gansch niet onbelangrijk onderdeel der algemeene bibliographie behandeld wordt. Wij ontleenen aan het vlot geschreven artikel de volgende passages :

De gewoonte om dichtstukken op te dragen aan priesters, bij gelegenheid hunner eerste mis, of aan personen in het klooster tredend, of aan geestelijken hun jubilaeum vierend, moet zeer oud zijn.

Van Vondel bestaat o. a. een gedicht getiteld : « Eerstelingen des priesterdoms van den E. Heere Joannes Akerbom Doedensz. », en een ander tot opschrift voerend : « Inwydinge van den E. Heere Franciscus de Wit, Minderbroeder, in d'Orden van den H. Vader Franciscus » (1).

De professie of het uitspreken der beloften op de begijnhoven, noemde men, en noemt men nog, althans te Gent, « stedinghe doen ». Schuermans (2) op het woord « steding » verzendt naar « steden » en « steedsel ». Het woord beteekent : « plaatsing », van 't oude « steden » of « steeden », plaatsen, grondvesten, vaststellen, aanstellen. « Hetzelfde », zegt Schuermans, « wat men in geestelijke gemeenten *professen* noemt, d. i. voor goed aannemen en als inlijven, en dus eigenlijk eene vaste plaats geven, 't zij in de kerk, hetzij in het *convent*. Men had vroeger en licht nog wel ergens in de begijnenkerken, vaste en onbeweegbare steedjes of zitplaatsen » (3).

Die gelegenheidstukken werden meestal op groot, stevig papier, soms op zijde gedrukt, en ook wel met fraai geschilderde bloemen omkranst. Zij bleven in gebruik tot omstreeks de tweede helft der XIXe eeuw. Gewoonlijk ging het gedicht vergezeld van een liedje, niet zelden met wijsaanduiding voorzien, liedje dat aan den feestdisch werd voorgedragen.

De Bibliotheek der Gentsche Hoogeschool bezit eene rijke verzameling van zulke planodrukken, dichtstukken geschreven bij gelegenheid van eerste missen, bestedingen, of *jubilés* van leden van Gentsche Broederschappen van St-Michiel, van St-Antonius of St-Joris en veel andere.

De geleerde Gentsche Bibliothecaris, de heer Ferdinand van der Haeghen, was zoo vriendelijk ons eenige inlichtingen te geven aangaande de wijze waarop hij de Bibliotheek had kunnen verrijken met ruim drie duizend stukken van dien aard, alle te Gent gedrukt, ook zeer belangrijk voor de stedelijke geschiedenis.

Jan Eton, van geboorte een Engelschman, als drukker werkzaam te Gent, van 1705 tot 1731, was een specialist voor planodrukken van dit soort. In 1731 trad zijne dochter Catharina in het huwelijk met den meester drukker Michiel de Goesin, die aldus Eton's opvolger werd. Na den dood van de Goesin en van

(1) VAN LENNEP-UNGER, 1671-79, bl. 318, 321.

(2) *Vlaamsch Idioticon*, bl. 671, en *Bijvoegsel*, bl. 319.

(3) Te Gent is eene *besteedsterige*, eene vrouw die zich met het plaatsen van dienstboden gelast.

zijne weduwe, gingen de zaken over aan Philips-Jan Begijn. Deze stierf in 1841, en had op zijne beurt tot opvolger A. Van der Meersch. Omstreeks 1855 was de nering der groote planodrukken zóo vervallen, dat de heer Ferdinand van der Haeghen de negen albums, die de stalen, ruim drieduizend in getal, van Van der Meersch en van veel zijner voorgangers bevatten, kon aankoopen voor den dubbelen prijs van pondpapier.

Uit die albums kozen de klanten, zoolang de planodrukwinkel draaide, gedicht en formaat. Van daar dat de zelfde gedichten meer dans eens aan verschillende geestelijke personen werden aangeboden, wier bloedverwanten — want die stukken werden gewoonlijk door broeders of zusters van den bloede verzorgd — zich aldus de moeite konden sparen een gedicht te vervaardigen of te doen vervaardigen. Zeggen, dat die gedichten altijd meesterstukken waren, zou stellig overdrijving zijn.

Doch gaan wij vooreerst een paar van de opschriften na van die gedichten gewoonlijk door een liedeken gevolgd.

Ziehier eene opdracht van 1673 :

Gheluck-biedinghe aan de Godt-vreesende, deught-minnende, ende wel-bedachte Jonck-vrauw, J^w Christina van Haute, vierende haeren Geestelijcken, ende Feestelijcken Schierdagh (1), in het wijdt-beroemt Groot Beggijn-hof binnen Ghendt, onder den reghel vande H. Begga, ende bewaeringhe vande H. Elisabeth, op den 18. der maendt Junij 1673 (Brugghe, bij Lucas vanden Kerchove). Die « Gheluck-biedinghe » is gevolgd door een : « Liedeken. Stemme : Courante Monsieur (2) » :

Besproeyt, ô Heer het Hof
Van 't Gentsch Begijnenhof, enz.

Een ander opschrift luidt :

Op-dracht aende Godt-vreesende Jofvrouw, J^w Maria Catharina van Maldeghem, ten daeghe van hare Stedinghe als Beggyntken ten Hove van Sinte Elizabeth, Binnen Ghendt : op den XXIX. August. 1688, Ghendt, by Jan Danckaert. Het gedicht heet hier *Verweckinghe*, en is gevolgd van een : « Liedeken op de wijse : Liefste Rosalinde, waerom weende ghy ? (3) », met aanvang :

Begga is 't beginsel, haer dochters volghen naer,
Die men siet aenwassen van 't een tot 't ander Jaer.

Weer een ander opschrift :

Het God-soekende Herderinneken. ofte Betrachtingen van eene Godvruchtige Ziele om God volmaektelyk te dienen, afgebeelt in de wel-beraeden Joffr. Joanna de Meyere doende haere steding binnen het Groot Begynhof in het Convent van den H. Joseph, Sondaghs na dry Coningendag, M.DCC.XVII.

---

(1) *Schier, chier, cier* of *sier-dag*, volgens Prof. J. VERCOULLIE, beteekent feestdag.

(2) De *Courante*, een oude Fransche dans, in matige beweging, 3/2- of 3/4-maet, was alleen in gebruik bij den hoogeren stand. — Het woord : « Monsieur », zal hier wel den oudsten broeder van den Koning beteekenen. — De melodie : « Courante Monsieur », is te vinden in *Evangelische leeuwerck* ofte *Historie-liedekens*, Antw. 1682, II, blz. 243, waar zij dienst doet voor het lied : « Een Catholyck mach hier wel wesen blijde ». Deze zangwijs wordt reeds aangehaald voor het lied ; « Hoe soet is't. als de zoete min// Door kusjes werd geblust », te vinden in 't *Groot Hoorns liedboek*, Amst. z. j. (c. 1700)

(3) Zie *Het oude Nederl. lied*, I, nr. 61, blz. 311.

Het gedicht is gevolgd van een : « Liedeken op den XLIV. Psalm van David. Stemme : Ick drinck den nieuwen most (1) » :

> Singt nu myn hert, wel aen
> Sprcekt uwen Koning aen, enz.

Ziehier thans het opschrift van eene opdracht aan een Priester :

De priesterlyke verhevenhyed (sic) *van de nieuwe wet, bewezen in den zeer eerwaarden Heer, Mijnheer Petrus Clou,* voor de eerste beurt opdraagende aen den Alderhoogsten de onbloedige Offerhande van de H. Misse, binnen Gend, dezen XI. July van den jaere M.DCC.LXXXVII (tot Gend, by C. J. Fernand, Boekdrukker en Boekverkooper op den Reep, in S. Augustinus).

. . . .

Volgt een : « Gezang, Air : Exaltons etc. », met opschrift *Chorus*. Uit het woord *Chorus* blijkt, dat het lied een refrein had, dat, na het afloopen der plechtigheid, aan tafel gezongen en door al de dischgenooten herhaald werd.

. . . .

Lieten de verzen ter eere van den « zeer eerwaerden Heer, Mijnheer Petrus Clou », nogal te wenschen over, de muziek was er niet te slechter om.

Die muziek toch was van Monsigny (1729-1817), den gevoelvollen zanger van *Rose et Colas* (Parijs 1764), tekst van Sedaine, en van *Le Déserteur* (Parijs 1769), tekst van den zelfden. Het voorgeschreven « Air : Exaltons, etc. », doet zich voor als « Chœur des Nymphes », in *La belle Arsène*, eene opera waarvan Favart den tekst leverde. Dit stuk werd, zooals overigens op den titel der partituur te lezen staat, de eerste maal opgevoerd, voor het Hof, te Fontainebleau in 1773, en, voor het publiek, te Parijs in 1775.

Toen de Eerw. Heer Clou zijne eerste mis deed, speelde men te Gent *La belle Arsène* (2); aldus laat het zich verklaren hoe de dichter er toe kwam, bij eene plechtige gelegenheid, zijn toevlucht te nemen tot een « chœur des Nymphes ».

. . . .

Hoe de Fransche « stemmen », bij *bestedingliedjes*, de bovenhand hadden, moge blijken uit enkele op goed valle het uit van de planodrukken afgekeken wijzen :

1745. Ach! mijn schoone blome.
1751. Van de Hottentotsche Marsch.
1754. De Marche van de koninginne.
1765. Mon aimable jardinière.
1759. Van den kok of Si je soupire.
1771. Belle brune.
1775. Van Lison.
1775. Geestelyken Mey-boom.
1775. Jonge jeugd der minne.
1775. Ik ging lest-mael op myn ronde.
1788. Je suis le seigneur du village.
1789. La lumière.
1789. Je vous salue ma belle bergère.
1793. Marche van de Patrioten.
1814. La reveille du peuple.
1822. Ah! le bel oiseau, maman.
1822. Romance de Joseph.
1824. Divin auteur d'Emile.

---

(1) Zie *Het oude Nederl. Lied*, II, nr 313, bl 1108.

(2) Zie Pr. Claeys, *Histoire du théâtre à Gand*, 1892. II, bl. 178-188.

Fransch was ook de muziek, die diende voor eene *bestedinge* van het jaar 1835. De titel luidt : ***Zegeprael der Deugd // op der Wereld Ydelheyd // behaeld door de godvruchtlievende gezusters // Theresia Honorina // en // Anna Maria Sidonia // Tubicx,*** // plechtiglyk omhelzende het zedelyk orderkleed // van de // Heylige Moeder Begga, // in het wyd vermaerd begynhof binnen // Mechelen, // Op den Dertienden van Wynmaend, in het Jaer // ALs De tWee DoChters Van tUbICX aLs beggYnen gesteeD zYn. // Drukkery van D. J. Vanderhaeghen, Onderstraet, N. 21.

Het chronogram duidt het jaar 1835 aan. De dichter wordt niet genoemd. Vooraan komt het het gedicht mede getiteld : « Zegeprael der Deugd op der Wereld Ydelheyd ».

Op dit gedicht volgt een « Koórzang in vier partyen (vierstemmig) geschikt voor de guitare door Nacher, muziek van Meyerbeer ».

Men denke nu niet, dat Meyerbeer, de groote meester, alhoewel hij het Duitsch voor het Italiaansch, en het Italiaansch voor het Fransch liet varen, — Weber en vooral Schumann hebben het hem genoeg laten hooren — ter eere van de gezusters Tubicx, ook op Nederlandschen tekst componeerde. Neen, vóór het jaar 1852, waarop het litteraire verdrag *(Convention littéraire)* met Frankrijk werd gesloten, tot baat onzer nationale kunst, kende de Belgische letter- en kunstvrijbuiterij noch paal noch perk. Men nam eenvoudig over en liet zonder omslag herdrukken wat in Frankrijk was verschenen. Aldus gebeurde het, dat het koor waarmede Meyerbeers's *Robert le Diable* aanvangt — deze opera werd voor de eerste maal opgevoerd te Parijs in 1831 — te Mechelen in 1835 voor de « besteding » der gezusters Tubicx diende.

De muziek was hier ontleend aan een « Chœur des Chevaliers » :

Versez, versez, versez à tasse pleine, enz.

Met het onmiddellijk daarop volgende :

Le vin, le vin, le vin, le jeu, les belles,
Voilà, voilà, voilà, nos seuls amours !

. . . .

Ook mijn vader schreef, naast verschillende « Jubelkransen », meer dan een gedicht voor « bestedingen ».

Zóo werden van hem gedrukt : in 1838 : *Jubelkrans voor den godvruchten heere Joannes De Dappere,* vijftigjarig lid van het broederschap van het H. Sacrament binnen de Kerke van H. Kerst (Gent), Boekdrukkery P. C. Gysdaele-Emanuel (Gent).

Dit stuk tot motto voerend :

Ik zing van Gods Altaergeheimenissen,
Van d'Offerspys der eeuwige Offerdissen, enz.,

en onderteekend met mijn vaders anagramma : « Danst, Pure Duyven », is ook wel onder Vondel's invloed gedicht :

Het orgel dreunt ; 't bezielt de ruime tempelchooren,
En de outerlampe blinkt, en 't wierookvat ontgloeit.
't Hosanna davert. — De aerde ontzinkt me : in God verloren,
Zweeft reeds mijn ziel omhoog, van d'aerdschen band ontboeid.

Op het gedicht volgt een « Lied. Stemme : A peine au sortir de l'enfance », de beroemde melodie uit MÉHUL's *Joseph en Égypte* (1807) :

Laet ons van De Dapper zingen,
Die den schoonsten jubel viert ! enz.

Verder een stuk getiteld : *Jubelkrans voor de Eerwaerde zuster Theresia van Nese*, opgedragen in 't Zwarte-Zusterhuis te Dendermonde, den 24 September 1839. Gent, ter drukkery van L. Hebbelynck, Spanjaerds-Kasteel, N° 48, 1839.

Het vangt aan :

Hoe gezegend vloeit het leven
Van de zwarte Zuster voort, enz.

. . . .

Daarop volgt een lied, nogmaals « Stemme : A peine au sortir de l'enfance » :

Blank van ziel, en zwart van kleeren,
Zijt gy waerd aen God en mensch, enz.

Een *Jubelkrans voor den Wel Eerwaerden en Geleerden Heer Leo de Cruenaere, vijf en twintigjarigen Pastor der parochiale kerk van H. Kerst te Gent, op den 10 December* 1840, Gent, ter drukkery van Snoeck-Ducaju en zoon, Veldstraet, zonder den naam des dichters, sluit met een lied van drie strophen, dat aanvangt :

Ziet ge ginds een vlietjen vloeien,
Kronkelend in vruchtbaer oord.

Dit lied heeft geen wijsaanduiding.

Een ander gedicht, echter niet gevolgd door een lied, werd geschreven bij gelegenheid van eene « besteding ». Het is getiteld : *Broederlyke toejuichingen aen myne zuster Paulina Bruneel*, toen zy in het Klooster der Zusters van Liefde tot Thourout plechtig werd ingewijd, den 29 January 1839. Gent ter drukkery van L. Hebbelynck, Spanjaerds-Kasteel, N° 48.

. . . .

Dit gedicht is geteekend : « Door uw toegenegen broeder Th. J. Bruneel. »

Het toeval wilde dat ik, vijftig jaar later, en wel in 1889, de muziek zou componeeren van een lied vervaardigd door mijn vriend G. Antheunis, bij gelegenheid van het vijftigjarig jubilaeum van dezelfde Zuster, overste van het zelfde klooster, lied bestemd om door een lid harer familie te worden voorgedragen. Bij deze gelegenheid vernam ik van den heer Theodoor-Joseph Bruneel (geboren te Thourout in 1812, overleden te Gent in 1893), dat het door hem onderteekende gedicht, niet van hem uitging, maar wel van mijn vader, die het, op zijne aanvraag, had geschreven. Mijn goede vader was inderdaad altijd bereid om voor iedereen gelegenheidsgedichten te schrijven ; dat kostte hem niet veel, en kostte nog veel minder aan degenen die hij daardoor wilde verplichten.

De eerwaarde Zuster aan wie de « Broederlyke toejuichingen » zijn opgedragen, — nog heden kloek en gezond — is ook nog altijd Overste van het Klooster der Zusters van Liefde te Thourout.

Thans worden de gelegenheidsdichten aan geestelijken opgedragen, gewoonlijk op klein formaat gedrukt. De heer J. B. D. Hemelsoet, drukker te Gent, was zoo goed ons dienaangaande eenige inlichtingen te geven, en ons

enkele in den jongsten tijd bij hem verschenen planodrukken te laten zien, o. a. een lied en eene cantate gezongen bij gelegenheid van vijf-en-twintigjarige geestelijke jubelfeesten.

Vroeger was het insgelijks het gebruik om op 't profes van een geestelijken persoon, tijdens de maaltijd die volgde, een stuk op luimigen, koddigen toon voor te dragen, vanouds *Vesperatie* genoemd. Van mijn grootvader Joseph van Duyse, geneesheer te Dendermonde, bestaat aldus eene in proza geschreven *Vesperatie over de soberheyd*. Dit stuk door J. Micheels vermeld (1), is gedrukt, z. j. noch naam van drukker, waarschijnlijk te Dendermonde.

FLOR. VAN DUYSE

(1) *Prudens van Duyse, zijn leven en zijne werken*, uitgave van de Kon. Vlaamsche Akademie. Gent 1893.

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Amsterdam. — *Vondel-Museum.* - In het tweede verslag van de Vereeniging Het Vondel-Museum, is opgenomen een *lijst der plano-drukken van gedichten, voorhanden in het Vondel-museum en, voor zoover bekend, in andere verzamelingen.*

Hier zijn afgedrukt de titels van 294 plano drukken verschenen tusschen 1622 en 1672 gesystematiseerd in gedichten van Vondel, Gedichten vroeger aan Vondel toegeschreven, Strijdschriften over en tegen Vondel, elke afdeeling gealfabetiseerd op schrijvers naam of eerste zelfstandig naamwoord. Deze wijze van rangschikking lijkt niet aanbevelenswaardig ; de chronologische in elke onderafdeeling had den voorkeur verdiend, omdat dan eerst de ontwikkelingsgang van Vondel en zijn relatie met verschillende uitgevers zooals die kan blijken uit deze plano-drukken naar voren-komen.

De conservator omschrijft de planodruk als de uitgaaf op een afzonderlijk blad, zooals kleinere gedichten in den regel het eerst van de pers kwamen.

Id. — *Koninklijke Nederlandsche Aardrijkskundig genootschap.* - In het Tijdschrift van het Genootschap (2e Serie dl. XXIII nr 3) is opgenomen het bibliotheek verslag over 1905 ; onder de aanwinsten moet de aandacht gevestigd worden op een groote menigte kaarten uit de 18e eeuw, het begin der 19e eeuw, uitgegeven. De meeste dier kaarten vermelden doorgaans geen jaartal. Voor zoover zulks wel het geval is zijn de uitersten dier jaartallen hier gevoegd achter de namen der uitgevers, welke zijn : Gebrs. Abrahams (Middelburg 1835), Ten Brink en de Vries (Amsterdam 1835-1839), Erven Bohn (1820-1832), C. L Brinkman, J, Covens en C. Mortier (Amsterdam), Desguerrois & Cie (Amsterdam), Hendrik Frylink (Amsterdam 1848-1864), W. Eekhoff (1848-1859), F. Halma (1718) J v. d. Hey (1819), de Wed. Gerard Hulst van Keulen (1815-1843), Wed. Koning en Brugman, A. Loosjes (1808), Wed A. Loosjes (1819), Vincent Loosjes (1829), W. Lindema (1818), W. K. Mandemaker (1821), v. d. Meer en Verbruggen (Rotterdam 1839), P Meyer (Amsterdam 1768) Mortier Covens en Zoon (Amsterdam 1798-1840), D. du Mortier (Leiden), H. Palier & Zn. G Portieltje. P. Schenk, C. G. Sulpke (1830), Isaac Tirion, (Amsterdam 1747), de Wed. Vieweg (Nijmegen 1825), L. v. d. Viane (Amsterdam 1838), Cl. Jansz., F.J. Weygand (1817-1827), B. Wild en J. Altheer, J. P. van Heel, Mortier et fils (1796), F. de Wilt (Amsterdam).

Brussel. — *Koninklijk Bibliotheek.* — De heer Gielen, te Maaseik, heeft aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel zijn verzameling manuscripten ten geschenke gegeven. Behalve verschillende rijk verluchte getijdenboeken uit de oude Vlaamschool bevat deze verzameling ook het prachtige gebedenboek van Maria Leczinska, de gemalin van Lodewijk XV. Prachtig gebonden, met sloten van geciseleerd goud, is dit boek versierd met een groot aantal miniaturen van de hand van Rousselet.

Leuven. — Wij « vertalen » uit het stedelijk Jaarverslag over 1905-1906 het volgende inderdaad zeer beknopte : « Van de Regeering ontving onze openbare en Academische Bibliotheek verschillende zendingen van moderne boeken Ook de volksbibliotheek ontving er verschillende.

Sedert 1 October 1905 tot 15 Aug. 1906 gaf deze boekerij 17031 deelen in lezing. De volksboekerij van het Willems-Fonds gaf er 9.984 in lezing. De Keurbibliotheek (« Bibliothèque choisie «) in de Sinte-Barbarastraat gaf in lezing 10.252 deelen ».

**

Londen. — *Britsch Museum.* — In het jaar 1905 werd de handschriftenverzameling met 728 nummers vermeerderd, er kwamen 90 Engelsche boekdrukken van vóor 1540, benevens 42 buitenlandsche incunabelen bij.

**

Utrecht. — *Gemeenteverzamelingen.* — In 1881 werd uitgegeven de « Catalogus der bibliotheek over Utrecht » behoorende tot de gemeente-verzamelingen der bisschopsstad. Thans na 25 jaar heeft de gemeente-archivaris, Mr. S. Muller Fz. een « Supplement » op dien catalogus in het licht gegeven. Dat supplement is een flink boek op zich zelf en beschrijft niet minder dan 3278 nummers. Natuurlijk wordt het hoofddeel gevormd door hetgeen na 1881 van de pers kwam. Maar in den loop der jaren werd de bibliotheek ook verrijkt door een groot aantal nummers van oudere dagteekening en daaronder zeer zeldzame stukken. Het geheel is opnieuw een bewijs van de groote zorg en tevens van de vrijgevigheid van het stadsbestuur voor de aan zijn zorg toevertrouwde verzamelingen. Dat ook deze catalogus met nauwgezetheid samengesteld is, daarvoor is de naam van mr. Muller ons borg.

(*Nederl. Spect.*)

**

Weenen — In de keizerl. kon. hofbibliotheek te Weenen wordt een codex bewaard, welke tot de schoonst met miniaturen van vlaamschen oorsprong verluchte handschriften behoort. Het boek draagt den naam van « Seelengärtlein » (« Hortulus animæ ») en werd in de jaren 1517 tot 1523 voor de kunstzinnige landvoogdes der Nederlanden, aartshertogin Magaretha van Oostenrijk, dochter des keizers Maximiliaan I, naar een duitschen tekst, die te loor gegaan schijnt, afgeschreven, en door Gerard Horebout, denzelfden kleinschilder, van wiens hand de prachtige kleurteekeningen in het « Breviarium Grimani », met groote kustvaardigheid, op dergelijke wijze versierd.

Dezen codex van even onschatbare waarde als het « Breviarium » zal een nederlandsch uitgever, de heer A. Oosthoek, firma C H E. Breijer (Utrecht), gereproduceerd volgens dezelfde voorbeeldige methode als bij Sijthoff's uitgaaf is toegepast geworden, binnenkort in den handel brengen.

De reproductie van het geheele handschrift met zijn landelijke tafereelen, heiligen figuren en af beeldsels uit de dieren- en plantenwereld, alle in frissche kleuren, en de talrijke in enkele tinten uitgevoerde illustraties, geschiedt ter staatsdrukkerij te Weenen, onder toezicht van prof. Koloman Moser. Vooraf gaat eene door den directeur van het prentenkabinet in de hofbibliotheek te Weenen, dr Dörnhöffer, geschreven verhandeling, waarin de geschiedenis van den codex, met ettelijke bijzonderheden omtrent Horebout en zijn school, wordt meêgedeeld.

NIEUWE UITGAVEN

Jeannette Elias. — *Bijdrage tot de kennis van de historiographie der Bataafsche republiek.* Leiden, A. H. Adriani. 1906, I, 96 p. gr. 8°.

In dit academisch proefschrift wordt door de schrijfster een karakteristiek gegeven der verschillende destijds gepubliceerde geschriften, die in de eerste plaats in aanmerking komen voor de historieele kennis van Nederland tijdens 1795 tot 1806.

De richting wordt bepaald van talrijke politieke periodieken : *De advocaet der nationale vrijheid* (1795-1796), *De vraagal* (1795-1797), *De vriend des volks* (1795) *De republikein* (1795-1797), *De democraten* (1796-1798),

De nieuwe post van den Neder-Rhijn (1795-1799), *De politieke opmerker* (1795). *De domkop* (1795), *De politieke sleeper* (1795, *Heraclyt en Democryt* (1796-1798), *De politieke blixem* (1797), *De politieke donderslag* (1798), *Revolutionnaire vraag-al* 1798), *Constitutioneele vlieg* (1798), *Godsdienstvriend, Vaderlandsche praat-al, De heer politieke blixem* (1801), *De mentor* (1801), *Nationaal magazijn* (1801-1802) en *De nieuwe onverwachte courier* (1802), terwijl die karakteristiek, wegens onvindbaarheid van exemplaren (blz. 51) niet gegeven wordt van: *De brabbelaar* (1795), *De telegraaph* (1795), *De burger polietieken blixem, Het Antipolitiek haspelstertje* (1795), *De jonge Argus* (1797), *De waarheidsdelver* (1801) en *Themis* (1804).

In het tweede hoofdstuk *De contemporaine geschiedschrijvers* wordt de plaats aangewezen van waar uit de *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* (1793-1798), en de *Bataafsche jaarboeken* (begonnen 1795) de gelijktijdige geschiedenis bezagen, wordt een overzicht gegeven van hetgeen de historieschrijvers Cornelis Rogge te Leiden (overl. 1806), Cornelis Zillesen (overl. te Rotterdam 1828), Petrus Loosjes Adr. zoon (overl. te Haarlem 1813), Cornelis van der Aa (overl. te Amsterdam 1815), en Lambertus Christoforus Vonk (geb. 1757) met hun welbekende geschriften beoogden. Eindelijk geeft de inleiding een overzicht van Metelerkamp's *De toestand van Nederland in vergelijking gebragt met die van eenige andere landen van Europa* (Rotterdam, Cornel en van Baalen 1804-1805 2 dln.)

Wat in dit proefschrift gemist wordt is de behandeling van het vraagstuk, welke eigenaardige beteekenis de Haarlemsche boekhandel in deze materie gehad heeft Het geschrift van Vonk over de *Geschiedenis der landing van het Engelsch-Russisch leger in Noord-holland* is in 1801 te Haarlem bij François Bohn verschenen, Loosjes was de vader van den boekhandelaar Adriaan Loosjes aldaar en Van der Aa was zelf boekverkooper in die plaats. De behandeling van dit onderwerp zou des te meer gerechtvaardigd zijn geweest na de studie, welke J. G. Frederiks indertijd aan Van der Aa wijdde in *De librye* van 1 Januari 1888, van welke studie naar het schijnt geen gebruik is gemaakt. Het is een negatieve reden, waarom van dit proefschrift in dit *Tijdschrift* gewag gemaakt moet worden

A. J W. E.

**

Wibaut, M. — Berdenis van Berlekom. — *Het boek en het volkskind. Geschreven voor de moeders der arbeiderskinderen.* Rotterdam, H. A. Wakker & Co. MCMVI 47 p. kl. 8°

In Januari 1906 werd door de Vereeniging Kunst aan het volk te Amsterdam georganiseerd een tentoonstelling Kind en Kunst Naar aanleiding daarvan hield Mevr. Wibaut-Berdenis van Berlekom een voordracht over het boek en het volkskind.

Die voordracht is thans in druk verschenen.

Schrijfster verzet zich tegen de scheidingslijn die in de meeste kinderboeken, bewust getrokken wordt tusschen rijk en arm; vooral daartegen, en tegen de daaruit voortvloeiende onjuiste schilderingen van sociale en maatschappelijke verhoudingen is het, dat zij strijdt.

Het behoort niet tot mijne competentie over die sociale strekking een oordeel te hebben, evenmin over de ontwikkelde psychologie van het kinderboek. Doorloopend was op die tentoonstelling een tegenstelling gemaakt tusschen het goede, en het slechte en leelijke prentenboek, welke tegenstelling in deze brochure volgehouden wordt. Aan de éene zijde boekjes van Hoytema, Nellie Bodenheim, Oom Ben, Wenckebach, Jetses en meer anderen, aan de andere zijde de prentenboekjes, zooals die geteekend worden op de ateliers der steendrukkerijen. Dat die eerste artistiek hooger staan, is buiten kijf, maar wederom, is het psychologisch, en ook paedagogisch juist het kind ter opvoeding in handen te geven geidealiseerde, somtijds zelfs gesymboliseerde voorstellingen, in plaats van nuchtere afbeeldingen, waarin de vroegere school der romantiek nog nawerkt? Een antwoord vermag ik niet te geven.

Die nawerking der romantiek hindert haar Zoo b. v. in het sprookje, waartegen een nieuwe richting is aan het opkomen, die gegrond is op de kennis der levende natuur. Daarom ook pleit zij tegen geschiedkundige verhalen, waar in geweld

worde gedaan aan een materialistische geschiedenis beschouwing.

Het geschrifte is de uiting van een zeer bepaalde richting, die niet met een of andere machtspreuk is goed- of af te keuren. Schrijfster meent echter, dat het geïdealiseerde prentenboek en het materialistische kinderverhaal gebracht moeten worden tot de kinderen van die klassen, die de financieele middelen derven zich die boekjes — de prijzen er van liggen tusschen 10 en 50 cent — aan te schaffen. « Het middel om die kinderen te doen genieten van het schoone, dat door de schrijvers en teekenaars toch ook voor de arbeiderskinderen gemaakt wordt, moet de Bibliotheek zijn. De moeders moeten haar invloed uitoefenen in de vereenigingen van arbeiders en arbeidsters, opdat er bij de bestaande bibliotheken, afdeelingen worden opgericht van prenteboeken en kinderlectuur voor de kleintjes; van leesboeken voor de jongens en meisjes boven de 12 jaar. De schoolgaande kinderen hebben de schoolbibliotheek. Die bibliotheken moeten onder nauwkeurig toezicht staan en de moeders kunnen zich wellicht door nu en dan boeken met de kinderen samen te lezen, op de hoogte stellen, welke de beste lectuur is voor haar kinderen, voor de kinderen der arbeiderklasse »

Het streven van de schrijfster herinnert mij een anecdote, die ik onlangs in een amerikaansch boekverkoopersorgaan las: Een dame komt in een boekverkooperswinkel en vraagt om een boek geschikt voor een knaap van een jaar of veertien; niet romantisch moet het zijn, maar volkomen waar en zonder mooi opgesmukte prenten. De boekverkoopersbediende bedenkt zich een oogenblik en legt den klant voor een leerboek over planimetrie.

J. W. E.

✱✱

The American manuel of typography. An exhaustive exposition of the various phases of type-composition. A text-book for the ambitious typographer, a guide and reference volume for the lay-out man, foreman, superintendent & employing printer [2. ed.] New-York, Oswald publishing Company 1905, 142 p. gr. 4°.

Deze publicatie, die uitgaat van de American School of typography heeft ten doel als gids te dienen voor drukkerijen bij de inrichting van besteld drukwerk; als practisch gebruiksboek is haar waarde bijzonder hoog Haar beteekenis ligt in de circa 300 modellen in kleur van hedendaagsch drukwerk en de daarvan gegeven critische beschouwingen, reden waarom het boek zich niet leent tot een referaat. Slechts een warme, hoewel niet geargumenteerde aanprijzing moge volstaan.

De auteurs der hoofdstukken worden niet vermeld; als schrijver van zestien der vier-en-twintig hoofdstukken wordt genoemd Edmund G. Gress.

Op een enkele uitspraak echter zij gewezen: (p. 134). « The old-time idea that a man was not to think for himself but « obey orders » has given place to the American notion that individual thot is an important and necessary aid to concerted action. Personal responsibility is an important factor in American life today. The calling away of a president does notcause even a momentany delay in the workings of a government whose dependence upon individual responsibility of the army of officials and clerks has given its affairs a sort of perpetual motion. Even a strenuous president can obsent himself from his post for awhile without having anyone in particular « sitting on the lid ». Toe modern business man builds so well that he may spend half a year in Europe and on his return fund his business running smoothly and prospering.

« Organisation means that each individual feels the responsibility of his position to such an extent that he not only tries to do his work as well as anyone else has done it, but to do it better. This desire on the part of the individual to excel is indeed to be praised, for it is what has made our country great and it is what is bringing printing to a higher plane among the arts than was ever known before. »

Of zulks inderdaad juist is, kan van Amsterdam uit niet beoordeeld worden, niet wetende welke in de Nieuwe Wereld zijn de usances en costumen der drukkerijen en hunne inwendige organisatie en of deze, in afwijking van hetgeen in Nederland gewoonte is, een zelfstandiger plaats innemen tegenover het publiek.

Wel is bekend, dat Amerikaansch drukwerk een eigen karakter vertoont, dat, dikwijls aanleiding gevende tot overdreven vormen, niettemin in beginsel een bijzondere individualiteit heeft. Die individualiteit is in dit handboek overvloedig waar te nemen en verleent daaraan groote kracht, niet zoozeer ter slaafsche navolging voor West-Europa, als wel ter ethnografische en psychologische bestudeering.

J. W. E.

[**Medlicott, Mary**]. — *Abbreviations used in book Catalogues.* Boston, The Boston book Company 1906. 15 p. 8°.

De samensteller geeft eerlijk rekenschap dat deze lijst hoofdzakelijk compileerd is uit een dergelijke gepubliceerd in 1887 door E. H. Woodruff in *The library journal* en nu, vermeerderd, is herdrukt uit het *Bul'etin of bibliography* van Januari 1906. Engelsche, Fransche, Italiaansche en Duitsche afkortingen worden verklaard. Is de lijst compleet ? Zijn de uitleggingen juist ? Het gebruik van het boekje zal het kunnen leeren, maar niettemin twijfel ik.

De beide eerste letters van het alfabet vergelijkende met de afkortingslijsten medegedeeld door Maire (*Manuel pratique du bibliothécaire* Paris 1896, p. 278 suiv.) geeft deze de volende afkortingen, die de Amerikaansche lijst niet vermeld :

Fransch : *anc rel. à n.* (ancienne reliure à nerf), *atl.* (atlas), *aut.* (autographe), *bas. gran.* (basane granit), *blas.* (blason).

Duitsch: *A* (Ausschnitt), *Abdr.* (Abdruck).

De vertaling in het engelsch lijkt correct. Maar... « nur fest » is niet « on approval, or « on sale account » - en » nur noch fest » is niet « not on approval, only on definite order ».

A. E.

Bij Laurens Hansma te Apeldoorn zag het licht: *Eenige typografische regelen betreffende het samenstellen van het manuscript en het corrigeeren der drukproeven voor leeken* (8 p. kl. 8°). Over het boekje valt alleen te zeggen, dat het zijn nut heeft voor hen, die volslagen onbekend zijn met het verbeteren van proeven.

A E.

MENGELINGEN

In *Die Welt der Frau « Weite Welt »* (Jhrg XXV, Heft 13, S. 204), het bijblad van het veel verspreide tijdschrift *Vom Fels zum Meer*, schrijft een zekere Alex. von Ohlen een oppervlakkig schetsje : *Wie gehen wir mit unseren Büchern um ?* Er staat niets nieuws in voor hen, die liefde en zorg voor boeken hebben. Toch kan — en voor den zulken is dit opstelletje bestemd — niet herhaaldelijk genoeg onder de aandacht van het leesgrage publiek gebracht worden, welke een zorgzame behandeling het boek, onze troost en smart, onze bron van kennis, vereischt. Kort saamgevat zegt de schrijver :

Lees geen boek aan de onbijttafel ; het geeft aanleiding tot vlekken.

Leg geen prachtbanden in kamers zoo, dat de zon er op kan schijnen : de banden verschieten er door.

Draag er zorg voor, dat een boek niet van de tafel kan vallen ; geschiedt zulks, het is immer beschadigd.

Snijd een boek open met een vouwbeen, niet met de zijkant van de vlakke hand ; de kanten rond en anders rapperig.

Leun niet onder het lezen met de elleboog op het opengeslagen boek ; de rug lijdt er van.

Bevochtig nimmer de vinger om de bladzijde om te keeren ; zorg voor schoone handen, opdat de pagina's niet beduimeld worden.

Gebruik een leeswijzer bij het staken der lectuur, geen schaar, presse-papier of potlood, die de rug bederven; leg ook nooit een vouw of ezelsoor in het boek.

Zet de boeken niet te vast tegen elkaar in de boekenkast of op de boekenhanger; het boek is dan niet te voorschijn te halen,

zonder dat er krassen of deuken op de band achterblijven.

Neem evenmin een boek uit de kast door de wijsvinger te leggen boven op den rug en het dan naar voren te kantelen Dikwijls gedaan, veroorzaakt het scheuren.

Leen geen boek uit zonder het gewaarmerkt te hebben, hetzij door een ex-libris, hetzij door een handteekening op de titelbladzijde; houd register van het uitgeleende.

Kortom, en prent dat reeds der jonge jeugd in: Ga voorzichtig met uw boeken om.

J. W. E.

Ter navolging... — Vier jaren geleden haalde de antikwaar Wilfrid Voynich, te Londen, een sterk stukje uit met zijn tentoonstelling van een honderdtal boeken, die door niemand nog beschreven, aan niemand zelfs bekend waren. Van slechts twee of drie bij deze honderd zijn nadien duplicaten voor den dag gekomen. Voynich bood de verzameling in haar geheel te koop, maar, wel te verwonderen, geen liefhebber nam ze voor den ingestelden prijs. Nu echter, lezen we, hebben eenige Engelsche boekenvrienden de koopsom bijeenbracht en de boeken aan het Britsch Museum ten geschenke aangeboden. Sedert het legaat der Ashby-verzameling van Cervantes-literatuur ontving het Museum niet zulk een kostbaar cadeau als deze « collection of lost or unknown books ».

In de Juli-aflevering 1906 van *De tijdspiegel* geeft Mevr. Smit Kleine uitvoerig referaat van *Madame de Charrière et ses amis d'après de nombreux inédits* par Philippe Godet (Genève. A. Jullien 1906); zij noemt haar opstel *Eene utrechtsche aristocrate uit de XVIIIde eeuw.* Madame de Charrière, geb. Isabella Agneta Elisabeth Tuyll van Serooskerken, geb. te Zuilen 20 October 1740, schreef tijdens haar verblijf te Neuchâtel anoniem *Mistress Henri,* dat op eigen kosten gedrukt werd. Haar broeder Vincent trad in onderhandeling met Hendrik Spruyt, boekhandelaar te Utrecht, over het debiet hier te lande en geeft in het fransch verslag van zijn bezoek bij dezen boekhandelaar (blz. 311).

« Wat zoudt gij gelachen hebben, indien gij mijn gesprek met Spruyt gehoord hadt! 's Mans dwaas, ouwelijk gezicht, zijn hebzuchtige en nieuwsgierige manier van doen, en zijn afschuwelijk taaltje, zouden u misschien van schrik rechts-om-keer hebben doen maken; maar, dat daargelaten, heb ik tranen gelachen om dien kerel.

« En hoe gaat het met Mevrouw de Charrière? Jongens, ik heb een goeie klant aan d'r verloren! Ja wél! ik heb wel's over d'r hooren spreken Hoeveel exemplaren hebt u? Zijn ze zoo dunnetjes! Gebonden en onder de pers gezet, blijft er niets van over! Hoeveel meneer? Acht stuivers kan ik er niet voor vragen .... en dan nog inkomende rechten — ach, God! er worden tegenwoordig zóóveel van die dingetjes uitgegeven .... Mag ik zeggen, dat het van uw zuster is? — Néén, waarachtig niet! — Nou, meer dan 6 stuivers kan ik er niet voor vragen » ...

« Enfin, ik heb hem de boeken voor 8 en voor 6 stuivers gelaten.

« Toen ik de deur uitging, liep hij me achterna, om te vragen, of hij in de krant mocht zetten, dat het werk was van een aanzienlijke dame Ik heb geantwoord: Néén! — »

Uit dit bericht leeren wij, dat indien althans dit ééne specimen mag gelden als een voorbeeld van het destijds gewone, dat in het laatste der achttiende eeuw het gebruikelijk was, dat als boekverkoopers hier ter lande belast werden met het debiet van buitenlandsche uitgaven, zij zelf moesten zorg dragen voor het innaaien en binden en zelf den prijs bepaalden naar omstandigheden.

A. J. W. E.

Op de laatste vergadering van het *Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap*, te Londen gehouden, werd medegedeeld, dat er verleden jaar, op ruim 20,000 na, zes millioen Bijbelboeken verkocht en uitgedeeld zijn, d. i. een 33,000 meer dan het hoogste aantal, alsnog in een jaar bereikt. Verleden jaar is de Bijbel in elf nieuwe vertalingen uitgegeven, nl. (we geven de namen zooals wij ze in een Engelsch blad vinden) in het Ladakhi,

Singhpo, Kuliviu, Mech (of Kachari), Zigula, Laotisch, Saa, Bemba, volks-Arabisch, Oost-Santo en Bri-bri Volgens datzelfde blad worden die talen gesproken, het Ladakhi op de grens van Tibet, Singhpo in het Oostelijk bergland van Assam, Kuliviu op een eiland der Nieuw-Hebrieden, Mech in de vlakte van Noord-Assam, Zigula in Duitsch Oost-Afrika, Laotisch in het binnenland van Annam, Saa op het eiland Mwala, een der Engelsche Salomo-eilanden, Bemba in Midden-Afrika ten N. van het Bangweolomeer, Oost-Santo op de Nieuw-Hebrieden en Bri-bri in Panama. De Plat-Arabische vertaling is voor de volksklasse in Egypte bestemd. Te Johannesburg is de Bijbel in 52 talen verkocht.

❦❦

Onder dagteekening van 10 Juli 1579 schrijft Gerlach van Elss, in qualiteit als « Hofmeister » van den zoon van Bernard van Merode aan dezen laatste te Keulen, over de wenschelijkheid een Corpus juris te koopen ten behoeve van dezer zoon, die in Straatburg studeert :

« Sey bedurffen vorest kein corpus ann glossis : es ist gnuch, wannhe sey nur den blossen textum haben : denselben hat Plantinus schoin in folio gedruckt, cost zu Collen etwa 5 1/2 thaller ungebunden, aber sol alhie wol sieben gulden costen, den die bucher alhie theur seint. Da dan E St das corpus zu Collen wollen kaufen lassen, were ess nutz, das ess in zwei theil in pergamen gebunden ward, und kunnten E. St. ess mit meinen bucheren herauffschicken, den ich von jonckher Gulich begert, das seine E. meiner bucher etlich mir naschicken wollen, den der im Blassbalch binnen 4 wochen widerherauff kommet, also das es mir neit vil costen kan. »

Medegedeeld door dr. S. J. van Veen naar het origineel in het Rijks-Archief te Arnhem (Huisarchief van Pallandt) in Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. Neue Folge Band XX. Heft I. 1905) S. 97.

❦❦

Vóor den Catalogus eener in October ll. gehouden boekenveiling herdenkt de heer G Theod. Bom in de volgende regelen het feit dat op 5 October 1906 het honderdvijftig jaar geleden was dat Gerrit Bom zich te Amsterdam als boekverkooper vestigde.

1756 — 6 October — 1906

« Van vader op zoon is de lust en liefde voor de boeken overgegaan en door noeste vlijt en voortdurenden arbeid hebben de Bommen zich in de boekenwereld een goeden naam en een algemeene bekendheid weten te verwerven, zoodat dan ook Klikspaan in zijn Studententypen, over Bom op het Water sprekende, daarbij geen nadere omschrijving behoefde te geven.

» Gerrit Bom geb. 2 Juni 1730 en overleden 1 September 1814) vestigde zich als Boekverkooper op 6 October 1756 en hield zijn eerste boekverkooping op 9 November 1801.

» Zijn zoon Gerrit Dirk Bom (geb. 11 Juni 1786) werd zijn opvolger; deze mocht op 6 October 1856 herdenken, dat die Boekhandel door vader en zoon gedurende een eeuw werd gedreven.

» Drie zijner zoons, G. Theod., Joh. Jac. en H. G. bleven in het vak ; de eerste vestigde zich in de Kalverstraat, de tweede bleef in de zaak van zijn vader, op het Water, die na diens dood op 26 October 1869 aan hem overging, en bij zijn dood aan Adriaan Bom; de derde vestigde zich in de Warmoesstraat.

» G. Theod. Bom in de Kalverstraat en H. G. Bom in de Warmoesstraat hadden ieder een zoon, de nog in leven zijnde Adriaan en Gerrit Dirk.

» Adriaan (mijn vader) vestigde zich 23 November 1863 en dreef de auctie-zaak onder de firma G. Theod. Bom & Zoon, terwijl zijn vader, tot diens dood (27 November 1884), de uitgevers- en debietzaak bleef voortzetten. Gerrit Dirk volgde na diens dood, (12 December 1900), zijn vader op en drijft die zaak nog steeds onder dezelfde firma.

Tv 6583

TAFELS

INHOUD

Blz.

BOER, T. J. DE Reproductie van handschriften 64
B(OM), E. (DE). Epitaphia Belgica. 182
BURGER, Jr. C. P. In memoriam. H.C. Rogge als bibliograaf en als bibliothecaris. 1
» Wat strekt meer tot nut van 't algemeen enz. 67
» Jacobus Hellendoorn 129
» Een raadsel opgelost. 138
» Dool-hoff 152
CAULLET, G. Mechelsche boekbinders en boekhandelaars 75
DUYSE, FLOR. VAN. Gedichten bij eerste missen, bertedingen en geestelijke jubilæums 280
EBBINGE WUBBEN, C. H. Een platduitsche boekaankondiging uit het eind der 15e eeuw. 159
ENSCHEDÉ, J. W. Over titelbeschrijving op het uitgeverscongres te Milaan . . 147
» De prijsvraag over het drukkersvak van de Koninklijke Vlaamsche Academie 174
» Houten handpersen in de zestiende eeuw 195, 262
KLEERKOOPER, M. M. Het « Speculum Exemplorum » in het Britsch Museum, te Dublin en te Oxford 81
» De Haarlemsche (en de Rotterdamsche) Courant in het Engelsch 99
» Een zeldzame uitgave der « Souterliedekens in het Britsch Museum te Londen 139
KNAPPERT, L. De Index librorum prohibitorum te Leiden in 1530. 224
MARLE, R. VAN. Vijftiende-eeuwsche voorstelling der twaalf maanden . . . 70
MEYER, W. Jean-Maximilien Lucas. 221
MONTAGNE, V. A. DELA. Schuilnamen uit vroeger tijd. Fr. van Sterbeeck . . . 25
« Nederlandsche boeken in de Waalsche gewesten en in het buitenland gedrukt (Tweede lijst). 108
» Idem (Derde lijst) 170
» Een edikt op de titulatuur 179
» Simon Jansz., drukker te Delft 218
» Protectionisme in het boekdrukkersbedrijf. 228
» Gecensureerde volksboeken. 278
RUTGERS VAN DER LOEFF, J. D. Een merkwaardig boekje der stadsbibliotheek van Haarlem 279

Blz.

R. W. Aan de Redactie 83
SADELEER, P. DE. Een Fransche prognosticatie van Adr. van Vossenholen . . 84
VERHEYDEN, PROSPER. Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus 28, 51, 117, 163
» Aanteekeningen omtrent Antwerpsche drukkers. . . . 82
» De grenzen der loopbaan van Doen Pietersz. (1516-1536). 216
» Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesveldt (1536). 245
Een belangrijke veiling. Oude Nederlandsche topographie, ... 230

VARIA :

Zie : d(e) B(om), E., Burger, C. P. Jr., Dela Montagne, V. A., de Sadeleer, P., Kleerkooper, M. M., R. W., Verheyden, Prosper.

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken 38, 86, 185, 286
Nieuwe uitgaven 41, 87, 141, 287
Mengelingen 43, 89, 144, 192, 290
Vragen 49

REGISTER OP DE KRONIEK

Mededeelingen over Bibliotheken

Blz.

Amsterdam. Kostelooze openbare bibliotheek . . . 38, 86
» Universiteitsbibliotheek 187
» Eene Volksboekerij . . 188
» Vondel-Museum . . . 286
» Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 286
Antwerpen. Stadsbibliotheek en Museum Plantin-Moretus. Bestendig hulpfonds . 38
» Stadsbibliotheek . . . 86
» Stedelijke Volksbibliotheek 39
Brussel. Koninkl. Bibliotheek . . 40, 286
Caracas. Nationale Bibliotheek . . 86
Delft. Bibliotheek der Polytechnische School 187
Dresden. Stadsbibliotheek (Museum) 87
's-Gravenhage. Openbare Leeszaal en Bibliotheek 40
Groningen. Universiteitsbibliotheek . 187
Haarlem. Stadsbibliotheek 188
Leiden. Universiteitsbibliotheek . . 185
Leuven. 286
Londen. British Museum . . . 40, 287
Luik. Universiteitsbibliotheek . . . 40
Nederlandsche Bibliotheken . . . 185
Rome. Nederlandsch Historisch Instituut 191
Rotterdam. Bibliotheek 190
San Francisco. Vernieling van openbare boekerijen 192
Utrecht. Universiteitsbibliotheek . . 186
» Bibliotheek van de Rijks-Veeartsenijschool . . . 188
» Gemeenteverzamelingen . 287

Nieuwe Uitgaven

Blz.

BOM, EMMANUEL DE. William Morris en zijn invloed op het boek (E. D. B.). 42
COOPMAN, TH. EN BROECKAERT, JAN. Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd. 2e dl. (L. LE CLERCQ) . 87
DESORMES, E. et BASILE, A. Dictionnaire des Arts graphiques (J. W. ENSCHEDÉ) 89
ELIAS, JEANNETTE. Bijdrage tot de kennis van de historiographie der Bataafsche republiek (J. W. E.) . 287
Exposition internationale de photogravure organisée par le *Cercle d'études typographiques de Bruxelles* du 24 février au 11 mars 1906 (J. W. ENSCHEDÉ) 141
Jacke, enz. (Van den Jongen geheeten) 42
KNUTTEL, Dr. Catalogus der pamfletten-verzameling berustend in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, dl. V 42
Manuel (The American) of typography. An exhaustive exposition of the various phases of type-composition. A text-book for the ambitious typographer, a guide and reference volume for the lay-out man, foreman, superintendent and employing printer (J. W. E.) 289
MEDLICOT, MARY. Abbreviations used in book Catalogues (E.) 290
Printing as an art (The development of) (J. W. E.) 142
Regelen (Eenige typografische) betreffende het samenstellen van het manuscript en het corrigeeren der drukproeven voor leeken (E.) . . 290
WIBAUT-BERDENIS VAN BERLEKOM (Mevr.). Het boek en het volkskind Geschreven voor de moeders der arbeidskinderen (J. W. E.) . . 288
ZEDLER, G. Das Mainzer Catholicon (J. W. E.) 41
« Zwerver »-uitgaven (J. W. E.) . . 143

Mengelingen

Blz.

Baedekers (De). (J. W. E.) 91
Behandeling van boeken (J. W. E.) . 290
Bibliothécaires (Association des) français 145
Bibliotheek (Eene) voor dagbladen (E. D. B.) 93
Bibliothekartag 145
Bibliotheken (Leenverkeer tusschen). (TIDDO FOLMER) . . . 91
» (Nog over uitleeningen tusschen) (RED.) . . 93
» Onderling uitleeningsverkeer 192
Bijbelgenootschap (Britsche en Buitenlandsche). Uitgaven 291
Boek, bibliotheek en bibliographie. Voordracht van P. OTLET. (E. D. B.) 45
Bom (Gerrit) en zijne opvolgers, boekverkoopers te Amsterdam. . . . 292
Breitkopf und Härtel, *Technischer Bericht.* (J. W. E.) 97
Brugge. Confrerie der Schoolmeesters en Librariers (V. D. M.) 94
Cohn (Albert)'s overlijden 98
Corpus juris (Aankoopen van een) in de 16e eeuw 292
Costeriana 49
Drukkersvak (Prijsvraag over het) . 48

Blz.

Druknijverheid (De). Tolk van den bond der drukkersbazen van Brugge. (J. W. E.) 98
Free Libraries . . . . , . 89
Garnett (Dr R.) † 146
» « Een bibliothecaris die las » 194
Groningen. Conservator bij de bibliotheek aan de Rijks-Universiteit. Benoeming van C H. van Fenema 146
Houtsnee en zinco (J. W. E.) . . . 94
Italië (Over den boekhandel in) . . 95
Jahrbücher. (De richting van de *Typographische*) J. W. E.). 97
Miniaturen (Kostbare) teruggevonden 144
Registers (In goeden staat houden, herstellen en herbinden van). . . 48
Shakespeare's *Richard III.* Een derde exemplaar 49
Spruyt (Over Hendrik), boekhandelaar te Utrecht (J. W. E.) 291
Typenkunde (Gesellschaft für) des XV. Jahrhunderts (J. W. E.) . . , . 193
Van Meteren (Bibliographie van) (J. W. E.) 145
Veiling Gust. van Havre. 43
Voksbibliotheken (De Nederlandsche) (A. J. VAN HUFFEL Jr.) 98
Vondel te Kopenhagen gedrukt . . 90
Voynich (Wilfrid)-verzameling geschonken aan het British Museum 291

Vragen

Stenographie (Werken over de oudste Nederlandsche). (ANTH. FOLMER). . . . 49

PLATEN EN FACSIMILE'S

Blz.

H. C. Rogge, portret . . tegenover 1
Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus :
Band gemerkt *Petrus me fecit* . . . 29
» » *Gode lof van al* . . . 30
Stempel gebruikt door den boekbinder Henricus de Specht . . 31
Band waarvan een stempel gemerkt is : *ora pro nobis sancta dei genitrix* 34
Band met stempels voorstellende S[t] Jan en de H. Anna met Maria en Jezus 36
Twee banden met adelaars-paneelen. 56, 57
Band van Claus van Dormale . . 58
Band gemerkt V. C. 62
Twee stempels voorstellende S[t] Joris (gemerkt *S̄cus georgiq* I R) en Christus' doop, geprent op een band van Jan Ryckaert 118
Band van Frederick Egmont. . . 119
St-Jan-stempel met de spreuk *ung ceul dieu*, gemerkt G R 121
Band met zinnebeeldige figuur en medaillons 126
Band met portretten van Luther en Melanchton 127
Band met kleine stempels versierd. 167
Eikels-stempel geprent op den omslag van het register der Gilde van den Ouden Voetboog te Mechelen . . 122
Eene bladzijde uit een Nederlandsch Getijdenboek (handschrift) naar een direkt op papier verkregen photographie 65
De twaalf maanden (Plaat uit Bartholomeus Glanvilla's *Eygenschappen der dingen*, Harlem, Jacob Bellaert, 1485) 71
Kop van N[r] 1 der Engelsche uitgave van de *Haarlemsche Courant* . . . 107
Jacobus Hellendoorn, portret . . . 129
Handpers met hare verschillende deelen. Reproductie naar de gravure : « Presse d'imprimerie, et ses différentes parties », van Beugnet . 196
Deelen eener handpers : roosterplank en rol met slinger 205
Deelen eener handpers : stijlen, kraag, degel, spil en brug 263

Blz

Houten handpersen in de zestiende eeuw :
I. Zetterij, drukkerij en boekwinkel in *Danse macabre*. Lyon 1499. Naar Humphreys (verkleind) 209
II. Merk van Josse Bade. Parijs. Naar Silvestre 209
III. Merk van Dirk van Borne, Deventer, na 1512. Naar het origineel 209
IV. Merk van Jacobus de Breda, Deventer, 1515. Naar het origineel 220
V. Merk van Josse Bade. Parijs, 1520. Naar Silvestre 211
VI. Fragment eener randbordure door Lucas Cranach [?] voor Johann Grüneberg. Wittenberg, 1520. Naar het origineel . . . 220
VII. Merk van Conrad Bade. Parijs en Geneve, 1546-1561 212
VIII. Merk van Anthony Scoloker, Londen, 1548. Naar het origineel 213
IX. Pers in Stumpff, *Gemeiner loblicher Eydgnoschaft... Chronick*. Zurich, Christoffel Froschauer, 1548, fol. 23 recto. Naar het origineel . . 213
X. Pers in een onbekende Hoogduitsche kroniek c. 1550. Naar het origineel. 213
XI. Merk van Eloy Gibier (Orléans 1556-1588). Naar Silvestre . . . 213
XII. Merk van Michel de Roigny. Parijs, 1565-1591. Naar Silvestre. 214
XIII. « Der Buchdrücker ». Houtsnede door Jost Amman in Hans Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände*. Franckfurt am Mayn, S. Feyerabend, 1568, fol. Fiij. Naar Georg Hirth (verkleind) . 214
XIV. Zetterij en drukkerij c. 1575. Kopergravure door Ph. Galle naar Joan. Stradanus in diens *Nova reperta*. Naar het origineel (verkleind) 214
XV. Fragment van den titel der serie *Nova reperta* door Ph. Galle naar Joan. Stradanus. c. 1575. Naar het origineel (verkleind) . 215

Blz.

XVI. Persontwerp in Zonca, *Nova teatro di machine et edificii*. Padoua, Pietro Bertelli, 1607, p. 64. Naar het origineel (verkleind) . . . 215

Zes platen ontleend aan *Oud-Nederland*, catalogus van geteekende en gegraveerde stads- en dorpsgezichten, kaarten, boeken en pamfletten:

Delfshaven, door J. van de Velde, 239

Delft, Markt, door A. de Haan . . 239

Arnhem, door J. de Beijer . . . 241

Woerden, door J. van de Velde . . 241

Franeker, door Pieter Bast . . . 243

Lillo, door J. Storck 243

Fragment van het handschrift van Jacob van Liesveldt's verhoor met zijn handteeken. Facsimile . . . 258

MEDEWERKERS

T. J. de Boer.
Emmanuel de Bom.
C. P. Burger Jr.
G. Caullet.
Flor. van Duyse.
C. H. Ebbinge Wubben.
J. W. Enschedé.
Anth. Folmer.
Tiddo Folmer.
A. J. van Huffel Jr.
M. M. Kleerkooper.
L. Klappert.
L. Le Clercq.
R. van Marle.
W. Meyer.
V. A. DelaMontagne.
J. D. Rutgers van der Loeff.
R. W.
R. de Sadeleer.
Prosper Verheyden.

VERBETERINGEN. — Blz. 166, noot, laatsten regel, staat *Pisiensi*, lees *Parisiensi*.

Blz. 230, 6^n^ en 1^n^ regel van onder, staat: *Antwerpen*, lees *Amsterdam*.

Blz. 253, 4^n^ regel van onder, staat *Symbolū Apol'or'*, lees *Symbolū Apl'or'*.

Blz. 278, 10^n^ regel van onder, lees: 6. *Historie vande verloren dochter Helena, mendax, falsa.* N^rs^ 6 en 7 worden 7 en 8

DUE FEB 14 1929

DUE AUG 18 1941